

POLITIKE
REPREZENTACIJE

V JUGOVZHODNI EVROPI
NA PRELOMU STOLETIJ

Uredila TANJA PETROVIĆ

kulturni
spomin

POLITIKE
REPREZENTACIJE
v Jugovzhodni Evropi na prelomu stoletij

uredila
Tanja Petrović

Ljubljana 2011
Kulturni spomin

KULTURNI SPOMIN

Urednica zbirke Tanja Petrović

POLITIKE REPREZENTACIJE v Jugovzhodni Evropi na prelomu stoletij

Uredila Tanja Petrović

Avtorji Irena Avsenik Nabergoj, David Bandelj, Majda Črnič Istenič, Ana Hofman, Ivanka Hubert, Gal Kirn, Duška Knežević Hočevar, Oto Luthar, Franc Marušič, Tanja Petrović, Martin Pogačar, Christian Promitzer, Rok Žaucer

Recenzenta Bojan Baskar in Peter Stanković

Prevod posameznih prispevkov v slovenščino Manca Gašperšič

Jezikovni pregled Irena Avsenik Nabergoj

Slikovno gradivo arhiv Sekcije za interdisciplinarno raziskovanje

Oblikovanje Tanja Radež

Prelom Brane Vidmar

Izdajatelj Sekcija za interdisciplinarno raziskovanje

Založnik Založba ZRC

Glavni urednik Aleš Pogačnik

Za založnika Oto Luthar

Tisk Littera picta, d. o. o., Ljubljana

Naklada 300

Knjiga je izšla s podporo Javne agencije za knjigo Republike Slovenije.

Digitalna verzija (pdf) je pod pogoji licence <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>
prosto dostopna: <https://doi.org/10.3986/9789610503095>.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

316.7(082)

POLITIKE reprezentacije v Jugovzhodni Evropi na prelomu stoletij / [avtorji Irena Avsenik Nabergoj... et al.]; uredila Tanja Petrović; [prevod posameznih prispevkov v slovenščino Manca Gašperšič; slikovno gradivo arhiv Sekcije za interdisciplinarno raziskovanje]. - Ljubljana : Založba ZRC, 2011. - (Kulturni spomin, ISSN 2232-3872)

ISBN 978-961-254-339-6

1. Avsenik Nabergoj, Irena 2. Petrović, Tanja, 1974-
259179776

©2011, Založba ZRC, Ljubljana

Vse pravice pridržane. Noben del te izdaje ne sme biti reproduciran, shranjen ali prepisan v kateri koli obliki oz. na kateri koli način, bodisi elektronsko, mehansko, s fotokopiranjem, snemanjem ali kako drugače, brez predhodnega pisnega dovoljenja lastnikov avtorskih pravic (copyrighta).

Vsebina

Uvod:

- 7 Družbene prakse kot politike reprezentacije
Tanja Petrović

I del: Politični diskurzi

- 22 Zamišljanje nacionalnega prebivalstva Slovenije v dokumentih o njegovi demografski obnovi
Duška Knežević Hočevar
- 59 »Kaj je nacija?« – Polemika med bolgarskimi učenjaki o rasi in rasizmu na predvečer druge svetovne vojne
Christian Promitzer
- 76 Medijska podoba kmetijstva in kmeta v Sloveniji
Majda Černič Istenič

II del: Jezik in literatura

- 100 O ustvarjanju margine v navidez demokratičnem jezikovnem svetovanju – na primeru diskurza o *odnosih z javnostjo/javnostmi*
Franc Marušič in Rok Žaucer
- 116 Judje v slovenski književnosti
Irena Avsenik Nabergoj
- 154 Literarne reprezentacije *narodnosti* v sodobnem romanu Slovencev v Italiji
David Bandelj

III del: Spominska krajina

- 173 »Dokler nas smrt ne loči«: Moderna spominska pokrajina in nacionalizacija kolektivnega spomina po prvi svetovni vojni
Oto Luthar
- 200 Reprezentacije kamnite dediščine Krasa v toku družbenopolitičnih in kulturnih sprememb v obdobju po drugi svetovni vojni
Jasna Fakin Bajec
- 228 Antifašistična spominska obeležja: *l'art pour l'art* ali mitologizacija socialistične Jugoslavije?
Gal Kirn
-

IV del: Zvoki in podobe

- 257 Folklorni festival Beltinci v Prekmurju med nacionalnim in transnacionalnim glasbenim prostorom
Ana Hofman
- 279 Predvajaj *svojo* preteklost: YouTube in vernakularne digitalizacije jugoslovanske preteklosti
Martin Pogačar
- 312 Studijski portreti vojakov JLA: O možnostih interpretacije
Tanja Petrović
- 333 Fotografija v Prekmurju v prvi polovici 20. stoletja med spominom in kulturno prakso
Ivanka Huber

Tanja Petrović

Družbene prakse kot politike reprezentacije

POLITIKE REPREZENTACIJE: ZGODOVINA KONCEPTA

Zanimanje za politike reprezentacije, tako pri raziskovalcih kot pri umetnikih, se nepretrgano povečuje v zadnjih treh desetletjih. Koncept reprezentacije se je oblikoval z razpravami o odnosu med objekti, praksami, koncepti in njihovimi pomeni, oziroma med »bistvom«, »resničnim pomenom« ter pomenom, predstavljenim prek različnih komunikacijskih in simbolnih praks. Na področju politike in zakonodaje se tako reprezentacija navezuje na govorjenje ali delovanje v imenu drugega (Kratz 2002: 219). Ta politični pomen reprezentacije je povezan z njenim razumevanjem kot nečesa, kar nadomešča nekaj drugega, oziroma stoji namesto nečesa drugega in to simbolizira ali priklicuje ob pomoči predstavljanja (Ibid.). Tovrstno razumevanje reprezentacije je postalo pomembno predvsem za področja umetnostne zgodovine, zgodovine gledališča in filozofije. Koncept reprezentacije si je zagotovil posebno mesto v medijskih študijah in komunikologiji, v katerih je eno poglobitnih vprašanj prav tako odnos med predstavo in objektom predstavljanja. V predavanju »Reprezentacija in mediji« Stuart Hall že opisano razumevanje reprezentacije, ki poudarja raziko med »resničnim pomenom« dogodka in predstavitvijo dogodka v medijih, zoperstavlja konceptualizaciji reprezentacije kot sestavnega elementa dogodka, kar pomeni, da dogodki nimajo fiksiranega, »bistvene-

ga« pomena, v odnosu do katerega lahko merimo izkrivljanje v predstavi, temveč je pomen dogodka odvisen od tega, kako je predstavljen. Hall je tudi mnenja, da resničnost ne obstaja zunaj reprezentacije in da tisti, ki ima nadzor nad sredstvi reprezentacije, določa tudi pomen. Tako se reprezentacija kaže kot konstitutivni del dogodka (Hall 1997, prim. Luthar in Zei 2004).

V poznih sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja je med raziskovalci nastalo povečano zanimanje za politične implikacije reprezentacij, natančneje za reprezentacijske prakse, ki oblikujejo, utrjujejo in vzdržujejo družbene odnose, temelječe na neenakosti. Kot poudarja Corinne Kratz, je bilo s tem v povezavi najprej v osemdesetih letih artikulirano raziskovanje odnosa med politikom/odnosi neenakosti in različnimi oblikami in praksami pisanja (Kratz 2002),¹ kmalu za tem so nastala številna dela s sintagmo »politike reprezentacije« v naslovu (Ibid.).

Zanimanje raziskovalcev se je potem razširilo na številne družbene, kulturne in simbolne prakse ter njihovo povezavo z družbenimi odnosi in razlikami v družbeni moči. Raziskovanje politik reprezentacije se torej osredotoča na »razprave o tem, kako določene teme, vidiki in podobe postajajo pomembni, kako se oblikujejo in interpretirajo njihove predstave ter kako se družbeni odnosi in neenakosti reproducirajo v reprezentacijskih praksah, vključno z njihovimi institucionalnimi okviri« (Ibid., 220).

¹Odnos med praksami pisanja in politikami reprezentacije je pritegnil veliko pozornosti pri jezikoslovcih in antropologih, ki raziskujejo prakse zapisovanja jezika, ki se razlikuje od nezaznamovanega, standardnega jezika. Gre predvsem za izražanje v pisni obliki v narečnih, manjšinskih ter večjezičnih okoljih. Prim. med drugim Androutsopoulos 2000, Barton in Hamilton (ur.) 1998, Blommaert 2001, 2004, Jaffe 2000, Jaffe in Walton 2000, Lambert 2008, Martin-Jones in Jones (ur.) 2000, Miethaner 2000, Preston 2000. S teoretičnega vidika se s praksami zapisovanja govorjenega jezika ukvarja Tedlock 1983. Veliko pozornosti raziskovalci posvečajo tudi praksam transkripcije govorjenega besedila (tako v znanstvene kot druge namene) in transkriptu kot obliki jezikovne reprezentacije – prim. Blommaert 2007, Bucholtz 2000, 2007, Jaffe 2007. V slovenskem in širše južnoslovanskem prostoru vprašanja reprezentacijske vloge zapisanega nstandardnega jezika (denimo v narečni književnosti, zamejski književosti ter književnih delih, ki obravnavajo problematiko priseljencev) še čaka na resnejši premislek raziskovalcev. Velja pa izpostaviti odlično študijo Iva Žanića, ki se je lotil sorodnega vprašanja politik reprezentacije v rabi hrvaških narečij v sinhronizaciji otroških animiranih filmov (Žanić 2009).

Pravkar omenjena vprašanja so že vrsto let v središču pozornosti raziskovalk in raziskovalcev Sekcije za interdisciplinarno raziskovanje ZRC SAZU, raziskovalno delujočih pri programu »Jezik, spomin in politike reprezentacije«. Tudi pričujoči zbornik je rezultat večletnega interdisciplinarnega dela članic in članov sekcije ter njihovih kolegov in sodelavcev. Prispevke v zborniku, katerih avtorji in avtorice izhajajo z različnih disciplinarnih področij – antropologije, sociologije, etnomuzikologije, zgodovinopisja, filozofije, literarnih ved in jezikoslovja – združuje osredotočenost na potencial družbenih (kulturnih, jezikovnih, političnih ...) praks, da družbene subjekte in skupine predstavljajo na določen način in s tem tudi določajo njihovo mesto v družbeni hierarhiji ter jih umeščajo v družbeni prostor (center/margina) ter tako bistveno prispevajo k razdelitvi družbene moči in določitvi statusov. Avtorji družbene prakse obravnavajo kot politike reprezentacije, tesno povezane z že utrjenimi predstavami, ideologijami in odnosi, ki so se oblikovali v slovenski in drugih družbah s sorodnimi zgodovinami. V razpravah se večinoma posvečajo političnemu potencialu reprezentacijskih praks v sodobni družbi v začetku 21. stoletja, obravnavajo pa tudi zgodovinski razvoj nekaterih reprezentacij, saj so sodobni družbeni odnosi, ki se ob pomoči teh reprezentacij utrjujejo, posledica zgodovinsko utemeljenih odnosov in ideologij. Reprezentacije razumejo kot prakse predstavljanja tako sebe (samoreprezentacija) kot drugih (reprezentacija drugega). Obravnavajo tako institucionalno zasnovane reprezentacije kot tudi tiste, ki se oblikujejo na področju neuradnega, alternativnega, in tako poudarjajo dialoško naravo njihovega odnosa ter njihovo medsebojno pogojenost.

OD PREZENTACIJE DO POLITIKE

Politike reprezentacije in njihove družbene razsežnosti se najbolj odkrito kažejo v tistih praksah, ki se oblikujejo s selekcijo in vključujejo kate-

gorizacijo – podeljevanje nazivov in opredelitev prikazanim družbenim subjektom. Med tovrstnimi praksami so med raziskovalci politik reprezentacije še največ pozornosti pritegnile muzealske prakse (etnografskega) razstavljanja, tudi zato, ker so (tradicionalni) muzeji institucije, ki so nosilci družbene avtoritete in moči. Po besedah Corinne Kratz so postale »razstave priložnost in medij, prek katerega ljudje ustvarjajo in vzdržujejo družbene odnose ter oblikujejo kulturna in politična stališča in razumevanja. To velja tako za tiste, ki načrtujejo razstave in odločajo, kaj bo vanje vključeno, kot tiste, ki jih obiskujejo« (Kratz 2002: 91). V povezavi s tem je bil problematiziran tudi koncept kulturne dediščine, ki ga kritični raziskovalci pogosto ocenjujejo kot izključujočega (prim. Gavrilović 2011) in hegemonskega, saj se dojema kot skupek dejanj, praks in politik, ki vedno potekajo enosmerno (vedno 'od zgoraj navzdol', od elitnega, avtoritetnega, institucionalnega in nacionalnega proti lokalnemu, vernakularnemu). Posebej kritično obravnavajo tradicionalne in avtorizirane definicije dediščine, osredotočene predvsem na narodotvorne zgodbe, ki preprosto ne odražajo kulturnih in družbenih izkušenj subkultur (Smith 2006:36). Pozornost obračajo k družbenim in kulturnim izkušnjam in identitetam, ki jih dominantne konceptualizacije pogosto ne vsebujejo (npr. ženske, manjšinske etnične in druge skupine, ki so del družbe).²

Načini predstavljanja družbenih skupin imajo politično relevantne implikacije tudi na drugih področjih, predvsem v diskurzivnih in vizualnih reprezentacijah. Mary Bucholtz tako opozarja na »stranske učinke« »folklorizacije« in »eksotizacije« ter diskurza avtentičnosti, ko gre za manjšinske etnične skupine – v predstavljanju njihovih članov kot navezanih na tradicijo, ljudsko izročilo in življenje onstran modernizacijskih procesov, ki jim je podvržena večina (Bucholtz 2003; prim. Petrović 2006). Podobno reprezentacijo – s podobnimi učinki – najdemo v političnih dis-

² Za kritična razmišljanja o prevladujočem pojmovanju dediščine v Sloveniji gl. Muršič 2005, Delak Koželj 2005.

kurzih in podobah »novih« članic Evropske unije, ki so vanjo stopile v letih 2004 in 2007. Kot piše Mitja Velikonja:

... na naslovnici brošurice EU je tu!: Vodič za nove državljane Unije. Na njej stoji predsednik evropske komisije, sodobno klasično oblečen, nosi kravato z evropskim motivom in z razširjenimi rokami pričakuje dekle in fanta v tradicionalni, slovenski narodni noši, s slovensko zastavo v roki, ki se mu bližata; okoli njih so razporejeni kamere in občinstvo, ki naklonjeno spremlja ta dogodek. Nasploh je ta dvojnost – stereotipno, kmečko ali narodno oblečeni 'Ruritanci', 'skorajda-že-Evropejci' stopajo h klasično oblečenemu 'staremu Evropejcu' – pogosta v vsej deseterici (Velikonja 2005: 69–70).

Prav s tovrstno reprezentacijo se vzpostavlja hierarhija znotraj *evropske družine* med »starimi«, modernimi Evropejci in »novimi«, prikazanimi kot »v tradicionalna oblačila odeti pritepenci, ki se še morajo 'povzpeti' v klub odličnih« (Velikonja 2005: 71; prim. Petrović 2009).

V pričujočem zborniku je nekaj prispevkov posvečenih posledicam utrjevanja in vzdrževanja reprezentacij družbenih skupin. Pomemben del prispevkov obravnava načine reprezentacije osrednje kolektivne kategorije – naroda oziroma nacionalne skupnosti. Duška Knežević Hočevar prek analize političnega diskurza (družinskih zakonikov) ugotavlja, da se državno prebivalstvo Republike Slovenije najpogosteje predstavlja z uporabo bioloških metafor in osvetljuje posledice tovrstne reprezentacije, zlasti za tiste dele prebivalstva, ki se ne doživljajo kot del »narodnega telesa«. V nekoliko drugačnem kontekstu in na primeru Bolgarije Christian Promitzer pokaže, kako razprave, povezane z evgeniko in »rasno znanostjo« v obdobju pred drugo svetovno vojno niso bile brez pomena za poznejši precej rasistični odnos do Romov in muslimanskih manjšin. Natančnejši pogled v te razprave vrže novo luč na politike do manjšin, ki so jih uresničevali v Tretjem rajhu in njegovih zaveznicah med drugo svetovno vojno: čeprav se je civilna družba v Bolgariji uprla deportaciji Judov leta 1943, so »rasni diskurzi« tudi tam imeli poglavitno vlogo v

znanstveni legitimaciji razizma in iztrebljanju 'neustreznih' pripadnikov skupnosti. David Bandelj obravnava vprašanje reprezentacije naroda, pri čemer izhaja iz analize literarnih del, ki nastajajo na obrobju slovenskega prostora. V prispevku pokaže, da so v obrobnih književnostih pojmi, kot so narodnost, identiteta in narod prikazani in zasnovani drugače kot v diskurzih, ki nastajajo v družbenih središčih. Irena Avsenik Nabergoj v svojem prispevku osvetljuje obravnavo Judov in rabo motiva Juda v slovenski književnosti, s čimer neizogibno odpira problematiko Drugega in drugačnosti v oblikovanju literarne samopodobe Slovencev. Ana Hofman v svoji analizi kulturnih praks, povezanih s folklornim festivalom v prekmurski vasi Beltinci, obravnava »drugo stran« podobe naroda – in sicer reprezentacijo meje ter pomene, ki jih v kulturnih praksah lokalni družbeni akterji pripisujejo tako meji kot tudi čezmejnim povezavam in identitetam. »Nacionalizacija« spominske pokrajine po prvi svetovni vojni je osrednja tema prispevka Ota Lutharja, ki s primerjavo spomenikov na pokopališčih vojakov, umrlih na Solunski in Soški fronti, pokaže, kako je bilo tudi trpljenje, ki je nujno osebno in individualizirano, uporabljeno za oblikovanje »nacionalnega telesa«, tokrat prek vizualne podobe spomenikov padlim v prvi svetovni vojni.

Družbene prakse, ki so predmet obravnave v razpravah v zborniku, so neizogibno umeščene v že obstoječe diskurze (ali, po Foucaultu (2001), diskurzivne formacije)³, prek katerih se oblikujejo in perpetuirajo politično relevantne reprezentacije. Transformacija pomenov, ki nastaja pri prepletanju oziroma prekrivanju različnih diskurzivnih formacij, je še eno raziskovalno vprašanje, ki mu je v zborniku namenjeno veliko pozornosti. Razprava Duške Knežević Hočevar osvetljuje prepletanje demografskih in bioloških diskurzov, razprava Majde Černič Istenič pa kritično obrav-

³ Diskurzivna formacija je po Foucaultu skupina medsebojno povezanih diskurzov, ki se oblikuje v skladu s pravili formacije in ustreza »zahtevam po določenih omejitvah, ko gre za objekt, način izražanja, pojavne oblike in razporeditev konceptov ali strateške možnosti izbire med temi« (Foucault 2001: 43; prim. Mladenova 2004: 42).

nava medijske reprezentacije odnosa med proizvodnjo in potrošnjo hrane, in poudari problematičnost tega, da je v današnji, postmoderni družbi ta odnos zamegljen in predstavljen kot nejasen. Avtorica vzpostavi neposredno povezavo med medijskimi reprezentacijami kmetov, kmetijstva in potrošnje hrane in osvetli neposredne posledice, ki jih imajo te reprezentacije na politično in družbeno vlogo kmetov kot zainteresiranih družbenih subjektov, in s tem na najbolj prepričljiv način pokaže dejanski družbeni pomen diskurzivnih reprezentacij.

REPREZENTACIJSKI NADZOR

Ker je poglobitna posledica politik reprezentacije ustvarjanje in perpetuiranje družbenih neenakosti in neenakomerne razporeditve moči, razprava o teh nujno vključuje vprašanja »o pravicah, avtoriteti ter moči nadzorovati, kdaj neki glas govori, kako dolgo, v kakšnem zaporedju, v katerem jeziku« (Feld 1990: 241). Alexandra Jaffe v tem smislu govori o reprezentacijskem nadzoru, »ki se bistveno nanaša na vprašanja avtorstva ter občinstva« (Jaffe 2000: 507). V zborniku se Franc Marušič in Rok Žaucer posvečata vprašanju neenake razporeditve družbene moči, ki se kaže v praksah jezikovnega svetovanja ter v reprezentaciji družbene skupine 'običajnih'/ 'povprečnih' govorcev, kot jo v družbi ustvarja skupina, ki v jezikovnem svetovanju zainteresirane nagovarja z avtoritetne družbene pozicije 'univerzitetne jezikoslovne stroke'.

V primeru reprezentacijskih praks, ustvarjajočih podobe družbenih subjektov, ki sami nimajo vpliva na način njihove predstavitve, je bistvenega pomena ne samo vprašanje, kdo govori (kdo je nosilec z avtoriteto omogočenega avtorstva), temveč tudi, v čigavem imenu. Na to opozarja tudi Gayatri Spivak, ko pravi, da reprezentacija ne pomeni samo »govoriti o«, temveč tudi »govoriti za« in je zaradi tega neizogibno povezana s politiko in hegemonijo (Spivak 1988). Odnos med reprezentacijo in

predstavljenimi subjekti odpira številna zanimiva in relevantna tako aksiološka kot etična vprašanja.⁴ Ameriška antropologinja Corinne Kratz je nekaj desetletij raziskovala ljudstvo Okiek v Keniji in oblikovala razstavo portretov njegovih pripadnikov, ki je bila na ogled v obdobju od 1989 do 1997 v različnih krajih v Keniji in ZDA. Knjigo, ki je posvečena politikam reprezentacije, izoblikovanim v kompleksni komunikacijski mreži, spleteni med fotografijami, njihovimi opazovalci, ljudmi na portretih, avtorico razstave, različnimi javnostmi in različnimi pričakovanji institucij, ki so gostile razstavo, je nasloвила *Tiste (podobe, slike), ki so zaželene* (*The ones that are wanted*, Kratz 2002). Stavek »To so (slike), ki so zaželene«, je avtorici povedal mož iz ljudstva Okiot med ogledovanjem razstave – s tem je mislil, da bodo med portreti našli tiste, ki izpolnjujejo njihova pričakovanja, tako Evropejci, ki radi vidijo Afričane, oblečene v tradicionalne noše, kot sami pripadniki ljudstva Okiek, ki sebe raje vidijo v drugačnih oblačilih. Izraz »tiste, ki so zaželene«, po besedah avtorice »ponazarja različne ljudi, pričakovanja in pomena, ki so združeni v razstavi, in zapletene odnose med njimi« (Ibid., 1).

Napetosti, ki izhajajo iz različnih pričakovanj in pomenov, oziroma različnih pojmovanj »tistega, kar je zaželeno«, razkrije marsikatera poglobljena analiza politik reprezentacije. Tovrstne napetosti se pogosto kažejo, ko gre za lokalne in manjšinske skupnosti, ki same nimajo na voljo institucionaliziranih kanalov za izražanje svojih lastnih interesov. Ko gre za tako imenovane »ogrožene jezike«, načini reprezentacije in tudi delovanje jezikoslovcev, antropologov in aktivistov pogosto ne odražajo pričakovanj ter idej samih govorcev teh jezikov. Tej problematiki je bila posvečena posebna številka revije *Journal of Linguistic Anthropology* (12/2, 2002). Jane Hill v uvodnem prispevku poudarja, da tisti, ki si prizadevajo za ohranjanje ogroženih jezikov, pogosto »ne razmišljajo previdno o številnih publi-

⁴Tovrstna vprašanja, ki zadevajo vlogo raziskovalcev, obravnava Ana Hofman (2010), ki poudarja, da se v znanstvenem diskurzu tisti, ki so podrejeni, ne predstavljajo na nevtralen način – prek tega diskurza se prav tako (re)producira njihova podrejenost.

kah, ki poslušajo ali berejo njihovo retoriko« (Hill 2002: 119). Hillova prav tako poudarja pomen nekaterih vprašanj, o katerih bi tisti, ki nastopajo kot »eksperti«, morali razmišljati: Kako razprave o ogroženih jezikih, ki potekajo na globalni ravni, odmevajo v skupnostih, ki govorijo te jezike in ki so same zelo heterogeno občinstvo? Ali pripadniki teh skupnosti tovrstne razprave dojemajo kot krepitev in spodbudo, kot nekaj nerazumljivega in tujega, ali kot nekaj vmes? Ali lahko izposojajo iz teh razprav in jih izkoristijo za njihovo lastno zagovarjanje interesov ali se raje odločajo za povsem drugačne diskurze (Ibid.; prim. tudi Dorian 2002)?

Problematičnost odnosa med tistimi, ki so v proces reprezentacije najbolj osebno vpleteni, reprezentacijo in njenimi ustvarjalci, ki nastopajo z avtoritetnih pozicij, osvetljuje več prispevkov v zborniku. Povezuje jih vprašanje, ali so načini predstavljanja prek institucionaliziranih (ali kako drugače obdanih z družbeno avtoriteto) praks tudi načini, kako bi predstavljeni ljudje videli, ali želeli videti sami sebe. Oto Luthar tako piše o »nesporazumu« med mrtvimi vojaki, umrlimi na frontah prve svetovne vojne, in živimi ustvarjalci spominske pokrajine: ti so namreč vojaške grobove združevali in označevali po »nacionalnem načelu« in nanje izpisovali gesla iz nacionalno-domoljubnega registra. S tem so povsem ignorirali nadnacionalno tovarištvo, »ki se je spletlo v vojaških jarkih«, in občutke, ki so prevladovali med vojaki, umrlimi na fronti, ter njihovimi preživeli tovariši, ki so vojno doživljali kot nesmiselno in nepotrebno trpljenje. Prav tako se niso zmenili za resnično stanje, in sicer dejstvo, da je bilo denimo med srbskimi vojaki na Solunski fronti veliko slovenskih dobrovoljcev: nacionalizirana podoba »srbskega« dela pokopališča Zejtinlik je zato v nesoglasju s predstavami preživelih slovenskih dobrovoljcev, ki so ta spomenik »doživljali in želeli razumeti tudi kot spomenik/pokopališče svojih padlih tovarišev«. Eno osrednjih vprašanj, obravnavanih v prispevku Tanje Petrovič, je prav vprašanje *reprezentacijske avtonomije* nekdanjih vojakov JLA, predstavljenih na studijskih fotografijah. Reprezentacijska avtonomija, ki je posledica uniformnosti fotografij, posnetih v obdobju

jugoslovanskega socializma, onemogoča interpretacije, ki bi bile za portretirane vojake nezaželene. Jasna Fakin Bajec in Ana Hofman se obe dotikata vprašanja o zaželeni podobi dediščine in o neskladnosti predstav v institucionaliziranih diskurzih ter med akterji, ki z dediščino živijo. Jasna Fakin Bajec obravnava reprezentacije kulturne dediščine slovenskega Krasa v dveh obdobjih – socialistični Jugoslaviji in samostojni Sloveniji. Predvsem jo zanima odnos lokalnega prebivalstva, stroke (konservatorjev, muzealcev) in politične elite na Krasu do kamna in kamnitih izdelkov ter kako se je ta odnos, oziroma različni pomeni in vrednote, ki so jih kamniti izdelki utelešali, reprezentiral v vsakdanjem življenju. Ana Hofman pa ugotavlja, da so se pri organizaciji folklornega festivala v Beltincih, na katerem so sodelovali lokalni udeleženci in poznavalci, etnologi, učitelji glasbe in koreografi, oblikovali kompleksni koncepti kulturne dediščine, kakor tudi razumevanja in promocije lokalnih glasbenih praks. Folklorne skupine so sodelovale v odločanju o tem, kaj bo predstavljeno kot »ustrezna« kulturna dediščina, in pridobile vlogo interpretatorja ljudske glasbe ne samo v širšem okviru, temveč tudi na ravni lokalne skupnosti. Ob tem so »starejši plesalci in pevci [...] zelo pogosto izražali neodobravanje, češ da svojo dediščino poznajo bolje kot 'strokovnjaki iz prestolnice'«.

REPREZENTACIJA, MEDIACIJA IN INTERPRETACIJA

Reprezentacije se oblikujejo in dobivajo politični naboj v procesu komunikacije. Kot poudarja Corinne Kratz, reprezentacije interpretirajo različni ljudje, v različnih kontekstih in zgodovinskih okoliščinah. Politike reprezentacije lahko razumemo v njihovi polni razsežnosti samo, če upoštevamo povezane procese reprezentacije, mediacije in interpretacije (Kratz 2002: 220). Omenjeni procesi so osrednji dejavniki v oblikovanju in izpogajanju kulturnega spomina, zato je tudi pomemben poudarek prispevkov v pričujočem zborniku, ki se osredotočajo na odnos med reprezentacijami

po eni ter na mediacijo in interpretacijo po drugi strani, prav na kulturnem spominu.⁵

Z (re)mediacijo reprezentacij socializma in antifašizma v družbah nekdanje Jugoslavije se ukvarja Martin Pogačar v prispevku o ustvarjanju vernakularnih digitalnih spominskih obeležij na družbenem omrežju YouTube. Avtor posebno pozornost nameni vprašanjem posledic tovrstne mediacije, ko se osebni spomini in spominski rituali znajdejo v javnem in širšem krogu ljudi dostopnem prostoru, ter opozori na nove možnosti interpretacije, ki jih prinašajo nove tehnologije. Ivanka Huber na ista vprašanja pogleda z druge strani, ko se dotakne vprašanja mesta in pomena »starih« fotografij, posnetih v prvi polovici 20. stoletja, v današnjem času, ki ga zaznamujejo nove tehnologije. Pomemben del njenega prispevka je posvečen vprašanjem interpretacije fotografij kot družbeno in kulturno kontekstualiziranih artefaktov. Avtorica osvetljuje prakse fotografiranja družin in posameznikov v Prekmurju do druge svetovne vojne kot prakso, ki se, kot poudarja Marianne Hirsch (2002), neizogibno »bere« v kontekstu družinskega in v tem kontekstu pridobiva pomen, pa tudi reprezentacijsko moč, tej pa so podrejene spolne, družbene, starostne in druge identitete. Navzočnost in pomen fotografije v domeni družine prav tako bistveno vpliva na oblikovanje in reprodukcijo spomina ter na odnos med privatnim in javnim, individualnim in kolektivnim.

Posledice ritualiziranosti/fiksiranosti studijskih portretov vojakov Jugoslovanske ljudske armade na možnosti interpretacije fotografij obravnava prispevek Tanje Petrović, ki na primeru te prakse fotografiranja opozarja na problematičnost prevladujočih interpretacij (jugoslovanskega) socializma nasploh. Interpretacija jugoslovanskega socializma je prav tako

⁵ Po besedah José Van Dijck (2007: 8–9) je koncept kulturnega spomina ustrežnejše analitično »orodje« od koncepta kolektivnega spomina takrat, ko nas zanima, »kako deluje spomin v procesih oblikovanja občutka posameznikove identitete in hkrati občutka skupnosti«. Na tem mestu lahko dodamo tudi to, da je kulturni spomin ustrezna kategorija za analizo takrat, ko problematiziramo »naš odnos do preteklosti v smislu njene mediacije ali remediacije v globalni sedanjosti« (Hoskins 2001: 335), tj. ko nas zanimajo reprezentacije, ki nastajajo kot posledica različnih (re)mediacij in interpretacij preteklosti.

osrednja tema v prispevku Gala Kirna, ki z analizo modernističnih antifašističnih spominskih obeležij (tokrat »fizičnih«, nastalih v obdobju socialistične Jugoslavije) odpira tako estetsko vprašanje, kako formalizirati NOB, partizanski boj, kot tudi politično vprašanje, kako zadržati ali na novo artikulirati spomin na prelomni dogodek. S tem se odpira horizont interpretacije Jugoslavije in jugoslovanske antifašistične revolucije v jugoslovanskem kot tudi postjugoslovanskem kontekstu.

*

Zbornik smo si zamislili kot poglobljeno in teoretsko razdelano obravnavo reprezentacijskih funkcij širokega spektra družbenih, kulturnih, političnih – verbalnih, vizualnih, glasbenih praks na Slovenskem in v sorodnih družbah. Nastal je v prepričanju, da je premislek o pomenu in funkcijah družbenih reprezentacij nujno premakniti s področja medijskih študij, saj so bile reprezentacije doslej obravnavane predvsem v okviru medijskih praks in diskurzov. Upamo, da bo pričujoči izbor besedil pomembno prispeval k sodobni slovenski akademski razpravi o naravi družbenih praks in identitet ter o načinih, kako družbene prakse, tudi kadar niso eksplicitno povezane s politiko, zaradi svoje reprezentacijske narave pridobivajo politični pomen in s tem neposredno vplivajo na družbeni položaj posameznikov in skupin in razdelitev družbene moči.

LITERATURA

Androutopoulos, Jannis K. 2000. »Non-standard spellings in media texts: The case of German fanzines«. *Journal of Sociolinguistics* 4(4), 514–533.

Barton, David in Mary Hamilton 1998. *Local Literacies: Reading and Writing in One Community*. London – New York: Routledge.

Blommaert, Jan 2001. »Investigating narrative inequality: African asylum seekers' stories in Belgium«. *Discourse & Society* 12(4), 413–449.

- Blommaert, Jan 2001. »Writing as a problem: African grassroots writing, economies of literacy, and globalization«. *Language in Society* 33, 643–671.
- Blommaert, Jan 2007. »Narrative, Interaction, or Both«. *Discourse Studies* 9(6), 828–830.
- Bucholtz, Mary 2000. »The Politics of Transcription«. *Journal of Pragmatics* 32(10), 1439–1465.
- Bucholtz, Mary 2003. »Sociolinguistic Nostalgia and the Authentication of Identity«. *Journal of Sociolinguistics* 7(3), 398–416.
- Bucholtz, Mary 2007. »Variation in transcription«. *Discourse Studies* 9(6), 784–808.
- Delak Koželj, Zvezda 2005. »Etnologija in kulturna dediščina: definicije, vloge, pomeni«. V: Jože Hundres in Nataša Visočnik (ur.), *Dediščina v rokah stroke*. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 11–22.
- Dorian, Nancy C. 2002. »Commentary: Broadening the Rhetorical and Descriptive Horizons in Endangered-Language Linguistics«. *Journal of Linguistic Anthropology* 12(2), 134–140.
- Feld, Steven 1990. »Postscript, 1989«. V: *Sound and Sentiment* (druga izdaja). Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Foucault, Michael 2001. *Arheologija vednosti*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Gavrilović, Ljiljana 2011. *Muzeji i granice moći*. Beograd: XX vek.
- Hall, Stuart (ur.) 1997. *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices* (Culture, Media, and Identities). London et al.: SAGE Publications.
- Hill, Jane H. 2002. »'Expert Rhetorics' in Advocacy for Endangered Languages: Who Is Listening, and What Do They Hear?«. *Journal of Linguistic Anthropology* 12(2), 119–133.
- Hirsch, Marianne 2002. *Family Frames: Photography, Narrative and Postmemory*. Cambridge, MA – London, England: Harvard University Press.
- Hofman, Ana 2010. »Maintaining the Distance, Othering the Subaltern: Rethinking Ethnomusicologists' Engagement in Advocacy and Social Justice«. V: Kisala Harrison, Elisabeth Mackinlay, Svanibor Pettan (ur.). *Applied Ethnomusicology: Historical and Contemporary Approaches*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 22–35.
- Hoskins, Andrew 2001. »New memory, mediating history«. *Historical Journal of Film, Radio and Television* 21(4), 333–346.

- Jaffe, Alexandra 2000. »Introduction: Non-standard orthography and non-standard speech«. *Journal of Sociolinguistics* 4(4), 497–513.
- Jaffe, Alexandra 2007. »Variability in transcription and the complexities of representation, authority and voice«. *Discourse Studies* 9(6), 831–836.
- Jaffe, Alexandra in Shana Walton 2000. »The Woices People Read: Orthography and the Representation of Non-Standard Speech«. *Journal of Sociolinguistics* 4(4), 561–587.
- Kratz, Corinne 2002. *The Ones That Are Wanted: Communication and the Politics of Representation in a Photographic Exhibition*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press.
- Lambert, Iain, B. M. 2008. »Representing Maori Speech in Alan Duff's *Once Were Warriors*«. *Language and Literature* 17(2), 155–165.
- Luthar, Breda in Vida Zei (ur.) 2004: *Medijska kultura: kako brati medijske tekste*. Ljubljana: Študentska založba.
- Martin-Jones, Marilyn in Kathryn Jones (ur.) 2000: *Multilingual Literacies: Reading and Writing Different Worlds*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Miethaner, Ulrich 2000. »Orthographic transcriptions of non-standard varieties: The case of Earlier African-American English«. *Journal of Sociolinguistics* 4(4), 534–560.
- Mladenova, Olga 2004. *Russian Second-Language Textbooks and Identity in the Universe of Discourse*. München: Verlag Otto Sagner.
- Muršič, Rajko 2005. »Kvadratura kroga dediščine: toposi ideologij na sečišču starega in novega ter tujega in domačega«. V: Jože Hundres in Nataša Visočnik (ur.), *Dediščina v obeh znanosti*. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 25–41.
- Petrović, Tanja 2006. *Ne tu, ne tam: Srbi v Beli krajini in njihova jezikovna ideologija v procesu zamenjave jezika*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Petrović, Tanja 2009. *Dolga pot domov: Reprezentacije Zahodnega Balkana v političnem in medijskem diskurzu*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Preston, Dennis R. 2000. »Mowr and mowr bayud spellin': Confessions of a Sociolinguist«. *Journal of Sociolinguistics* 4(4), 614–621.
- Smith, Laurajane 2006. *Uses of Heritage*. London – New York: Routledge.
- Spivak, Gayatri 1988. »Can the subaltern speak?«. V: Cary Nelson, Lawrence Grossberg (ur.), *Marxism and the Interpretation of Culture*. Urbana: University of Illinois Press, 271–313.

Tedlock, Dennis 1983. *The Spoken Word and the Work of Interpretation*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Van Dijck, José 2001. *Mediated Memories in the Digital Age*. Stanford CA: Stanford University Press.

Velikonja, Mitja 2005. *Evroza – kritika novega evrocentrizma*. Ljubljana: Mirovni inštitut.

Žanić, Ivo 2009. *Kako bi trebali govoriti hrvatski magarci? O sociolingvističkim animiranim filmovima*. Zagreb: Algoritam.

Duška Knežević Hočevar

Zamišljanje nacionalnega prebivalstva Slovenije v dokumentih o njegovi demografski obnovi

UVOD: BIOPOLITIKA IN MNOŠTVO TELES

Dokumenti, ki se neposredno ali pa posredno nanašajo na »obnovljivost« nacionalnega prebivalstva, vedno znova aktualizirajo znamenito Foucaultovo razpravo o biopolitikah, ki jo je razvijal v poznih 70. letih prejšnjega stoletja, med drugim tudi v nizu svojih predavanj na Collège de France. Danes že klasik politične filozofije je na svojih marčevskih predavanjih leta 1976 zatrjeval, da je prebivalstvo (populacija) postalo predmet upravljanja oblasti oz. njenih »novih tehnologij« v Evropi zlasti v drugi polovici 18. stoletja. »Novost« tedanje tehnologije je Foucault videl predvsem v na novo opredeljenem naslovljencu oblasti, ki takrat ni bil več posamični človek ali »posamično telo«, temveč ljudje oz. »mnoštvo teles«. Tako naj bi prav (skupni) demografski procesi prebivalstva kot celote, tj. rodnost, smrtnost in življenjska doba, proizvedli »prve objekte vednosti in prve tarče kontrole biopolitike« (Foucault 2007: 91).

Naslavljanje biopolitike na demografijo celotnega prebivalstva, njeno opazovanje, sistematično merjenje in posledično načrtovanje, so po Foucaultu nujno zahtevali take mehanizme regulacije, ki so vključevali prebi-

valstvene projekcije, napovedi, statistične ocene. Zato ne preseneča, da je nadzorovanje rojstev v 18. stoletju gledal celo kot »osnutek nekakšne politike rodnosti«, oziroma »načrt za poseganje v globalne pojave rodnosti« (Ibid., 91).

Medtem pa se je v Evropi uveljavljala še ena izmed »novosti«. Opa-zovanje skupnih prebivalstvenih procesov je potekalo v »na novo« opre-deljeni državni skupnosti – »nacionalni populaciji«, ki so jo že Herder, Fichte in razlagalci francoske in ameriške revolucije opredelili v naspro-tju s predstavo državne populacije v *ancient régime* (Kreager 1997: 155). Če je za to veljalo, da je podkomunicirala raznovrstno etnično prebival-stveno sestavo starih imperijev in drugih srednjeveških državnih tvorb ter kot pomembni poudarjala zgolj lojalnost in produktivnost svojih članov, je predstava o novi državni populaciji, ki je tokrat »narod«, poudarila skupno jezikovno, kulturno in zgodovinsko izkustvo, prebivališče na sku-pnem ozemlju in skupen izvor (Ibid., 155). Narodi naj bi bili celo organsko spojeni s svojimi zamejenimi ozemlji, imeli naj bi naravne pravice do takih krajev, od njihovih članov pa se je pričakovalo, da se bodo celo doma pro-ducirali (Ibid., 156).

Skupnostno identiteto take državne populacije je sčasoma artikuli-ral in nato vzdrževal za to ustvarjeni nacionalni birokratski aparat, ki je s posebnim merskim sistemom proizvajal vednost o številu, položaju in porazdelitvi nacionalnega prebivalstva. Konceptualna novost te doktrine se je torej kazala prav skozi zamejenosti na novo opredeljene skupnosti: državna meja je nacionalno populacijo odrezala od drugih enakovrstnih čezmejnih populacij, obenem pa je vpeljala neke vrste epistemološko zapiralo kot predpogoj demografskih idealov po popolni evidenci svojih članov (Ibid., 156–157).

Demografija prebivalstva v tem zgodovinskem trenutku ni prepuščena naključju. Prebivalstvo je nadzirano in regulirano z normami, s katerimi je oblast vsakokrat ovrednotila demografske procese, ki so se nanašali na »ravnovesje« prebivalstva, njegovo »rast« ali pa »upadanje«. Prebival-

stvena stanja, ki so jih populacijski ocenjevalci označevali s količinskimi izrazi »preveč« ali »premalo«, so torej kazala bolj odklone od demografske norme, ki jo je vsakokrat predpisala oblast, kot pa problem sam na sebi. Tudi obnavljanje prebivalstva je bilo zadeva predpisane demografske norme, kar nedvomno kaže bolj njegovo zgodovinsko pogojenost kot pa univerzalno lastnost.

V besedilu presojam za politiko in stroko »problematično« demografsko podobo v Sloveniji, le da se kritični zgodovinski moment ne nanaša na 18. stoletje, temveč na zadnji dve desetletji (1990–2010). Že od 80. let prejšnjega stoletja sta v Sloveniji kot tudi v večini t. i. industrijskih držav zabeležena in presojana trenda rodnosti pod enostavno obnovo prebivalstva¹ in daljše življenjske dobe ljudi. Ocenjevalci navadno take demografske trende gledajo kot neugodne predvsem z vidika povečanega deleža ostarelega prebivalstva, kar bi utegnilo imeti negativne posledice za vzdržnost javnih financ, zlasti obstoječega zdravstvenega in pokojninskega sistema. Obenem pa posledice takih trendov njihovi razlagalci povezujejo tudi z razpravami o obstoju nacionalne populacije oz. naroda, kar spominja na prizadevanja in projekte zamišljanja nacionalnih skupnosti v Evropi iz obdobja »narodnega prebujanja«. Ti so med drugim poudarjali »organisko spojenost narodovega telesa z ozemljem« in »rojevanje doma« ter s tem sporočali, da je narod zamišljen tudi kot biološka kategorija.

Izbor treh dokumentov o prebivalstveni regulaciji tu predstavljene analize v časovnem in vsebinskem smislu ni naključen. Kdo bo rojeval, koliko in v kakšnih razmerah ali okolju, so temeljne iztočnice ustvarjanja demo-

¹ V demografski terminologiji se izraz enostavna obnova prebivalstva ali obnovljiva rodnost pojasnjuje s konceptom celotne stopnje rodnosti, pri kateri bi novorojene deklice v svojem življenju v povprečju rodile natančno eno hčerko. Poenostavljeno povedano to pomeni, da ima vsak par vsaj dva otroka, tako da ena generacija reproducira naslednjo generacijo. Ob predpostavki, da v populaciji žensk do konca njihove statistično določene rodne dobe (npr. do njihovega 50. leta starosti) ni ugotovljene smrtnosti, bo celotna stopnja rodnosti blizu 2.0. Raven obnove je potemtakem pogojena tudi s smrtnostjo, še posebej s smrtnostjo otrok. Ker pa svetovne prebivalstvene statistike beležijo nekoliko višjo rodnost dečkov, je vrednost obnovljive rodnosti navadno 2.1.

grafske podobe prebivalstva, ki je podlaga zamišljanja nacionalne skupnosti v Sloveniji. S tega vidika je izhodiščni zgodovinski trenutek opazovanja uveljavljanje samostojne suverene države Slovenije v začetku 90. let prejšnjega stoletja, ki je bistveno pogojeval vsebino dokumentov o demografiji nacionalnega prebivalstva. Iz njih je mogoče razbrati prevladujočo zamisel o podobi prebivalstva, ki se tokrat nanaša na samostojno suvereno državo, in tudi to, s kako zasnovanimi regulacijskimi ukrepi pristojni vladni akterji skušajo tako podobo vsakokrat uresničiti v praksi.

Temeljna teza prispevka se glasi, da presoje demografske podobe državnega prebivalstva v Sloveniji v zadnjih dveh desetletjih pri družbenih akterjih praviloma aktivirajo razumevanja in reprezentacije nacionalne populacije kot biološke kategorije. To se odraža predvsem v pozivu po »rojevanju naših«. Izbrani dokumenti zajemajo vsebine, ki se nanašajo na izoblikovanje okoliščin za reprodukcijo in obnovo nacionalnega prebivalstva; zaradi tega so primerna podlaga za presojo o vključevanju in/ali izključevanju določenih »vrst« ljudi v prebivalstvenem inženiringu in posledično tudi njihovih reprezentacij. Ker pa so izbrani dokumenti – *Podlage prebivalstvene politike v SR Sloveniji* (1990), *Strategija za dvig rodnosti v RS* (2006) in *Predlog družinskega zakonika* (2009) – nastali v mandatih politično različno usmerjenih vlad in so jih navadno oblikovali akterji vsakokratne »politične pozicije«, so razumevanja njihovih nasprotnikov predstavljena ob pomoči analize medijskega tiska v letu njihove objave.

AKTUALNO OZADJE RAZPRAV O OBNOVI NACIONALNEGA PREBIVALSTVA

Spodbujanje rodnosti in priseljevanja sta danes najpogosteje reflektirana scenarija za reševanje rodnosti pod enostavno obnovo prebivalstva v t. i. industrijskem svetu. Pri tem se razpravljavci večinoma sklicujejo na dve poročili ZN, ki ju je objavila Prebivalstvena divizija Oddelka za ekonom-

ske in socialne zadeve v letih 2000 in 2001, in sicer *Rodnost pod enostavno obnovo* (BRF) in *Nadomestne migracije: ali so rešitev za upadanje in staranje prebivalstva?* (RM).²

Naslova dokumentov sporočata, da oblikovalci poročil sodobna prebivalstvena gibanja ocenjujejo, še posebej pa se osredotočajo na trende nizke rodnosti, staranja prebivalstva in mednarodnih migracij. Kot izvemo v predgovoru prvega poročila (BRF 2000: iii), so strokovnjaki Prebivalstvene divizije ZN na podlagi svetovnih statistik leta 1997 ocenili, da je bilo takrat na svetu že 51 držav, ki so zabeležile rodnostne stopnje na meji enostavne obnove prebivalstva ali pa pod njo, in da je v takih državah živelo 44 odstotkov svetovnega prebivalstva. Ista divizija je izračunala projekcijo, po kateri bi najverjetneje do leta 2015 svetovno prebivalstvo štelo 7.3 milijarde ljudi, od tega pa naj bi dve tretjini prebivalstva živelo v 88 državah na meji enostavne obnove rodnosti ali pa pod njo. Še isto leto je bila organizirana konferenca o rodnosti pod enostavno obnovo prebivalstva z namenom, da bi povabljeni strokovnjaki za prebivalstvena gibanja ocenili razvoj rodnostnih stopenj v državah, ki so že dosegle ravni rodnosti pod enostavno obnovo.

Prvo poročilo (2000), ki je produkt konference iz leta 1997, tako vključuje ocene in razprave strokovnjakov iz Kitajske, Francije, Nemčije, Irske, Italije, Japonske, Ruske federacije, Švedske in ZDA o nedavnih trendih rodnosti v teh državah, o njihovih pokazateljih, pričakovanjih za prihodnost, posledicah vztrajno nizke rodnosti in nazadnje o možnostih za politično ukrepanje (Ibid., iii–iv). Drugo poročilo (2001) se je prav tako posebej osredotočilo na ocenjevanje trendov upadanja in staranja prebivalstva v t. i. industrijskih državah. V nasprotju s prvim pa je skušalo utemeljiti odgovor na vprašanje, ali se lahko z nadomestnimi migracijami rešujejo družbene posledice takih demografskih gibanj. Prebivalstvena divizija ZN je v ta namen opredelila »nadomestne migracije« kot medna-

² V izvorniku se naslova glasita: *Below Replacement Fertility (BRF) in Replacement Migration: Is It a Solution to Declining and Ageing Populations?* (RM).

rodne migracije, ki bi bile potrebne za nadomestitev upadanja tako celotne velikosti prebivalstva neke države kot tudi njenega delovno aktivnega prebivalstva ter staranja prebivalstva (RM 2001: 1). S pomočjo petih hipotetičnih scenarijev, izdelanih na podlagi ocen in prebivalstvenih projekcij od 1995 do 2050 (npr. z migracijami ali brez), je Prebivalstvena divizija ZN v splošnem sklenila, da bo brez nadomestnih migracij upadanje prebivalstva neizogibno; da bi moralo biti število migrantov, potrebnih za nadomestitev upadanja delovno aktivnega prebivalstva, veliko večje od števila, potrebnega za nadomestitev celotnega upadanja prebivalstva; in da so nujne temeljite ter obsežne evalvacije številnih ekonomskih, socialnih in političnih ukrepov in programov, med njimi tudi takih, ki se nanašajo na mednarodne migracije, še posebej nadomestne migracije ter integracijo velikega števila nedavnih migrantov in njihovih potomcev (RM 2001: 4).

Da hipotetičnih ocen in projekcij ne gre zamenjevati za kategorične napovedi, je posebej poudaril politični demograf Teitelbaum (2004), ko je komentiral »pretiran« odziv evropskih tiskanih medijev na objavljeno poročilo o nadomestnih migracijah. Kot primer je navedel francoski časnik *Le Monde*, ki je objavil prispevek z alarmantno naslovno vrstico o tem, da je poročilo ZN pokazalo, da bo Evropa do leta 2025 potrebovala 159 milijonov priseljencev. Po mnenju Teitelbauma je bil v *Le Monde* napačno predstavljen že sam naslov poročila ZN, ki se je v izvorniku sklenil vprašajem, v časniku pa je brez označenega vprašaja zavajajoče izzvenel v kategorično trditev: »Nadomestne migracije: rešitev za upadanje in staranje prebivalstva« (Teitelbaum 2004: 324).

Teitelbaum je razloge za tako pretirano retoriko pojasnjeval že v svojem prispevku v prvem poročilu ZN (2000), pri čemer je poudaril, da so razlagalci nizke rodnosti to demografsko gibanje v preteklosti kot tudi v sedanjosti pogosto povezovali s »propadanjem naroda«, bodisi da so nizko rodnost gledali kot njegov vzrok bodisi kot njegovo posledico (Teitelbaum 2000: 161). Med drugim je tudi opozoril, da so nizko rodnost močno povezovali s politično ideologijo in nacionalnimi vre-

dnotami. Številni družbeni akterji naj bi uporabljali alarmantno retoriko prav v primeru rodnostnih razlik med različno koncipiranimi skupinami (družbenimi razredi, rasami in etničnimi skupinami) (Ibid., 162), zato je na mestu poziv, da ni več mogoče ločevati razprav o prebivalstvenih ukrepih od obsežnejših presoj političnega pomena nacionalnih identitet, nacionalizmov in mednarodnih zadev (Teitelbaum in Winter 1998: 250–251).

Da so vsebine v tiskanih medijih, ki presojajo nizko rodnost in/ali priseljevanje, praviloma domoljubno ali pa nacionalistično obarvane, opozarjajo tudi tovrstne raziskave. Stark in Kohler (2003) sta med letoma 1998 in 1999 analizirala razpravo o nizki rodnosti v tiskanih medijih v enajstih industrijskih državah.³ Kljub različnim družbenoekonomskim, političnim in demografskim ozadjem izbranih držav sta avtorja identificirala pomembne skupne značilnosti v načinu razpravljanja o nizki rodnosti v tiskanih medijih. Nacionalni tisk je večinoma bolj kot vzroke rodnosti pod ravnijo enostavne obnove poudarjal posledice, kot sta na primer številčno upadanje prebivalstva in delovne sile ter ogrožanje socialnega sistema. Nadalje so razpravljavci nizko rodnost večinoma presojali kot resno zadevo z negativnimi implikacijami, pa čeprav znanstvena literatura vzroke zanjo povezuje tudi z družbeno-ekonomskim napredkom, kot je na primer udeležba večjega deleža žensk na trgu plačanega dela, njihova višja izobrazbena raven ter posledično večja produktivnost in ekonomska rast na ravni nacionalne skupnosti. Bolj kot vzroke so razpravljavci poudarjali tudi možne ukrepe zaradi takega demografskega stanja, pri čemer so največ pozornosti namenili pronatalistični in migracijski politiki.

Med negativnimi posledicami nizke rodnosti pa je ogrožanje »blaginje naroda«, razumljene kot skrb za velikost in sestavo prebivalstva v prihodnosti, po pomembnosti in pogostosti celo na drugem mestu (Ibid.,

³ Avtorja sta države izbrala na podlagi dveh meril: prvič, celotne stopnje rodnosti pod 2.1 in drugič, nacionalni in revijalni članki o nizki rodnosti so morali biti dostopni v mednarodni zbirki tiskanih medijev Reuters Business Briefings. V vzorec sta vključila te države: Avstralijo, Avstrijo, Francijo, Nemčijo, Italijo, Japonsko, Novo Zelandijo, Španijo, Švico, Veliko Britanijo in ZDA (Stark in Kohler 2003: 541–542).

556). Tako je številčno upadanje in staranje prebivalstva v medijih navadno predstavljeno kot sinonim za »izumiranje naroda« (Ibid., 554) in posledica dezintegracije tradicionalne družine ob vedno bolj uveljavljajočih se individualističnih življenjskih stilih (Ibid., 555). Nazadnje ne preseneča, da so v takih primerih značilni pozivi medijskih razpravljavcev k ohranjanju »narodne identitete« in vračanju k »vrednotam tradicionalnih družinskih struktur in vlog« (Ibid., 565).

Podobno zasnovane posamične nacionalne raziskave, kot sta na primer študiji, ki presojata razpravo o nizki rodnosti v britanskih medijih (Autumn Brown in Marx Ferree 2005) in britanskih v primerjavi z grškimi tiskanimi mediji (Georgiadis 2010), pa poudarjajo še eno posebnost. Če se z različnimi retoričnimi figurami (s prošnjami, pridigami, grožnjami, podkupovanjem) ženske opominja, da so v primeru nizke rodnosti dolžne rojevati za svoj narod, je nemalokrat priseljevanje predstavljeno kot scenarij, ki bo zagotovo prispeval k uničenju domačinske kulture in narodovega preživetja (Autumn Brown in Marx Ferree 2005: 5).

Taka opažanja nedvomno aktualizirajo razprave o razločevanju med državno in narodno populacijo, še posebej v okviru razločevanja med državljanskim in etničnim nacionalizmom. Ali povedano drugače, odločanje za pronatalistične ali migracijske ukrepe pri reševanju posledic nizke rodnosti oz. obnove nacionalnega prebivalstva posodablja razpravo o dveh tipskih modelih podeljevanja državljanstva – na podlagi ozemeljske pravice (*ius soli*), to je po kraju rojstva, in na podlagi pravice rodu/krvi (*ius sanguinis*), to je po staršu/starših, ki so člani naroda (McCrone 1998: 9). V večini primerov etnonacionalističnega mišljenja sta namreč biološka reprodukcija in sklicevanje na biološko kontinuiteto v času celo središčna argumenta oblikovanja in zamišljanja nacionalne skupnosti. In čeprav se populacije pogosto povečajo ali zmanjšajo prav zaradi migracij in asimilacije, taka ideologija navadno ignorira ali briše te procese, poudarja in ustvarja pa zgolj predstave o »krvnih vezeh« (Gal in Kligman 2000: 25).

Katastrofična retorika o »umiranju naroda« torej pogosto prikriva

prav dejstvo, da je upadanje prebivalstva problem zato, ker priseljenci niso obravnavani kot legitimen način za povečanje populacije, zlasti take, ki je zamišljena kot narodna ali etnična v nasprotju z državljsko skupnostjo. Zato ima etnonacionalna vizija, v nasprotju z državljskim nacionalizmom, večinoma negativne implikacije za državljane iz vrst manjšin pa tudi priseljencev, ker ne ustrezajo prevladujoči nacionalni podobi (King 2002: 368).

Etnonacionalistično mišljenje pa naj bi v zdajšnjem kontekstu EU, ko se spoprijema tako z nizko rodnostjo kot s staranjem prebivalstva, podlagalo tudi ksenofobijo prebivalcev evropskih držav, saj so celo v običajno tolerantnih državah (npr. na Danskem) protipriseljske stranke podvojile svoje sedeže v parlamentih (Fireside 2002: 469, 471, 477). Morda pa »sterilnost« ni temeljna težava evropskih držav, ampak bolj dejstvo, da so zgodovinska ali tradicionalna razumevanja naroda vedno bolj v nasprotju z demografskimi realitetami. Sorazmerno veliki deleži priseljencev zaradi zahtev trga dela namreč preinarejajo bolj znane obraze evropskih narodov (Kligman v: Douglass 2005: 253).

ANALIZA TREH DOKUMENTOV IN ODZIVA MEDIJEV: METODOLOŠKO POJASNILO

V besedilu združujem analizo treh dokumentov o obnovi nacionalnega prebivalstva (*Podlage prebivalstvene politike v SR Sloveniji*, 1990; *Strategija za dvig rodnosti v RS*, 2006; in *Predlog družinskega zakonika*, 2009) z analizo medijskega tiska v letu objave⁴ in predstavitve v javnosti vsakega izmed njih.⁵ Ob tem je nujno povedati, da je s časovnega vidika odziv medijev na

⁴ Pri sprotnem navajanju referenc izrezkov ob analizi vsakega dokumenta posebej v besedilu letnic posebej ne označujem, ker so znane: 1990, 2006 in 2009.

⁵ Vir medijske analize je Novinarska dokumentacija *Dela*, ki gradivo, objavljeno od leta 2004 dalje, obdeluje tudi v elektronski obliki. Časopisni in revijalni izrezki o podlagah prebivalstvene politike za leto 1990 so shranjeni v trdni obliki v mapi Nataliteta; izrezki, ki komentirajo

dokumente veliko obsežnejši, kot pa je tu prikazan. Tako najdemo izrezke, ki komentirajo podlage prebivalstvene politike tudi v letu 1991, strategijo za dvig rodnosti še v letu 2007, odziv na predlog družinskega zakonika pa v času pisanja tega besedila še vedno traja. Obenem je treba poudariti, da izrezke o izbranih dokumentih lahko vsebujejo tudi druge mape, ki jih v tem besedilu ne obravnavam. Poglavitni cilj tu predstavljene analize je namreč iz izbranega gradiva izluščiti temeljne obrise obrazov nacionalne skupnosti, kot si jih zamišljajo in jih utemeljujejo avtorji in udeleženci razprav, ki se nanašajo na obnovo nacionalnega prebivalstva. Z analizo izbranih dokumentov, ki so jih njihovi avtorji oblikovali v obdobjih politično različno usmerjenih vlad, in takojšnjega medijskega odziva nanje, v katerega so bili vpleteni tako njihovi zagovorniki kot tudi nasprotniki, bom nazadnje tudi komentirala temeljno hipotezo. V njej zatrjujem, da v zadnjih dveh desetletjih v Sloveniji prevladujejo predstave, ki obnovo nacionalnega prebivalstva razumejo na primordialističen način, tj. da nacionalno prebivalstvo enačijo z narodom, ki naj se »sam reproducira«.

PODLAGE PREBIVALSTVENE POLITIKE V
SOCIALISTIČNI REPUBLIKI SLOVENIJI (1990):
»VKLJUČITEV CELOTNE POPULACIJE«?

Delovno gradivo z naslovom »Podlage prebivalstvene politike v SR Sloveniji« je oblikovala komisija, ki jo je imenoval izvršni svet Skupščine SR Slovenije, maja 1989. Člani komisije so nastanek strokovnih podlag utemeljili s potrebo po načrtni in celoviti prebivalstveni politiki v Sloveniji. Takratni prebivalstveni zvezni in republiški dokumenti naj bi bili presplošni, brez primerne koncepta družbenega razvoja, obravnava migracij-

strategijo za dvig rodnosti in predlog družinskega zakonika, pa so bili izdelani v elektronski obliki; za leto 2006 so izrezki izbrani iz dosjeja Nataliteta, za leto 2009 pa iz dosjeja Družinski zakonik.

skih tokov pa naj bi bila ideologizirana (Podlage 1990: 5). Osnovni cilj predlagane prebivalstvene politike je bil »uravnovešen proces reprodukcije prebivalstva v pogojih, ki zagotavljajo boljšo kvaliteto življenja«, instrument za njegovo uresničitev pa »skrbno načrtovana politika dviganja ravni kvalitete življenja prebivalstva« (Ibid., 1). Vplivanje na rast, gibanje in strukturo prebivalstva je bilo po mnenju komisije možno doseči le ob pomoči parcialnih politik (zdravstvene, ekonomske, družinske, socialne, izobraževalne, stanovanjske, komunalne, zaposlitvene in sektorske politike gospodarskega in socialnega razvoja), zaradi česar je komisija poudarila nujnost integralnega oz. usklajenega pristopa na ravni vlade.

Čeprav temeljna izhodišča in načela podlag posebej poudarjajo, da mora predlagana politika vključevati »celotno prebivalstvo« (Ibid., 1), deli dokumenta kažejo drugačne poudarke in argumentacije. To še posebej velja za obravnavo nizke rodnosti in migracij. Upadanje rodnosti pod enostavno obnovo prebivalstva od 80. let prejšnjega stoletja je komisija gledala kot »nepopravljiv trend usihanja slovenskega naroda« (Ibid., 6). Dekonstruktivno obravnavo »tabu teme«, tj. migracij, pa je komisija utemeljevala s ponazoritvijo ključnih posledic dotedanje migracijske politike na območju Slovenije, ki je bila po njenem mnenju neusmerjena in nenadzorovana. Tako naj bi Slovenijo zapuščali (emigracija) kvalificirana delovna sila in veliko strokovnjakov z najvišjo stopnjo izobrazbe, priseljevali (imigracija) pa so se večinoma nekvalificirani delavci iz jugoslovanskih republik, ki so se koncentrirali pretežno v mestnih središčih. Ta neusmerjeni proces naj bi povzročil, da se je »v zadnjih desetletjih opazno spremenila nacionalna struktura prebivalstva Slovenije, kar povzroča večplastne in kompleksne probleme v smeri ozaveščanja o ogroženosti narodove identitete, pa tudi spreminjanja stila življenja in ohranjanja etničnih vrednot« (Ibid., 9). Posledično bi po mnenju komisije slovenska migracijska politika morala stimulirati vračanje »naših zdomcev« (Ibid., 10). Potemtakem ni naključen poziv komisije, ki se glasi, da »mora biti osnova migracijske politike v Sloveniji prepričanje, da sedanje demografske, ekonomske in

družbene razmere zahtevajo hitro in učinkovito *destimuliranje odseljevanja in priseljevanja*« (poudarki izvirni) in da »migracijska politika v Sloveniji mora prispevati k postopni stabilizaciji *našega prebivalstva*« (poudarki avtorice) (Ibid., 9).

Prizadevanje za »uravnovešeno strukturo prebivalstva« (Ibid., 12), ki jo sestavljajo »naši in drugi«, je mogoče razbrati tudi iz ciljev, ki jih je komisija oblikovala za področje rodnosti. Poleg dviga rodnosti na raven, ki bo zagotovila (vsaj) enostavno reprodukcijo prebivalstva, dviga kakovosti pogojev za otrokovo rojstvo ipd. je imperativ komisije »graditi zavest in odgovornost posameznika in družbe za potomstvo« ter »ohraniti narodovo identiteto« (Ibid., 12). Z vidika zahtevane senzibilizacije posameznikov za potomstvo naroda ne preseneča predlog po uvedbi »solidarnostnega prispevka oz. davka v prid družinam za stroške z otroki« (Ibid., 13), ali poenostavljeno, davka na nestarševstvo. V prid ustvarjanja nacionalne reproduktivne zavesti je brez dvoma tudi predlog po uvedbi »skrbne multidisciplinarne timske obdelave para in njenega okolja« (Ibid., 20), ki bi morda lahko vplivala na določeno število takih parov, da bi se odločili za porod, in poziv medijem, da morajo afirmirati starševstvo kot vrednoto mladih ljudi (Ibid., 23).

Nazadnje je skrb za reprodukcijo »našega prebivalstva« eksplicitno povzeta v zadnjem izmed zaključkov avtorjev podlag, ki svetuje, »da se zaradi aktualnosti in občutljivosti problemov posebej pripravi predlog migracijske politike, ki pa jo je treba usklajevati in povezovati na področju prebivalstvene politike, saj grozi stalna nevarnost, da ukrepi, ki naj bi povzročili višjo stopnjo reprodukcije slovenskega prebivalstva, vodijo predvsem v intenziviranje imigracije« (poudarki izvirni) (Ibid., 24).

Medijski zapisi so leta 1990 javnosti predstavljenim podlagam namenili precej pozornosti. Slaba polovica prispevkov (7) je bralce seznanila s kratkim povzetkom podlag in nekaterimi poudarki, ki so jih v intervjujih navadno komentirali kar snovalci sami, dobra polovica zapisov (11) pa je delovnemu gradivu nasprotovala. Nevtralne informacije o podlagah so

se večinoma nanašale na poudarjanje spodbudnih priporočil komisije o ustvarjanju v družbi boljših razmer in možnosti za odločanje družin za več otrok ter o nujnosti izdelave nadzorovane in usmerjene migracijske politike. Tako so bralci dnevnega časopisja na najpogosteje zastavljeno vprašanje predsedniku komisije za izdelavo podlag, ali spodbude in davek na nestarševstvo veljajo za vse prebivalce Slovenije ali samo za Slovence, izvedeli, da so se t. i. pozitivni ukrepi prebivalstvene politike nanašali na »avtohtone« Slovence, nadalje na tiste, ki so se v Sloveniji rodili, ter priseljence, ki so delali v Sloveniji vsaj pet let in tako pridobili status stalno prebivajočih. Kot je predsednik komisije večkrat sam poudaril:

*To je izjemno občutljivo vprašanje. Kot sem že dejal, po številu prebivalcev Slovenija ne nazaduje, ampak celo narašča, pri čemer gre prirastek predvsem na račun priseljevanja. Prvi velik problem je, ker imamo zelo malo natančnih populacijskih podatkov, saj Jugoslavija s temi podatki ves čas slepomiši, na drugi strani pa je v državi tih pritisk, da se moramo zeliti in ustvariti jugoslovanski narod ... Zato smo od slovenskega izvršnega sveta na koncu svoje študije zahtevali, naj se spusti na to občutljivo področje in predlaga novo študijo o migracijskih gibanjih, mi pa smo zdaj svoje ukrepe predvideli tako, da ne bi spodbujali večjega priliva prebivalcev v Slovenijo, ampak vsaj deloma povečano reprodukcijo slovenskega prebivalstva (Pintar v Raztresen, *Teleks*, 1. 2.; Pintar v Podbevšek, *Jana*, 14. 2.).*

Povečana slovenska rodnost je bila vodilo tudi pri oblikovanju predloga o davku na nestarševstvo, ki so ga člani komisije bralcem skušali prizanesljivo utemeljiti: »Tega [večje rodnosti] ne moremo reševati s priseljevanjem, ker to lahko ogroža našo samobitnost, našo kulturo. Davek na nestarševstvo naj ne bi razumeli kot davek, temveč kot solidarnost, kot pomoč otrokom, kot vlaganje v prihodnost« (Kožuh-Novak v Podbevšek, *Jana*, 14. 2.); ali pa: »Vse razvite družbe so se morale spopasti s tem problemom. Ko so se znašle na robu samoohranitve, so nekatere ta davek tudi vpeljale« (Pintar v *Ibid.*); in nazadnje: »Davki naj bi bili sintetični, tako

da bi združevali vse prispevke. Tako imajo urejeno Švedi in Francozi« (Meglič-Černak v Ibid.).

Taka pojasnila in utemeljitve so naletele na izrazito nasprotovanje. Naj-pogostejše pripombe so se nanašale na neprimerno predstavljen rodno-stni problem v Sloveniji. Upadanje rodnosti naj bi predlagatelji podlag nemudoma razumeli kot odskočno desko za oblikovanje in sprejetje ukrepov, še preden so ta pojav resno in poglobljeno analizirali. Nasprotniki podlag so opozarjali na neznanstven in odkrito demagoški značaj retorike njenih predlagateljev. Očitali so jim zlasti vrednostno podprte interpretacije statističnih podatkov znotraj ideološkega mita o izumi-ranju slovenskega naroda (Jalušič v Zvonar, *Večer*, 24. 2.; Šušteršič, *Delo*, 5. 4.); implicitno opredeljevanje državljanek in državljanov brez otrok ter Neslovenk in Neslovencev kot manj koristnih narodu in državi (Mencin, *Teleks*, 8. 2.; Juri, *Teleks*, 22. 2.); nedoslednosti pri javni predstavitvi argu-mentov in celo neveljavnost nekaterih statističnih izračunov ter odsotnost vsakršne znanstvene analize (Šušteršič in Šušteršič, *Teleks*, 29. 3.). Kri-tiki podlag so tudi javno izpostavili dilemo – zakaj, za koga in v kakšnih okoliščinah naj bi bilo upadanje rodnosti v Sloveniji sploh problematično (npr. Šušteršič, *Delo*, 5. 4.) – in videli pogloblitveni razlog, ki naj bi motiviral pisce podlag, v »prvem« slovenskem večstrankarskem predvolilnem boju. Hkrati so vztrajno zatrjevali, da so strokovne sugestije za izboljšanje rodnosti v Sloveniji korak nazaj v poenostavljene predstave socialistične ideologije o zadostnem številu delavcev za uspešno izvajanje blagovnega produkcijskega sistema; da več kot očitno vsebujejo premise naturalizma in merkantilizma; skratka, da podlage pomenijo »korak naprej v srednji vek« (Zajc, *Mladina*, 16. 2.).

Nazadnje je skupina oporekovalcev izpostavila proti-pluralistično usmerjenost predlaganih ukrepov. Na eni strani naj bi si prizadevali zgolj za reprodukcijo Slovencev in ne prebivalstva nasploh, na drugi strani pa naj ne bi zagovarjali boljše kakovosti življenja nasploh, ampak nekakšno nagrado za starševstvo, ki bi je bile v enaki višini ne glede na socialni

položaj deležne vse matere za drugega oz. tretjega in vse nadaljnje otroke (Mencin, *Teleks*, 8. 2.). Ali, kot je bila slikovita ena izmed nasprotnic:

Ta projekt je jasno uperjen zoper pluralnost družbe, zoper različne stile in oblike življenjskih skupnosti in s tem tudi proti avtonomnosti žensk ... Sam jezik ogromno pove: v tem primeru to, da se bo katastrofalna kriza te družbe reševala na račun odpuščanja določenih segmentov žensk, priseljencev z juga itd. ... Razvoj Slovenije pa bo očitno slonel na nekakšni svojevrstni moški poslovnosti in ženskem gospodinjstvu (Jalušič v Zvonar, Večer, 24. 2.).

Podlage prebivalstvene politike socialistične republike Slovenije v letu 1990 niso postale veljaven dokument. So pa bile znanilke posebnega razumevanja nacionalnega prebivalstva, ki je v obdobju uveljavljanja suverenosti slovenske države prednostno obravnavalo demografijo večinskega naroda in ne nacije v celoti. Takrat je k temu prav gotovo pripomoglo tudi politično dogajanje na celotnem ozemlju Jugoslavije, ki je številne družbene akterje utrdilo v prepričanju o razločenosti slovenskega naroda od drugih jugoslovanskih narodov. Demografija prebivalstva je postala izhodišče in privilegirano mesto razprav o ohranjanju slovenstva in suverenosti slovenskega naroda, kar se je takrat kazalo tudi v prizadevanjih za »uravnovešeno strukturo prebivalstva«.

STRATEGIJA ZA DVIG RODNOSTI V REPUBLIKI SLOVENIJI (2006): »VRAČANJE DRUŽBE K OSNOVNIM VREDNOTAM: ŽIVLJENJE, DRUŽINA, OTROCI«

Če so dogodki v zvezi z razglasitvijo suverene države Slovenije in razpadom Jugoslavije v začetku 90. let prejšnjega stoletja pomembno vplivali na izris podobe o nacionalni populaciji tako v prvem predlogu podlag celovite prebivalstvene politike v Sloveniji kot tudi v tiskanih medijih, zadnje desetletje (2000–2010) med drugim zaznamuje tudi uradna prednostna

obravnava demografije Slovenije. Novembra 2004 so namreč stranke koalicije v tem letu izvoljene vlade demografske razmere uvrstile med prednostna področja svojega mandata (2004–2008). V koalicijski pogodbi (2004: 3) so se zavzele za »izboljšanje razmer za oblikovanje in razvoj družine ter povečanje rodnosti«, s čimer je nova vlada eksplicitno sporočila, da bo izvajala pronatalistično usmerjeno družinsko politiko (Ibid., 23), implicitno pa, da na migracije ne gleda kot na enakovreden scenarij reševanja posledic nizke rodnosti. Obenem so se stranke v tem dokumentu zavezale, da si bodo s političnim odnosom do starševstva in družine ter prek medijskega obveščanja prizadevale za pozitiven odnos javnosti do družine s ciljem »v družbi ustvariti ozračje, ki je naklonjeno družinam in otrokom, kar bo pripomoglo k lažjemu odločanju za prvega in vsakega naslednjega otroka« (Ibid., 23).

Glede na opredeljene prioritete cilje iz koalicijske pogodbe leta 2004 je bila izdelava delovnega gradiva za nacionalno strategijo dviga rodnosti dve leti za tem pričakovana. Strategija za dvig rodnosti v Republiki Sloveniji, javno predstavljena leta 2006, je produkt delovne skupine, ki je bila takrat organizirana v okviru Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve. Avtorji strategije so v uvodu zapisali, da so temeljne smernice dejavnosti za dvig rodnosti v Sloveniji oblikovane na podlagi statistike, raziskav in strokovnih mnenj. Tako so upadanje rodnosti pod enostavno obnovo prebivalstva razlagali večinoma kot posledico spremenjene organizacije življenja v družini, spremenjene družbene vloge žensk, spremenjenega odnosa do otrok in načrtovanja družine (Strategija 2006: 5). In čeprav večina tovrstnih raziskav ugotavlja, da je tako gibanje rodnosti posledica tudi pluralizacije oblik partnerskih zvez, avtorji strategije to ugotovitev prezrejo. Nasprotno, neodločanje parov za več kot enega otroka bodisi v zakonski bodisi v zunajzakonski partnerski zvezi gledajo kot izhodišče za poziv k nujnosti prevrednotenja obstoječih vrednot v smeri, »da je vsako življenje vrednota, da družine predstavljajo naše upanje in otroci prihodnost slovenskega naroda« (Ibid., 6).

Torej ni naključje, da strategija poudarja izključno družino kot institucijo, ki ji je nujno »ponovno« podeliti ključno mesto v družbi, saj le ta institucija omogoča ohranitev in obnavljanje »širše družbe«, tj. »naroda in države« (Ibid., 15). Zato ne preseneča, da so snovalci strategije videli »rešitev problema neustrezne rasti prebivalstva v spremenjenih višjih družinskih normah in z njimi povezanih vrednotah« (poudarki izvirni), s katerimi bi nevtralizirali obstoječo normo majhne družine, ki je v Sloveniji, po mnenju avtorjev strategije, eden pomembnejših dejavnikov rodnostnega vedenja. Posledično je pri odločanju za uvedbo ukrepov za zvišanje rodnosti poglavitno vodilo strategije predpostavka, »da današnja organizacija sistema prebivalstvenega obnavljanja ni zgolj privatna zadeva dvojice, oz. njune družine, ampak je tudi javna zadeva« (poudarki avtorice). To pomeni, da je samo družini z normo dveh otrok ali več pripisana vodilna vloga in odgovornost pri obnavljanju celotnega prebivalstva (Ibid.).

Domala poetično zvenijo tri temeljne smernice, ki so jih oblikovalci strategije podnaslovili z izjavami: »Življenje je vrednota«, »Družina je naše upanje« in »Otroci so naša prihodnost« (Ibid., 16). Da so te smernice usmerjene predvsem v reprodukcijo naroda in ne prebivalstva kot celote, se kaže iz njihove podrobnejše razlage, kot jo izražata na primer mnenji: »Vlada RS zagovarja stališče, da so trdne in trajne družine tiste, ki predstavljajo upanje za preživetje naroda«, in »Vlada RS se zaveda, da so otroci naša prihodnost. Prav tako se zaveda pomembnosti reprodukcije prebivalstva Slovenije po naravni poti, za ohranitev naroda kot takega« (Ibid., 16).

Tri temeljne smernice so nadalje konkretizirane v petih temeljnih ciljih strategije, ki so naravnani v izboljšanje razmer za mlade družine in družine z več otroki, vzpostavitev sistema za lažje usklajevanje družinskega in poklicnega življenja, zmanjšanje umrljivosti in števila splavov, povečanje preventive in zdravja otrok, mladine in staršev ter »vračanje družbe k osnovnim vrednotam: življenje, družina, otroci« (Ibid., 17–18). Zadnje, še posebej pa predpostavka o tem, da prebivalstveno obnavljanje ni zgolj zasebna zadeva dvojice oz. njune družine, ampak je tudi javna zadeva, se

naposled zrcali tudi v konkretnih ukrepih. S tega vidika so bile predlagane obvezne posvetovalnice, pa tudi obvezni čas za razmislek pred dokončno odločitvijo glede nujnosti umetne prekinitve nosečnosti, kritje stroškov splava samo v primeru, da je ta po oceni zdravniške komisije nujen za zdravje nosečnice, ter priprava preventivnih zdravstvenih programov za otroke in mladostnike ter projektov za promocijo zdravja za ozaveščanje prebivalstva (Ibid., 25). Ker je obnavljanje narodovega telesa tudi javna zadeva, so avtorji strategije opozorili na »nezdravo sledenje modnim smernicam«, katerega posledica so lahko vnetna obolenja rodil in neplodnost potencialnih proizvajalk in proizvajalcev članov nacije (Ibid., 26).

Nazadnje se je vlada s strategijami zavezala, da bo »spodbujala in podpirala vse dejavnosti in projekte, na kateremkoli področju življenja (mediji, izobraževanje, gospodarstvo), ki širijo zavest o demografskih problematikah, promovirajo in omogočajo družinam prijazno okolje ter vzgajajo zavest o odgovornosti celotne družbe za dvig rodnosti v RS« (Ibid., 27).

Odziv zagovornikov in kritikov v tem letu objavljene strategije je bil v tiskanih medijih intenziven. Pregled izrezkov (19) kaže, da se je velika večina razpravljavcev (13) osredotočila na »plačljivost splava«, manjšina (6) pa je ocenjevala nestrokovna, »ideološka izhodišča« strategije. Redki med zagovorniki strategije so bili večinoma iz vrst njenih predlagateljev oz. političnih podpornikov. Tako so v zagovor »plačljivosti splava« poudarili predvsem svoje stališče, da bi bilo za rodnost v državi bolje, če bi se teh šest tisoč otrok (približno toliko je bilo v letu 2005 dovoljenih splavov) rodilo (Erzar v Čepin Čander, *Dnevnik*, 18. 11.), oz., da oni kot predlagatelji ne prepovedujejo splava, ampak le opozarjajo, da je veliko pravic iz socialnega varstva plačljivih, tudi za otroke, pa se nihče ob to ne spotakne (Erzar v Zor, *Delo*, 20. 11.). Obenem so poudarili, da gre pri splavu velikokrat za psihične in telesne posledice, na kar naj bi ginekologi premalo opozarjali (Ibid.; Capuder v Babič, *Delo*, 22. 11.), zatorej bi morali v državi spremeniti miselnost, da »otrok ni le stvar dveh, ampak je tudi javna zadeva« (Erzar v Zor, *Delo*, 20. 11.; Javornik Novak v Čepin in Čander, *Dnevnik*, 18. 11.).

Plačljivost splava je večina ocenjevalcev strategije vnaprej označila kot nesprejemljiv predlog za dvig rodnosti. Prvič, ker študije ne kažejo statistične povezanosti med stopnjama splavnosti in rodnosti (Šircelj v Čepin Čander, *Dnevnik*, 18. 11.; Obolnar, *Ona*, 28. 11.; Damijan, Jože P., *Finance*, 29. 11.) oz. ker je tovrstno omejevanje pravice do svobodnega odločanja o rojstvu otrok celo protiustavno (Rener v Čepin Čander, *Dnevnik*, 18. 11.; Vukelič, *Delo*, 20. 11.; Gaćeša, *Delo*, 22. 11.; Groznik, *Svobodna misel*, 8. 12.). Nekateri, zlasti iz medicinske stroke, so kot zavajajočo poudarili trditev, da splavnost nujno vodi v nastanek fizičnih in psihičnih motenj. Po njihovem bi morali preučiti, zakaj je kljub izrazito znižani splavnosti v državi rodnost še vedno nizka (Mihevc v Čepin Čander, *Dnevnik*, 18. 11.; Meden Vrtovec v Zupanič, *Delo*, 22. 11.; Pečauer, *Sobotna priloga*, 25. 11.). Prav tako so predstavniki medicinske stroke kot neutemeljeno zavrnil trditev, da obstaja kakršnakoli evidenca, ki potrjuje povezanost »modnih smernic«, tj. nošenje sintetičnega perila, ki bi vplivalo na rodnost (Cerar v Čepin Čander, *Dnevnik*, 18. 11.). Nazadnje so kritiki plačljivosti splava poudarili, da tak ukrep bolj spodbuja nelegalizirane prakse opravljanja splavov (Ibid.), oziroma da jih spominja na spodletelo prakso romunskega diktatorja Ceausescuja, ki je natančno pred štiridesetimi leti (leta 1966) »prepovedal splav z geslom, da je 'zarodek last vse družbe' in da so 'vsi, ki se izogibajo starševstvu, dezarterji, ki zavračajo zakone narodovega obstanka'« (Damijan, *Finance*, 29. 11.).

Trditev snovalcev strategije, da je »otrok tudi stvar države in ne zgolj dvojice«, je bila velikokrat iztočnica za kritiko njihovih »napačnih ideoloških izhodišč«. Nekateri so to trditev preoblikovali v smeri, da je otrok izključno stvar dveh odgovornih ljudi, država pa lahko pri tem prek različnih dejavnikov le pomaga (Piškur Kosmač v Groznik, *Svobodna misel*, 8. 12.), drugi pa so pokazali na izključevalno logiko snovalcev strategije, ki je po eni strani zagovarjala stališče, da je življenje od trenutka spočetja do naravne smrti vrednota, obenem pa sklenila, da je treba splav plačevati (Roksandić v Gaćeša, *Delo*, 22. 11.). Podobno protislovje snovalcev stra-

tegije so nekateri prepoznali v predlogu o spodbudah nosečnicam, da naj raje donosijo otroka in ga dajo v rejništvo ali posvojitev, kot pa se odločijo za splav (Meden Vrtovec v Zupanič, *Delo*, 22. 11.).

Stališču, da je »otrok tudi javna zadeva«, so nasprotovali zlasti tisti ocenjevalci, ki so oblikovalcem strategije očitali »zgolj ideološka« izhodišča v imenu »ohranitve naroda«. »Namesto, da bi strategija govorila o tem, kako izboljšati kakovost življenja in dela, se zateka k patetičnim ocenam, češ da grozi izumrtje slovenskega naroda« (Roksandić v Gačič, *Delo*, 22. 11.); »Namesto, da bi se resorni minister skliceval na naše in evropske študije o demografskih in ekonomskih vzrokih za upadanje rodnosti, jih vidi v neustrezni socialni in družinski politiki v preteklosti« (Ibid.); »Temeljni problem strategije je, da ekonomske razloge razglasi kot nerelevantne za upad rojstev, poglobitni problem pa vidi v normi majhne družine in normi preodgovornega starševstva, ki sta uveljavljena med Slovenci. Rešitev problema je po tej optiki torej na dlani: 'v spremenjenih, višjih družinskih normah in z njimi povezanih vrednotah'« (Pečauer, *Sobotna priloga*, 25. 11.); »Ob branju predloga strategije dobimo občutek, da je minister želel predvsem v duhu vatikanskih dogem rekatolizirati vrednote Slovencev – vpeljati vrednote o svetosti življenja, družine in naravne poti reprodukcije, na to ideološko okostje pa je obesil nekaj ukrepov na ekonomskem področju« (Damijan, *Finance*, 29. 11.).

Nazadnje kritiki takih izhodišč poudarjajo, da je ideološko vztrajanje pri temeljnih vrednotah v nasprotju z večino evropskih študij, ki kažejo, da je najnižja rodnost tam, kjer prevladujejo prikriti ali pa odkriti patriarhalni družbeni odnosi in družinski sistemi: »Najvišja stopnja rodnosti je v evropskih državah, ki sledijo principom enakih možnosti, spoštujejo sodobne demokratične pravice, predvsem človekovo svobodno voljo do odločanja o svojem življenju, torej v družbah s stabilno in visoko kulturo javnega dialoga ter spoštovanjem pluralnosti in različnosti« (Ule, *Dnevnik*, 2. 12.).

Zapisi o migracijah so v letu 2006 povsem skladni s temeljnimi smer-

nicami strategije za dvig rodnosti v Sloveniji. Večinoma so osredotočeni na različne scenarije uvažanja Slovencev, ki živijo v tujini, vendar le vzporedno ob uvajanju ukrepov za povečevanje rodnosti doma. Argumenti, zakaj uvažati samo Slovence (pa pogojno Slovane), so pričakovano slikoviti in vključujejo celo pahljačo trditev, med katerimi beremo, da bi se »tako izognili velikim stroškom in neobvladljivim silnicam pri asimilaciji tujcev iz oddaljenih koncev sveta« (Zupančič v Zupanič, *Delo*, 25. 4.), »da je učinkovita asimilacija zaradi velikih kulturnih in verskih razlik skorajda nemogoča in povzroča velike probleme« (Ibid.), da bi to »pomenilo veliko, posebno še s stališča okrepitve slovenske narodne zavesti« (Ibid.), da bi se »od rojakov iz tujine lahko učili 'pravega slovenstva', tj. 'ljubezni do domovine, kulture, cerkve'« (Slovenski izseljenci v Bercko, 7 dni, 19. 7.), in nazadnje, da bi »na ta način preprečili konflikte, ki jih poznamo iz Francije in Nemčije, kjer so priseljenci večinoma muslimani iz Turčije in Magreba« (Kos v Milakovič, *Večer*, 9. 12.).

Ilustrativni so tudi predlogi, kako naj bi se tovrstno uvažanje v praksi izvajalo. Najbolj izčrpen je predlog treh korakov naselitvenega programa, ki ga je oblikoval dr. Kremžar, slovenski javnosti predstavljen kot ekonomist, rojak iz Argentine, poznavalec demografije, družbenega nauka Cerkev, presojevalec slovenske preteklosti, sedanjosti in prihodnosti (Kremžar, *Družina*, 19. 11.). Prvi korak vključuje vabilo slovenskim izseljencem, naj se naselijo v Sloveniji, s pomočjo tako imenovane psihološke akcije med rojaki doma in po svetu. S to akcijo bi oživljali zavest, da se Slovenci med seboj potrebujemo in dopolnjujemo, pojasnili bi, da novi naseljenci nikomur ne jemljejo kruha in da bo slovenski priseljenec ob tem tudi pomagal ohranjati in gojiti skupne vrednote. Pri tem naj ne bi delali razlik med takimi, ki imajo slovenske starše, in tistimi, pri katerih je le eden od staršev slovenskega rodu. Drugi korak predvideva pripravo administrativnega ogrodja priselitvenega programa: od pomoči in poenostavljanja postopka za pridobitev slovenskega državljanstva, dvojnega državljanstva, ureditve davčne zakonodaje, kulturnega in izobraževalnega pretoka do ustanovitve sklada

za izvajanje priselitvenega programa. Tretji korak zadeva konkretno naseljevanje iz diaspore ter vključuje predloge o subvencioniranem posojilu za potne in naselitvene stroške, polno zdravstveno kritje, primerno začasno najemno stanovanje ipd. do interdisciplinarne svetovalne ekipe, ki bi bila na razpolago priseljencu, ali pouka o predmetih, ki so potrebni za vžitje v domačo slovensko stvarnost. Avtor je prepričan, da bo tak program uspešen samo, če bo dolgoročen in trajosten: »Postal naj bi stalnica v slovenskem narodnem občestvu in pomenil dotok življenjske sile slovenski glavnini« (Kremžar, *Družina*, 19. 11.).

*Le redki med zagovorniki pronatalističnega scenarija se obenem spogledujejo tudi s selektivnimi migracijskimi ukrepi. Poleg priseljencev s kulturno podobnih okolij se zavzemajo predvsem za visoko izobražene, mlade priseljence, zaradi dolgoročne vizije razvoja države, kljub obstoječi praksi slovenskega gospodarstva, ki da še vedno zaposluje predvsem moške z nizko izobrazbo in kvalifikacijo z območij nekdanje Jugoslavije (Malačič in Kos v Milakovič, *Večer*, 9. 12.).*

V primerjavi s sorazmerno velikim številom kritičnih odzivov na strategijo za dvig rodnosti v tem letu nekoliko manj zapisov zavrača nacionalistično retoriko, ki se boji »tujerodnosti« in večkulturnosti, ampak se zavzema za več strpnosti ter presojo strategije integracije tujcev (Rener v Verdel, *Dobro jutro*, 6. 5.; Lokar v Žokalj Jesih, *Svobodna misel*, 8. 12.).

PREDLOG DRUŽINSKEGA ZAKONIKA (2009):

»V INTERESU KORISTI OTROKA«

Če je bila strategija za dvig rodnosti (2006) pričakovana glede na opredeljene demografske prednostne cilje iz vladne koalicijske pogodbe leta 2004, se zdi predlog družinskega zakonika (2009) logična zaporedna dejavnost novoizvoljene vlade v letu 2008. Ta se je v svojem koalicijskem

sporazumu⁶ zavzela za »temeljne civilizacijske vrednote« – svobodo, poštenu tekmovalnost, strpnost do soljudi in solidarnost – v prizadevanju za »uveljavitev odgovornosti za spremembe« (Sporazum 2008: 2). Zavezujoča podoba Slovenije te vlade naj bi imela značilnosti »odprte družbe znanja, solidarnosti, spoštovanja različnosti in blaginje«, tj. vključujoče družbe, »ki nikogar ne bo puščala ob strani, v kateri bodo štela predvsem znanja in sposobnosti« (Ibid., 4). Uspešna družba blaginje pa je po mnenju te vlade mogoča samo »ob učinkoviti socialni državi, ki posamezniku omogoča samostojno skrb za lastno socialno varnost in socialno varnost svoje družine ter zagotavlja večjo družbeno povezanost in vključevanje najbolj ranljivih skupin« (Ibid.).

Z demografskega vidika je novost te vlade v primerjavi s predhodno, ki je bila v svojih temeljnih usmeritvah izrazito pronatalistična, med drugim njena zaveza, da bo ob upoštevanju demografskih trendov in potreb slovenskega gospodarstva vodila »prožno in učinkovito politiko ekonomskih migracij«, ki naj bi blažila učinke zmanjševanja delovno sposobnega in dejavnega prebivalstva ter zmanjševala kratkoročna neskladja na trgu dela (Ibid., 31). Obenem se je ta vlada zavezala, da bo uveljavljala »celovito družinsko politiko«, ki jo bo izvajala skladno s »celovito ureditvijo družinskopravne problematike v novem družinskem zakoniku« (Ibid., 33).

Predlog družinskega zakonika je bil potemtakem uresničena zaveza vlade za mandat 2008–2012, javnosti pa je bil predstavljen septembra 2009 na Ministrstvu za delo, družino in socialne zadeve. Na tiskovni konferenci⁷ so minister za delo, družino in socialne zadeve, njegova državna sekretarka in minister za pravosodje predstavili temeljne novosti obravnave družinskih razmerij v predlogu novega družinskega zakonika v pri-

⁶ Naslov dokumenta se glasi: Koalicijski sporazum o sodelovanju v vladi Republike Slovenije za mandat 2008–2012: »Uveljavitev odgovornosti za spremembe« (6. november 2008). Dokument je na spletnem naslovu, http://www.primorska.info/docs/491467f5_001_koalicijskapogodba.pdf (dostop 2. 1. 2011).

⁷ Novica o tiskovni konferenci je objavljena na spletnem naslovu, <http://www.mddsz.gov.si/nc/si/sposno/cns/novica/article/12106/6205/> (dostop 12. 11. 2010).

merjavi z Zakonom o zakonski zvezi in družinskih razmerjih, ki jih je prej urejal. Kot je zapisano v kratkem povzetku novega dokumenta⁸ in kot so povzeli udeleženci tiskovne konference, je novi družinski zakonik nastal na podlagi pravnih praznin, nedodelanosti in pomanjkljivosti, na katere naj bi kazali praksa sodišč in centrov za socialno delo kot tudi spoznanja teorije. Dodaten razlog za sprejem zakonika pa je bila prilagoditev zakonodaje razvoju družbenih odnosov na področju družinskih razmerij, ki naj bi se med drugim kazali tudi z različnimi oblikami družinske skupnosti.

Temeljni cilj predlaganega dokumenta je »izboljšanje položaja otrok v družinskih razmerjih«, zlasti z okrepljenim vplivom države na odnose znotraj družine. To pomeni, da bi se z vidika učinkovitosti, hitrosti in strokovnosti odločanje v primerih začasnih odredb in ukrepov trajnejšega značaja preneslo s centrov za socialno delo na okrožna sodišča, centri pa bi še vedno odločali o nujnih ukrepih za varstvo koristi otrok. Poleg te so temeljne novosti predloga novega družinskega zakonika še prepoved telesnega kaznovanja otrok, uvedba instituta zagovornika otrokovih pravic in izenačitev istospolnih zakonskih zvez z raznospolnimi, s čimer bi se vsem državljanom in državljanke v Sloveniji zagotovilo temeljne človekove pravice. Te naj bi po mnenju predlagateljev dokumenta zahtevala tudi odločba ustavnega sodišča, ki prepoveduje razlikovanje posameznikov na podlagi spolne usmeritve.

Če so se oblikovalci strategije za dvig rodnosti (2006) izrazito zavzemali za višjo družinsko normo in z njo povezane vrednote, s katerimi naj bi nevtralizirali obstoječo normo majhne družine, tokrat v predlogu družinskega zakonika beremo o zakonskem izenačenju vseh obstoječih oblik družine v državi. Pojem družine je namreč v predlogu zakonika zastavljen širše kot v »zdaj« veljavnem zakonu in se glasi:

Za družino se štejejo tudi nekatere skupnosti življenja otroka z odraslo osebo,

⁸ Zakonik povzemam in ponekod navajam po kratkem povzetku predloga družinskega zakonika, ki je objavljen na spletnem naslovu, http://www.mddsz.gov.si/fileadmin/mddsz.gov.si/pageuploads/dokumenti_pdf/word/DZak_kratek_povzetek.doc (dostop 12. 11. 2010).

ki ni njegov roditelj ali posvojitelj, pod pogojem, da v skupnosti vlada individualni (dolgo)trajni odnos skrbi odrasle osebe za otroka in da je ta skupnost tudi pravno blizu družinski skupnosti staršev in otrok (Predlog družinskega zakonika: kratek povzetek).

Če je otrok še vedno pogoj za to, da se neka skupnost šteje za družino, pa po novem družinskem zakoniku ni več nujno, da gre za skupnost otroka z obema staršema. Zadostuje, da otrok živi z enim roditeljem oz. z eno odraslo osebo, ki zanj skrbi in ki ima do otroka po zakonu pravice in obveznosti. Nazadnje je s tega vidika novost predloga družinskega zakonika tudi ta, da priznava tako istospolno zakonsko zvezo kot tudi istospolno zunajzakonsko skupnost. Posledično dokument prvič omogoča, da otroka posvojita dva istospolno usmerjena partnerja.

Čeprav lahko gledamo predlog novega družinskega zakonika kot bolj vključevalen dokument z vidika ureditve pravnih razmerij do zdaj izključenega segmenta prebivalstva – istospolno usmerjenih posameznikov, je v javnosti sprožil izrazito polarizacijo zagovornikov in nasprotnikov te vključitve ter posledično podobe družinske skupnosti v nacionalnem prebivalstvu.⁹ Kljub številnim vsebinam predloga družinskega zakonika je najvidnejša značilnost zapisov tiskanih medijev prav ta, da vsi presojujejo predvsem predlog o izenačitvi istospolnih zvez z raznospolnimi zvezami in možnost, da otroka posvojita istospolno usmerjena partnerja. Omejitev razpravljalcev predloga na to vsebino nam obenem omogoča, da lahko iz njihovih ocen implicitno identificiramo na eni strani značilnosti predstav o družinskih skupnostih, na drugi strani pa ideologije vključevanja/izključevanja določenih delov prebivalstva zagovornikov teh predstav.

V času pisanja pričujočega prispevka dokončna oblika predloga družinskega zakonika in izid njegovega sprejemanja še nista znana, vendar analiza zapisov za leto 2009 kaže te značilnosti:

⁹ Že samo število izrezkov tiskanih medijev za leti 2009 in 2010 kaže, da gre za odmevno vsebino; v letu 2009 jih je bilo objavljenih 53, v letu 2010 pa 48, kar je skupaj slabi dve tretjini vseh izrezkov mape o nataliteti na Slovenskem v obdobju od 2004 do 2010, ki jih je skupno 166.

Sprva lahko v grobem razvrstimo razpravljavce v skupino zagovornikov predloga in skupino njegovih nasprotnikov, ki vključujeta govorce iz političnih strank, stroke, nevladnih organizacij, civilnodružbenih pobud, cerkvenih institucij ter novinarskih vrst. Med zagovorniki najpogosteje zasledimo razpravljavce iz strank vladne koalicije (SD, LDS, Zares), sociologije, društva Legebitra, Mirovnega inštituta in aktiviste za pravice istospolno usmerjenih. Med predstavniki nasprotnikov predloga so najbolj zavzeti govorniki strank vladne opozicije (NSi, SDS, SLS in SNS), komisije za Pravičnost in mir pri Slovenski škofovski konferenci, Civilne iniciative za družino in pravice otrok, društva Družinska pobuda, zavoda Iskreni.net in moralni teologi.

Kot povedano, se je razprava »za« in »proti« predlogu večinoma nanašala na novo opredelitev družine, ki je implicitno izenačila socialno starševstvo z biološkim starševstvom z utemeljitvijo, da je nujno pravno urediti družinska razmerja, ki so vedno bolj odraz »družbene resničnosti«, tj. pluralizacije oblik družinskih skupnosti. Pri tem so predlagatelji uporabljali izraze, kot so »širši« ali »modernejši koncept družinske skupnosti«, »kombinacija odraslih in otrok«, s katerimi so sporočali, da si prizadevajo zlasti izboljšati pravni položaj otrok v vseh obstoječih oblikah družinskih skupnosti, tudi istospolnih (Svetlik v Škerl Kramberger, *Dnevnik*, 3. 7.; Vodičar v Škrinjar in Karba, *Delo*, 8. 8.). Minister za pravosodje je motiv predlagateljev dodatno pojasnil z »dosedanjo sodno prakso«: na eni strani ustavnega sodišča, ki naj bi izrecno povedalo, da je spolna usmerjenost prepovedano merilo razlikovanja po ustavi in zato neprimerna podlaga za vzpostavljanje kakršnihkoli dvojnih režimov, na drugi strani pa sodišč, ki so v Sloveniji že priznala posvojitvev otroka, za katero sta se odločila dva partnerja, ki živita v istospolni skupnosti, vendar v primeru, da se je zgodila v tujini (Škrinjar, *Delo*, 22. 9.).

Nasprotniki predloga zakonika so svoje kritike večinoma uperili proti novi opredelitvi družinske skupnosti in posledično možnosti, da tudi istospolni partnerji posvojijo otroka. Pri tem so se praviloma sklicevali na

»nenaravnost« istospolnih zvez oz. njihov »odklon od narave«, kar naj ne bi govorilo v prid »ustreznemu okolju« za vzgojo otrok. To stališče so navadno podprli s tistimi znanstvenimi raziskavami, ki naj bi dokazovale, da so istospolne partnerske skupnosti manj trdne, da je v njih več depresivnosti, alkoholizma, mamil, samomorilnosti in menjave spolnih partnerjev (Kastelec v Škrinjar, *Delo*, 22. 9.), ali pa so neprimernost odraščanja v takih družinah utemeljevali z rezultati raziskav, ki so pokazale večjo verjetnost, da bodo otroci pogosteje diskriminirani v svojem okolju in žrtve prenosljivih bolezni (Strehovec v Kastelec, *Družina*, 11. 10.). Nemalokrat so možnost posvojitve istospolnih partnerjev označili kot »socialni eksperiment«, »tvegano in neodgovorno dejanje« (Strehovec v Kastelec, *Družina*, 11. 10.) ter »nespodobno pomoč otrokom« (Primc v Škrinjar, *Delo*, 12. 10.).

Če so nasprotniki predloga še izkazovali strpnost do »nenaravne« istospolne zveze oz. istospolno usmerjenih oseb, te strpnosti ni zaslediti v njihovi presoji možnosti uzakonitve »istospolne družinske skupnosti«. Njihova argumentacija proti »nenaravnim« istospolnim zvezam se je navadno sklenila z nezdvojljeno zahtevo po edini sprejemljivi »naravni« zvezi med enim moškim in eno žensko oz. po njihovi zakonski skupnosti, ki je po njihovem mnenju edina lahko primerno okolje za vzgojo otroka. To je najpogostejša argumentacija cerkvenih dostojanstvenikov, ki »naravnost« enačijo kar z »moralo«. Ali z besedami pomožnega škofa pri Slovenski škofovski konferenci:

*Gotovo imajo istospolni dostojanstvo človeka, to branim. Ne morem pa zagovarjati njihove vesti brez dolžnosti, saj zagovarjanje praks mimo moralnega zakona ustvarja novo, nejasno podobo človeka ... Moški in ženska se morata ozirati na moralni zakon, ki je hkrati tudi naravni zakon, na čemer morata zgraditi trajni odnos, katerega sad je družina (Štumpf v Karb in Škrinjar, *Delo*, 6. 8.).*

S tega vidika ne presenečajo izjave nasprotnikov nove opredelitve

družinske skupnosti, ki so najpogosteje izrečene s pozicije vedeža o najprimernejšem okolju za »naraven, zdrav in normalen« razvoj otroka, ki se pogosto iztečejo kar v imperativ: »Organizacije istospolno usmerjenih hočejo to, česar narava dvema moškima ali dvema ženskama ne daje. Otrok ni njihova pravica, ampak je dar, sad ljubezni med možem in ženo. Za svoj razvoj potrebuje moško in žensko vzgojno dimenzijo« (Primc v Škrinjar, *Delo*, 12. 10.). Ali pa:

Klasična opredelitev družine je tista oblika skupnega življenja, ki jo je treba v novem družinskem zakoniku izrecno opredeliti. To utemeljujemo z dejstvom, da je zakonska zveza moškega in ženske med različnimi oblikami skupnega bivanja najbolj trdna oblika skupnega bivanja, ki (posvojenemu) otroku omogoča najbolj primerno okolje za njegov celostni, to je telesni, psihični in duhovni razvoj (Strehovec v Škrinjar, *Delo*, 12. 10.).

Poseganje v tako opredeljeno »naravnost« s poskusom širitve posvojitelskih pravic na »nenaravne zveze« so nasprotniki predloga novega družinskega zakonika označili kot »katastrofo« (Žerjav v Pirc, *Mladina*, 25. 9.); nepremišljen vpliv države se po njihovem kaže v »grobem enačenju pravic, ki so neskladne z naravnim zakonom« (Kastelec, *Družina*, 27. 9.), kot uveljavljanje zgolj pravic istospolnih partnerjev, ker »otroci nimajo možnosti odločati o tem, ali želijo biti posvojeni od istospolnih partnerjev« (Cerkev Jezusa Kristusa svetih iz poslednjih dni v Kocjančič, *Demokracija*, 1. 10.), ali pa kar »izkrivljanje zakonske zveze« (Cukjati v Albrecht, *Delo*, 13. 10.).

Poleg vloge okolja za skrb in vzgojo otrok se družini navadno pripisuje tudi določen položaj v širši skupnosti. Za cerkvene avtoritete je klasična tradicionalna družina »edini pravi nosilec prihodnosti« (Stres v Škrinjar, *Delo*, 30. 9.), zato zanje ni sprejemljivo stališče, da lahko postane taka družina zgolj »ena izmed možnih« (Ibid.). Ker podobna stališča o položaju klasične družine v širši skupnosti, npr. narodu, zagovarjajo tudi drugi akterji iz skupine nasprotnikov novega predloga, ne preseneča nji-

hova vzročna izpeljava, po kateri je propad slovenskega naroda posledica razvrednotenja klasične tradicionalne družine. Tipične izjave so vključevale bojazen, da tak zakonik ne bo omogočal »dolgoročnega preživetja družbe« (Primc v Škrinjar, *Delo*, 4. 12.), oziroma slovenskega naroda (izjava komisije za Pravičnost in mir v *Dnevnik*, 4. 12.; Žorž v *Mladina*, 11. 12.; Novak v Škrinjar, *Delo*, 11. 12.; Stres v Kastelec, *Družina*, 13. 12.). Posledično so nasprotniki predloga zakonika gledali kot »nerazumljiv poseg v temelje zahodne civilizacije« (Cukjati v Škrinjar, *Delo*, 3. 11.), ali celo v sozvočju s poskusom, kot naj bi bil na primer leta 1969 na globalni ravni, ko so nekateri akterji skušali omejiti takratno rast prebivalstva z ukrepi, kot sta spremenjena podoba družine in povečanje deleža homoseksulanosti v družbi (Čepar v Pirc, *Mladina*, 11. 12.). Da bi preprečili sprejetje tako »škodljivega« dokumenta, so nasprotniki predloga nazadnje organizirali konkretne akcije v obliki javnih posvetov o predlaganem zakoniku, peticij proti sprejetju zakonika oz. s pozivom državljanom na referendum proti sprejetju zakonika, če bo sprejet brez njihove podpore.

Zagovorniki predloga novega družinskega zakonika so se sprti odzivali na tovrstna nasprotovanja. V svojih predstavitvah argumentov so se večinoma sklicevali na družbena dejstva, sodno prakso ter stroko. Tako so razpravljavci posebej poudarili tiste argumente iz predloga novega zakonika, ki so utemeljeni zlasti na podlagi rezultatov socioloških raziskav in se nanašajo na sodobne partnerske in družinske usmeritve. Pri tem so izpostavili pluralizacijo družinskih oblik oziroma načinov družinskega življenja, ki je že evidentirana v »življenjski stvarnosti«, torej so jo označili za »družbeno dejstvo«. Nabor njihovih navedb takih družinskih skupnosti vključuje oblike od enostarševskih družin, dvostarševskih družin, reorganiziranih družin, razširjenih družin do istospolnih družin ter posvojitelskih in rejniških družin. Posledično so podprli širšo definicijo družine predlagateljev družinskega zakonika z argumenti, da »ne favorizira biološkega starševstva in vključuje oz. priznava pravice in dolžnosti tudi socialnim staršem« (Švab v Škrinjar, *Delo* 22. 9.), »spoštuje Ustavo in evropske

vrednote« (Zares v Kocjančič, *Demokracija*, 1. 10.), »je pomembna civilizacijska pridobitev« (LDS v Ibid.), »se od biološkega determinizma premika k vprašanju starševske skrbi« (Kuhar v Škrinjar, *Delo*, 12. 10.).

Ogorčen odziv nasprotnikov zakonske izenačitve istospolnih zvez z raznospolnimi zvezami oziroma skupnostmi in možnosti posvojitve otroka so zagovorniki sprva skušali omiliti z navajanjem »zgodnjih praks« v drugih evropskih državah, ki so že uvedle primerljivo pravno ureditev na tem področju.¹⁰ Ta argument pa je nasprotnike samo še bolj utrdil v prepričanju, da »v Sloveniji ni potrebe po redefiniranju pojma družine, še manj pa po posnemanju skrajnih maloštevilnih in spornih tujih primerov« (Stres v Škrinjar, *Delo*, 30. 9.). Tudi v primeru, ko so zagovorniki predloga v pozivu, da je nujno vsem otrokom priznati enake pravice, navajali številne znanstvene raziskave o istospolnih družinah in o odraščanju otrok v takih družinah (Kuhar v Pirc, *Mladina*, 25. 9. in v Škrinjar, *Delo*, 12. 10.; Kocmur, *Nedelo*, 18. 10.), po zatrjevanju nasprotnikov predloga »nobena resna« študija ne dokazuje, da je istospolna skupnost vsaj tako dobra kot zakonska zveza moškega in ženske, če ne celo boljša (Strehovec v Kastelec, *Družina*, 11. 10.). Podobne diskvalifikacije so očitali zagovorniki predloga tudi njegovim nasprotnikom, saj so take izjave označili za »neobveščene in zlonamerne« (Kopač Mrak v Ivelja, *Dnevnik*, 24. 10.). Sklicevanje nasprotnikov predloga na izsledke znanosti, ki naj bi dokazovali neprimernost istospolnih skupnosti za zdravo vzgojo otrok, pa so zagovorniki večkrat označili kot »grobno popačenje«, »površno povzemanje podatkov« (Ivelja in Kuhar v Karba in Škrinjar, *Delo*, 6. 8.), celo »zlorabo izsledkov znanstvenih raziskav« (Kuhar v Škrinjar, *Delo*, 11. 12.). Nadalje so v svojih odzivih na

¹⁰ Novinarji so večkrat navajali podatke z ministrstva za delo, družino in socialne zadeve, po katerih so istospolni in raznospolni pari glede zakonske zveze in posvojitve otrok izenačeni v Belgiji, Španiji, na Nizozemskem, Norveškem in Švedskem, v Nemčiji, na Finskem in Danskem pa lahko istospolni posvojijo le partnerjevega otroka. Na Islandiji je istospolnima partnerjema dovoljena skupna posvojitev otroka, dovoljeno je tudi umetno oplodjevanje za lezbijke, v Veliki Britaniji pa velja popolna izenačitev pravic glede posvojitve, le da se zakonska zveza dveh istospolnih parov ne imenuje zakonska zveza, ampak civilno partnerstvo (Škrinjar, *Delo*, 22. 9. in *Delo* 28. 9.; Pirc, *Mladina*, 25. 9.).

stališče nasprotnikov, češ da je v predlogu razvrednoteno edino primerno okolje za zdrav razvoj otroka, tj. klasična tradicionalna zakonska skupnost moškega in ženske, dokazovali nasprotno, da zakonik ohranja tradicionalno zakonsko zvezo »nedotaknjeno« z vsemi pravicami in dolžnostmi, ki iz take zveze izhajajo, obenem pa omogoča pogoje, da bodo lahko enake pravice uživali tudi otroci in odrasli, ki živijo v »netipičnih« družinah (Svetlik v Ivelja, *Dnevnik*, 18. 12.). Najbolj kritični so zatrjevali, da tradicionalna družina v resnici ni nikoli obstajala in da je podoba, ki jo ustvarjajo mediji pa tudi politiki, zgolj ideološki konstrukt (Švab v Pirc, *Mladina*, 23. 12.). Prav raznolikost oblik družine naj bi dokazovala, da je družina prilagodljiva institucija in da nikakor ni v krizi; v krizi naj bi bila zgolj predstava oz. ideologija tradicionalne družine (Švab v Ivelja, *Dnevnik*, 13. 10.; Rener v Mlinarič, *Večer*, 12. 12.). Tako predstavo o tradicionalni družini pa so po vrsti prepoznali kot izključujočo, saj ločuje med tistimi, ki so v skladu s tako predstavo, in tistimi, ki so zunaj nje, ker živijo v drugačnih družinah. Kot tak se jim je kazal tudi poziv nasprotnikov predloga družinskega zakonika k referendumu. Zagovorniki so namreč prepričani, da je referendum v tem primeru »absurden, nepravičen in globoko neetičen« (Rener v Pirc, *Mladina* 25. 9.), saj bi o pravicah manjšine odločala večina.

ZAKLJUČNI RAZMISLEK

Kako evropske nacionalne politične elite dojemajo demografske trende, je Evropska komisija med drugim skušala izvedeti tudi z odprtimi vprašanji v *Zeleni knjigi* (*Green Paper* 2005),¹¹ ki jih je nasloвила na vlade posamičnih držav. Uradno stališče slovenske vlade v letu 2005 je bilo, da je cilj slovenske politike usmerjen v dvig stopnje delovne aktivnosti in zagotavljanje

¹¹ V izvorniku se naslov glasi: *Confronting demographic change: a new solidarity between the generations.*

obnove prebivalstva brez pretiranih priseljskih tokov.¹² Tako uradno stališče sicer odraža v letu 2005 bolj pronatalistično kot pa migracijsko usmerjenost vlade glede reševanja posledic nizke rodnosti in staranja prebivalstva. Malo pa pove o tem, kdo naj prispeva k obnovi nacionalnega telesa in nazadnje, kako sploh opredeljuje nacionalno telo.

Analiza treh dokumentov, ki se v mandatih treh različnih vlad bolj ali manj neposredno nanašajo na obnovo prebivalstva v Sloveniji, je namreč pokazala, da sintagma »obnova prebivalstva« ni enopomensko zamišljena in razumljena pri njenih vsakokratnih zagovornikih. Prvi dokument – *Podlage prebivalstvene politike v SR Sloveniji*, ki je bil spisan v zadnjem letu, ko je bila Slovenija še del socialistične Jugoslavije (1990), se je v svojih temeljnih izhodiščih sicer zavzemal za vključitev »celotnega prebivalstva« v »uravnovešen proces reprodukcije«. Vendar deli dokumenta kažejo, da so snovalci podlag celotno prebivalstvo večinoma enačili zgolj s slovenskim narodom, ki je brez dvoma večinski, ne pa tudi edini predstavnik nacionalnega prebivalstva. O tem na primer govorijo deli dokumenta, ki upadanje rodnosti v Sloveniji od 80. let prejšnjega stoletja razlagajo kot »nepopravljiv trend usihanja slovenskega naroda«, k čemur naj bi pripomogel tudi takrat neusmerjen in nenadzorovan priseljski proces predvsem ljudi iz drugih republik Jugoslavije. Da bi prihodnja migracijska politika pripomogla k postopni stabilizaciji »našega prebivalstva«, so avtorji podlag predlagali spodbujanje vračanja »naših zdomcev«. Predlog po »destimuliranju odseljavanja in priseljevanja« potemtakem lahko beremo kot destimuliranje odseljavanja »naših« in destimuliranje priseljevanja »drugih«, in nasprotno, kot stimuliranje priseljevanja zgolj »naših«. Zato se še toliko bolj razlikujejo oz. protislovno zvenijo deli dokumenta, ki tu in tam sporočajo o zavzemanju avtorjev podlag za to, »da naša migracijska politika ne bo diskriminacijska« in da je »nesprejemljivo kakršnokoli zapiranje meja

¹² Celoten dokument, ki ga je oblikovalo tedanje Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve, je dostopen na spletnem naslovu: http://ec.europa.eu/employment_social/social_situation/responses/a459252_en.pdf (dostop 15. 10. 2010).

Slovenije, bodisi s tujino ali pa napram ostali Jugoslaviji« (Podlage 1990: 9).

Drugi dokument – *Strategija za dvig rodnosti v Republiki Sloveniji* (2006) – je celo presegel prvega v zahtevi po ustvarjanju zavesti in odgovornosti posameznika in družbe za potomstvo ter ohranjanje narodove identitete. Rešitev problema nizke rodnosti so njegovi snovalci videli v vračanju družbe k »višjim družinskim normam in z njimi povezanim vrednotam«, s katerimi naj bi nevtralizirali obstoječe, z vidika narodove obnove »nepriimerne« družinske norme in vrednote. Vodilo strategije, da prebivalstvena obnova ni zgolj zasebna stvar para oz. njune družine, temveč je tudi javna zadeva, je upravljavcem prebivalstvenega inženiringa podelila pravico, da v imenu »preživetja naroda« ne le na novo opredelijo demografsko normo, temveč da neovirano vstopijo na dotlej intimno področje odločanja posameznikov o svojih otrocih. Posamezniki so namreč nagovorjeni, da je njihova odločitev o tem, ali bodo imeli otroka, obenem tudi njihova odgovornost in zaveza do obnove naroda, pri čemer so le »trdne in trajne družine tiste, ki predstavljajo upanje za preživetje naroda«. Pravzaprav lahko strategijo za dvig rodnosti gledamo kot pričakovan izdelek vlade v obdobju 2004–2008, ki je izboljšanje razmer za oblikovanje družine ter povečanje rodnosti v Sloveniji opredelila celo kot prednostno področje svojega mandata.

S tega vidika pa je prav tako pričakovan tudi tretji dokument – *Preddlog družinskega zakonika*, prvič javno predstavljen leta 2009. To pa je že leto delovanja druge vlade, ki si je poleg celovite družinske politike za cilj zadala še prizadevanje za vključujočo družbo, učinkovito socialno državo in prožno politiko ekonomskih migracij. V primerjavi s strategijo za dvig rodnosti, ki se je izrazito zavzemala za višjo družinsko normo in z njo povezane vrednote, kot so življenje, družina, otroci, predlog družinskega zakonika iz leta 2009 zakonsko izenačuje vse obstoječe oblike družine v državi, biološko in socialno starševstvo ter posledično možnost, da otroka posvojita tudi istospolno usmerjena partnerja. S tega vidika je predstava o

ljudeh, ki lahko pripomorejo k obnovi nacionalnega prebivalstva in ki jo predlaga družinski zakonik, bolj vključujoča kot pa predstava iz strategije, ki je prednostno naslavljala nosilce zgolj ene oblike družinske skupnosti.

Podobno so podlage prebivalstvene politike ohranjanje oz. obnavljanje pripadnikov nacionalne skupnosti zaupale bolj »našim ljudem«: tako tistim, ki so živeli znotraj meja Slovenije, kot tudi živečim zunaj njih. Taki poudarki vpletajo posebno predstavo o priseljencih, ki se večinoma nanaša na so-narodnjake ali tujce slovenskega rodu. Prednostna obravnava takih kandidatov oz. »priseljencev slovenskega rodu« spominja na konstrukt »personificiranega naroda«, pri čemer je zgodovina naroda razumljena kot preteklost, ki osebno zadeva slehernega njegovega člana, ta pa je na ta način neposreden dedič in udeleženec narodove zgodovine (Hroch 1996: 38–39). To izkazuje tudi ideja o »pravici do vrnitve«, ki jo zagovorniki navadno utemeljujejo z etničnim merilom, praviloma razumljenim kot biološko, versko, kulturno kategorijo, ali pa kategorijo, ki je mešanica vseh treh elementov (Ascherson v Weiner in Teitelbaum 2001: 80).

Kot lahko sklenem, je analiza vsakokratnega medijskega odziva na predstavljene dokumente pokazala, da temeljno tezo lahko le delno potrdim. Čeprav je analiza podlag in strategije pokazala, da gre za dokumenta, ki s svojimi regulacijami ne naslavljata vseh prebivalcev v državi in poudarjata primordialne vezi pripadnikov slovenskega naroda, ni zanemarljivo, da nista bila uzakonjena. Prav gotovo je k temu pripomogla tudi medijska razprava, ki je pokazala, da je dobršen del njenih ocenjevalcev v svojih kritikah podvomil o ponujenih rešitvah obnove »narodovega telesa«. Če je večina izmed kritikov podlag njenim zagovornikom očitala vrednostno podprte razlage statističnih podatkov ob pomoči ideološkega mita o izumiranju naroda ter implicitno opredeljevanje državljanek in državljanov brez otrok ter Neslovencev kot manj koristnih narodu in državi, je le manjšina izmed kritikov strategije izpostavila njena odkrito ideološka izhodišča, zlasti tista, da je v imenu ohranitve naroda otrok tudi javna zadeva in da je družbo nujno vrniti k temeljnim vrednotam: življenju, družini

in otroku. Primer predloga družinskega zakonika sicer razkriva povsem nasprotno sporočilo: njegovi avtorji in zagovorniki so si prizadevali za vključitev v projekt nacionalne obnove tudi doslej pravno nevidnih staršev z izenačitvijo vseh oblik družinskih skupnosti, a se njegovi nasprotniki v zavračanju takega predloga odločno sklicujejo na »ideologijo naravnosti« in edino »pravilno obliko družine«, tj. naravno zvezo med enim moškim in eno žensko, ki edina lahko omogoča zdrav in normalen razvoj otroka. Navsezadnje tudi usoda tretjega dokumenta še ni znana. Morda pa lahko pritrdimo demografu Teitelbaumu, da je demografija prebivalstva resnično spolzko področje znanosti in politike.

LITERATURA IN VIRI

Autumn Brown, Jessica in Myra Marx Ferree 2005. »Close Your Eyes and Think of England: Pronatalism in the British Print Media«. *Gender & Society*, 19 (1), 5–24.

Department of Economic and Social Affairs/Population Division (ur.) 2000. *Below Replacement Fertility. Population Bulletin of the United Nations, Special Issue 40/41 1999, ST/ESA/SER.N/40–41*. New York: United Nations.

Department of Economic and Social Affairs/Population Division (ur.) 2001. *Replacement Migration: Is It a Solution to Declining and Ageing Populations? ST/ESA/SER.A/206*. New York: United Nations.

Fireside, Harvey 2002. »The demographic roots of European xenophobia«. *Journal of Human Rights*, 1 (4), 469–479.

Foucault, Michel 2007. *Življenje in prakse svobode: izbrani spisi*. Ljubljana: ZRC SAZU.

Gal, Susan in Gail Kligman 2000. *The Politics of Gender After Socialism: A Comparative–Historical Essay*. Princeton NJ: Princeton University Press.

Georgiadis, Katerina 2010. »Fertile debates: a comparative account of low fertility in the Greek and British national press«. Prispevek na konferenci združenja *Population Association of America*; Dallas TX, 15.–17. april, <http://paa2010.princeton.edu/abstractViewer.aspx?SubmissionId=100043> (dostop 12. 12. 2010).

Green Paper. Confronting demographic change: a new solidarity between the generations. Brussels, Commission of the European Communities (COM 94 final), <http://eur-lex>.

europa.eu/LexUriServ/site/en/com/2005/com2005_0094en01.pdf, 17. 3. 2005 (dostop 3. 5. 2006).

Hroch, Miroslav 1996. »Nationalism and National Movements: Comparing the Past and the Present of Central and Eastern Europe«. *Nations and Nationalism*, 2 (1), 35–44.

King, Leslie 2002. »Demographic trends, pronatalism, and nationalist ideologies in the late twentieth century«. *Ethnic and Racial Studies*, 25(3), 267–389.

Kligman, Gail 2005. »A Reflection on Barren States: The Demographic Paradoxes of Consumer Capitalism«. V: Carrie B. Douglass (ur.), *Barren states: The Population »Implosion« in Europe*. Oxford in New York: Berg, 249–259.

Kreager, Philip 1997. »Population and Identity«. V: David I. Kertzer, Tom Fricke (ur.), *Anthropological Demography. Toward a New Synthesis*. Chicago in London: The University of Chicago Press, 139–174.

Koalijska pogodba o sodelovanju v vladi Republike Slovenije za mandat 2004–2008. Ljubljana, 2004.

Koalijski sporazum o sodelovanju v vladi Republike Slovenije za mandat 2008–2012: »Uveljavitev odgovornosti za spremembe«, http://www.primorska.info/docs/491467f5_001_koalijskapogodba.pdf, 6.11. 2008 (dostop 2. 1. 2011).

McCrone, David 1998. *The Sociology of Nationalism: Tomorrow's Ancestors*. London in New York: Routledge.

Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve. *Slovenian Response to Green Paper: Confronting demographic change: a new solidarity between the generations*, http://ec.europa.eu/employment_social/social_situation/responses/a459252_en.pdf, 22. 12. 2005 (dostop 15. 10. 2010).

Podlage prebivalstvene politike v SR Sloveniji, delovno gradivo. Ljubljana, Republiški komite za zdravstveno in socialno varstvo, 1990.

Predlog družinskega zakonika (kratek povzetek). Ljubljana, Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve, 2009, http://www.mddsz.gov.si/fileadmin/mddsz.gov.si/pageuploads/dokumenti_pdf/word/DZak_kratek_povzetek.doc (dostop 12. 11. 2010).

Stark, Laura in Hans-Peter Kohler 2002. »The Debate Over Low Fertility In The Popular Press: A Cross-National Comparison, 1998–1999«. *Population Research and Policy Review*, 21, 535–574.

Strategija za dvig rodnosti v Republiki Sloveniji, Delovno gradivo. Ljubljana, Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve, http://www.mddsz.gov.si/fileadmin/mddsz.gov.si/pageuploads/dokumenti_pdf/strategija_rodnost_osnutek_151106.pdf, 15. 11. 2006 (dostop 14. 5. 2009).

Teitelbaum, Michael S. in Jay Winter 1998. *A Question of Numbers: High Migration, Low Fertility, and the Politics of National Identity*. New York: Hill and Wang.

Teitelbaum, Michael S. 2000. »Sustained below-replacement fertility: realities and responses«. V: Department of Economic and Social Affairs/Population Division (ur.), *Population Bulletin of the United Nations: Below Replacement Fertility, Special Issue 40/41 1999, ST/ESA/SER.N/40-41*. New York: United Nations, 161–182.

Teitelbaum, Michael S. 2004. »The Media Marketplace for Garbled Demography«. *Population and Development Review*, 30(2), 317–327.

Weiner, Myron in Michael S. Teitelbaum 2001. *Political Demography, Demographic Engineering*. New York in Oxford: Berghahn Books.

Arhivsko gradivo:

Novinarska dokumentacija *Delo*, zbirka arhiviranih dokumentov, mapa: *Nataliteta*, UDK.312.1(497.12), časopisni izrezki za leto 1990.

Novinarska dokumentacija *Delo*, naročena zbirka arhiviranih dokumentov:

dosje: *Družinski zakonik*, UDK.347.61/64(497.12)(094.5), elektronsko gradivo – časopisni izrezki za leto 2009.

dosje: *Nataliteta*, UDK.312.1(497.12), elektronsko gradivo – časopisni izrezki za leto 2006.

IDEEL: POLITIČNI DISKURZI

Christian Promitzer

»Kaj je nacija?«: Polemika med bolgarskimi učenjaki o rasi in rasizmu na predvečer druge svetovne vojne

I UVOD

Bolgarija, država na vzhodnem Balkanu, je bila poleg Danske edina država v sklopu Tretjega rajha, v kateri je vsesplošni upor družbe preprečil deportacijo Judov v taborišča smrti. Upor, ki se je zgodil leta 1943, se navadno povezuje s petsto let trajajočim obdobjem sobivanja med Bolgari in Judi v okviru osmanske verske tolerance in z odsotnostjo vseh oblik rasizma v bolgarski družbi. Čeprav je na podlagi neobstoja tradicionalnega anti-semitizma mogoče pravilno sklepati, da so imeli Bolgari pozitiven odnos do Judov, je vendarle treba priznati, da so se tudi v sodobni Bolgariji razvile rasistične oblike vedenja, a so bile večinoma uperjene proti muslimanskim manjšinam in Romom, ki so veljali za neželjeno zapuščino osovraženelega »osmanskega jarma«.

Kljub temu gredo tisti, ki zanikajo navzočnost rasizma v bolgarski družbi, v svojih trditvah tako daleč, da imajo fizično antropologijo, kakršno so uresničevali v Bolgariji, še vedno za disciplino, ki ni bila omadeževana s skušnjavami socialnega darvinizma, evgenike in rasizma (prim.

Markov 2006: 7). Prav to oceno nameravam v tem prispevku podrobno preučiti. Pri tem bom izhajal iz logične predpostavke, da je posebna veja fizične antropologije, ki se je tedaj uveljavila pod nazivom »rasna znanost« (Rassenkunde), imela poglavitno vlogo v znanstveni legitimaciji rasizma in iztrebljanju ne le v Tretjem rajhu, temveč tudi njegovih zaveznicah.

Preden preidem k bistvu problema, naj na kratko predstavim intelektualno ozračje in politično ozadje, ki sta v Bolgariji prevladovala do leta 1943. Leta 1937, v času, ko so postale rasne teorije prava modna muha v Nemčiji in drugod po Evropi, je bila v Sofiji objavljena anketa med vidnimi in uglednimi Bolgari – igralci, politiki, učenjaki –, ki so se izrekli proti antisemitizmu in rasizmu (Piti idr. 1937). V tistem času je bila republikansko usmerjena vojaška hunta v Bolgariji, ki je leta 1934 odpravila parlamentarizem in politične stranke, že zamenjana z osebno oblastjo kralja Borisa III, aristokrata nemškega rodu. Ta je znova uvedel parlamentarizem, čeprav brez strank in pod državnim nadzorom; leta 1940 je za predsednika vlade imenoval Bogdana Filova, ki je pospešil že tako očitno zблиževanje s Tretjim rajhom in tako občutno skrčil do tedaj še razmeroma velik prostor za svobodo izražanja. Decembra 1940 je bolgarski parlament – v zahvalo Nemčiji, ki je prisilila Romunijo k vrnitvi južne Dobrudže Bolgariji – sprejel rasistični »Zakon o zaščiti nacije«, ki je po zgledu Nürnberških zakonov postavil judovsko prebivalstvo v drugorazredni položaj. Spomladi 1941 je Bolgarija postala uradna zaveznica Tretjega rajha in je sodelovala pri okupaciji jugoslovanskih in grških ozemelj, ki jih je zavzel nemški Wehrmacht. Zato je bolgarska vlada skupaj s še nekaterimi drugimi zaveznicami Tretjega rajha sodelovala tudi v pripravah na deportacijo svojega judovskega prebivalstva v taborišča smrti.

Samo javni protesti proti neizbežni deportaciji Judov leta 1943, ki se jih je udeležila široka množina civilne družbe, vključno s Pravoslavno cerkvijo (ki jo je sicer nadzoroval režim) in podpredsednikom parlamenta, so lahko ustavili te dejavnosti v ožji Bolgariji – niso pa mogli preprečiti

deportacije Judov z ozemelj, ki jih je zasedla bolgarska vojska (prim. Bar-Zohar 1998).

II IZHODIŠČE POLEMIKE

V takšnih zgodovinskih okoliščinah je v letih pred sprejetjem Zakona o zaščiti nacije med bolgarskimi učenjaki potekala ostra izmenjava nasprotujočih si mnenj o pomenu in uporabi izraza »rasa«. Polemika ni povzročila le precejšnega odmeva v bolgarski javnosti, temveč je tudi dodatno osvetlila intelektualno klimo in s tem pripomogla k organizaciji upora proti deportaciji Judov leta 1943. Glavni udeleženci debate so bili biolog Stefan Konsulov (1885–1954), ki je kot privrženec Tretjega rajha odkrito branil rasizem, biolog Metodij Popov (1881–1954), tudi predstavnik koncepta rase, čeprav je zavračal kakršno koli rasno hierarhijo, in filozof Dimitar Mihalčev (1880–1967), ki si je prizadeval zmanjšati pomen »rase« in biološke dednosti v prid okoljskim vplivom.¹ V nasprotju s položajem v Nemčiji, kjer so bili nasprotniki rasizma že na samem začetku utišani ali izgnani, je bila bolgarska polemika eden redkih primerov odprte razprave in končnega obračuna med zagovorniki in nasprotniki rasizma, ki so oboji zasedali pomembne položaje v bolgarski akademski sferi.

Začetek polemike je zaznamovala objava anonimnega pamfleta z naslovom »Rasni videz Bolgarov« leta 1937, ki naj bi temeljil na trdnih znanstvenih dognanjih rasne antropologije in nedavno uvedene analize krvnih skupin. Tedaj je imela Bolgarija že skoraj pol stoletja staro tradicijo rasne antropologije. Antropometrične podatke o prebivalstvu Bolgarije je

¹ O celotnem dogodku in razpravi, ki je sledila, so že pisali različni bolgarski avtorji – prim. Hadziolov 1959: 8–10, Vălčanov 1963: 84–96, Apostolov 1982: 149–151, 165–166, Vălčanov in Botev 1989: 83–100, Minčev 1996, Elenkov 1997, 1998: 126–131, Kapriev 1997, Denkov 1997, K'osev 1997, Savov 2000, Eldarov 2006: 240–245. Avtorji teh del ne vedo, da je bila jabolko spora anonimna brošura o rasnem videzu Bolgarov iz leta 1937. Z izjemo Elenkova tudi ne verjamejo, da je bil rasizem osrednja tema intelektualne debate v Bolgariji, ki je potekala v tridesetih letih prejšnjega stoletja pa vse do leta 1944.

prvi zbiral litvanski zdravnik Jonas Basanivičius, nato pa je ob prelomu 20. stoletja bolgarski pediater Stefan Vatev opravljaj obširne raziskave na deset tisočih učencih in rekrutih. Njegovo delo je pozneje nadaljeval in izpopolnil geograf Krum Drončilov. Z nenadno in prezgodnjo smrtjo Drončilova leta 1925 je zamrla tudi klasična rasna antropologija, ki se je ukvarjala predvsem z merjenjem lobanj in drugih delov telesa.² Antropometrične meritve učencev so se še naprej redno izvajale v šolah in omogočale primerjavo z biološkimi normami rasti in spolne zrelosti, ki jih je zastavila fizična antropologija, anatom Milko Balan pa je meril širino medenice pri bolgarskih ženskah, kar je vsebovalo tudi biopolitične konotacije glede plodnosti. Toda te raziskave se niso neposredno navezovale na oceno »rasne« sestave Bolgarov (prim. Promitzer 2003).

Z uporabo analize krvnih skupin so se tovrstna vprašanja znova znašla v središču pozornosti. Rasna antropologija se je umestila v ožji kontekst genetike, Mendlovih zakonov dedovanja in v tistem času splošno razširjene interpretacije darvinizma. Zato se je zdelo, da je mogoče vzpostaviti neposredno povezavo med rasno antropologijo, rasno higieno in rasnimi teorijami, ki naj bi temeljile na darvinizmu in ki jih je širil predvsem Tretji rajh. Med prvimi Bolgari, ki so združili te različne pristope, je bil doktor medicine Hristo Seizov, ki je delal kot asistent na Biološkem inštitutu Univerze v Sofiji pod vodstvom Metodija Popova (prim. Seisow 1935). Še en sodelavec inštituta, Panajot Ganev, je v letih 1932–1935 zbiral podatke o približno šest tisoč Bolgarih iz kraljevine in o približno tri tisoč beguncih iz Makedonije. Ganev je bil prvi, ki je ob antropometričnih metodah uporabil tudi analizo krvnih skupin (prim. Ganeff 1935 in N. N. s. d.).

Na podlagi analiz krvnih skupin, ki jih je opravil Ganev, je nastala zgoraj omenjena anonimna brošura o rasnem videzu Bolgarov iz leta 1937.

² Med privržence starega pristopa sta sodila geograf Dimitar Jaranov (1909–1962) in Stefan Vatev v njegovih mlajših delih – prim. Dimitar Jaranov 1932, Vatev 1933, 1934. Vatevova članka vendarle nista vsebovala novega gradiva, temveč sta rabila zgolj za predstavitev rezultatov njegovih merenj s preloma 20. stoletja.

Ganev je pokazal, da se razmerje med krvnima skupinama A in B pri Bolgarih razlikuje od razmerja pri drugih slovanskih narodih; tako je anonimni avtor trdil, da Bolgari, čeravno govorijo slovanski jezik, niso slovanskega rodu, temveč so mešanica recesivnega slovanskega in dominantnega protobolgarskega elementa (*Rasovijat oblik na bŕlgarite*, str. 31, 37–38).

Trditev, da Bolgari niso slovanskega izvora, še zdaleč ni bila nova. O tem, ali so Bolgari slovanskega ali neslovanskega izvora, so razpravljali že August Ludwig von Schlözer (1735–1809), Ludwig Albrecht Gebhardi (1835–1802), Pavel Jozef Šafárik (1795–1861), Jurij Ivanov Venelin (1802–1839) in številni drugi. Problem je izviral iz napetosti med slovanskim jezikom, ki ga je to ljudstvo govorilo, in njegovim očitno neslovanskim turanskim etnonimom, posledico prevlade turanske elite, tako imenovanih Protobolgarov, nad številčnim slovanskim prebivalstvom, ki ni imelo svojega imena v prvi bolgarski državi v zgodnjem srednjem veku.

Potem ko je bila leta 1878 ob pomoči ruske armade ustanovljena bolgarska nacionalna država, so se bolgarski izobraženci znova spoprijeli z vprašanjem slovanskega oziroma neslovanskega izvora svojega naroda. V tem pogledu bi poudarjanje slovanskega značaja Bolgarov pomenilo navezanost na Rusijo in ruski panslavizem, njegovo zavračanje pa bi ne le namigovalo na anti-ruska stališča, temveč tudi ločilo njihovo lastno državo od prav tako slovanskih Srbov, s katerimi so bili Bolgari v sporu za prevlado nad Makedonijo. Odločitev proti slovanskemu izvoru Bolgarov je dobila dodaten pomen med prvo svetovno vojno, ko je Bolgarija prestopila na stran centralnih sil in se bojevala proti antanti, v okviru katere sta se bojevali tudi Rusija in Srbija. V drugi polovici tridesetih let prejšnjega stoletja je izpostavljanje drugačnosti Bolgarov v odnosu do drugih slovanskih narodov in Rusije, ki so ji vladali komunisti, znova ustvarilo nove učinke (prim. Promitzer 2010).

V okviru reorganizacije Evrope na podlagi fašističnega »pomladjenja« njenih narodov po vzoru nacionalsocialistične Nemčije je bilo treba bolgarski nacionalizem opredeliti neodvisno od drugih slovanskih narodov,

še zlasti Rusije; osrednji steber takšnega ideološkega pristopa naj bi oblikovala »bolgarska filozofija«, ki se je naslanjala na rasno higieno in našla svoj najpopolnejši izraz v »močnih in predanih borcih za narod« (prim. *Rasovijat oblik na bälgarite*, str. 45–47, str. 53–55). Razmišljanje, kot je bilo izraženo v brošuri o rasnem videzu Bolgarov, je v drugi polovici tridesetih let in zgodnjih štiridesetih letih prejšnjega stoletja pogosto krojilo diskurze desničarskih intelektualcev (prim. Elenkov 1998). Edinstvenost brošure pa se kaže predvsem v uporabi podatkov iz rasne antropologije in njenem opiranju na »objektivne argumente« analize krvnih skupin.

Brošuro so hvalili nemški rasni antropologi – še toliko bolj, saj je bila objavljena v okviru skrajne desničarske pro-nacistične formacije, imenovane »Borci za napredek bolgarstva« (*Ratnitsi za napredäka na Bälgarštinata*). Tako je prevladala predpostavka, da je brošuro napisal vodja gibanja, agronom Asen Kantardžijev (1898–1981) (prim. Barten 1939: 64–65). Toda nedavne študije so pokazale, da njen avtor v resnici biolog Stefan Konsulov (prim. Altänkov 2004: 267).

Konsulov je na Univerzi v Sofiji poučeval zoologijo s poudarkom na nevretenčarjih in s svojimi raziskavami o komarju mrzličarju, ki je bil v Bolgariji zelo razširjen, je bistveno prispeval k boju proti temu prenašalcu malarije. Od samega začetka akademske kariere se je posvečal popularizaciji biologije, še zlasti svojega razumevanja darvinizma in Mendlovih zakonov dedovanja, pri čemer je njihovo uporabo večkrat prikazal na človeku. S tem je postal eden glavnih razširjevalcev rasne higiene v Bolgariji ter vse bolj vnet privrženec socialnega darvinizma in skrajnih desničarskih stališč. S svojo oceno Nürnberških zakonov in demografske politike Tretjega rajha se je Konsulov uvrstil med bolj ali manj odkrite zagovornike uresničevanja fašističnih načel v Bolgariji,³ zato je njegovo tajno članstvo v svetu »Borcev za napredek bolgarstva« in avtorstvo brošure lahko razumi le kot še en rezultat njegovega dotedanjega ideološkega razvoja.

³ O Konsulovu prim. Promitzer 2007.

III ZAČETEK POLEMIKE

Metodij Popov, vodja Biološkega inštituta v Sofiji in najslavnejši bolgarski biolog svojega časa, se je prvi odzval na anonimno brošuro Konsulova. Med prvo svetovno vojno je za spoznanje mlajši Konsulov sodeloval v njegovih poskusih stimulacije celic, katerih namen je bil zagotoviti praktični prispevek k vojnim naporom, in sicer na področju medicine s stimulacijo celjenja ran kot tudi na področju kmetijstva s stimulacijo rasti nekaterih vrst žit. Največje zasluge za te raziskovalne dejavnosti so šle Popovu in so mu po vojni prinesle slavo onkraj meja domovine. Takrat so se znanstvene in politične poti Popova in Konsulova ločile. Med letoma 1923 in 1931, v obdobju vlade zmerne desničarske koalicije Demokratičnega sporazuma, je Popov služil kot bolgarski ambasador v Berlinu, Konsulov, ki je tudi sam imel tesne stike z Nemčijo, pa se je začel upirati demokratičnemu večstrankarskemu sistemu in zagovarjati meritokracijo na podlagi selektivnih bioloških načel nemške rasne higiene.

Kot sem že navedel, je Konsulov v anonimni brošuri predstavil rezultate antropoloških in seroloških preučevanj Popovega asistenta Panajota Ganeva in kot kaže, jih je uporabil brez vednosti Popova. Še več, rezultate je objavil v skrajnem desničarskem, če ne že kar odkrito fašističnem kontekstu, ki vsekakor ni odseval zmernih konservativnih političnih stališč Popova. Morda je bila prav ta osebna razžalitev razlog, da se je Metodij Popov, vodilni biolog v državi, odločil bolgarski javnosti predstaviti svoja stališča o rasi in dedovanju. Popov je bržkone vedel, da je avtor brošure Konsulov, njegov nekdanji asistent, ki se je medtem očitno prelevil v njegovega akademskega rivala in desničarsko usmerjenega ideološkega nasprotnika.

Kot zanimivost naj navedem, da naj bi leta 1937 Popov vrnil vse do tedaj prejete nemške nagrade nemškemu veleposlaništvu v Sofiji, zavrnil nacionalsocializem in označil Hitlerja za »mednarodnega avanturista« (Válčanov 2002: 254). Kakršni koli so že bili razlogi za njegova dejanja, je

imel Popov leta 1938 več javnih predavanj z naslovom »Bolgarska nacija med evropskimi rasami in nacijami« ter »Dedovanje, rasa in nacija«, s katerimi je po svojem lastnem prepričanju želel rešiti rasno antropologijo pred rasnimi interpretacijami. Toda vse le ni šlo po načrtih; potem ko je skupina »Borcev za napredek bolgarstva« grobo prekinila eno izmed predavanj, se je Popov odrekel nadaljnjim predavateljskim gostovanjem (Válčanov 1963: 86–95).

Vsebina predavanj je bila sicer objavljena v dveh brošurah (Popov 1938a, b), v katerih je Popov razkril svoje nasprotovanje nemškimi rasnim teorijam, neposredno pa tudi nestrinjanje z anonimno brošuro o rasnem videzu Bolgarov. Zavračal je idejo o rasni hierarhiji z nordijsko raso na vrhu. Še zlasti pazljivo se je lotil interpretacije analiz krvnih skupin, ki jih je opravil Ganev. Trdil je le, da so te bolgarsko prebivalstvo prikazovale kot biološko precej bolj oddaljeno od azijskih ljudstev kot druga »čista evropska ljudstva«. Zato je zavrnil idejo iz zgoraj omenjene brošure, da Bolgari niso slovanskega, temveč mongolsko-turanskega izvora. Njegove teze so odkrito nasprotovale pro-nemškemu stališčem, ki so se tedaj širila v Bolgariji, kar je bil najbrž tudi razlog za napad »Borcev za napredek bolgarstva«. Kljub temu Popov v načelu ni želel nasprotovati obstoju človeških ras, saj se je strinjal s pogledi francoskega antropologa Josepha Denikerja (1852–1918) in njegovega nemškega kolega, rasnega higienika Eugena Fischerja (1874–1957) glede obstoja šestih ras v Evropi.

IV POLEMIKA NA VRHUNCU

Potem ko je Popov objavil svoja predavanja, vsaj sprva ni bil deležen nikakršnih odzivov skrajne desnice, izzval pa je kritiko z liberalne strani, denimo filozofa Dimitarja Mihalčeva, ki je bil kot študent Johannes Rehmkeja (1848–1930) predstavnik filozofskega realizma. Mihalčev je Popovu očital, da meša rase in nacije in tako nacije opisuje kot biološke

entitete. Še več, Mihalčev je Popova kritiziral, češ da »ras« ne obravnava zgolj kot antropološke fenomene, temveč jim pripisuje različne duševne lastnosti. Zato, je pojasnjeval Mihalčev, naj bi Popov obravnaval razliko med slovansko in nemško kulturo kot posledico različnih rasnih mešanic, ki so privedle do različnih dednih lastnosti, ne pa kot rezultat *družbene realnosti*, ki je Popov nikoli ni uporabil kot kategorijo analize (Mihalčev 1938: 319–321). Mihalčev ni videl smisla v konstrukciji mehkega rasizma, s katero je Popov želel zavrnilo njegovo skrajno različico, ki ga je spodbudila k predavanju. Mihalčevu se tudi ni zdelo smiselno slediti Popovu pri razlagi nedavne bolgarske zgodovine ali, natančneje, obdobja bolgarske renesanse zgodnjega 19. stoletja kot rezultata ugodnega biološkega mešanja, ki je potekalo ravno v tem zgodovinskem trenutku (Ibid.). Mihalčev je nacije obravnaval z bolj postmoderne stališča: po njegovem mnenju so bile nacije – torej tudi bolgarska – zgolj skupnosti ljudi, ki jih je združila zgodovinska usoda in ne biološka povezanost.

Toda takšen svetovni nazor ni mogel ostati brez odziva. Ravno v tistem trenutku se je javnosti s polnim imenom predstavil Stefan Konsulov. V članku, objavljenem v prvih mesecih leta 1939, je Mihalčevu očital okoljski determinizem, ki je – podobno kot marksistična ideologija – v zadnji instanci zanikal vpliv prirojenih, dednih in rasnih dejavnikov (Konsulov 1939: 647, 661). Konsulov je Mihalčeva obtožil neolamarkovskega razumevanja dedovanja, ki naj bi skladno s prepričanjem o onipotentni vlogi družbene sfere konec koncev narekovalo »rasno spojitve« človeštva kot »združene skupnosti«. Ta je bila »ideal idealizma« ter obenem strah in trepet nacionalistov Konsulovega kova, ki so trdili, da so nacije nastale na podlagi »rasne bližine« in da so vsa mešanja, na primer med Srbi in Hrvati, nenaravna (Ibid., 662–663).

Da so – v nasprotju z Mihalčevimi trditvami – odločilno vlogo v razvoju posameznih nacij imele dedne rasne lastnosti in ne družbeno okolje, je želel Konsulov dokazati na primeru Ciganov in Judov. Obe skupini sta živeli skupaj, torej v istem okolju, s »civiliziranimi nacijami«, kot

so Francozi, Nemci in Angleži. Pa vendar so v nasprotju z Judi imeli Cigani le talent za glasbo, ne pa tudi predstavnikov med znanstveniki ali politiki.

Toda odgovor na to bi se lahko glasil: [Cigani] živijo razpršeno med drugimi nacijami. Kaj pa Judi? Mar tudi ti ne živijo razpršeno med drugimi nacijami? Le da so si po zaslugi svojih rasnih lastnosti uspeli najti svoje mesto v življenju drugih nacij, tako da so se te začele počutiti ogrožene zaradi gospodarskega zaslužnjevanja Judov, ki živijo kot nacija, ki ji je ves svet domovina. Prav zato je vzniknilo anti-judovsko gibanje: boj za neodvisnost nacij od rasno močnega gospodarskega nasprotnika (Ibid., 664).

Mihalčev, presenečen, da je postal tarča napada Konsulova, ne pa tudi Popova, se je znova odzval in Konsulova obtožil tolmačenja rasizma pod pokroviteljstvom biološke znanosti. Na tem mestu naj navedem le odgovor, ki ga je Mihalčev ponudil na nekatere trditve Konsulova: glede na domnevno nenaravnost mešanja med Srbi in Hrvati je Mihalčev opozoril na usodo Bolgarov v vzhodni in južni Srbiji v okolici Niša, Pirota, Leskovca in Vranja, ki so po Berlinskem kongresu prišli pod srbsko oblast. Po njegovem mnenju je prav njihov primer pokazal, kako je zgodovina »z življenjskimi pogoji«² združila dve »rasno različni«³ skupnosti in iz njiju ustvarila novo obsežno skupno entiteto (Mihalčev 1939: 206). V povezavi z Judi je Mihalčev kritiziral Konsulova, da jih obravnava kot »raso«, čeprav se sodeč po antropoloških raziskavah somatske lastnosti Judov v različnih državah razlikujejo. Zato jih je – podobno kot Nemce, Francoze ali Angleže – mogoče obravnavati le kot nacijo. Prav tako so si Judje zaradi svoje zgodovinske usode, ki jih je omejila na trgovino, in ne zaradi svojih rasnih lastnosti zagotovili ugodne pogoje za razmeroma visoko število izobražencev (Ibid., 206–208). Kar zadeva primerjavo, ki jo je Konsulov opravil med domnevno rasno manjvrednimi Cigani in precej uspešnejšimi Judi, je Mihalčev odgovoril, da Judje živijo urbano življenje, Cigani pa nomadsko, kar samo po sebi izključuje možnost rednega šolanja in razvoja intelektualne elite. Mihalčev je v nadaljevanju navedel pozitivno izkušnjo

Sovjetske zveze z odpravo ciganskega nomadstva in njihovim šolanjem v maternem jeziku. Na koncu pa je naštel še nekaj bolgarskih izobražencev ciganskega rodu in navedel primere umetnikov, slikarjev in pesnikov z vzhodnega dela balkanskega gorovja (npr. mest, kot so Gradec, Kotel, Elena, Vraca in Panagjurište). Čeprav so bili predstavniki te skupine in njihovi družinski predniki brez dvoma bolgarske narodnosti, so bili njihovi davni predniki pripadniki ciganskega prebivalstva, ki je od srednjega veka naprej postopno prevzemalo sedentarni način življenja in se povsem asimiliralo (Ibid., 212–213).

Polemika se je razvijala naprej, vendar je v nadaljevanju bolj spominjala na spor glede strokovnega znanja nasprotnikov kot predstavitev novih argumentov (prim. Konsulov 1939a, Mihalčev 1939a). Svoj zapozneli prispevek je julija 1940 dodal še ekonomist Ivan Kinkel (1883–1945), ki ga je Mihalčev med polemiziranjem kritiziral zaradi velikega pomena, kakršnega je v svojih delih pripisoval biološkim dejavnikom v ekonomskem življenju. Kinklov poskus raztrgati Mihalčevo tolmačenje sociologije je mogoče razumeti kot izraz podpore Stefanu Konsulovu (prim. Kinkel 1940). Aprila 1940 je v veljavo stopil Zakon o mobilizaciji civilnega prebivalstva, ki je predvideval strožjo cenzuro (Popetrov 1999: 188–190). To je bil morda tudi razlog, zakaj se je Mihalčev – ki je bil vse prej kot predstavnik režima – prenehal odzivati. V tistih dneh je na splošno postajalo vse težje javno izražati stališča, kakršna je imel Mihalčev.

V POLEMIKA MED POPOVIM IN KONSULOVIM

Popov, ki je z objavo svojih predavanj sprožil celotno debato, ni imel pomembne vloge pri njenem vrhuncu. Kljub temu je mogoče vzporedno s polemiko med Mihalčevim in Konsulovim opaziti stranski napad na vsebino Popovih predavanj, ki je v prvih mesecih leta 1939 potekal na straneh revije »Borcev za napredek bolgarstva« z naslovom »Prolom«. Avtor

članka se je podpisal pod psevdonimom *Genetik*. Ker je Stefan Konsulov v isti reviji objavil prednatis svojega drugega odgovora Mihalčevu in ker že poznamo njegov slog pisanja in argumentiranja, lahko domnevamo, da je bil *Genetik* nihče drug kot on (Genetik 1939, Konsulov 1939a: 4–6).

V svoji kritiki je *Genetik* Popovu očital, da nedosledno zavrača izraz »čista rasa« v prid »rasnega mešanja« in da je po načelih genetike njegova trditev, da »čista rasa« pomeni »kulturni molk«, medtem ko »rasno mešanje« vselej prinaša izboljšanje, napačna (Genetik 1939: 5–6). Kljub temu je *Genetik* priznal, da so »čiste rase« v smislu homozigotnih osebkov nemogoče in da je zato bolje razpravljati o »rasnem videzu« na splošno, o »rasnem izenačevanju« pa le v primerih, ki so v javni uporabi zaznamovani z »rasno čistostjo« (Ibid., 8). V tem pogledu je *Genetik* kritiziral Popova zaradi njegovega odklonilnega odnosa do uporabe evgeničnih metod rasne politike z namenom ponovne vzpostavitve »rasnega izenačevanja« s pomočjo povratnega križanja (Ibid., 5).

Na koncu je *Genetik* v zvezi z »rasnim videzom« Bolgarov izrazil dvom glede hipoteze Popova, da so Bolgari mešanica nordijske, sredozemske in vzhodnobaltske rase, saj je ni mogel podkrepiti z razlago prevladujočega pojava brahicefalije med Bolgari (Ibid., 9). Ne glede na to je zgornja kritika bistveno bolj preudarjena kot trditev avtorja brošure o rasnem videzu Bolgarov iz leta 1937, da naj bi bili ti turanskega izvora. Vendar to *Genetika* ni odvrnilo od zastavljanja nekaterih nadležnih retoričnih vprašanj:

Zakaj je bila ta knjiga [Metodija Popova] sploh napisana? Zakaj njen avtor zasipava bolgarsko družbo s članki, razpravami in predavanji na to temo? Zakaj jih marksistična javnost tako željno požira? Zakaj so v takšno neizmerno veselje Judom? Kakšno mesto zavzemajo te ničvredne trditve v aktualni politični propagandi? (Ibid., 9–10).

VIZAKLJUČEK

Polemika je privedla do dokončnega razkola med Stefanom Konsulovim in Metodijem Popovim. Med debato je prav tako postalo jasno, da je Konsulov некоč prijateljaval tudi z Dimitarjem Mihalčevim, kar le ni tako presenetljivo, saj so bili vsi trije pripadniki iste generacije bolgarske intelektualne elite in največja razlika v starosti med njimi ni presegala štirih let.

Kako so se njihove kariere nadaljevale takoj po koncu polemike? Kot zanimivost naj navedem, da se je Popov po sili razmer znašel v neprijetnem vmesnem položaju nekoga, ki ni ne tič ne miš. Zato se ni odzival niti na Mihalčevo kritiko niti na Konsulov napad, marveč na videz neprižadeto nadaljeval objavlanje svojih člankov o rasni sestavi Bolgarov in zbiranje antropološkega gradiva. Sklepamo lahko, da njegova stališča v zvezi z rasnim izvorom Bolgarov očitno niso ustrezala uradni ideologiji režima, ki je iskala mesto Bolgarov v »ljudski« Evropi močnih nacij po zgledu Nemčije in ne slovanskega občestva, kakršnega je imel v mislih Popov. Še več, ta se je kot rektor Univerze v Sofiji upiral režimski zahtevi po odpravi njene avtonomije. Jeseni 1943 je čez noč zapustil državo in se zatekel na Slovaško, v kateri je, čeravno je bila prav tako zaveznica Tretjega rajha, očitno našel varnejše zatočišče (Hadži-Vălčanov 2002: 249–50). Po drugi svetovni vojni se je Popov vrnil v Bolgarijo, ki je tedaj prešla pod komunistično oblast, in se šele potem, ko se je ustno opredelil za lisenkoizem, posvetil nadaljevanju svoje znanstvene kariere. Njegova monografija o antropologiji bolgarskega prebivalstva, ki je bila plod njegovih obširnih antropoloških merjenj, je izšla leta 1959, nekaj let po njegovi smrti. Tako je tradicija predvojne rasne antropologije segla tudi v socialistično Bolgarijo. Za njeno zapoznelo nadaljevanje je poskrbel Petar Boev z monografijo »Rasni tipi na Balkanskem polotoku«, objavljeno leta 1972 (Boev 1972).

Dimitar Mihalčev, ki so ga med vojno utišali, je leta 1944, ko so oblast prevzeli komunisti, postal predsednik Bolgarske akademije znanosti. Kljub obtožbam Stefana Konsulova ni bil nikoli privrženec marksizma.

Konsulov je ohranil tesne stike z nemškimi veleposlaništvom v Sofiji. Oblasti so ga očitno trpele, čeprav je bil znan privrženec skupin, ki bi ob morebitnem razpadu uradnega nemško-bolgarskega zavezništva nacistom zagotovile morebitno rezervno opcijo za nadaljevanje njihovega nadzora nad Bolgarijo. Potem ko so oblast prevzeli komunisti, je bil Konsulov, ki nikoli ni zapustil države, obsojen na večletno zaporno kazen zaradi rasističnih stališč in kolaboracije s fašisti.

Domnevamo lahko, da bi glavni akterji bolgarske civilne družbe tistega časa, če bi jih vprašali, zavzeli vmesno stališče med Dimitarjem Mihalčevim in Metodijem Popovim. Odkrito rasistična stališča Stefana Konsulova ne bi zbrala niti podpore kvalificirane manjšine. Zato se v retrospektivi zdi smiselno vzpostaviti neposredno povezavo med manifestom proti antisemitizmu in rasizmu iz leta 1937, Mihalčevovo zavrnitvijo skrajne in mehkejše različice rasizma ter civilnimi protesti proti deportaciji Judov leta 1943. V nasprotju s predavanji Popova, ki so pustila dvoumno zapuščino, so bili članki Mihalčeva primer ustreznega odziva na napade fašističnih skupin, ki so z igranjem na rasistično karto poskušale prevzeti vodilno vlogo pri oblikovanju javnega mnenja v Bolgariji. V tem pogledu nam je ravnanje Dimitarja Mihalčeva še danes vzor.⁴

LITERATURA IN VIRI

Apostolov, Miladin 1982. »Akademik Metodij Popov – sazdatel na balgarskata biologična škola«. V: Miladin Apostolov (ur.), *Iz istorijata na estestvoznaniето v Balgarija*. Sofija: Narodna prosveta, 138–170.

Altankov, Nikola 2004. *Narekoha gi fašisti*. Sofija: Tangra TanNakRa.

Bar-Zohar, Michael 1998. *Beyond Hitler's grasp. The heroic rescue of Bulgaria's Jews*. Avon, Mass.: Adams Media.

⁴ O aktualnosti Mihalčevega pisanja priča anketa iz leta 2006, ki je pravzaprav nadaljevanje ankete iz leta 1937 o rasizmu in antisemitizmu, čeprav gre zaradi dodatnih vprašanj v zvezi z zmago nad komunističnimi oblastmi v Bolgariji v drugačno smer – prim. Mayer 2006.

- Barten, H[einrich] 1939. »Rassenkundliche und bevölkerungspolitische Fragen in Bulgarien«. *Zeitschrift für Rassenkunde* 5/9, 65–67.
- Boev, Peter 1972. *Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostägäischen Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Bevölkerung*. Sofija: Bulgarische Akademie der Wissenschaften, Institut für Morphologie.
- Denkov, Dimităr. 1997. »Kăm istorijata na ideologičeskite modi v Bălgarija«. V: Atanas Natev (ur.), *Usvojavane i emantsipacija. Vstapitelni izseldvanija vărhu nemska kultura i Bălgarija*. Sofija: K. & M., 343–354.
- Eldarov, Svetlozar 2006. »Bălgarskata pravoslavna cърkva sreštu rasizma i antisemitizma v navečerieto i po vreme na Vtorata svetovna vojna«. *Bulgarian Historical Review* 34(1–2), 240–263.
- Elenkov, Ivan 1997. »Rasovite belezni na 'bălgarskoto'«. V: Atanas Natev (ur.), *Usvojavane i emantsipacija. Vstapitelni izseldvanija vărhu nemska kultura i Bălgarija*. Sofija: K. & M., 305–318.
- Elenkov, Ivan 1998. *Rodno i djasno: prinos kăm istorijata na nesbădnatija »desen proekt« v Bălgarija ot vremeto mezhdū dvete svetovni vojni*. Sofija: LIK.
- Ganeff, Panajot 1935. »Über die Blutgruppen der Bulgaren«. *Zeitschrift für Rassenphysiologie* 7, 43–46.
- Genetik 1939. »Rasa, nauka, Bălgarija i Metodij Popov«. *Prolom* 1/9, 4–10.
- Hadžiolov, A[sen] I[vanov] 1959. »Akad. Metodij Popov kato antropolog«. V: Metodij Popov, *Antropologija na bălgarskijata narod. I. Fizičeski oblik na bălgarite*. Sofija: BAN, 5–18.
- Hadži-Vălčanov, Vălčan 2002. *Hora i srešti po moja păt (ostajato ot pepelata na vremeto na nashija XX vek)*. Sofija: Meridiani.
- Jaranov, Dimităr 1932. »Antropometrični izučavanija na naselenieto v Razlog«. *Makedonski pregled* 7/4, 25–46.
- Kapriev, Georgi 1997. »Bălgarskijat spor za rasizma«. V: Atanas Natev (ur.), *Usvojavane i emantsipacija. Vstapitelni izseldvanija vărhu nemska kultura i Bălgarija*. Sofija: K. & M., 329–342.
- Kinkel, Ivan 1940. *Sotsiologijata v osetlenieto na edin filosof ili naučnite nedorazumenija na g-n profesor Mihalčev*. Sofija: Sociologična Prosveta.
- K'osev, Alexander 1997. »Rasizam in potentia«. V: Atanas Natev (ur.), *Usvojavane i emantsipacija. Vstapitelni izseldvanija vărhu nemska kultura i Bălgarija*. Sofija: K. & M., 355–368.
- Konsulov, Stefan 1939. »Što e nacija?« *Prosveta* 4/6, 647–665.

Konsulov, Stefan 1939a. »Edin filosof, kompetenten po vsičko«. *Prosveta* 4/9, 1065–1076.

Markov, Georgij 2006. »Foreword«. V: Jordan Al. Jordanov (ur.), *Anthropology of the Bulgarian Population at the End of the 20th Century (30–40 Years Old Persons)*. Sofija: Akademičsko izdatelstvo »Prof. Marin Drinov«, 7–13.

Mayer, Mira (ur.) 2006. *Balgarskata obštestvenost za rasizma i antisemitizma*. Sofija: Nov Balgarski universitet.

Mihalčev, Dimitar 1938. »Rasizmät kato filofsosko-istoričeska teorija«. *Filosofski pregled* 10/4, 294–342.

Mihalčev, Dimitar 1939. »Rasizmät pod zakrilata na biologijata«. *Filosofski pregled* 11/2, 182–218.

Mihalčev, Dimitar 1939a. »Edno ariergardno sraženie na balgarskija rasizam«. *Filosofski pregled* 11/3, 311–329.

Minčev, Dinko 1996. »Prof. Metodij Popov i diskusijata za rasovata prinadleznost na balgarskija narod«. *Asklepij* 10, 21–25.

N. N. s. d. [1937]. *Rasovijat oblik na balgarite*. s.l., 19–29.

Piti, B[uko] idr. (ur.) 1937. *Balgarskata obštestvenost za rasizma i antisemitizma: anketa*. Sofija: Knizarnica Koop.

Popetrov, Nikolaj 1999. »Opiti za dirizirane na kulturata v Balgarija (1934–1944)«. V: Iskra Baeva (ur.), *Moderna Balgarija. Sbornik istoričeski izsledvanija v čest na 65-godišninita na pofesor d-r Veličko Geogriev i akademik Ilčo Dimitrov*. Sofija: Universitetsko izdatelstvo »Sv. Kliment Ohridski«, 182–202.

Popov, Metodij 1938a. *Balgarskij narod meždu evropejskite rasi i narodi*. Sofija.

Popov, Metodij 1938b. *Nasledstvenost, rasa i narod*. Sofija.

Promitzer, Christian 2003. »Vermessene Körper: 'Rassenkundliche' Grenzziehungen im südöstlichen Europa«. V: Karl Kaser, Dagmar Gramshammer-Hohl in Robert Pichler (ur.), *Europa und die Grenzen im Kopf*. Dunaj–Celovec–Ljubljana: Wieser, 365–393.

Promitzer, Christian 2007. »Taking Care of the National Body: Eugenic Visions in Interwar Bulgaria, 1905–1940«. V: Marius Turda in Paul Weindling (ur.), *Blood and Homeland. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900–1940*. Budimpešta–New York: CEU Press, 223–251.

Promitzer, Christian 2010. »Physical anthropology and ethnogenesis in Bulgaria, 1878–1944«. *Focaal* 58, 47–62.

Savov, Jordan 2000. »Tsiganite, rasizmät i dvama balgarski učeni«. *Andral* 8, 48–50.

Seisow, Christo 1935. »Rassenforschung und Rassenpflege in Bulgarien«. V: Johann Gaspar (ur.), *Rassen im Donaauraum* 1/1. Budimpešta: Budapest, VIII., Muzeum utca 15, 3–7.

Välčanov, Hristov Välčan 1963. *Pätät na Metodij Popov. Opit za kratka biografija*. Sofija: Narodna Prosveta.

Välčanov Hristov, Välčan in Atanasov Botev, Botju 1989. *Očerk za Metodij Popov*. Sofija: Univ. izd. »Kliment Ohridski«.

Vatev, Stefan 1933. »Bälgarski tipove v antropologičesko otnošenie«. V: *Sbornik v čest na Anastas Iširkov po slučaj na 35-godišnata mu profesorska dejnost*. Sofija: Däržavna pečatnica, 139–147.

Vatev, Stefan 1934. »Antropologičesko izučavane na Lovčansko«. *Lovec i Lovčansko* 6, 88–99.

Majda Černič Istenič

Medijska podoba kmetijstva in kmeta v Sloveniji

UVOD

Kaj občutimo in o čem vsak dan razmišljamo, ko sedemo k mizi h krožniku, obloženem z jedmi, ki jih imamo najraje? Najbrž nas takrat, če ne že pred tem, prevzame občutek lakote in obenem zadovoljstvo nad pogledom in vonjem okusno pripravljenega obroka. Lahko se zgodi tudi nasprotno, da nam kakšna hrana na krožniku »ne diši« in nas ne pritegne, lahko pa nas tudi prevzame občutek slabe vesti, če menimo, da nam hrana »preveč diši« in da po njej preveč ter prepogosto posegamo. Kakorkoli, naši osebni občutki ob hranjenju so v prvi vrsti pogojeni z našimi fiziološkimi potrebami, katerih zadovoljevanje pa se razlikuje glede na individualne preference, oblikovane pod vplivom družbenega konteksta, ki mu pripadamo (Germov in Williams 2005). Vendar naš odnos do hrane ne poteka izključno le na ravni osebne, individualne interakcije in tudi ne časovno izolirano, omejeno, ampak je vpet v kompleksen sistem družbenih odnosov (Busch 1997), ki se jih vseh najverjetneje vedno niti ne zavedamo. V preteklosti, predvsem pred agrarno revolucijo (mehanizacijo in industrializacijo kmetijstva, ki je zajela različne dele sveta ob različnem času,

večinoma pa od konca 18. do začetka 20. stoletja, in vnesla kompleksno delitev dela v to področje), je bila pot hrane od njive oz. hleva pa do krožnika razmeroma kratka in preprosta. Njena pridelava, predelava in priprava so navadno potekale na istem mestu med enimi in istimi ljudmi, samimi pridelovalci hrane v okviru kmečkega gospodinjstva ali vsaj v istem lokalnem okolju, zaradi česar so bili odnosi med udeleženiimi neposredni, pregledni in predvsem medsebojno zaupljivi. Zato, da danes neka jed pride do našega krožnika in omogoči zadovoljevanje naših fizioloških potreb, pa je na tej poti potrebna kar dolga in kompleksna veriga različnih med seboj neosebno povezanih udeležencev; od tistih, ki hrano pridelujejo, do tistih, ki jo na nekih drugih lokacijah predelujejo, in nadalje do tistih, ki nadzorujejo njeno neoporečnost in kakovost, organizirajo njene tržne poti in jo končno posredujejo potrošnikom na tržnicah, v trgovinah, restavracijah in na podobnih mestih. Ta proces poleg ekonomskih, tržnih tokov usmerjajo tudi birokrati in politiki, ki pod vplivom različnih interesov vseh, v ta proces vpletenih udeležencev, določajo pravila in postopke delovanja prehranskega sistema. Bistvena značilnost prehranske verige je kljub nenehni pretočnosti njena velika zapletenost in omejena preglednost (Friedmann 1993, Fonte 2002). Ta se je že nekajkrat odrazila v t. i. »prehranskih škandalih«, kot so bolezen norih krav, dioksin in kloramfenikol v hrani, ko je en ali več členov v prehranski verigi pri svojem delovanju kaj prezrl in zatajil. Obenem je značilnost tega sistema tudi visoka stopnja medsebojne odvisnosti med akterji, ki je npr. kot potrošniki hrane nujno ne prepoznamo oz. se je vedno ne zavedamo. Ko nas namreč pri izbiri oz. uživanju neke vrste hrane vodijo naše različne preference, hote ali nehote vplivamo na položaj posameznih udeležencev v prehranskem sistemu; s svojo izbiro določamo njihov ekonomski uspeh, družbeni status in veljavo. Spremembe v sistemu oskrbe s hrano in spremembe v prehranskih navadah ljudi vplivajo na razmere v kmetijstvu, na njegov tehnološki razvoj in socio-ekonomske značilnosti tistih, ki se s to dejavnostjo ukvarjajo (de Rooij in Boch 2002). Na primer, če se odločamo za nakup in uporabo živil, ki

so pridelana na t. i. ekološki način in v domačem okolju, s tem podpiramo ekološke kmetije oz. lokalne kmete, če pa kupujemo industrijsko pridelane kmetijske proizvode, potem podpiramo velika kmetijska podjetja, ki imajo danes navadno značaj multinacionalk. Uživanje hrane je »nevidna« oblika vključevanja javnosti v ta sistem, ki ne sodi v prevladujoče opredelitve političnega udejstvovanja (glasovanje, lobiranje, protestiranje, razpravljanje, svetovanje), zato je politični pomen ravnanja potrošnikov, povezanega s hrano, pogosto spregledan (Blue 2010).

Kaj vpliva na našo izbiro, kaj pogojuje, da se odločamo za kmetijske proizvode pri enih in ne pri drugih proizvajalcih in ali smo pri izbiri sploh pozorni na različen značaj in lokacijo proizvajalcev? Eden vplivnih dejavnikov pri tem so prav gotovo mediji, ki s svojim posredovanjem informacij in mnenj oblikujejo naše večje ali manjše zaupanje do določenih vrst kmetijskih pridelkov in izdelkov ter posredno tudi do samih proizvajalcev, kmetov in kmetijstva. V znanstveni literaturi je poročanj o povezavi medijev in odnosa oz. zaupanja potrošnikov do proizvajalcev hrane dokaj malo, šele v zadnjih letih se raziskovalci posvečajo preučevanju medijskih sporočil o kmetijstvu in kmetih. O reprezentaciji kmetijstva in kmetov v slovenskih medijih ni bilo napisano še tako rekoč nič, kljub temu da je kmetijska dejavnost Evropske unije (EU), katere del smo, eno najpomembnejših in najbolj obsežnih področij politike te skupnosti. Pričujoči prispevek je prvi poskus te vrste. V prvem delu v bistvenih potezah najprej predstavi značilnosti odnosa med potrošniki in proizvajalci hrane v sodobnih, postmodernih družbah, v drugem delu pa še posebej probleme zadnjih. V tretjem delu se posveti izsledkom nekaterih predhodno opravljenih analiz javnega diskurza o kmetijstvu in kmetih, v četrtem delu je predstavljena analiza javnega diskurza na tem področju v slovenskih časopisih, sledijo ji sklepi z osnovnimi ugotovitvami.

SPREMEMBE PREHRANSKEGA SISTEMA Z VIDIKA (NE)POVEZANOSTI MED POTROŠNIKI IN PROIZVAJALCI HRANE

V zadnjih desetletjih se prehranski sistem v svetovnem merilu zelo močno spreminja tako z vidika proizvodnje kot tudi potrošnje. Če upoštevamo splošno ekonomsko raven, danes živimo (pri tem je mišljen zlasti t. i. razviti svet) v dobi močno sektorsko diferenciranega gospodarstva. V takem kontekstu kmetijstvo nič več ne ustvarja končnih proizvodov, ampak postaja ekonomski sektor, ki proizvaja vmesne proizvode za agro-živilsko industrijo. S tem izgublja povezavo s končnim potrošnikom in obenem tudi z naravo, ko njegov tehnološki proces vse bolj določajo industrijske surovine, ne pa sezonske in prostorske omejitve ter biološke značilnosti proizvodnega procesa gojenih rastlinskih in živalskih vrst. Danes je odločilno mesto oskrbovanja in razdeljevanja hrane trg. Prevladuje masovna produkcija, ki temelji na standardiziranih proizvodih. Friedmann in McMichael (1990, povzeto po Fonte 2002) v zvezi s tem govorita o »fordističnem načinu prehrane«, katere osrednji element je »globalni zrezek«, ki ga proizvaja transnacionalna prehranska veriga.

Na ravni prostorske ureditve družbe ta prehranski model vključuje urbanizacijo, ki vodi v vse večjo odvisnost prevladujočega dela prebivalstva od oskrbovanja s hrano na globalnem trgu. Osrednje značilnosti industrijsko pridelane hrane, ki pogojujejo njeno »kakovost«, so poleg standardizacije tudi odsotnost sezonskosti, deteritorializacija in njena dolgotrajna obstojnost, značilnosti, ki jih Fischler (1990, povzeto po Fonte 2002) označuje kot sestavine »neopredeljivo užitnega objekta«. Že od 70-tih let prejšnjega stoletja je opisan model v krizi in predmet kritik (zlasti zaradi svojega negativnega učinkovanja na naravno okolje, kot je onesnaženost naravnih virov z umetnimi gnojili in pesticidi ter uničevanje biodiverzitete), hkrati pa se ob njem razvija že nov prehranski model »sitosti«, ki je značilen za družbe, v katerih redna preskrba s hrano ni več noben

resen problem (Fonte 2002). Za ta zadnji model sta značilni (pre)nasičenost energijskega vnosa in relativna ustalitev izdatkov za hrano.

Na strani ponudbe se razvija fleksibilen sistem proizvodnje z racionalizacijo distribucije, ki postaja »veliko organizirano distribucijsko omrežje«, na področju priprave in porabe hrane pa prihaja do splošne komodifikacije odnosov (de Rooij in Boch 2002). Vse večja udeležba žensk na trgu dela povečuje storitve v pripravi in postrežbi hrane (uporaba mikrovalovne pečice za že pripravljene jedi in serviranje obrokov v restavracijah). Doma, v krogu družine pripravljene obroki izgubljajo svoj osrednji pomen, povečuje pa se uživanje prigrizkov in obrokov zunaj doma. Tržni odnosi se razširjajo v kuhinjo in na mizo. Trgovina industriji prevzema pomen v prehranski verigi. Vendar pa novi prehranski izdelki ne odpravljajo starih, kot to velja v večini drugih gospodarskih panog. Heterogenost proizvodne strukture v agroživilskem sistemu omogoča soobstoj vseh dosedanjih modelov, ob industrijskem modelu in modelu sitosti tudi še tradicionalnega (Byé 1998), zato majhne kmetije in predelovalna ter distribucijska podjetja delujejo ob velikih kmetijskih industrijskih podjetjih, povezanih z mednarodnimi distribucijskimi družbami.

Na ravni posameznika in njegovega potrošniškega obnašanja se navedeni procesi kažejo v izgubljanju pripadnosti posameznika družini, družbeni skupini, razredu, skupnosti. Potrošniško obnašanje posameznika je pod vplivom industrializacije pridelave in predelave hrane ter globalizacije trgov vse bolj njegova subjektivna izbira, na katero pa vpliva potrošniška ideologija, podprta s primatom hedonizma. Kot pravi Giddens (1991: 5), njegova izbira predstavlja pogajanje med raznolikimi možnostmi v kontekstu pluralnosti avtoritet. Potrošnja hrane je tako danes, v času reflektivne moderne (Beck in drugi 1994), podvržena procesu vse večje individualizacije, ki povečuje kompleksnost prehranske potrošnje, hkrati s tem pa se v odnosu do hrane krepi tudi občutek strahu.

Tehnološke spremembe namreč ne prinašajo le izločitve sistema produkcije hrane iz omejitev, ki jih proizvodnji hrane postavljajo naravno

lokalno okolje in klimatske razmere (letni časi), ampak ga tudi zakrivajo pred očmi potrošnika. Ta kupuje in troši hrano z njemu neznanimi sestavinami in lastnostmi, ki je bila proizvedena z njemu neznanimi in nerazumljivimi tehnološkimi postopki. Moderne tehnike predelave hrane, kot so uporaba sintetičnih snovi, obsevanje, razstavljanje in ponovno kombiniranje sestavin, preprečujejo vpogled v izvorno teksturo in okus hrane. Potrošnik s svojimi senzoričnimi sposobnostmi sam ni več sposoben interpretirati sporočil tako predelane hrane kot nekaj zanesljivega, neoporečnega, njemu nenevarnega (Fischler 1990, povzeto po Fonte 2002). In vse manj povezan s svojo družino ali skupnostjo sam izbira svojo hrano. Z odsotnostjo kolektivnih norm se krepi tesnoba in gastro-anomija (Fischler 1990, povzeto po Fonte 2002).

Tveganje je organska značilnost pozne moderne družbe in je povezano z zatonom determinističnih prepričanj. Zato se zdi, da je vsaka človekova dejavnost podvržena tveganjem; za vsakega običajnega posameznika kakor tudi strokovnjaka z različnih področij je povsem normalno razmišljati v kontekstu tveganj (Giddens 1991). Prodor abstraktnih sistemov znanja in njihova dinamična narava spodbujata zavest o tem, da tveganje opredeljuje delovanje skoraj vsakogar. Še več, v pogojih pozne moderne se soočamo s tveganji posebne vrste; ta so proizvedena, povezana s človekovim ravnanjem z naravo in niso posledica delovanja nekih zunanjih sil. Zaradi tega naj bi se bili, kot menijo Beck in sodelavci (1994), posamezniki v stanju svoje refleksivnosti prisiljeni spraševati o posledicah svojega odločanja in ravnanja.

Najbolj običajna tveganja na področju hrane, značilna za postindustrijsko družbo, se večinoma nanašajo na kontaminacijo in ponarejanje živil z umetnimi snovmi, medtem ko naravne katastrofe niso vzrok za tveganja. Hrana lahko vsebuje dodatke, kot so ostanki kemičnih snovi, katerih posledice so lahko neznane in uničujoče. Tveganja se povečujejo s specializiranim, koncentriranim in transnacionalnim značajem prehranskega sistema (Busch 1997). V času številnih prehranskih škandalov in razšir-

janja gensko spremenjenih rastlin zavedanje, da majhna (po industrijskih standardih), sodobna piščančja farma vsako leto pošilja na trg več kot dvajset milijonov pitancev, da soja v obliki lecitina nastopa kot sestavni del v več kot 60 odstotkih predelanih živil in da koruzni sirup najdemo v približno tri tisoč vrstah hrane, omogoča uvid v težave, povezane z zagotavljanjem nadzora in preprečevanjem možnih tveganj v proizvodnji hrane. Ob pogojni nevarnosti, ki ustvarja ciklično pojavljanje panike ob prehranskih škandalih, je skladno s prepričanji teoretikov družbe tveganj (Giddens 1991, Beck in sodelavci 1994) pomemben oblikovalec zaznavanja tveganj tudi institucionalni in strukturirani okvir okolja, v katerem se nenehno spreminjajo informacije in znanja, npr. z nenehnim in natančnim spremljanjem morebitnih zdravstvenih tveganj. Kot odgovor na mnenje strokovnjakov ljudje skušajo spremeniti svoj način življenja, vendar to ni preprosto, saj je prehranjevanje prepleteno s številnimi drugimi vidiki obnašanja posameznikov. Obenem je mogoče, da se strokovnjaki med seboj tudi ne strinjajo ali pa celo spreminjajo svoje nasvete glede na razvoj in popravke samih znanstvenih teorij. Na eni strani imamo torej nenehno in strukturirano preverjanje in refleksijo tveganih situacij, na drugi strani pa stalen pretok strokovnih informacij k laikom oz. javnosti, kar pri tej spodbuja dvom, negotovost in strah.

Nedavna raziskava evropskega javnega mnenja o kmetijstvu in skupni kmetijski politiki *Special Eurobarometer 336* (TNS Opinion & Social 2010) nazorno odslikava zgoraj opisano stanje zaskrbljenosti prebivalstva v zvezi s hrano. Velika večina (56 odstotkov) vprašancev 27-tih članic držav EU meni, da je najpomembnejša naloga oz. odgovornost kmetov zagotoviti prebivalstvu zdravo in varno hrano. Na drugo mesto njihove družbene odgovornosti (v 25 odstotkih) pa vprašanci postavljajo tako varstvo okolja, kakor tudi oskrbo z raznolikimi in kakovostnimi kmetijskimi izdelki. Zagotavljanje preskrbljenosti prebivalstva s hrano kot tako ob tem dosega precej manjši delež (14 odstotkov). Razlike med posameznimi članicami EU so pri tem statistično pomembne (o najvišjem deležu,

84 odstotkih, in najmanjšem deležu, 43 odstotkih, glede varne in zdrave hrane poročajo vprašanci iz Cipra in Estonije, primerljiv delež pri vprašanih iz Slovenije je 63 odstotkov), vendar pa mnenja prebivalcev različnih držav sledijo skupni tendenci, ki se izraža v velikih pričakovanjih po zdravi in varni hrani, manj pa po njeni preskrbljenosti.

PROBLEMI SODOBNEGA KMETIJSTVA Z VIDIKA PROIZVAJALCEV

Vse večje nezaupanje v industrijo proizvodnje hrane in obenem visoka pričakovanja do kakovosti živil je tako splošni vzorec, ki ga v sodobnih družbah izkazujejo potrošniki. Kaj pa se ob tem dogaja s proizvajalci, kako je ob vse večji kompleksnosti sistema proizvodnje hrane in visokih družbenih pričakovanjih mogoče opravljati poklic kmeta in od tega dela tudi primerno preživeti? Razprave, kot npr. van der Ploegova (2006), govorijo o tem, da sta se z uveljavitvijo »produktivističnega«, socio-tehničnega režima, podprtega z ideologijo in pričakovanji o rešitvi problemov lakote in vse večjih potreb po hrani, povezanih s prihodnjim naraščanjem svetovnega prebivalstva, z obsežnim, intenzivnim in specializiranim kmetijstvom visoke učinkovitosti, v kmetijski dejavnosti druge polovice 20. stoletja precej povečala družbeno izključevanje in marginalizacija vse večjega števila primarnih proizvajalcev. Ta režim, produkt interakcij med tržnimi agencijami in državnim nadzorom, utemeljen na podlagi izsledkov znanosti, inženirske prakse, proizvodnega tehnološkega procesa, ki opredeljuje, kaj je v kmetijski proizvodnji dovoljeno in kaj ni, obenem zarisuje iracionalne prakse in vzorce, škodljive ne le naravi in družbi (potrošnikom), ampak tudi interesom samih proizvajalcev.

Ob tem, da razvoj modernega kmetijstva v resnici prinaša precejšnjo rast v donosu pridelkov, pa po drugi strani vključuje tudi nasprotno, neproduktivne tendence. Za moderno »produktivistično« kmetijstvo so

v primerjavi s »tradicionalnimi« oblikami kmetovanja značilni visoka potravnost in onesnaževanje naravnih virov, uničevanje biodiverzitete in neobnovljivih naravnih virov ter korenito zniževanje zaposlenosti in dohodkov proizvajalcev zaradi vse večjih proizvodnih stroškov in zagotavljanja visokih standardov (gorivo, gnojila, fitofarmaceutska sredstva, vlaganja v proizvodno infrastrukturo in tehnologijo). Ob tem pa se zaradi višjih proizvodnih stroškov cene kmetijskih pridelkov kot takih ne zvišujejo, ampak se zaradi ohranjanja konkurenčnega položaja na globalnem trgu kmetijskih pridelkov celo znižujejo, kljub temu da končne cene hrane oscilirajo. Cena hrane se oblikuje v celotni verigi pridelave, predelave in trgovine, pri čemer gre največji delež zaslužka trgovini. »V blagovni menjavi, v katero je vpletena kmetijska proizvodnja, poteka stalen prevzem vrednosti; z redistribucijo med agro-industrijskimi skupinami in neposrednimi primarnimi proizvajalci, v korist prvih ... Podjetja si lahko zagotovijo večji dohodek samo s povečanim obsegom« (van der Ploeg 2006: 263).

Opisana znanstveno-tehnična reorganizacija kmetijske dejavnosti, vodena na podlagi logike delovanja globalnega finančnega kapitala, daje prednost velikim kmetijam, ki pa so zaradi zmanjšane marginalne stopnje (razlike med stroški in prodajno ceno) na enoto končnih proizvodov bolj občutljive za ekonomski neuspeh; če proizvodnja ne prinaša dobička, lastniki umaknejo kapital v druge bolj donosne dejavnosti. V še bolj nevzdržne družbeno-ekonomske razmere opisan sistem modernega kmetijstva potiska srednje velika in majhna kmetijska podjetja, delujoča na lokalni in regionalni ravni, v socialno izključenost in marginalizacijo pa množico, najpogosteje neidentificirane, ilegalne, poceni delovne sile, kar podeželska območja vodi v siromašenje. Opisani proces po mnenju van der Ploega spodbuja eksodus podeželskega prebivalstva in s tem močno ogroža varno oskrbo s hrano. Poskus kmetov pobegniti iz primeža tako zasnovanega režima in se spopasti z na njegovih temeljih nastalo krizo v kmetijstvu, se kaže v njihovih različnih odzivanjih: v pluri-aktivnosti

(dopolnjevanju osnovne kmetijske dejavnosti z dodatnimi dejavnostmi, kot so predelava (certificiranih, višje kakovosti) kmetijskih pridelkov, turizem, obrt, izobraževalne in socialne dejavnosti (varstvo invalidov, otrok in ostarelih), proizvodnja električne energije iz biomase ...), s strategijami bolj ekonomičnega kmetovanja (zniževanjem vhodnih stroškov proizvodnje z boljšim izkoristkom internih virov, kot so izkoriščanje rodovitnosti tal, gojitev v nekem okolju posebej primernih rastlinskih in živalskih vrst, upoštevanje dobrih praks in izkušenj drugih, varčevanje itd.), manjšega prilagajanja (postopno povečevanje pridelka in vloženega dela, zlasti na podlagi boljše organizacije dela in usposobljenosti ter novih znanj) in izvajanjem različnih storitev v podeželskem okolju (povezovanje kmetijskih dejavnosti z novimi, ne-kmetijskimi dejavnostmi, kot sta npr. upravljanje in urejanje podeželske krajine ter drugih vrednot naravnega okolja). Repozicioniranje, razširjanje uveljavljenih dejavnosti in samoregulacija so ključne besede v tej na novo nastajajoči paradigmi, katere uspeh je po mnenju van der Ploega pomembno odvisen od zmožnosti ponovne uveljavitve kulturnega, ekološkega in socialnega kapitala v kmetijski proizvodnji. Evropska unija s svojo kmetijsko politiko in reformami v nekem smislu, kot bo to razvidno iz predstavitve političnih diskurzov v nadaljevanju, podpira in namerava podpirati te nove alternativne vzorce delovanja kmetov, še posebej v zadnjem času pod vplivom zviševanja svetovnih cen hrane in vse pogostejših opozoril o verjetni ogroženosti prehranske prekrbe tudi v EU zaradi klimatskih sprememb (Evropska unija 2010).

NEKATERA DOSEDANJA PREUČEVANJA JAVNEGA DISKURZA O KMETIJSTVU IN KMETIH

Profili prehranskih tveganj, ki se neredko upodabljajo v polju same znanosti, se na javnost najpogosteje prenašajo prek medijev (Fonte 2002). Vendar pa mediji niso zgolj samodejni prenašalci različnih informacij, ampak

tudi nadaljnji, selektivni oblikovalci informacij in zavesti o tveganjih ter njihovih nosilcih. Stališča, predstavljena v medijih, namreč niso dosleden posnetek izvornih virov informacij, ampak predstavljajo soglasje večje skupine udeležencev, ki si v diskurzu izmenjujejo informacije (Gerhards in sodelavci 1991). Vsebine in informacije, ki oblikujejo odnos javnosti do hrane in njenih proizvajalcev, ne temeljijo tako kot nekoč na osebnih izkušnjah, ampak se posredujejo prek medijev, ki si bolj prizadevajo objavljati slabe kot pa dobre novice (Ruhrmann 1999). V nadaljevanju se bomo posvetili temu, kako mediji – najpogosteje brani slovenski časopisi – v opisanem družbenem kontekstu pozne moderne oblikujejo odnos javnosti do kmetov in kmetijstva. Pred tem pa si oglejmo izsledke nekaterih predhodnih študij o diskurzu različnih javnosti o kmetijstvu in kmetih.

Hrana in z njo povezana vprašanja so zadnje desetletje eno najbolj živahnih področij javnega in znanstvenega razpravljanja in političnih ukrepov: najprej zaradi identificiranih škodljivih bakterij v hrani, kemičnih toksinov, 'bolezni norih krav' in nato zaradi gensko spremenjenih organizmov, pred nedavnim pa še zaradi ptičje gripe. Mediji so polni senzacionalnih novic in komentarjev o teh primerih in dogodkih ter politiziranja med številnimi akterji (industrija, vladne ustanove in skupine potrošnikov) o varnosti in tveganjih, ki so jim z uživanjem hrane izpostavljeni potrošniki. Hrana je tema razčiščevanja o tveganjih (Shaw 2002). Pozornost do hrane je mogoče interpretirati kot politiko diskurzov, razprav, oblikovanja stališč in zahtev, v okvir katere se vključuje vse širši krog zainteresirane javnosti. Poleg tega je današnje razpravljanje o hrani stičišče številnih najvidnejših družbenih (naravovarstvena, feministična, vegetarijanska) gibanj, katerih izvori segajo v šestdeseta leta prejšnjega stoletja (Blue 2010).

O tem, s kakšnimi problemi in izzivi se sočasno srečujejo akterji v sferi proizvodnje hrane, zlasti manjši proizvajalci, pa mediji javnost dosti manj 'pozorno' obveščajo. Kot ugotavlja Boehm s sodelavci (2010) za Nemčijo, je splošna raven znanja o kmetijstvu in proizvodnji hrane dokaj nizka, še posebej med prebivalstvom urbanih območij. Tako je npr. 82 odstotkov

osnovnošolskih otrok v Berlinu prepričanih, da se prašiči hranijo samo s travo, in med njimi jih le 10 odstotkov ve, kako se proizvaja sladkor (Essmann 2001, povzeto po Boehm s sodelavci 2010). Po mnenju avtorjev to neznanje odraža slab ugled kmetijske dejavnosti in majhno zanimanje javnosti zanjo. Izboljšave, večja produktivnost in večji nadzor nad varnostjo in higieno hrane, ki so bile dosežene v zadnjih desetletjih, javnosti in potrošnikov ne zadovoljujejo, saj jim te bolj pomenijo izgubo tradicije in naravnosti kot pa izboljšanje kakovosti kmetijskih pridelkov (Siebeck 2010, povzeto po Boehm s sodelavci 2010). Analiza diskurza besedil, pridobljenih prek internetnih virov (forumi in blogi) za obdobje od januarja do avgusta 2009, izvedena na podlagi »framing theory«, o kateri poroča ista skupina avtorjev, je nadalje pokazala, da se zanimanje družbe za kmetijstvo in s hrano povezana vprašanja sicer povečuje, vendar v kontekstu kontroverznih tem, kot so gensko spremenjeni organizmi, industrijsko kmetijstvo in blaginja živali s poudarkom na etičnih in varnostnih vidikih. Diskurz o ekonomskih vidikih in vidikih same produkcije v kmetijstvu je le obrobno zastopan. Obenem pa močno prevladuje kritična in negativna naravnost piscev besedil (negativne konotacije o gensko spremenjenih organizmih, živinorejski praksi, nezdravi hrani in življenjskih navadah, povezanih z industrijsko pridelanimi živili). Obseg zadnjih je kar dvakrat ali celo še bolj obsežen kot »pozitivno« (o dobrotah industrijskega kmetijstva) naravnana besedila.

Vsebinska analiza časopisnih člankov, objavljenih med letoma 1996 in 2002 v Avstraliji, Veliki Britaniji in ZDA, na temo različnih aktualnih vprašanj, povezanih s trajnostnim kmetijstvom in hrano (Lockie 2006), je podobno kot prej omenjena študija pokazala, da medijski diskurz teži k omejevanju kompleksnosti sodobnega kmetijstva in proizvodnje hrane na goli konflikt med dvema vsebinsko ekstremnima poloma, to je med organskim oz. bio- ali ekološkim ter konvencionalnim ali industrijskim kmetijstvom. Kljub dejstvu, da v kmetijstvu v najširšem smislu obstaja zelo veliko konkurenčnih pristopov za doseganje vzdržnega razvoja, in

kljub nenehnemu kritičnemu poročanju o pomanjkljivosti organskega kmetijstva in organsko pridelane hrane se je v medijskem diskurzu izoblikovala trdna polarizacija prikazovanja različnih kmetijskih praks. Na eni strani se povečuje organsko pridelana hrana kot sinonim za varnost, naravnost in kakovost, na drugi strani pa se opredeljuje njene alternative kot umetne, nevarne in nevredne zaupanja. Posebno sporna vprašanja, kot so genski inženiring, ostanki kemičnih snovi v hrani in napake pri nadziranju prehranskega sistema, se v tem diskurzu razumejo kot del istega problema, ki ga je organsko kmetijstvo sposobno rešiti hitro in brez težav. Ob tem se o samih pridelovalcih zopet nič ne govori.

Problematiki te bolj spregledane skupine so se na podlagi teorije racionalne izbire in kritične analize diskurza v svoji analizi političnih argumentacij v okviru razprav o skupni kmetijski politiki v EU v obdobju 2000–2006 bolj približali Erjavec in sodelavci (2008). Njihova analiza javnih izjav in govorov dveh komisarjev EU za kmetijstvo, Franza Fischlerja (2000–2004) in Marianne Fischer Boel (2005–2006), je pokazala, da se politični diskurz o kmetijstvu in posledično tudi o kmetih in njihovi družbeni vlogi (poklic kmetov in oblike državnih pomoči tej skupini) giblje v okviru treh glavnih vsebinskih jeder: neo-merkantilizma, neoliberalizma in multi-funkcionalnosti. Prvi, neo-merkantilistični diskurz se nanaša na zaščito in finančno podporo, ki jo kmetijski dejavnosti dajejo države članice EU. Lobistične skupine, delujoče na področju kmetijstva, ki zagovarjajo ta vzorec, so prepričane, da je skupna kmetijska politika EU (SKP) legitimen okvir razdeljevanja davkoplačevalskega denarja kmetom; države in skupnost so dolžne podpirati kmetijstvo in kmete, ker ta sektor izpolnjuje pomemben družbeni cilj: prebivalstvu zagotavlja varno preskrbo hrane (Coleman 1998, povzeto po Erjavec in sodelavci 2008). Drugi, neoliberalen diskurz označuje težnje zagovornikov političnega projekta za sprostitev kakršnegakoli nadzora države nad delovanjem trga. V okviru kmetijstva se zagovorniki te usmeritve zavzemajo za konkurenčno in modernizirano industrijsko kmetijstvo in v povezavi s

tem za korenite spremembe kmetijske politike v smeri precej manjšega obsega sredstev, namenjenih kmetom, in večje odprtosti do delovanja tržnih mehanizmov (Potter 2006, povzeto po Erjavec in sodelavci 2008). Osrednja predpostavka zadnjega, multi-funkcionalnega diskurza je raznoliko poslanstvo kmetijstva: ne le proizvodnja hrane, ampak tudi ohranjanje podeželske krajine, varovanje biodiverzitete, ustvarjanje novih delovnih mest in prispevanje k poseljenosti podeželskih območij (Potter in Burney 2002, povzeto po Erjavec in sodelavci 2008). V zvezi s tem se od kmetijstva in kmetov ob proizvodnji hrane, vlaknin in energije pričakujejo tudi druge, za družbo pomembne storitve. Te vključujejo ohranjanje vitalne podeželske družbe in infrastrukture, uravnotežen regionalni razvoj in zaposlenost podeželskega prebivalstva, ohranjanje tradicionalne podeželske krajine in biodiverzitete, varovanje okolja ter zagotavljanje visokih standardov dobrega počutja živali in varnosti hrane (Korkeaola 2006, povzeto po Erjavec in sodelavci 2008).

Če na kratko povzamemo, je v opisanih treh kontekstih kmet predstavljen kot proizvajalec hrane, ki ga družba za to finančno podpira, ali pa kot podjetnik, ki svoje pridelke prodaja na kompetitivnem trgu, in ne nazadnje kot izvajalec različnih storitev v podeželskem okolju. Nekatere redke študije kažejo, da se evropski kmetje na tovrstno spreminjanje svoje podobe v javnosti različno odzivajo. Finski kmetje (Vesala in Vesala 2010) denimo vloge podjetnika ne doživljajo kot nekaj njim tujega, kar se ne bi ujemalo z njihovim idejnim svetom, ampak se v veliki meri, še zlasti tisti, ki se ukvarjajo z raznolikimi dejavnostmi, vidijo tako kot podjetniki kakor tudi proizvajalci. Medtem pa je javnost v novih članicah EU do prevladujočega političnega diskurza o kmetijstvu, še posebej tistega, ki se nanaša na večnamenskost kmetijstva, zadržana, če ne celo odklonilna. Yakova (2009) v svoji analizi diskurza o večnamenskosti kmetijstva, na katerega se sklicujejo tudi politični akterji (vlada, organizacije kmetov in druga profesionalna združenja, akademiki in lobisti) v novih članicah (npr. na Češkem in v Bolgariji), ugotavlja, da za nekatere ta izraz simbolizira tisto, čemur bi

moralo slediti sodobno evropsko kmetijstvo v Srednji in Vzhodni Evropi, drugi pa v tem vidijo samo še en centraliziran in k odvisnosti od pomoči države usmerjen pristop.

Skupna značilnost vseh preučevanih akterjev v doslej omenjenih diskurzih je, da se v svojem naslavljanju na različne vidike in poslanstvo kmetijske dejavnosti do glavnih nosilcev, t. j. do kmetov, opredeljujejo kot do objektov, golih izvajalcev družbenih pričakovanj, ne pa kot do enakovrednih partnerjev v skupno zastavljenih projektih.

V najnovejših političnih diskurzih o kmetijstvu v EU pa je že zaslediti tudi govor o tem, da je treba utrditi zvezo med kmetovalci in pričakovanji potrošnikov. Evropski komisar za kmetijstvo in razvoj podeželja Dacian Cioloș je v svojem govoru 12. aprila 2010 pred odborom za kmetijstvo Evropskega parlamenta ob pripravah na novo reformo SKP, njenem prihodnjem finančnem okviru po letu 2013, nagovoril tako državljane, davkoplačevalce in potrošnike, znanstvenike, industrialce in trgovce kakor tudi kmete ter jih pozval k skupnemu razmisleku o prihodnosti kmetijstva v Evropi, zlasti o varni preskrbi s hrano. Ob tem je priznal, da se vsi nagoovorjeni ne zavedajo skupne odgovornosti upravljanja s kmetijstvom, ker ne vedo, kaj SKP je, ker »da je postala stvar za specialiste« in da dosedanja politiki manjkajo »orodja, s katerimi bodo lahko davkoplačevalci prej razumeli povezavo med podporo kmetijstvu, preskrbo trgov in ovrednotenjem javnih dobrin, ki jih dobavljajo kmetovalci« (Evropska unija 2010: 7).

ANALIZA POROČANJA SLOVENSКИH ČASOPISOV O KMETIJSTVU IN KMETIH

Literatura (von Davier in sodelavci 2010) govori o tem, da so v modernih, diferenciranih družbah mediji najprimernejši prostor najširšega javnega diskurza, ker ti lahko predstavljajo zelo raznolike, za družbo pomembne

vsebine. Mediji omogočajo izmenjavo posameznih gledanj in dojemanj in ustvarjajo prostor za pogajanja med nasprotnimi stališči, za učenje o temah in mnenjih, ki jim udeleženci pripisujejo poseben pomen ter ob njih razvijajo svoje lastne interpretacije, preference in stališča (Callaghan in Schnell 2001). Stališča, predstavljena v medijih, tako niso le goli posnetek zaznav in razmišljanj posameznih udeležencev, ampak predstavljajo deljeno soglasje večje skupine udeležencev v diskurzu po medsebojni izmenjavi informacij in mnenj (Gerhards in Neidhardt 1991). Diskurz, ki poteka v množičnih medijih, predstavlja »glavni forum« (Ferree in sodelavci 2002: 10), ki združuje različne bolj specifične družbene pod-diskurze in različna stališča, ki pa niso nevtralno reproducirana, ampak preoblikovana skladno s strategijami medijskega izbora in že obstoječih interpretativnih stališč novinarjev teh množičnih medijev (Weischenberg 1995). Ko gre za politični diskurz splošnega pomena, kot sta v našem konkretnem primeru področje kmetijstva in položaj posameznih akterjev v njem, se šteje, da so množični mediji, vključno z nacionalnimi časopisi, bistveno torišče, v katerem se oblikuje javni diskurz (npr. Hess in sodelavci 2009).

Za namene naše analize smo tako uporabili časopisne članke, objavljene v najpogostejše branih časopisih v Sloveniji, ki jih hranijo v dokumentacijskem centru časopisne hiše Delo v Ljubljani v posebni mapi, označeni z gesli *kmetijstvo* in *kmetje*. Ker nas je zanimal najnovejši diskurz o kmetijstvu in njegovih akterjih, smo se v svojem preučevanju omejili na obdobje zadnjih treh let. Analiza, predstavljena v nadaljevanju, tako temelji na celotnem razpoložljivem gradivu v časovnem intervalu od 1. 1. 2008 do 6. 10. 2010, ko smo gradivo pridobili na omenjenem mestu. Preglednica 1 kaže število časopisnih člankov po posameznih letih, vključenih v analizo. V njihov nabor so vključeni različni tipi člankov, od »standardnih« časopisnih novic in poročanj do komentarjev, mnenj in pisem bralcev.

Analiza besedil teh člankov temelji na socialno konstruktivističnem pristopu (Fairclough 2003), ki poudarja družbeno oblikovano naravo jezika. Z uporabo metode kritične analize diskurza je možen sistemati-

čen pregled časopisnih besedil; ta metoda omogoča identificirati osrednje teme in njihovo ponavljanje, preučiti konstrukcije in razumevanje posameznih diskurzivnih sekvenc in v njih prepoznati različne interesne skupine. Analiza obravnavanih besedil je bila opravljena v dveh fazah. Najprej so bili identificirani osrednje teme in repertoarji govora o kmetijstvu in kmetih ter frekvence njihovega ponavljanja. V drugi fazi je bila opravljena analiza pomenov izjav in utemeljevanj piscev o posameznih temah in akterjih, ki se jih je ob tem navajalo.

Ime časopisa	2008	2009	2010
Delo	32	26	32
Sobotna priloga Dela	1	1	3
Dnevnik	8	4	5
Nedeljski Dnevnik			2
Finance			2
Slovenske novice		1	1
Demokracija		2	
Večer	1	1	
Svobodna misel			1
Jana			1
Celota	42	35	47

Preglednica 1: Število časopisnih člankov po posameznih letih

Kot je razvidno iz preglednice 2, je bilo iz nabora dosegljivih člankov, vključenih v analizo, identificiranih osem osrednjih tem. Med vsemi se je kot najpogosteje pojavljajoča, tako v posameznih letih kakor tudi v celotnem opazovanem obdobju, pokazala tematika kmetijskih subvencij, ki jih država namenja kmetom iz naslova ukrepov SKP EU in Programa razvoja podeželja 2007–2013; skupaj s poročanji in komentarji ob problemih njihovega razdeljevanja kmetom ter o napakah in težavah za to pristojnih ustanov (zlasti Ministrstva za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano (MKGP) in Agencije za kmetijske trge in razvoj podeželja (AKTRP)). Druga najpogosteje obravnavana tema so bili davki; sporno pavšalno obdavčevanje kmetov za neprejete kmetijske subvencije, nesoglasja in diskusije med vpletenimi

ustanovami, zlasti med Ministrstvom za finance in Kmetijsko gozdarsko zbornico Slovenije (KGZS) kot zastopnico interesov kmetov in odzivi ter diskusije o (ne)upoštevanju posameznih skupin kmetov med davčne zavezanice. Na tretje mesto so se uvrstile vsebine, ki so razkrivale nezadovoljstvo kmetov ali njihovih predstavnikov, zlasti KGZS in sindikata kmetov, z delom državnih institucij in njihovo uporniško držo. Pogostnost vseh drugih prepoznanih tem je bila dokaj izenačena, ob tem da se je skozi opazovano obdobje pokazala smer naraščanja poročanja o problematiki varne oskrbe s hrano. Najmanj pozornosti piscev člankov je bilo namenjene družbeni vlogi oz. različnim družbenim funkcijam kmetijstva in kmetov. Na podlagi te prve faze analize je mogoče oceniti, da se javno predstavljanje kmetijstva in kmetov v veliki meri giblje okrog administrativnih vidikov izvajanja kmetijske politike EU, zlasti težav in učenja ob uvajanju njenih ukrepov. Dosti manj se je v opazovanem obdobju govorilo in razpravljalo o vsebinah, povezanih z dilemami in izzivi prihodnjega razvoja kmetijske dejavnosti, ki smo jih predstavili v prvem delu prispevka, kakor tudi o socio-ekonomski problematiki kmečkega sloja. Teme, ki bi obravnavala povezave med kmeti in potrošniki s preučevanim diskurzom, ni bilo mogoče zaznati.

Tema	2008	2009	2010	Celotno obdobje
Obveščanje o delu državnih institucij v zvezi s kmetijstvom	5	7	5	17
Poročanje o razpisih za kmetijske subvencije in ukrepe Programa razvoja podeželja	7	5	4	16
Subvencije	22	18	17	57
Davki	11	8	3	22
Nezadovoljstvo kmetov	5	9	6	20
Samooskrba s hrano	1	5	9	15
Socio-ekonomski položaj kmetov	6	3	7	16
Družbena vloga kmetijstva in kmeta	3	3	4	10
Vse teme skupaj	60	58	55	173

Preglednica 2: Pogostost obravnavanih tem

V drugem delu analize smo se osredotočili na dikcijo besedil člankov z ozirom na »pozitivno«, »nevtravno« in »negativno« označevanje posameznih, v besedilih nastopajočih akterjev. Analiza je pokazala, da se pisci člankov (večinoma novinarji) prav do vseh akterjev, omenjenih v člankih, izražajo kritično in jih največkrat označujejo negativno, v zelo redkih primerih pa pozitivno ali zgolj z navajanjem »neobloženih« informacij. Pisci tako označujejo vladne resorje s slabo politiko in nedomišljeno razvojno strategijo, neodgovornostjo:

Brez državne strategije je težko dobro gospodariti, na slovenskem podeželju vlada revščina, slovenski kupci pa kupujejo hrano iz neznanih dežel, je na nedeljskem vseslovenskem shodu kmetov ... javnosti kritično sporočal ... predsednik Kmetijsko-gozdarske zbornice Slovenije (»Milijonske podpore brez pravega rezultata?«, Delo, 14. 10. 2008).

Na ministrstvu za finance bodo zaradi neupoštevanja evropskega predpisa, po katerem subvencijska plačila za območja z omejenimi dejavniki (OMD) kmetovanja ne sodijo v obdavčljive prihodke kmetov, morali spreminjati marca letos v uradnem listu objavljeno odločitev o višji (previsoki) pavšalni obdavčitvi (»Vlada bo popravila napako«, Delo, 7. 5. 2009).

Obenem je vladna birokracija predstavljena kot nestrokovna, nesposobna, neučinkovita, neorganizirana in podkupljiva, kar ponazarjajo ti primeri:

Državni uradniki brez potrebe obremenjujejo kmete. Na položajih uradnikov so strokovno neusposobljeni ljudje: »nesposoben in politično nastavljen kader«. Za marsikaterega uradnika so postopki prezahtevni, izvajanje ukrepov nepregledno, pri razpisih pa njihovo ravnanje celo dvomljivo. Zunanji nadzor naj bi izvajali kar študenti (»Mačehovski odnos do kmetov«, Demokracija, 1. 10. 2009).

Protekcioniistično dajanje denarja le pravočasno obveščenim izbrancem? ... razpis na spletni strani Uradnega lista, objavljen v petek ob 18. uri, v soboto

zjutraj pa je bilo na poštah oddanih že toliko vlog, da bi razpis lahko takoj zaprli, če bi bil delovni dan ... Za pridobivanje denarja po načelu »prvi pride, prvi melje«, ne more biti opravičilo za ravnanje, ki omogoča protekcionistično zajemanje denarja le pravočasno obveščenim izbrancem (»Ekspresna razdelitev denarja«, Delo, 21. 5. 2009).

Dva zadnja objavljena razpisa ministrstva za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano, po katerih bo za pomoč pri naložbah v posodabljanje kmetijskih gospodarstev, pri pridelavi in prodaji kmetijskih pridelkov porabljenih 18 milijonov evrov, sta ujezila vodstvo Kmetijsko-gozdarske zbornice Slovenije (KGZS). To trdi, da so kriteriji za pridobitev sredstev drugačni od pričakovanja in potreb kmetov in da ob njih ni mogoče izključiti dvoma, da je bil razpis napisan nekomu na kožo (»Dvom o poštenem razdeljevanju denarja«, Delo, 19. 12. 2009).

Tudi kmetje niso predstavljeni v nič boljši luči; označeni so kot nestrpni, nesposobni, igralci žrtve, odvisni od državne pomoči, izsiljevalci posebnega družbenega statusa, neizobraženi, družbeni paraziti, nevestni porabniki družbenih sredstev, po drugi stani pa kot tisti, ki jim država dela krivico:

Kmetstvo in kmetijstvo doma in v Evropi postajata geto, ki ga nihče ne razume, mu pa uspe uveljaviti veliko tega, kar zahteva (»Kmetje so v svojih zahtevah pogosto ultrakomunistični, nerealni in naivni«, Dnevnik, 21. 8. 2010).

Kmetje se pritožujejo, da imajo zaradi neizplačil velike težave, in menijo, da so razlogi v nesposobnosti ministra, da bi naredil na agenciji red ... Na agenciji pa pravijo, da 80% vlog ni bilo popolnih, zato so morali vlagatelje pozvati k dopolnitvi ali razjasnitvi. Ob tem se sprašujejo, zakaj toliko nepopolnih vlog, ki jih kmetom pomagajo izpolnjevati kmetijski svetovalci, ki za to od kmetov dobijo 500 evrov (»Kmetje: kmetijske subvencije spet z zamudo«, Dnevnik, 9. 7. 2008).

Prav tako so v časopisnih zapisih predstavniki kmečkih organizacij ter inštitucij označeni kot populistični, nenačelni, rivalski, hujškaški.

Slovensko podeželje v resnici ne kaže podobe revščine, o kateri je populistično govoril Smrkolj, da bi pripravil zbornične-stanovske ovčice na morebitne sindikalistično obarvane podvige. O revščini je težko govoriti, če jo »kazijo« lepe stanovanjske hiše in ne vselej skrbno urejena gospodarska poslopja, pred katerimi je mogoče prešteti po nekaj traktorjev, zraven pa še dober, nadpovprečen avto ali dva (»Popačena podoba revščine«, Delo, 18. 10. 2008).

Podoba kmetijstva in kmetov v javnosti je tako v prevladujoči meri povezana s problematičnimi družbenimi odnosi, ki jih obremenjujejo napetosti, če ne celo konflikti, in političnimi preigravanji. Ob tem pa pisci besedil dokaj redko poročajo o resničnih težavah kmetijstva in kmečkega sloja in o potrebah ter pričakovanjih, ki jih ima družba do te gospodarske dejavnosti. V celotnem triletnem obdobju je npr. le v enem primeru (intervju z Brankom Ravnikom, direktorjem direktorata za kmetijstvo na MKGP (»Ali so subvencije v kmetijstvu ustrezne?«, Večer, 14. 12. 2009)) pojasnjeno, kakšni so družbeni cilji kmetijske dejavnosti in zakaj se njenim nosilcem sploh namenjajo plačila oz. subvencije. Prav tako je bila javnost lahko tudi v enem samem primeru seznanjena z razlago o razlikah med konvencionalnim, integriranim in ekološkim kmetijstvom ter z razlago, kako potrošniki s svojim nakupom, s tem ko preverjajo, kdaj in od koga kupujejo hrano, podpirajo domačega kmeta (»Integrirano pridelano – več varnosti potrošniku ali le več denarja kmetu za uporabo kemije?«, Dnevnik, 31. 7. 2010). V nobenem izmed člankov pa ni bilo zaslediti informacij in tendenc, ki bi se v izbranem obdobju nanašale na dogajanja v širši skupnosti, npr. v EU; o pozivu evropskega komisarja k vsesplošni razpravi o bodoči SKP naši časopisi niso poročali.

SKLEP

Pričujoča analiza medijskega govora je potrdila, kot je bilo nakazano v uvodnem delu prispevka, da je vez med nami, potrošniki hrane, in njenimi proizvajalci v današnji postmoderni družbi močno zamegljena, nejasna. Na primeru časopisnih člankov v najbolj branih časopisih v Sloveniji se je pokazala nepovezanost, če ne celo ločenost nekdanj tesne vezi med »nivo in krožnikom«. Iz predstavljenega prevladujočega javnega diskurza v medijih lahko potrošniki precej malo izvemo o vseh bistvenih podrobnostih procesa nastajanja naših prehranskih virov, s tem pa so tudi naša pričakovanja do posameznih udeležencev in zaznavanje našega lastnega prispevka v tem procesu popačeni in nestvarni. Na podlagi tega se tako v svoj življenjski svet ne moremo umestiti kot dejavni in reflektirani posamezniki, kar bi od nas pričakovali teoretiki »družbe tveganj«, ampak smo hote ali nehote potisnjeni v položaj odvisnosti in izpostavljenosti tveganjem. Ob teh splošnih ugotovitvah ne gre izpustiti komentarja o posebnostih javnega diskurza o kmetijstvu v Sloveniji. Če v drugih okoljih, državah obstaja zanimanje za probleme in izzive sodobnega kmetijstva (svetovna rast cen hrane, vpeljava novih biotehnologij v kmetijsko pridelavo, sprejemanje s posledicami klimatskih sprememb in z njimi povezano prehransko krizo), pa je v poročanjih slovenskih časopisov mogoče več izvedeti o strankarskih političnih igrah kot pa o dejanskih razmerah v kmetijstvu kot pomembni, strateški gospodarski panogi. Iz analiziranega diskurza ni razvidno, kakšni so cilji kmetijstva, kaj od njih pričakujemo in kako to doseči. Obenem je mogoče iz poročanj analiziranih člankov razbrati, da je upravljanje kmetijske dejavnosti v naši državi še zelo nedemokratično, saj prek medijskega diskurza ni mogoče razpoznati vključenosti tistih, zaradi katerih pri celotni stvari sploh gre, to je potrošnikov in kmetov.

LITERATURA IN VIRI

- Beck, Ulrich, Anthony Giddens in Scott Lash 1994. *Reflexive Modernisation*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Blue, Gwendolyn 2010. »Food, publics, science«. *Public Understanding of Science*, 19(2), 147–154.
- Boehm, Justus, Maike Kayser in Achim Spiller 2010. »Two Sides of the Same Coin? Analysis of the Web-Based Social Media with Regard to the Image of the Agri-Food Sector in Germany«. *International Journal on Food System Dynamics*, 3, 264–278.
- Busch, Lawrence 1997. »Grades and Standards in the Social Construction of Safe Food«. Vabljeno predavanje na konferenci *The Social Construction of Safe Food*, Trondheim, Norway.
- Byé, Pascal 1998. »The Food Industry: Still a Craft Industry?«. *International Journal of Technology Management*, 16(7), 655–678.
- Callaghan, Karen in Frauke Schnell 2011. »Assesing the democratic debate: how the news media frame elite policy discourse«. *Political Communication*, 18, 183–212.
- von Davier, Zazie, Matthias Heyder in Ludwig Theuvsen 2010. »Media Analysis on Volatile Markets' Dynamics and Adaptive Behavior for the Agri-Food System«. *International Journal on Food System Dynamics*, 3, 212–223.
- Erjavec, Karmen, Emil Erjavec in Luka Juvančič 2008. »New Wine in Old Bottles: Critical Discourse Analysis of the Current Common EU Agricultural Policy Reform Agenda«. *Sociologia Ruralis*, 49(1), 41–55.
- Evropska unija 2010. SPEECH/10/150 – govor Daciana Cioloșa, pristojnega za kmetijstvo in razvoj podeželja – Evropske komisije, 12. april. Elektronski dokument, dostopen na <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=SPEECH/10/150&format=HTML&aged=1&language=SL&guiLanguage=fr> (dostop 7. 7. 2011).
- Fairclough, Norman 2003. *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London: Routledge.
- Fonte, Maria 2002. »Food Systems, Consumption Models and Risk Perception in Late Modernity«. *Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 10(1), 13–21.
- Friedmann, Harriet 1993. »After Midas's Feast: Alternative Food Regimes for the Future«. V: Patricia Allen (ur.), *Food for the Future: Conditions and Contradictions of Sustainability*. New York: John Wiley & Sons, 213–234.
- Gerhards, Jürgen in Friedhelm Neidhardt 1991. »Strukturen und Funktionen moderner Öffentlichkeit: Fragestellungen und Ansätze«. V: Stefan Müller-Doohm, Klaus Neu-

- mann-Braun (ur.), *Öffentlichkeit, Kultur, Massenkommunikation. Beiträge zur Medien- und Kommunikationssoziologie*. Universität Oldenburg, 31–89.
- Gerhards, Jürgen, Friedhelm Neidhardt, Dieter Rucht 1998. *Zwischen Palaver und Diskurs. Strukturen öffentlicher Meinungsbildung am Beispiel der deutschen Diskussion zur Abtreibung*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Germov, John in Lauren Williams 2005. *A Sociology of Food and Nutrition: A Social Appetite*. Singapore: Oxford University Press.
- Giddens, Anthony 1991. *Modernity and Self-Identity*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Hess, Sebastian, Daniela Kleinschmit, Ludvig Theuvsen, Stephan von Cramon-Taubadel, Ulrike Zschache 2009. »A Discourse Analysis to Explain the Path Dependency of Seasonal Farm Labour Regulations in Germany«. V: Ernst Berg, Monika Hartmann, Thomas Heckelei, Karin Holm-Müller, Gerhard Schiefer (ur.), *Risiken in der Agrar- und Ernährungswirtschaft und ihre Bewältigung*. Münster: Landwirtschaftsverlag, 305–315.
- Lockie, Stewart 2006. »Capturing the sustainability agenda: Organic foods and media discourses on food«. *Agriculture and Human Values*, 23, 313–323.
- van der Ploeg, Jan Douwe 2006. »Agricultural production in crisis«. V: Cloke, P. J. T. Marsden, P. H. Mooney (ur.), *Handbook of Rural Studies*. London: Sage, 259–277.
- de Rooijm Sabine, Bettina B. Boch 2002. »Rural Women and Food Security: Facts, Figures, Trends«. Occasional paper for the World Summit on Food Security, FAO, Rome.
- Ruhrmann, Georg 1999. »Medienberichterstattung über Ausländer: Befunde–Perspektiven–Empfehlungen«. V: Christoph Butterwegge (ur.), *Medien und multikulturelle Gesellschaft*. Opladen: Leske + Budrich, 95–108.
- Shaw, Alison 2002. »'It Just Goes against the Grain': Public Understanding of Genetically Modified (GM) Food in the UK«. *Public Understanding of Science*, 11, 273–91.
- TNS Opinion & Social 2011. *Europeans, Agriculture and the Common Agricultural Policy*. Full report. Brussels: European Commission.
- Vesala, Hannu T. in Kari Mikko Vesala 2010. »Entrepreneurs and producers: Identities of Finnish farmers in 2001 and 2006«. *Journal of Rural Studies*, 26, 21–30.
- Weischenberg, Siegfried 1995. *Journalistik. Theorie und Praxis aktueller Medienkommunikation*. Vol. 2: Medientechnik, Medienfunktionen, Medienakteure. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Yakova, Iglia 2009. »The use of discourse on multifunctional agriculture in Bulgaria and Czech Republic: The case of the agricultural lobby«. V: Devaux, Sandrine in Imogen Sudbery (ur.), *Europeanisation Social Actors and the Transfer of Models in EU-27*. Prague: CEFRES, 143–160.

II DEL: JEZIK IN LITERATURA

Franc Marušič, Rok Žaucer

O ustvarjanju margine v navidez demokracičnem jezikovnem svetovanju – na primeru diskurza o odnosih z javnostjo/ javnostmi

1 UVOD

V javnosti (ali pa morda »javnostih«) je v zadnjih dvajsetih letih večkrat vzniknila razprava o pravilnem slovenskem poimenovanju dejavnosti in posledično službe, ki se ji po angleško reče »public relations«. Če stanje, ki ga za prelom stoletja ugotavlja Verovnikova (2002), privzamemo za veljavno še danes, se v rabi, namenjeni splošni javnosti, za ta pojem pojavlja približno deset poimenovanj ali različic poimenovanj, ki pa si kljub navidez veliki podobnosti po svojem statusu v splošni jezikovni rabi niso popolnoma enakovredna. Višjo vrednost posameznim različicam dajejo predvsem jezikoslovci – ob tem se sicer opirajo na komunikološko stroko, ki da hoče pri vzpostavitvi lastne terminologije slediti terminološkim idealom, a slednje, večinoma sicer za nazaj, v resnici določijo jezikoslovci.

Naj na kratko opišemo zgodovino konkretnega poimenovanja. Nekoč je bil pri nas bolj ali manj ustaljen izraz »oddelek/služba za stike z javno-

stjo«, v devetdesetih letih prejšnjega stoletja pa se je začel ob tem pojavljati tudi izraz »odnosi z javnostmi« in z njim »služba za odnose z javnostmi«.¹ Po Verovnikovi (2002: 757–759) naj bi se to zgodilo v piarovski stroki, ki je ugotavljala, da izraz »stiki z javnostjo« ne ustreza angleškemu pojmu »public relations«; na eni strani naj bi ustreznega poimenovanja ne omogočala beseda »stiki«, na drugi strani pa edninska oblika samostalnika »javnost«. S pojavitvijo alternativnega izraza se je seveda hitro pojavilo tudi razpravljanje, katera od dvojnic je »pravilna«, kar je še toliko manj presenetljivo, če upoštevamo, da se je novi izraz pojavil z zavestnim namenom poprave starega/ustaljenega izraza, ki spremenjenim časom menda ni več ustrezal: le izraz z množinsko obliko samostalnika »javnost« naj bi namreč pomensko ustrezno poudaril, »da imamo opravka z različnimi interesnimi ali ciljnimi skupinami, saj ljudje nismo homogena skupina z enakimi interesi, potrebami in prizadevanji« (Wikipedija, geslo »Odnosi z javnostmi«).

Med jezikoslovci sta se pretežno pojavljali dve mnenji: 1) da je »pravilen« izraz z besedo »javnost« v edninski obliki; 2) da je »pravilen« izraz z besedo »javnost« v množinski obliki. Zagovor edninske oblike in odklanjanje množinske oblike ponudi npr. Lenarčič (2004: 172, op. 3), Korošec (2004) pa naj bi po Lumbar (2006: 71) tako mnenje pripisal tudi Janezu Dularju: samostalnik »javnost« naj pač ne bi imel množinske oblike. Na drugi strani se množinska oblika zagovarja npr. v Kalin Golob (1997/98, 2001), Verovnik (2002) ter Kalin Golob in Logar (2008). Po Kalin Golob (1997/98: 147; enako Verovnik, 2002: 760 ter Kalin Golob in Logar 2008: 667) naj bi množinska oblika samostalnika »javnost« ne pomenila odklona od jezikovnega sistema oziroma neslovničnosti, kar naj bi potrjevala tudi naslednja Toporišičeva (1992: 142) trditev: »Kadar dobijo neštevn samostalniki konkretiziran pomen, postanejo števn: *dve železi*

¹ Pojavljala so se tudi druga poimenovanja (npr. »piar«), ki jih v diskusiji puščava ob strani. Za najine namene je najrelevantnejša razprava o izbiri med različicama »... z javnostjo« in »... z javnostmi«; tudi izbira med »stiki« in »odnosi« naju torej ne zanima.

'dva kosa železa'.« Opredelitev za množinsko in proti edninski obliki je zelo neposredno ubesedena v Verovnik (2005), ko je po razlagi pogledov piarovske/komunikološke in jezikoslovne stroke sklenjeno: »[č]e verjamemo obema strokama, je odgovor na v naslovu zastavljeno vprašanje [tj. *Stiki z javnostjo* ali *odnosi z javnostmi?*] torej nedvomno *odnosi z javnostmi*.«; ali pa v Kalin Golob in Logar (2008: 667), kjer se nenevtralnno ugotavlja, da »[ž]al lektorji in nekateri drugi jezikoslovci pod vplivom precej ozkih kritik še vedno vztrajajo pri zvezi *stiki z javnostjo* [...]«.«²

1.2 JEZIKOVNO SVETOVANJE IN NJEGOVA DRUŽBENORAZVRŠČEVALNA VLOGA

Ob pojavitvi novih pojmov in posledično novih besed se često oglasijo jezikoslovci – marsikdaj dejansko na poziv ostalih uporabnikov jezika – ki skušajo prek svoje vloge področnih strokovnjakov kot arbitri določiti, katera beseda je ustrežnejša/pravilnejša/bolj slovenska itd. Tako se tudi od naju kot jezikoslovcev morda pričakuje ravno to, da se bova v sestavku na koncu opredelila za eno od obeh strani v predstavljeni debati, vendar je najin cilj drugačen. Opozoriti želiva na pomanjkljivosti običajnega odzivanja jezikoslovcev (kar vključuje tako neposredno svetovanje v obliki odziva na 'klic na pomoč' kot tudi posredno svetovanje v obliki spontanega komentarja aktualne teme), kjer se v razpravah o npr. novih poimenovanjih večinoma opredelijo za eno od možnih različic in jo s tem neposredno ali posredno razglasijo za edino pravilno oziroma drugo razglasijo za na nek način manjvredno. Če je opozorila na potrebo po načrtovanju jezikovnega korpusa slišati razmeroma pogosto, želiva tu opozarjati na manj pogosto izpostavljanje dejstvo: ne le da vsako jezikovno svetovanje in načr-

² Nekako vmesno stališče se kaže v Slovenskem pravopisu (Toporišič s sod. 2001), ki v geslu »javen« navaja tako »oddelek za stike z javnostjo« kot tudi »oddelek za stike z javnostmi«, ob tem, da je slednjemu pripisan publicistični register. Razlag za svoje navedbe in oznake pa Slovenski pravopis ne navaja.

tovanje ni enako dobro, dejansko lahko tudi v na videz nepreskriptivnem svetovanju, ki bi ga tipično imeli za pozitivno, hitro odkrijemo preskriptivnost. Lahko bi se torej reklo, da želiva načrtovati načrtovanje jezikovnega korpusa oziroma jezikovno svetovanje.

Kot sva ugotavljala že v Marušič in Žaucer (2000) ter Žaucer in Marušič (2009), glavna naloga jezikovnega svetovanja ne sme biti samo odgovarjanje na vprašanja oziroma zavzemanje stališč pri debatah, temveč predvsem izobraževanje uporabnikov. S svetovanjem, ki tudi izobražuje, uporabnikom dvigujemo jezikovno samozavest ter iz njih ustvarjamo samostojne in suverene uporabnike jezika. Takšno svetovanje se osredotoča na razlago problema ter enakopravno argumentirano predstavitev vseh možnosti. S tem govorca opremimo z orodjem, da se lahko sam odloča, kako naj jezik uporablja. Z drugačnim svetovanjem, pri katerem govorce vedno znova podučujemo, kaj je prav in kaj narobe, govorce »vzgajamo v vedno bolj nesamozavestne in boječe uporabnike, ki jezikovno svetovanje ne le potrebujejo, temveč so od njega pravzaprav odvisni« (Žaucer in Marušič 2009: 450). Hkrati demokratično svetovanje, kakor sledeč Orešniku (1995) poimenujeva tip svetovanja, za katerega se zavzemava, vse slovnično tvorjene dvojnice obravnava kot načeloma enakovredne, ne glede na izvor, zvrst itn. Pogovorne različice recimo predstavi kot sistemske in torej načeloma »nenapačne« različice, ki so vsaj v pogovornem kontekstu popolnoma legitimne, ob njihovem vnosu v nepogovorne kontekste pa se mora govorci zavedati, kakšen odziv lahko tak vnos sproži pri povprečnem sogovorniku. Pomembno je uzaveščanje razlikovanja med slovničnostjo, torej jezikovnosistemsko pravilnostjo, in kontekstualno primernostjo (prim. Žaucer in Marušič 2009).

Seveda demokratičnost svetovanja ne sme biti omejena le na v takem ali drugačnem smislu »prave« jezikovne svetovalce (npr. take, ki svetujejo v okviru kakšnega servisa), ampak bi morala biti vodilo vseh jezikovnih načrtovalcev, torej predvsem vseh jezikoslovcev, ki s pozicije stroke podajajo komentarje in nasvete. Namreč tako kot prek jezikovne rabe v naci-

onalnih državah postanejo stigmatizirani govorcei nenacionalnih jezikov, prek jezikovne rabe na govorce prehaja tudi stigma nestandardnih, nizkorazrednih, nižjeprestizžnih, »nelegitimnih« jezikovnih razliĉic (prim. Shohamy 2006: 29). Će se skozi neposredno ali posredno jezikovno svetovanje glede konkretnega druŹbeno opaznega primera jezikovne rabe vzpostavlja ena skupina govorcev, katere rabo javno podpirajo subjekti z za jezikovno svetovanje vplivno druŹbeno vlogo, in druga skupina, katere raba nima podobnega zaledja, hkrati pa jo omenjeni subjekti z za jezikovno svetovanje vplivno druŹbeno vlogo obravnavajo, kot da ne upošteva npr. avtoritete podroĉne stroke, se s tem neizbeŹno prispeva k razvrščanju ene skupine govorcev na prestiŹnejšo druŹbeno pozicijo in druge skupine na druŹbeni rob. Će gre za druŹbo z relativno moĉno preskriptivno in samokorektivno tradicijo, je zaradi veĉje stigme, ki jo imajo manj prestiŹne jezikovne zvrsti, ta druŹbeno razvrščevalna moĉ še toliko vplivnejša.

V nadaljevanju bova poskusila na primeru svetovalne prakse v primeru »odnosov z javnostmi« ta pogled na pojem demokratiĉnosti v svetovanju še nadgraditi.

2 JEZIKOSLOVNI VIDIK DVOJNICE IN »OPREDELJENO« SVETOVANJE

Ob predpostavki, da se piarovska/komunikoloŹka stroka zavzema za množinsko rabo, je jezikoslovna opredelitev za množinsko obliko pri Kalin Golobovi (1997/98, 2001), Verovnikovi (2002, 2005) ter Kalin Golobovi in Logarjevi (2008) slonela na dveh glavnih postavkah: da prehod iz neŹstevne v Źstevno rabo ni neobiĉajen in s tem ne ruŹi jezikovnega sistema slovenŹĉine ter da gre za strokovno izrazje, ki je v absolutni domeni stroke. Drugo postavko lahko ponazorimo s citatom Verovnikove (2005): »Predvidevam lahko, da se kritiki množinske rabe torej ne zavedajo razlike med nestrokovno in strokovno rabo besed(e): *javnost* za stroko ni ena

sama, temveč jo sestavljajo različne skupine ljudi, ki bodisi nastanejo ob kakem spornem vprašanju, sicer pa lahko označuje tudi kakršnokoli skupino ljudi, ki se od drugih loči po ozemeljskih ali interesnih lastnostih.«

V tem razdelku bova poskušala navedeno argumentacijo postaviti pod vprašaj, in sicer tako, da se bova posvetila predstavljeni nuji po vpeljavi tudi številne rabe sicer neštevne samostalnika in neteoretični, posredni pojasnitvi intuicije, ki pri precej govorcih to preumestitev zavrača ali jo je zavračala. (To pa ne pomeni, da poskušava vplivati na rabo dotičnega izrazja ali do zdaj že precej razširjeni izraz »odnosi z javnostmi« morda izganjati.)

2.1 JAVNOST IN JAVNOSTI

2.1.1 Pogleda na konkretizirano rabo samostalnika »javnost«, ki ima navadno sicer nekonkretiziran pomen in je nešteven, sta verjetno dva. Kalin Golobova (1997/98, 2001), Verovnikova (2002, 2005) ter Kalin Golobova in Logarjeva (2008) pred jezikoslovske očitke obliko »javnostmi« upravičujejo s trditvijo, da ni z množinsko obliko prav nič narobe, saj naj bi bila uporaba množinske oblike pri števnih samostalnikih pač vedno sistemska možnost. Tako lahko zveza »dve vodi« pomeni dva kozarca vode ali pa dve vrsti vode (recimo navadna in mineralna, ali pa Zala in Oda). Neštevne samostalnike naj bi namreč lahko sistemsko razdelili v številne količine (v primeru vode npr. v kozarce) in jih nato brez težav šteli; ali pa namesto o količini snovi govorimo o količini različnosti te snovi in torej preštevamo vrste neke snovi. Poleg kopice podobnih primerov to dokazujejo tudi opisi v jezikoslovni literaturi (npr. Toporišič 1992: 142, 291). Podobni (sistemski) procesi verjetno obstajajo celo v vseh jezikih (prim. Acquaviva 2008), tako da topogledno slovenščina ni tudi nikakršna izjema.

Če prvi pogled na konkretizirano rabo samostalnika »javnost« predstavlja trditev, da v tej rabi z množinsko obliko ni nič narobe, pa drugi

pogled predstavlja komunikološka stroka, za katero se zdi, da množinsko obliko »javnostmi« celo zahteva (prim. wikipedijsko geslo »Odnosi z javnostmi« ali Gruban, 1997, citirano v Kalin Golob, 1997/98: 147, in Verovnik, 2002: 758), češ da edino ta pravilno prenese sporočilo, da piar služba ne obravnava javnosti kot ene oziroma enovite entitete, temveč komunicira z vsako od različnih skupin posebej. Kot je omenjeno že v uvodu, se sicer vsaj po nekaterih trditvah zdi, da je komunikološko stroko ne le v »legitimizaciji« množinske oblike, temveč tudi v odklanjanju edninske oblike dejansko podprla tudi zgoraj omenjena slovenistična literatura.

V nadaljevanju tega razdelka bova pokazala, da jezikovna dejstva zahteve komunikologov ne upravičujejo, saj za nanašanje na množino različnih entitet ne uporabljamo vedno množinske oblike neštevne samostalnika. Nato bova predstavila tudi nekaj dvomov v povsem brezomejtvno uporabnost systemskega orodja števne rabe običajno neštevne samostalnika.

2.1.2 Če bi bili argumenti komunikologov glede nujnosti množinske oblike za neenovit pomen trdni, bi pričakovali ne le, da govorcem števna raba ne bo šla navzkriž z intuicijo, ampak dejansko tudi obrnjeno, da nam bo takrat, ko bomo naleteli na edninsko obliko, ta preprečevala, da bi samostalnik interpretirali kot nanašajoč se na npr. vrstno razslojeno entiteto. Za zgled s poimenovanjem telesa, ki bi ga po vključenosti v neko organizacijsko hierarhijo lahko primerjali s »službo za odnose z javnostmi«, si lahko zamislimo kakšen občinski »Oddelek za promet« ali pa kar »Ministrstvo za promet Republike Slovenije«. Nikakor se ne zdi, da bi zaradi edninske oblike v teh poimenovanjih prometa ne mogli razumeti kot vrstno neenovitega, obsegajočega tako mirujoči kot nemirujoči promet, ali pa tako cestni kot tudi železniški, plovni in zračni promet. Enako velja za razumevanje nosnika samostalnika »kultura« ali »okolje« v nazivu »Ministrstvo za kulturo/okolje«, ki ga verjetno brez težav interpretiramo tudi vrstno neenovito (popularna kultura, visoka kultura itd.; urbano okolje, ruralno okolje itd.), z razumevanjem nosnika samostalnika »zunanja

politika« v nazivu »Odbor za zunanjo politiko«, ki ga verjetno brez težav interpretiramo tudi vrstno neenovito (z različno politiko do različnih držav), ali pa z razumevanjem nanosnika samostalnika »novinarstvo« v nazivu »Katedra za novinarstvo«, ki ga verjetno brez težav interpretiramo tudi vrstno neenovito (raziskovalno in klasično novinarstvo; športno, gospodarsko ... novinarstvo). Tudi v »salonu pohištva« kljub edninski obliki običajno pričakujemo tako kuhinjsko kot spalnično pohištvo. Še več, ne le da ni videti, da bi edninske oblike pri omenjenih zgledih preprečevale vrstno neenovito interpretacijo nanosnika; marsikateremu govorniku intuicija preprosto zavrača zgornje zglede z množinskimi oblikami relevantnih samostalnikov, prim. »Ministrstvo za promete«, »Odbor za zunanje politike«, »Katedra za novinarstva« ali »Salon pohištvev«. Na to opozori tudi Lenarčič (2004: 172, op. 3) z opazko, da je muzikologija veda o glasbi in ne glasbah, četudi seveda vemo, da se muzikologija ne ukvarja le z eno samo vrsto glasbe.

Pravzaprav lahko dejstvo, da edninska in množinska oblika ne prinašata nujno različne interpretacije, vidimo tudi neposredno na področju rabe piarovskega izrazja. To razkriva izraz »sporočilo za javnost«, ki se je (prim. Verovnik 2002: 760, Lenarčič 2004: 172, op. 3) v piaru ohranil z edninsko obliko tudi po spremembi »stikov z javnostjo« v »odnose z javnostmi«, hkrati pa ni razloga, da je npr. neka ustanova prek piar službe po eni strani »v odnosih« s heterogenim subjektom, »sporoča« pa vedno samo homogenemu subjektu. Podobno razkriva raba poimenovanj za piar službo. Sodeč po wikipedijskem geslu »Odnosi z javnostmi«, naj bi bila namreč med izrazoma »stiki z javnostjo« in »odnosi z javnostmi« pomenska razlika. Vendar pregled dejanske rabe (gl. Verovnik 2002) kaže, da službe s primerljivo funkcijo in delovnim obsegom včasih nosijo prvi naziv, včasih drugega; na podlagi tega lahko sklenemo le, da splošna raba (tudi v piarovski praksi) ti dve poimenovanji uporablja sopomensko oziroma med njima ne vidi pomenske razlike, zapis v wikipedijskem geslu pa izraža ali ozko teoretično komunikološko rabo ali pa željo nekega posame-

znika ali neke skupine, kakšna naj bi po njihovem raba bila, ne odraža pa tega, kakšna splošna raba (tudi v piarovski praksi) v resnici je. In končno je seveda tudi vse prej kot realno pričakovati, da je recimo direktor strojniške stroke (torej nek »običajen« govorec, ne npr. komunikolog), ki je pred tridesetimi leti piar službo v svojem podjetju naslavljal s »služba za stike z javnostjo«, danes pa jo naslavlja s »služba za odnose z javnostmi«, to isto piar službo pod starim nazivom dojemal kot komunicirajočo z enovito javnostjo, pod današnjim pa jo dojemal kot komunicirajočo z neenovito javnostjo oz. z različnimi javnostmi; za povprečnega govorca je tudi, če je spremenil svojo rabo z »javnostjo« na »javnostmi«, vse skupaj najverjetneje še vedno samo novo ime za isto službo.

S tem seveda nočeva reči, da tudi zgoraj omenjeni »promet«, »pohištvo« itd. nikakor ne bi mogli dobiti množinske oblike. Še posebej ob količinskih izrazih se to verjetno zgodi hitreje, v slovničnem okolju, kot je npr. »Ministrstvo za promet« – pa tudi »odnosi z javnostmi« – pa je nastop take rabe očitno manj naraven, saj to potrjuje tako dejanska raba kot tudi preverjalna intuicija pri npr. zgoraj omenjenih zgledih. To pa pomeni, da če se za tako rabo odločimo, moramo ravno tako, kot pričakujemo od drugih, da bodo prepoznali namero naše inovativne rabe in nas zaradi nje ne bodo gledali postrani, hkrati tudi sami pričakovati, da marsikdo naše rabe ne bo posvojil, ker pač nasprotuje njegovemu jezikovnemu občutku rojenega govorca, torej njegovemu sistemu slovenščine. Če se mi kot govorcju slovenščine torej zdi, da z rabo množinske oblike posebej poudarjam neenovitost npr. »prometa« ali »javnosti«, zato še ne smem pričakovati, da bo v danem slovničnem in pojmovnem okolju tako poudarjanje neenovitosti jezikovni čut narekoval vsem govorcem. Še toliko bolj pomembno pa je, da obe možnosti oziroma motiviranost obeh intuicij prepozna jezikoslovna stroka ter da potem ne zavzame pozicije le ene skupine govorcev in hkrati odklanja intuicije druge skupine kot napačne oziroma kot intuicije, ki izhaja iz jezikovne in področnostrokovne (v našem primeru komunikološke) nerazgledanosti.

2.1.3 Videli smo torej, da če bi bila za neenovito interpretacijo običajno neštevnih samostalnikov števna raba res nujna, bi tudi vse neštevne samostalnike v ednini razumeli, kot da se nanašajo na eno samo entiteto, kar se ne zdi res. Nadalje pa lahko vidimo, da čeprav je tvorba množinske oblike neštevnih samostalnikov in potem njena interpretacija načeloma vedno možnost, uporaba tega postopka ni prosta, temveč se zdi vezana tako na jezikovni kot zunajjezikovni kontekst.

Kot je omenjeno zgoraj, se zdi »Salon s pohištvi« precej nenaravno ime za pohištveno trgovino, vendar se hkrati zdi manj neobičajno reči »Preden sem se vselil v to stanovanje, sem na hitro kupil pohištvo, potem se je pa izkazalo, da je stanovanje že opremljeno, tako da imam zdaj dve pohištvi, eno je v stanovanju, drugo pa v kleti«; še vedno se sicer zdi npr. »dvojno pohištvo« precej naravneje. Podobno velja za zgoraj omenjeni »Odbor za zunanjo politiko«, kjer se sliši »Odbor za zunanje politike« precej nenaravno, medtem ko bi verjetno lažje sprejeli npr. »Naloga se ukvarja s vsemi dosedanjimi zunanjimi politikami Slovenije, namreč zunanjo politiko v času prvega ministra, zunanjo politiko v času drugega ministra in zunanjo politiko v času tretjega ministra«; ali pa za večjo nenaravnost množine v zvezi »Ministrstvo za kulture« kot v »Ministrica se je končno začela brigati tudi za različne alternativne kulture«. Verjetno kakšen segment govorcev tako relativno razliko prepozna ali je prepoznaval tudi med zvezama »odnosi z javnostmi« in npr. »naslavlja več različnih javnosti naenkrat«.

Sprejemljivost števne rabe tudi neštevnih samostalnikov je morda različna tudi med besedotvorno različnimi samostalniki. Marsikateri samostalnik na *-ost* se zdi še posebej nenavaden v množini. Vendar za povrhu tudi znotraj razreda samostalnikov na *-ost* ni prave enovitosti. Medtem ko se zdi popolnoma običajno govoriti o »obveznostih« (Google najde 340.000 zadetkov) in »odgovornostih« (42.000), ki sta skoraj bolj pogosto rabljena števno kot neštevno (množinski orodnik »obveznostmi« ima trikrat več pojavitev kot edninski »obveznostjo«), ter še kar običajno

o »norostih« (5.000), je precej težje sprejeti »stalnostih« (5), »odraslostih« (0) ali »otročnostih« (0) – kar vse potrjujejo tudi navedeni spletni korpusni podatki (stanje z dne 1. 3. 2011).

Skratka, vsekakor ni smiselno preveč na široko trditi, da zveza z običajno neštevnim samostalnikom v množinski obliki nikdar ne krši sistema in govorcev »ne sme« biti nesprejemljiva; sprejemljivost je gotovo odvisna tako od jezikovnega kot zunajjezikovnega konteksta. Če do številne rabe običajno neštevnih samostalnikov po Toporišču (1992: 142) pride, »[k]adar dobijo neštevni samostalniki konkretiziran pomen«, potem nam intuicija govorcev, ki zavračajo množinsko rabo, sporoča, da zanje ta samostalnik ni dobil konkretiziranega pomena.

2.2 NAVIDEZNA DEMOKRATIČNOST, OZIROMA NEDEMOKRATIČNOST KLJUB SPREJETJU NOVE OBLIKE

Zanimivo je, da bomo mnenje, ki je glede dvojnice »odnosi z javnostjo« ~ »odnosi z javnostmi« odklanjalo množinsko obliko, verjetno hitro interpretirali kot tipičen primer preskriptivnega in purističnega pristopa, saj neko novo obliko odklanja; in obenem bomo mnenje, izraženo v Kalin Golob (1997/98, 2001), Verovnik (2002, 2005) ter Kalin Golob in Logar (2008), verjetno hitro interpretirali kot tipičen primer nepreskriptivnega, demokratičnega pristopa, saj je s pozicije jezikoslovne stroke stopilo v bran novi obliki in jo zagovarjalo kot sistemsko. Vendar kot rečeno, ker se je v pristopu, za primer katerega sva jemala Kalin Golobovo (1997/98, 2001), Verovnikovo (2002, 2005) ter Kalin Golobovo in Logarjevo (2008), ne le zagovarjalo eno od oblik, temveč hkrati tudi drugo odklanjalo, oziroma ker nista bili kot »legitimni« in razložljivi eksplicitno pojasnjeni intuiciji obeh skupin govorcev, tudi ta pristop pravzaprav predstavlja tipičen preskriptivizem; predpisal je, da je nekaj možno in da posledično neka intui-

cija, ki jo ima nezanemarljiva skupina govorcev, ni upravičena/systemska in s tem ni »pravilna«. Razlika je le to, da v tem primeru ne gre za odklanjanje nove oblike, kar se najobičajneje razume kot klasično puristično držo (prim. Urbančič 1987, Pullum 2004), temveč za odklanjanje stare rabe oziroma »stare« intuicije. Oba pristopa v primeru dvojnice torej v duhu nedemokratičnega svetovanja izbereta eno in odklanjata drugo, s čimer neposredno prispevata k razvrščanju govorcev in skupin govorcev glede na družbeni center oziroma margino, pri eni od obeh skupin pa posredno še prek nižanja jezikovne samozavesti oziroma krepljenja kompleksa neznanja jezika. Temu se lahko jezikovno svetovanje (vsaj deloma) ogne edino z nevtralno pojasnitvijo jezikoslovne »logike« obeh dvojnic oziroma intuicije obeh skupin govorcev.^{3,4}

V tej luči lahko tudi še enkrat presodimo trditev, da množinska oblika samostalnika »javnost« ne pomeni odklona od jezikovnega sistema oziroma neslovničnosti, ker da gre za dobro znan proces prehoda samostalnika iz neštevne v števno rabo (Kalin Golob 1997/98: 147, Verovnik 2002: 760, Kalin Golob in Logar 2008). Če kot jezikovni dejstvi sprejmemo obe intuiciji glede »odnosov z javnostmi« – torej tako intuicijo tiste skupine govorcev, ki obliko »javnostmi« v tej zvezi sprejema, kot tudi intuicijo tiste

³ Praviva »vsaj deloma«, ker mora namreč vsako svetovanje vzeti v zakup, da svetovalec že s samim oglašanjem s pozicije »jezikovnega svetovalca« in še toliko bolj npr. s pozicije univerzitetnega jezikoslovca postavlja jezikovni zgled, ki ga bo zaradi statusa, ki ga pripisuje npr. družbeni poziciji univerzitetnega kadra, marsikdo postavil kot prestižno različico; konec koncev verjetno tudi, če bi tak jezikoslovec nasvetojemalcu govoril ravno nasprotno, kot bi se nasvetojemalec sam ravnal. Tovrstnemu vplivu se pač ne da izogniti. Če sklepamo po Shohamyjevi (2006: 25), ki opisuje zgodovinski razvoj dojemanja jezika kot zaprtega sistema, naj bi tudi že praktično vsako opisovanje jezika hočeš nočeš vodilo do kodifikacije in širjenja dojemanja jezika kot zaprtega sistema in s tem do ustvarjanja skupin, torej takoj tudi ustvarjanja glavnine in margine; vendar če to vzamemo kot neizogibno, še vedno obstajajo opisi z bolj in manj segregacijskim pristopom.

⁴ Seveda bi lahko rekli, da medtem ko zagovarjanje ene in odklanjanje druge nezanemarljivo pogoste različice pomeni ignoriranje intuicije le ene od skupin govorcev, pomeni hkratno pojasnjevanje obeh nezanemarljivo pogostih različic kršenje intuicije dveh skupin in je v tem še celo bolj preskriptivno; vsaj če ne razumemo izraza »preskriptiven« kot prepisujoč nujno samo eno različico. Morda bi se zato veljalo izrazu »preskriptiven« izogniti in operirati npr. samo z izrazom »demokratičen«; četudi gre namreč v predlaganem pristopu za kršenje intuicije dveh skupin namesto le ene, vendarle ni dvoma, da je ta pristop, če je pospremljen s pojasnitvijo, bolj demokratičen, ker ne opredeljuje intuicije ene skupine kot pravilne in intuicije druge skupine kot napačne.

skupine govorcev, ki obliko »javnostmi« v tej zvezi zavrača – ta trditev ne more biti popolnoma resnična. Kadar se namreč v jeziku pojavlja več intuicij, praktično ni mogoče, da bi bila katerakoli od njih strukturno jezikoslovno nemotivirana, tj. da ne bi izhajala iz jezikovnega sistema. V našem primeru pa to pomeni, da oblika »(služba za)« odnose z javnostmi« v sistemu prve skupine govorcev res ne predstavlja odklona, zato jim intuicija ne nasprotuje prehodu v števno rabo tudi v tej zvezi, v sistemu drugih pa ta oblika odklon predstavlja, zato jim intuicija prehod v števno rabo v tej zvezi odklanja. Težava je torej v tem, da smo slovenščino predstavljali kot en sam, enovit sistem, kar za konkretni pojav ne ustreza jezikovnim dejstvom, kot jih izpričujejo intuicije dveh skupin govorcev. Oba sistema brez dvoma poznata prehod samostalnikov v števno rabo, razlikujeta pa se v tem, kako široko aplikacijo tega procesa dovoljujeta, oziroma v tem, ali v zvezi »(služba za)« odnose z ...« sprejmeta konkretizirano interpretacijo samostalnika »javnost«.

3 SKLEP

Na primeru poskusa nadomestitve oziroma nadomestitve izraza »stiki/odnosi z javnostjo« z izrazom »odnosi z javnostmi« sva predstavila prakso jezikovnega svetovanja/komentiranja, za katero sva razlagala, da kljub navidez demokratičnemu pristopu (jezikoslovno argumentirano upravičevanje jezikovne novosti) pravzaprav predstavlja podobno nedemokratičen pristop kot bolj klasičen puristični pristop. Še posebej, ker so se v tem primeru na eni strani zbrali komunikološki in jezikoslovni strokovnjaki, ki so se v javni diskurz o nadomeščanju izraza vključevali z relativno bolj prestižnih družbenih pozicij področnih strokovnjakov in univerzitetnih slovenističnih strokovnjakov, na drugi strani pa le nerazložena intuicija »običajnih govorcev« ali pa jezikoslovni segment z družbeno in strokovnofunkcijsko nižjim družbenim prestižem, lahko na tako jezikovno sveto-

vanje/komentiranje gledamo tudi v luči njegovega eksplicitnega vpliva pri stigmatizaciji jezikovnih različic in s tem razvrščanju skupin govorcev na družbeni center in margino.

Edini način, da se jezikovno svetovanje vsaj do neke mere izogne tovrstnim učinkom, je čim bolj nepreskriptivno in nevtralnno pojasnjevanje jezikovnih dejstev. Da se nepreskriptivnosti in nevtralnosti čim bolj približamo, bo moral svetovalec v primeru, ko se v nezanemarljivem številu pojavlja več različic/intuicij, eksplicitno pojasniti »jezikovno logiko« oziroma sistemsko motiviranost vseh, ne samo ene od njih.

Hkrati je seveda smiselno, da tovrsten komentar spremljajo še druge stvari, npr.: predstavitev korpusnih podatkov o relativni pogostosti posamičnih različic; sociolinigvistični vidiki posamičnih različic (npr. da se nekaterim govorcem zdi vzorec X neustrezen in lahko zato ob njegovi uporabi pričakujemo tak in tak odziv; da nekateri govorce ali na podlagi intuicije ali na podlagi nesponatnega, zavestnega razmišljanja o jeziku vzorec X zavračajo, in sicer s tako in tako »logiko«/utemeljitvijo, kar pa ne te ne drugih intuicij o istem vzorcu ne naredi bolj ali manj »pravilnih«); razlaga, da ni nič nenormalnega, če govorca nek njenegov vzorec »moti« – ker se pač loči od njegovega in mu s tem podira njegovega; in seveda tudi razlaga, da kljub temu, da prisotnost tega občutka »motenja« sprejmemo kot normalno, to ne pomeni, da to upravičuje kakršnokoli diskriminacijo na podlagi tega občutka »motenja«.

Seveda se dobro zavedava, da je tako svetovanje ideal, ki je v praksi žal pogosto težko izvedljiv. A vsaj potencialno uradno svetovanje in svetovanje z družbeno prestižnih pozicij bi si ga že moralo postavljati za cilj.

Za konec pa še omeniva, da neglede na izpostavljanje diskurza v primeru »odnosov z javnostmi« seveda ne trdimo, da je to edini primer take svetovalne prakse; »odnose z javnostmi« sva izbrala za predmet študije pač zato, ker gre za primer, ki je bil prek občil, kot sta dnevno časopisje in radio, razmeroma precej odmeven tudi v širši javnosti. In seveda tudi nikaor ne trdimo, da nisva bila tudi sama večkrat udeležena pri kakšnem sve-

tovanju, ki je v prepričanju, da ponuja demokratičen nasvet, z razlaganjem sprejemljivosti samo ene od jezikovnih različic v resnici prav tako zagrešilo ravno nasprotno, torej nedemokratično odrekanje drugi različici/intuiciji.

LITERATURA IN VIRI

Acquaviva, Paolo 2008. *Lexical Plurals. A Morphosemantic Approach*. Oxford: Oxford University Press.

Gruban, Brane s sod. 1997. *Pristop k odnosom z javnostmi*. Ljubljana: Pristop.

Kalin Golob, Monika 1997/1998. »Očitna javnost in javna očitnost.« *Jezik in slovtvo*, 43 (4), 143–150. [objavljeno tudi kot Kalin Golob, Monika 2001. »Oblikovanje in razumevanje pojma javnost v slovenskem knjižnem jeziku.« *Teorija in praksa*, 35(2), 306–315.]

Kalin Golob, Monika 2001. *Jezikovne reže*. Ljubljana: GV revije.

Kalin Golob, Monika in Nataša Logar 2008. »Terminologija odnosov z javnostmi: od upoštevanja terminoloških načel do pridobivanja podatkov iz besedil.« *Teorija in praksa*, 45(6), 663–677.

Korošec, Tomo. Pogovor s Tomom Koroščem o terminologiji odnosov z javnostmi v Sloveniji, 15. 11. 2004.

Lenarčič, Simon 2004. *Popravis. Kaj je narobe in kaj manjka v novem Slovenskem pravopisu?* Ljubljana: samozaložba.

Lumbar, Katja 2006. *Problematika strokovnega izrazja v odnosih z javnostmi*. Magistrsko delo, Univerza v Ljubljani.

Marušič, Franc in Rok Žaucer 2000. »Jezikovnosvetovalna služba kot vzdrževalec jezikovnega prestiža ter nujen pripomoček pri jezikovnem načrtovanju«. V: Inka Štrukelj (ur.), *Kultura, identiteta in jezik v procesih evropske integracije. Zbornik prispevkov s 3. kongresa Društva za uporabno jezikoslovje Slovenije*. Ljubljana: Društvo za uporabno jezikoslovje Slovenije, 269–279.

Orešnik, Janez 1995. *Uradi za jezik v Skandinaviji*. Ljubljana: SAZU.

Pullum, Geoffrey 2004. *Ideology, Power and Linguistic Theory*. Rokopis, dosegljiv na <http://www.lel.ed.ac.uk/~gpullum/MLA2004.pdf> in <http://people.ucsc.edu/~pullum/MLA2004.pdf> (dostop: 29. 6. 2011).

- Shohamy, Elana 2006. *Language Policy: Hidden Agendas and New Approaches*. New York: Routledge.
- Toporišič, Jože 1992. *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Toporišič, Jože s sod. (ur.) 2001. *Slovenski pravopis*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Urbančič, Boris 1987. *O jezikovni kulturi* (3. izdaja). Ljubljana: Delavska enotnost.
- Verovnik, Tina 2002. »Slovensko izrazje odnosov z javnostmi«. *Teorija in praksa*, 39 (5), 755–765.
- Verovnik, Tina 2005. »Stiki z javnostjo ali odnosi z javnostmi?« *PP: pravna praksa*, 24(35/36), 29.
- »Odnosi z javnostmi«, http://sl.wikipedia.org/wiki/Odnosi_z_javnostmi, objavljeno 17. 4. 2005/zadnjič dopolnjeno 6. 6. 2011 (dostop: 29. 6. 2011).
- Žaucer, Rok in Franc Marušič 2009. »Jezikovno svetovanje, praksa in ideali«. V: Marko Stabej (ur.), *Infrastruktura slovenščine in slovenistike (Obdobja 28)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 449–456.

II DEL: JEZIK IN LITERATURA

Irena Avsenik Nabergoj

Judje v slovenski književnosti

Edinstvena zgodovina in versko-kulturni vpliv izraelskega oziroma judovskega ljudstva je v različnih zgodovinskih obdobjih razlog za poseben status Judov med priseljenci po vsem svetu. Ker so na splošno tudi uspešni v vsaki novi domovini, so povsod tudi razpoznavni in v ospredju pozornosti predstavnikov drugih ljudstev in kultur. Njihova prepoznavnost in uspešnost pa je večkrat v zgodovini in v različnih državah spodbudila zavist in podžiganje sovraštva do Judov, ki je šlo tako daleč, da so proti njim netili tudi pogrome. Razumljivo je, da v slovenskih deželah ni moglo biti drugače kakor v sosednjih državah. Številne študije o usodi Judov v Sloveniji so fenomen in problem Judov v Sloveniji že dokaj dobro obdelale, a še vedno je dovolj možnosti za nadaljnje študije. Posebno kulturno področje, ki kaže mesto, pomen in konotacije Judov v Sloveniji, je literatura. Igor Grdina je v okviru študij o podobi tujega v slovenski književnosti prispeval pregled mesta in pomena Judov v slovenski literaturi z naslovom »Žid v zrcalu slovenske književnosti« (2005: 67–90). Njegova študija je dobro izhodišče za iskanje različnih vidikov predstavitve Judov v slovenski književnosti, ki jih sam v omejenem obsegu svoje študije še ni mogel obdelati izčrpno. Ta prispevek se omejuje predvsem na podobe Judov pri Francetu Prešernu, Antonu Aškercu, Ivanu Cankarju in Andreju Hiengu.

Ker se v članku izrecno omejujem na recepcijo Judov, kot se kaže v lite-

rarnih besedilih zelo omejenega števila pesnikov in pisateljev, se lahko le delno dotikam zgodovinskih in sorodnih študij o Judih na Slovenskem in drugod. Težišče članka so pogledi na Jude, ki so jih pesniki in pisatelji zavestno ali nezavedno zaznavali v svojem kulturnem okolju in jih vsak na svoj način izrazili v svojih delih. Posebno zanimiv je motiv »blodečega Juda, Ahasverja«, ki sega vse nazaj do srednjega veka, izvor in izvorna zgodovinska vloga tega imena pa vse do klasične antike. Izpostavljene so morebitne antisemitistične prvine. Stereotipi o Judih kot premožnih trgovcih, obrtnikih in posojevalcih denarja, ki naj bi zaradi svojega pohlepa zgolj pretkano izkoristili in ogoljufali sočloveka, so tukaj upoštevani le toliko, kolikor jih dovolj jasno odslikavajo literarni prijemi izbranih pesnikov in pisateljev. V nekaterih literarnih besedilih je razvidno, da je tudi na pesnike in pisatelje sugestivno delovala stereotipna podoba o Judih iz njihovega družbenega in kulturnega okolja.

1. SPLOŠEN PREGLED RECEPCIJE JUDOV V SLOVENSKI KNJIŽEVNOSTI

Judje nastopajo že v slovenski ljudski pesmi (Kumer 1997: 91–95), pri Primožu Trubarju (1974) in Janezu Svetokriškem (1974), pomenljivi so tudi v literaturi slovenskih pisateljev oziroma pisateljic iz 19. in 20. stoletja. Podoba Judov razkrivajo že nekatere pesmi Franceta Prešerna, Jakob Sket (2002) jih omenja v večerniški povesti *Miklova Zala* (1884, prvi izid), Josip Vošnjak (1905–1906) jim namenja posebno pozornost v svojih *Spominih*,¹ o doživljanju Judov lahko beremo tudi v poeziji Simona Jenka, Antona Aškercera, v delih Ivana Cankarja, Otona Župančiča, Antona Novačana, Miška Kranjca in Zlate Vokač Medic.² Poleg teh o podobi Judov izvemo še od drugih avtorjev. V svojih zapiskih iz let 1870–1879 Janez Trdina pravi, da

¹ Več o tem prim. Grdina 2005: 74.

² Podobo Judov pri teh avtorjih v omenjenem prispevku obravnava Igor Grdina (2005).

je »jud prišel vohat v te kraje, da vidi, kako bi se dali Abrahamiti naseliti. [...] Odkrito je djal, da na Kranjskem ne bi cvetele nobene rožce njegovemu rodu, kajti ljudje so preveč premeteni in obrtni.« (gl. Trdina 1987: 77, po Zibelnik 2007: 22). Janko Kersnik v podlistku *Muhasta pisma* poseže po tej podobi, ko kritično opisuje grofa Alexandra Auersperga.³ Stanko Majcen Juda omeni v legendi *Nevesta* iz zbirke zgodb in legend *Bogar Meho*, ki jo je napisal med drugo svetovno vojno. Stari Jud v legendi trdi: »Ni se čulo in se ne bo, da bi Rimljani bičali žensko. Kdor trdi, da je to videl, je iz uma ali laže« (gl. Majcen 1952: 432). Po mnenju raziskovalcev to opozarja na italijanske okupatorje, ki so Slovenke v ujetništvu bičali. Gre torej za aktualno družbeno kritiko, za aluzijo na temo nacionalne katastrofe, pri čemer je Majcen dodobra izrabil notranjo odprtost sodobne umetne legende.⁴

Prežihov Voranc upodablja Juda v svojem romanu *Doberdob*, v poglavju *Črna vojska*.⁵ Roman ima naslov po naselju na zahodnem robu Krasa v Italiji, največjem naselju na Doberdobski planoti, ki je bilo med prvo svetovno vojno prizorišče krvavih bojov in ena najpomembnejših avstro-ogrskih postojank. Prek Doberdobske planote je potekala avstro-ogrska obrambna linija soške fronte. Zaradi mejne lege z Italijo so Doberdob veliko napadali in tako je postal simbol smrti. Kot piše zgodovinarica Petra

³ Auersperg je veljal med Slovenci za hudega germanizatorja in litijski kmetje so mu menda to kot svojemu okrajnemu glavarju v obraz očitali, češ, da se vede protinarodno. Prim. Anton Ocvirk, *Opombe*, v: Kersnik 1952: 432.

⁴ Kot meni Goran Schmidt, je Majcnov *Bogar Meho* »ena najzanimivejših in najskrivnostnejših knjig slovenskega slovstva. Nastala je v nenavadnih zgodovinsko-političnih okoliščinah druge svetovne vojne. Čeprav jo je hotel avtor navidezno odtrgati prav od teh okoliščin, je vsebinsko povezana z njimi ...« (Schmidt 1972: 263).

⁵ Kot pove Petra Svöljšak, je Voranc roman *Doberdob*, ki predstavlja prvi slovenski vojni roman in je izšel l. 1941, snoval več kot dvajset let, uredniku Ljubljanskega zvona Franu Albrehtu naj bi ga ponujal že pred l. 1930, toda maja 1930 je moral pobegniti v tujino in z Dunaja se je z novicami o nastajajočem romanu spet oglasil l. 1931. Na njegovo delo naj bi domnevno med drugim vplivala dela Henrija Barbussea: *Ogenj* (1915); Jaroslava Haška: *Pustolovščine dobrega vojaka Švejka v svetovni vojni* (1921); Rolanda Dorgelesa: *Leseni križi* (1919); Ericha Marie Remarqua: *Na zahodu nič novega* idr. Med podobnostmi so idejna protivojna usmerjenost, prikaz avstro-ogrske vojske, opisi usode majhne vojaške skupine in drugo. Na roman *Doberdob* naj bi negativno vplivalo delo Boda Kaltenbocka *Armee im Schatten* (1932), snovno podobno zadnjemu poglavju *Doberdoba Judenburg* (prim. Svöljšak 2010: 65).

Svoljšak, je Prežihov Voranc »stopal po tanki črti med zapisom lastne vojne in bojne izkušnje, spominom in literaturo, saj se njegova osebna doživetja in razmišljanja prepletajo z zgodovinskimi, celo kronikalnimi in povsem literarnimi vsebinami« (Svoljšak 2010: 58–59).⁶

Leta 1915, ki ga slika prva polovica romana (*Črna vojska in Doberdob*), je Italija že prestopila k antanti.⁷ Med vojaki na soški fronti Voranc upodobi tudi Juda in pokaže, da si Judje med seboj niso vedno enotni. Vsa avstrijska vojska strese jezo nad vojaka Almerja, ki med zatišjem strelja na nekega otroka. Zdi se pa, da to dejanje pusti hladnega edinole fanatičnega judovskega vojaka Segala, ki mu »nihče ni zaupal«, saj na vojakovo vprašanje: »Kaj pa, če bi bil tisti starec z žensko in otrokom Žid ...?« odgovarja: »Žid ali kristjan, kdor je naš sovražnik, ga je treba iztrebiti, zatreti!« (gl. Voranc 1969: 25–26). Voranc upodobi tega Juda kot osebo, ki ji ne moreš zaupati (Ibid., 25).

Podobo Judov kot sejmarjev, brez katerih »je najboljši sejem zanič«, vsebuje Vorančeva novela *Jirs in Bavh* (Voranc 1969b: 65). Lojze Ilija obravnava Jude v zgodovinskem romanu *Zadnji rabin v Ljubljani*, Josip Debevec v »žalostni igri« *Liberalizem ali Večni žid* (1897), Andrej Hieng v romanu *Čudežni Feliks*, v svojih pesmih Simon Gregorčič omenja potujoče židovske trgovce (*Na semnju*, 1888), židovsko štacuno (XXI. predsmrtnica *Srce sem ti svoje jaz dala*, 1901), Jude kot sleparje (*Hermes*, obj. 1925), Jude kot izkoriščevalce delavcev (cikel *Delavcem*, 1902), Jude, ki tlačijo Slovane in krščansko vero (*Narobe psalmi*). Prav tako je Gregorčič napisal tudi veliko pesmi z biblijskimi osebami: *Jeftejeva prisega*; *Job*; *V obrambo* (lik

⁶ V prispevku *Prva svetovna vojna v življenju in delu Prežihovega Voranca* Svoljškova predstavi pisateljevo življenjsko in literarno pot od trenutka, ko ga je »cesarjev klic v bojne vrste potisnil že dan pred avstro-ogrsko vojno napovedjo Srbiji. [...] Služil je v koroškem 4. polku cesarskih strelcev (Kaiserschütz), najprej v Lipnici/Leibnitz in potem v Kapfenbergu, po odločitvi višjih vojaških oblasti (superarbitraži) je bil poslan na kratek dopust, potem pa ponovno poklican h koroškemu 7. pehotnemu polku, nato pa še v graški 27. pešpolk, v katerem je bilo moštvo v 94 odstotkih nemško« (Svoljšak 2010: 58–59). Na Doberdobo naj bi bil v letih 1915/1916.

⁷ Prežihov Voranc je po polletnem vojskovanju na italijanskem bojišču moral v bolnišnico, nato ša na tirolsko fronto. Kmalu se je odločil za prebeg k Italijanom, prim čemer se je »očitno odločil za manjše zlo« in predvsem zato, da bi se boril proti Avstriji (Ibid., 59–60).

Joba); *Samson in Dalila* in druge.⁸ Dušan Šarotar v svojem romanu *Biljard v Dobrayu* (2007) piše o deportaciji in vrnitvi prekmurskih Judov, med njimi tudi pisateljevega starega očeta, judovskega trgovca Franza Schwarztza, iz koncentracijskega taborišča Auschwitz.⁹

2. PODOBA JUDOVskega DEKLETA PRI FRANCETU PREŠERNU

Leta 1845 je France Prešeren objavil romanco *Judovsko dekle* (gl. Slodnjak 1964: 268; Prešeren 1996: 55–56, 251–254). S to pesmijo se je vračal k nekemu svojemu mladostnemu ljubezenskemu doživetju, o katerem je znano le toliko, kot nam je razkril v tej pesmi. Kot je izpričano, je Prešeren leta 1828 med počitnicami živel z učencem Emmanuelom Dubskim na gradu Dubskih v Lysicah blizu Brna na Moravskem. Tam je spoznal neko judovsko dekle, a zveza med njima naj bi se poleti 1828 tudi razdrla. Poznamo prvotno in poznejšo različico pesmi, v kateri je spremenjen predvsem konec. Prvotno Prešeren pove, da se je ljubezen razdrla zaradi razločkov v veri, v poznejši, zadnji različici pesmi pa je namesto resignacije ljubimcev poudaril elementarnost njune ljubezni, ki premaga vse ovire, tudi verske razlike.

Pesnik v prvi polovici pesmi prikaže nasprotje med kulturno-verskim okoljem krščanskih deklet, ki se sprehajajo po trgih in se ozirajo »po ljubih«, in judovskim dekletom, ki je iz tega okolja izločeno – ki »dan na dan doma sedi, le malokdej gre med ljudi«. V svoji osamljenosti prosi očeta, naj jo pusti na sprehod »v grajski dívňjak«, kjer »lepe rožice cvetó, / vesele tičice pojó, / se plašne srnice pasó.« Na sprehodu sreča mladeniča,

⁸ Na tem mestu pa velja omeniti novejšo obdelavo nekaterih Gregorčičevih svetopisemskih prepesnitev oziroma aktualizacij; Snoj 2005: 241–263.

⁹ O knjigi sta 7. aprila 2008 spregovorila Oto Luthar in Irena Šumi v oddaji *Knjiga mene briga* na RTV Slovenija; prim. http://www.rtvlo.si/odprtikop/knjiga_mene_briga/dusan-sarotar-biljard-v-dobrayu/

kristjana; judovsko dekle ga prevzame, da ji začne dvoriti, dekle pa se zave, da zakon z njim ne bo mogoč zaradi usodnih razlik v veri in rodu:

*Odtegne bele mu roké,
v oči ji stopijo solzé,
odreče mu besede té:*

*»Ak ravno mene ljúbit' smeš,
jaz dobro vem, ti dobro veš,
de v zakon vzeti me ne smeš.«*

*In šla je žalostna domú,
tožila milemu Bogú,
de ni nje vere, nje rodú.*

Očitno je bila ljubezen obojestranska, prvinska, zato se pesem v zadnji Prešernovi različici konča optimistično (čeprav o sklenitvi zakona ni besede), saj o judovskem dekletu zapiše:

*Al večkrat je nazaj prišla;
nje vera trden jez je bila,
ljubezni nje ni ustavila.*

Prvotni Prešernov zapis pesmi ima drugačen sklep:

*Ljubezen jih sklenila je,
al vera jih ločila je.*

V prvi različici Prešeren poudari, da je mlada dva prav razlika v veri za vselej ločila. Kolikor gre v pesmi za resnično pesnikovo doživetje, ostaja odprto vprašanje, ali je bila v resnici »vera« razlog, da se je za vedno raz-

drla zveza med njim in judovskim dekletom. Verjetneje se zdi, da so prevladali drugi razlogi.

V primerjavi s pesmijo o judovskem dekletu je Prešernova pesem *Od železne ceste* šaljiva idila, v kateri mlada dva med seboj navihano tekmujeta v besednem dvoboju (Slodnjak 1964: 270; Prešeren 1996: 35–38, 235–241). Drug drugemu hudomušno dokazujeta, kako bi lahko dobila tudi kakšnega drugega partnerja, in drug pri drugem skušata vzbuditi ljubosumje, a vendar je jasno, da je to le živahen »predporočni« besedni boj, med katerim drug drugemu hočeta dokazati svojo nezamenljivo vrednost. Med drugim fant dekle izziva, da se bo z vlakom odpeljal v Brno snubit krščene Judinje, se oženil in od svoje bogate judovske žene »pobiral obresti«. A dekle se ne pusti izzvati in mu samozavestno odgovarja, da mu skopa Judinja ne bo privoščila prav ničesar:

*Judnja je ko satan zvita,
kadar boš z njo zavozlan,
privošila skoporita
komej ti bo sok neslan.*

Besedni dvoboj se konča z ugotovitvijo obeh, da se ljubita, da si želita čimprejšnje poroke in da si bosta zvesta; po železni cesti hoče fant v resnici odpeljati svoje dekle kot ženo – »na Dunaj, v Gradec, v Trst, / zvesto kazat jim Kranjico, / ak ne bo na poti – krst.«

Kako različen je motiv o Judih iz te pesmi v primerjavi z motivom v pesmi *Judovsko dekle*, je razvidno iz dejstva, da pesnik fantu pripisuje lahko pot iskanja judovske »ljubice«, da ne bo zašel v konflikt s svojo okolico; snubil bo »Judnje kršene«. Pri tem mu ne gre ne za vero ne za narodnost, temveč le za denar. Temu ustrezno odgovarja dekle, ki Judinjo označi na podlagi predsodkov in predstav o njihovi skoposti, nedarežljivosti in zvičnosti. Motiv »zvite« in »skoporite« Judinje je Prešeren prevzel iz ljudskih predstav, ne da bi pri tem vsaj nakazal svoje stališče o njih.

3. MOTIV BLODEČEGA AHASVERJA V LITERATURI IN PODOBE JUDOV PRI ANTONU AŠKERCU

Po eni strani je v svetovni književnosti razširjen motiv Juda kot pohlepne- ga človeka, ki sta mu denar in rod visoki vrednoti, včasih tolikšni, da je za- nju sposoben tudi sovraštva in neizprosnega maščevanja.¹⁰ Po drugi strani pa je močno razširjen motiv Juda kot blodečega popotnika, ki je nenehno na poti in se nikjer ne more ustaliti.

Blodeči Jud je figura iz srednjeveške krščanske folklore, katere legenda se je začela širiti v Evropi v 13. stoletju. Izvirna legenda opisuje Juda, ki je sramotil Kristusa na njegovi križevi poti na Kalvarijo in mu ni dovolil, da bi si odpočil pred njegovo hišo, zato ga je zadelo prekletstvo, da bo hodil po zemlji do Kristusovega »drugega prihoda« oziroma do dneva, ko bo izre- čena božja sodba. Natančna narava blodneža se razlikuje v različnih verzi- jah, kakor tudi vidiki njegovega značaja; včasih je to čevljar ali kak trgovec, včasih je vratar na posestvu Poncija Pilata.

Vsaj od 17. stoletja je bilo blodečemu Judu dano ime Ahasver; očitno prirejeno iz imena Ahasverus, ki je bil perzijski kralj v Esterini knjigi – ta ni bil Jud in prav to ime je bilo med srednjeveškimi Judi vzorčna oznaka za norca. Ta motiv večno tavajočega popotnika, blodečega Ahasverja (pogosto nastopa tudi pod drugimi imeni, na primer *Isaac Laquedem* na Nizozemskem, *Juan Espera en Dios* v Španiji), je navdihnil veliko avtorjev s področij književnosti, glasbe, likovne umetnosti in filma. V njihovih obde-

¹⁰ V tej luči je podobo Juda med drugim oblikoval Shakespeare v svoji komediji/drami *Beneški trgovec*. Domnevno naj bi bilo delo povezano z resničnim dogodkom, zato nekateri kritiki označujejo *Beneškega trgovca* za politično aktualno delo. V začetku leta 1592 so zaprli osebnega zdravnika kraljice Elizabete, Juda Rodriga Lopeza. Obtožen je bil zastrupitve kraljice po naročilu španskega kralja, v zameno za primerno denarno nagrado. Judovski zdravnik Rodrigo je bil po dobrih dveh letih, leta 1594, po dolgem procesu usmrčen, čeprav kraljica ni verjela v njegovo krivdo. Razlog obtožbe naj bi bile politične intrige. Dogodek je sprožil val antisemitizma, ta pa je odmeval tudi v gledališču. Med drugimi pomembnimi deli z likom Juda je tudi tragedija *Malteški žid* Christopherja Marlowa.

lavah so se značilnosti krščanske legende pogosto razširile, spremenile, povezale z drugimi snovmi in postavile v nove kontekste.

Motiv Ahasverja se je razširil tudi na Slovenskem. Leta 1861 je v slovenskem jeziku izšla pravljica o Ahasverju, drobna knjižica v obsegu 16 strani, z naslovom: »*AHASVER vezhni popotnik. Pravljiza. Poleg nemshkiga (drugi natis). Založil Janez Giontini. Natisnil Max Schäber v Postojni*«, ki jo je iz nemščine prevedel neznani prevajalec.¹¹ Drugačno različico pripovedke o Ahasverju z naslovom *Ahasverus, večni Jud*, je leta 1922 objavil T. Šimonov in v njej Juda Ahasverja postavil v politične razmere na Slovenskem po prvi svetovni vojni, med ideološka nasprotja in boj za oblast med konservativnimi in naprednimi političnimi silami (Šimonov 1922: 91–96). V rokopisih se je ob koncu 18. in začetnih desetletjih 19. stoletja širilo delo slovenskega ljudskega pesnika, koroškega bukovnika Andreja Šusterja Drabosnjaka *Večni Žid Ahasver* (pri Giontiniju je izšlo v Malavašičevem prevodu 1850, 1861).¹² Na Kobariškem je pripoved o Ahasverju leta 1939 objavil Joža Lovrenčič pod naslovom *Sholar iz Trente. Ep iz XVI. stoletja*, ta motiv pa je bil znan tudi na Bovškem, na Koroškem in drugod. Obstaja več zanimivih del iz novejšje slovenske književnosti, ki simbolno upodabljajo tudi motiv Ahasverja, med drugim tudi nekaj pesmi Antona Aškercarja.

Anton Aškerc je ustvaril več pesmi, ki imajo že v naslovu katero od biblijskih imen: Judit, Kristus in Peter, Iškarjot, Natan, Gamaliel. Že s samim izborom biblijskih osebnosti kaže, da ima pozitiven odnos do Judov, čeprav le v pesmih o Ahasverju prekorači tipično svetopisemski miselni svet. V pesmi *Judit* poveljuje pogumno dekle s tem imenom, ki s svojim patriotskim zanosom in lepoto zapelje asirskega vojskovođjo Holoferna in ga ugonobi. Pesnik za Judit uporabi izraz »židovska hči«

¹¹ Primer te izdaje hranijo v NUK-u v Ljubljani. V njej je v središču krščanska motivika kesanja in trpljenja zaradi storjenega greha (prim. Hudelja 1996: 55).

¹² Drabosnjak je umrl leta 1825 (prim. Hladnik 1983: 72; Hudelja 1996). Drabosnjakov prevod naj bi nastal na podlagi nemške izdaje iz leta 1602, ki je bila v naslednjih desetletjih še nekajkrat ponatisnjena. France Kotnik je v svoji razpravi *Drabosnjakov Ahasver* verjetno prvi znanstveno obdelal pripoved o Ahasverju, in sicer na podlagi prepisa Drabosnjakovega besedila iz leta 1850.

in »židovka« (Aškerc 1946: 26–28). V pesmi *Kristus in Peter* Petra ime-
nuje »farizej« (Ibid., 56). Več o pesnikovem odnosu do Judov pove nje-
gova pesem *Natanova prikazen* (Ibid., 260–263). V njej predstavi rabina
Natana, ki toži nad izgubljeno domovino:

*Po vsem svetu blodi ljudstvo naše
med naródi tujimi živimo,
brez pastirja ovce razpršene.*

Natan je zamaknjen v nebo, tam vidi očake Abrahama, Izaka in Jakoba.
Tam si Abraham gladi dolgo brado in »rabbija tolaži«:

*Kaj žaluješ, Natan ti pobožni?
Tožbe tvoje slišali smo vroče,
prišle v raj so k nam gor skoz oblake,
slišal sam jih je Jehóva tudi
pa po meni ti takole pravi:
Domovine nimate, vzdihuješ,
domovine svoje, Natan ljubi?
Vse dobi se za denar na svetu!
Bogatejši kdo pa je tam doli,
nego tvoji so rojaki, bratec?
Ves svet dolžen vam je, kakor čujem,
ves svet vaš je – domovina vaša!*

Ironija te tolažbe je toliko večja, ker je ne izreka kakšen Nejud, temveč
Abraham, ki velja za prvega Hebrejca in popotnika brez domovine. Tu
imamo preskok, ki ga naredi pesnik iz davne Stare zaveze v svoj sodobni
svet, v katerem Judje veljajo za bogate in oderuške trgovce. V Aškerčevi iro-
niji pa neprecenljiva vrednota domovine postane navadno trgovsko blago.

Svojevrstna zanimivost je pesem *Gamaliel*. To ime je pesnik prevzel

iz zgodovine spora med Judi in prvo krščansko skupnostjo, kakor jo opisujejo *Apostolska dela*. Ko so Judje srdito preganjali Jezusove apostole, je posredoval neki Gamaliel. Besedilo v 5,34-39 pravi, da je bil Gamaliel učitelj postave, da je imel med vsemi ljudmi velik ugled in da je pomirjeval skrajneže, ki so preganjali kristjane. Aškerc v svoji pesmi posnema ton tega pomirjujočega govora kot obtoževalec strankarskih razprtij njegovega časa med slovenskimi »farizeji« (klerikalci), »saduceji« (liberalci) in »eseji«, ki jih ni mogoče identificirati niti v Gamalielovem niti v Aškerčevem okolju. Ker je Aškerc iz svetopisemskega vira prevzel nasprotujoče si judovske osebe, iz tega primera ni mogoče razbrati, kakšno je bilo njegovo stališče do Judov.

Posebna zanimivost Aškerčeve pesniške zbirke je Ahasver, ki ga je uporabil kot motiv kar v petih pesmih in tik pred smrtjo v proznem osnutku za legendo Ahasver. V starozavezni svetopisemski knjigi Esteri je Ahasver (hebr. Ahašverōš, gr. Artaksérkses) predstavljen kot perzijski kralj, »ki je kraljeval od Indije do Etiopije nad sto sedemindvajsetimi pokrajinami« (Est 1,1). Ker njegova žena Vašti na njegovo povelje ni hotela priti pred kralja, »da bi ljudstvu in knezom pokazal njeno lepoto« (Est 1,11), jo je užaljeni kralj dal usmrtiti, namesto nje pa je za ženo izbral judovsko dekle Estero, ki mu ni izdala svojega rodu. Takrat je kralj Ahasver veljaku Hamanu »podelil visoko dostojanstvo in mu dal častni sedež pred vsemi knezi, ki so bili pri njem« (Est 3,1). Ker se Esterin stric Mordohaj prvemu ministru ni hotel klanjati kakor drugi kraljevi služabniki, je užaljeni »Haman iskal priložnost, da bi vse Jude, ki so prebivali po Ahasverjevem kraljestvu, pokončal skupaj z Mordohajem« (Est 3,6). Na to grožnjo sta Estera in Mordohaj naredila načrt proti Hamanu, ga razkrinkala pred kraljem in tako dosegla, da ga je kralj dal obesiti na vislicah, ki jih je Haman pripravil za Mordohaja. Ta zmaga Judov nad tiranskim Hamanom je postala povod za judovski praznik veselja, imenovan purim (Est 9,18-19).

Protijudovsko razpoloženje v srednjem veku je bilo povod, da so ime perzijskega kralja Ahasverja začeli uporabljati kot ime »blodečega Juda«.

V zahodnoevropski protijudovski srednjeveški legendi je Ahasver predstavljen kot Jud, ki je bil navzoč pri Kristusovem križanju, se iz njega norčeval in mu ni dovolil počivati, ko je nosil križ. Zato ga je zadela kazen večnega tavanja in tujstva. Zamenjava Ahasverjeve narodnosti in vloge ni našla poti v strokovne kroge razlage Svetega pisma, uveljavila pa se je v literaturi, likovni, glasbeni in filmski umetnosti. V ozadju legende, po kateri je perzijski kralj prestavljen kot Jud, je morda njegov zakon z Judinjo Estero.

Ni znano, na katere vire se je opiral Anton Aškerc, ko je spesnil tri pesmi z osrednjim motivom Ahasverja, še težje je odgovoriti na vprašanje, kakšno vlogo ima Ahasver v njegovi osebni pesniški izpovedi. Predstavljen je kot »demon«, ki blodi po svetu in uči nove nauke. V pesmi *Ahasverjeva himna noči* se predstavi kot blodeči potnik: »Odkar po svetu blodim ti preklet« (Aškerc 1951: 23). Motiv »blodečega« Juda je za Aškerca samo na videz prekletstvo, v resnici v njem vidi zelo sugestivno metaforo človekovega iskanja lastne poti v življenju. Motiv »blodečega« Juda je v Aškerčevi poetičnosti večpomenski, prav v tem pa je tudi njegova prednost. Sklepna stiha se glasita: »Tam zarja nova, jutro dobe nove, svobode sonce tam se že rodi!« Po osnovnem sporočilu je tej pesmi podobna pesem *Ahasverov tempelj*. Pesnik že na začetku izpostavi večnega popotnika Ahasverja kot metaforo za nemirni »duh človeški«:

*Preromal ves sem svet v stoletjih dolgih
in molil v templjih sem vseh bogov,
a zadovoljen nisem bil v nobenem;
zato postavil sem si tempelj nov.*

Pesnik si je postavil »novega boga«, ki ni nezmojljiv, ki se kesa in ki je popotnik, kakor on sam:

*... Kakor jaz si Ahasver nestalen.
Skozi veke goni te nevidna moč*

*naprej po svetu čez puščave divje,
skozi črni mrak in skoz viharno noč!*
(Aškerc 1951: 395–396)

S pesmijo *Ahasver pod križem* se Aškerc najbolj jasno navezuje na srednjeveško legendo o Ahasverju. V njegovi pesmi Ahasver govori Kristusu na križu in obuja spomin na njegovo zavzemanje za resnico, bičanje lice-merstva, sebičnosti, častihlepnosti, nadutosti in laži. V boju s svetom je Kristus padel kot žrtev fanatizma, toda obenem je bil končni zmagovalec. Ahasver se zdaj obrača h Kristusu in se kesa svojega grobega ravnanja na njegovi križevi poti – pod vplivom ščuvanja množice ga je odgnal, ko si je hotel oddahnuti pred njegovo hišo. Odtlej je zaznamovan za vedno:

*Pomniš Ahasvera? ... Htel si bil počiti
tam pred hišoj mojej ter si oddahnuti.*

*S križem tvojim bil sem te nerad odgnal –
ščuvala me nate besna je druhal.*

*Brez miru za kazen zdaj po svetu blodim.
Devetnajst sto let že ožigosan hodim.*
(Aškerc 1951: 54)

V kazni na večno brezdomstvo in blodenje po svetu pa pesnik vidi velike možnosti spoznanj, za katere so ljudje »ustaljene« domovine pri-
krajšani. Ta izkušnja v njem prebudi sočutje do trpečega in obsodbo splošnega moralnega stanja med ljudmi:

*Razumeli niso tvojega duha,
polnega ljubezni tvojega srca.*

*Pa namesto sprave in miru, ljubezni
tvoji že učili verniki so jezni*

*često le sovraštvo, srd in slepi črt,
brate drugih misli pa gonili v smrt ...
(Aškerc 1951: 55)*

Najbolj smelo je Aškerc uporabil motiv blodečega Juda v pesmi *Ahasver oznanja novo vero* (Aškerc 1990: 11–13). Uvodni del pesmi se glasi:

*Jaz Ahasver, popotnik večni,
jaz stari modrijan nesrečni,
ki premišljudem svet
že tisoč let,
ki gledam bliskoviti čas
s preroškimi očmi
in vidim vse, karkoli se godi ...*

Temu sledi pesniški nasvet, naj sodobni človek ne sledi »stari« veri o božji navzočnosti v »nebesih«, temveč naj boga išče v svojem duhu, v svojem razumu, v samem sebi:

*Verujte v sebe in v zemljo to!
Tu vaše sveto je nebo,
tu blaženi vaš raj
in tu vaš pekel je na vekomaj!
...
O, ne verjemite prevari!
Kdo videl kdaj je »oni« svet?
Pa vendar vam že tisoč let
o njem pripovedujejo
in pridigujejo ...*

Pesem Aškerc končuje z mislijo, naj ljudje že na tem svetu kaznujejo greh, zahtevajo plačilo za svoj pošteni trud in znoj:

*Tako borite se,
tako potite se
nesoč i s sabo svojega boga
na dnu srca –
in vi ustvarite si raj sami!
To novo svojo vero vas uči
vaš stari modrijan nesrečni,
vaš Ahasver, popotnik večni.*

Raziskovanje evropskega literarnega okolja, iz katerega so črpali slovenski pesniki in pisatelji, sicer razkriva skoraj nepregledno število del, ki temeljijo na srednjeveški legendi o Ahasverju. Motiv je postal priljubljen v Nemčiji, Franciji, Angliji, na Danskem in Švedskem, na Češkem in Slovaškem. Med drugimi je Goethe napisal pesem na to temo; njeno zasnovo je skiciral v svojem delu *Umetnost in resnica*. Friedrich Nietzsche ima v sekciji Senca v delu *Tako je govoril Zaratustra* značaj, ki se nanaša na Ahasverja. Na Danskem je motiv Ahasverja med drugimi obdelal Hans Christian Andersen kot angela dvoma. Blodeči Jud je med drugim podlaga eseja *Najnesrečnejši* v delu Sorena Kierkegaarda *Ali – ali*. V Franciji je lesoreze blodečega Juda izdelal Gutave Doré (1852). Na podlagi te legende je francoski pisatelj Eugène Sue med drugim objavil roman *Blodeči Jud* (*Le Juif errant*, 1844–1845), ki je navdihnil nastanek številnih oper. Posebno znana je opera J. F. Fromental Halévyja z naslovom *Blodeči Jud* (*Le Juif errant*, 1852). V 19. stoletju je Ferruccio Busoni sestavil libreto (1890–1891) za opero na podlagi legende o blodečem Judu. V 20. stoletju je nemški skladatelj Volker David Kirchner (r. 1942) uglasbil oratorij *Ahasver* (1998–2000), ki so ga prvič predvajali leta 2001. Srednjeveška protijudovska legenda pa je tudi posredno vplivala na literarno in glasbeno ustvarjanje v zadnjih

stoletjih. Richard Wagner je na podlagi legende, zasnovane po resnični osebnosti, nizozemskem kapitanu Bernardu Fokkeju iz 17. stoletja,¹³ med drugim uglasbil opero *Leteči Holandec* (Der fliegende Holländer, 1843), z idejo o kapitanu, ki je preklel Boga in bil obsojen na večno popotovanje po morju, podobno kot potujoči Žid v krščanski legendi. Zdi se, da je tudi Wagnerjevo delo *Parsifal* (1882) nastalo pod vplivom srednjeveške protijudovske legende, kajti Kudry se posmehuje Kristusu, dobi ime Horidiada in je podobno kakor Ahasver (in Holandec) obsojena na večni nemir. Po Wagnerjevi različici je Kundry končno rešena, ko jo Parsifal krsti (prim. Dechtel et al. 2009: 626–632).

Izjemna razširjenost motiva blodečega Ahasverja v evropskem literarnem prostoru dobi svojo pravo razlago šele v širšem kontekstu motiva tujstva kot eksistencialnega problema. Na ta način je motiv uporabil Anton Aškerc, ko je blodečega Ahasverja v nekaterih pesmih uporabil kot simbol nemirnega duha. V tem smislu človeka kot nemirnega in nesrečnega »romarja« je Ahasver najverjetneje dojet tudi v Cankarjevi povesti *Življenje in smrt Petra Novljana* (Cankar 1971: 213), med sodobnimi pisatelji pa je posebej zanimiva uporaba tega motiva pri Andreju Hiengu, ki je motiv blodečega Ahasverja vključil v svoj roman *Čudežni Feliks* (predstavljen bo v nadaljevanju).

4. ODNOS DO JUDOV PRI IVANU CANKARJU

Ivan Cankar je pokazal svoj odnos do Judov v več besedilih svoje kritike, pisem in literature.¹⁴

¹³ Kapitan, v nekaterih izročilih imenovan tudi kot Falkenburg, Van der Decken ali Ramhout van Dam, je bil znan po tako hitri plovbi med Nizozemsko in Javo, da so ljudje namigovali na njegovo povezanost s hudičem. Po več različicah zgodbe naj bi se kapitan zaklel, da bo Rt dobre nade obplul v orkanu, pa če bo okrog njega plul do sodnega dne, nekatere druge različice navajajo, da se je na krovu zgodil zločin ali se je razširila kuga.

¹⁴ O problemu antisemitizma pri Cankarju so doslej pisali Janez Peršič (1985), Igor Grdina

V zgodnjem kritičnem članku *Melanholične misli* (1900) Cankar piše, da je bil neki židovski vagabund na Češkem obtožen umora dveh krščanskih deklet. V opisu dogajanja odkrijemo, da je Cankar obsojal surovo, strastno, krvohlepno preganjanje domnevnega zločinca:

Neznaten židovski vagabund je bil obsojen v neznatnem češkem mestu na vislice, ker je umoril dvoje krščanskih deklet. Pravda je trajala skoro dve leti, in v tem dolgem času je praznovala človeška kanalja svoje orgije. Tisoče ljudi je hrepenelo po krvi onega neznanega žida. Niso hrepeneli po njegovi krvi, da bi »zadostili pravici« ali kakemu drugemu bedastemu idealu, hrepeneli so samo po krvi, ker jim je tako velevala kanalja. /.../ Ne vem, kaj bi dal, da bi videl tisto množico, ki je dvigala pesti in preklinjala, ko sta stopila iz sodne hiše zagovornika Hilsnerjeva. V tisti uri je vrgel človek raz svojo ramo spretno tkano hinavsko haljo, ki se imenuje »civilizacija«; in natura se je pokazala v vsem svojem veličastju (Cankar 1970: 271).

Cankar poudarja, da ljudje preganjajo njim drugačne iz nekakšnih prvobitnih, zverinskih strasti, iz svoje »nespremenljive nature«. To človeško zverinstvo postavlja v oster kontrast s človekovimi »genljivimi frazami«, ki se ob takih zločinih pokažejo kot navadno hinavstvo, vsa »velika dela človeškega duha« pa kot nepomembna. Verjame celo, da je človek z »nedolžnim smehljajem« zmožen obrednega umora:

Jaz verujem trdno in iskreno v ritualni umor. Veroval sem vanj trdno in iskreno, ko sem čital o grozovitostih španske inkvizicije, zgodovino hugenotov in albingencev na Francoskem, povesti o preganjanju židov na Angleškem in na Nemškem, poročila o smrti Husovi in Giordana Bruna ... To je tekla kri, ter so segali do neba plameni, dišeči po sežganem človeškem mesu! Tako je baje zahtevala vera. Če ni zahteval ritus, je zahtevala dogma!

(2005), najizčrpnije pa Luka Zibelnik (2007). Zadnji poudarja, da sta Janez Peršič in Igor Grdina zapisala »bolj ali manj milo sodbo Cankarjevega antisemitizma« (Ibid., 4).

Človeška natura si dela svobodno svojo pot, in nihče nima pravice ne moči, da bi ji branil (Cankar 1976: 272).

Leto dni zatem Cankar v svoji kritiki zbornika Almanah z naslovom *Almanahovci* (1901) v slabšalnem pomenu omenja židovsko-liberalno Novo Prešo (dunajski časnik *Neue Freie Presse*) (Cankar 1975: 100). Isti časopis negativno vrednoti tudi v članku *Kako sem postal socialist* (1913), ki ga napiše že v svoji poznejši, ljubljanski dobi. Omenja ga kot glasilo »dunajskih nemško govorečih židov« ter »glasilo avstrijske inteligence vseh narodnosti in ver«, uvodne članke, ki jih »v palestinsko-pojočem slogu piše gospod Moritz Benedikt«, pa označi kot »avstrijski evangelij« (Cankar 1976: 120–121). Podobno Cankar o Judih slabšalno piše tudi v feljtonu *Zgodovinska seja* (1910), v kateri ironizira deželni umetniški svet, ki ga je na predlog Evgena Lampeta ustanovil deželni zbor kranjski februarja 1910 in ki po sodbi Izidorja Cankarja ni opravil nič pomembnega. V tem feljtonu Jude ironično omenja med tistimi, ki so »po deveti deželi« razglasili novico o obstoju »umetnosti«:

Po deveti deželi se je bil nenadoma razlegel glas, da je umetnost na svetu. Nekateri so rekli, da je bil razglasil to novico židovski kramar, ki je romal od vasi do vasi s pisanimi rutami, trakovi in podveznicami; drugi so rekli, da si je bil izgubljen študent v svoji pijanosti izmislil ta čudni evangelij; bili pa so tudi ljudje, ki so rekli, da se je bil v kresni noči oglasil klic iz nebes (Cankar 1975: 221).

Strinjati se je mogoče z oceno Janeza Peršiča (1985: 21) in Igorja Grdine (2005: 78), da je najočitnejši zgleđ sovražnosti do Judov v Cankarjevi literarni kritiki njegova kritika romana Arturja Severa *Žena*. V tej svoji knjižni oceni iz leta 1910 Cankar besno obtožuje nekega nemškega Juda, da je s svojimi »umazanimi židovskimi krajcarji« plačal študenta za prevajanje »nesramnega šunda« v slovenščino, potem ko literarnega šunda Slovenci dotlej niso poznali. Jud naj bi plačal za uničevanje slovenske kulture:

Pred nekaterimi leti je neki dunajski žid lovil študente, da bi mu prevajali v

slovenščino tisti nesramni šund, zoper katerega so prav takrat začeli pošteni časopisi brezobziren boj. Veliko se je trudil, preden je dobil siromaka, ki se je polakomnil umazanih židovskih krajcarjev. Naših študentov je bilo sram takega dela, kajti kakor so bili lačni in žejni, so v tistih časih še vedeli, da je tiskan papir vsaj v daljni zvezi z narodovo kulturo ter da bi oskrnil to kulturo, kdor bi vedoma in zaradi gole kupčije ponujal ljudem onesnažen papir, roman imenovan. [...] Nerodno je le bilo, da nas je bil obdaril s takim blagom nemški žid, da nismo imeli svojega domačega, samoniklega šunda. Letos smo ga dobili; zdaj ne pogrešamo ničesar več (Cankar 1975: 51).

Vprašanje je, od kod Cankarju tak pogled na Jude. Igor Grdina je mnenja, da se je Cankar na Dunaju »nalezl nekaj modnega mnenjskega antisemitizma (ni bil samo krščanskosocialni!), globljih (svetovnonazorskih) korenin pa le ta pri njem k sreči ni prignal. Navsezadnje je Cankar – podobno kot že pred njim Aškerc – občudoval poezijo Heinricha Heineja« (Grdina 2005: 80)¹⁵; bral je tudi Barucha Spinozo (gl. Avsenik Nabergoj 2005: 22; Zibelnik 2007: 69). Janez Peršič pa meni, da se je v »žide« Cankar

zaganjal predvsem kot v kapitalistične mogotce, ki so se s pomočjo denarja vtikali tudi v kulturo in politiko. Cankarju je bil zoprni Žid, ki je bil kapitalist in liberalec, ni pa sovražil po svetu raztresenega in v preteklosti preganjanega židovskega ljudstva. [...] Cankar (je bil) brez dvoma sin svojega časa in okolja, tako ožjega vrhniško-ljubljanskega kot širšega ottakrinsko-dunajskega. V dunajskem »židovsko-liberalnem« lobbyju je iskal izvor marsikaterega družbenega zla. Zato je bil idejni pristaš tiste levice, ki je verjela, da se tudi

¹⁵ Kot piše Igor Grdina, so bili Židje vse od konca 19. stoletja »... navajeni poslušati vsakodnevne obtožbe, da so paraziti človeštva in nesposobni produktivnega dela. Njihova domnevna 'izredna pohlepnost' se je razglasila za 'dedno' in 'patologično' [...] Širile so se narazličnejše 'znanstvene teorije', ki so ljudem oznanjale takšne in drugačne 'rasne' oziroma 'biologistične' resnice. 'Krvna' determiniranost naj bi bila odločilna za lastnosti narodov in posameznikov. Še zlasti Semitov« (Grdina 2005: 80).

z antisemitizmom bojuje za boljši svet. Antisemitizem [...] v Cankarjevem času ni veljal za nedostojnega (Peršič 1985: 22).¹⁶

V Cankarjevem času še niso mogli slutiti groznih posledic, ki jih bo lahko povzročil antisemitizem v svoji skrajni fazi. Judje so na Dunaju, tam jih je Cankar spoznaval in o njih pisal, imeli ugled, tudi zaradi Zweigovega *Včerajšnjega sveta*, takratni, tudi Luegerjev antisemitizem, pa se je večinoma »izživljal le v zaničevanju Judov. Akcije za njihovo popolno uničenje si še ni bil sposoben zamisliti« (Grdina 2005: 80).

V svojih pismih Cankar Jude omenja redko. V pismu svojemu bratu Karlu z Dunaja dne 26. 2. 1900 zapiše: »Haust du meinen Juden, so hau ich deinen Juden!«,¹⁷ ko izraža kritiko klerikalizma in svojo željo, da bi Slovenci imeli »dnevnik, ki bo popolnoma in odkrito protiverski, a v socialnem oziru najbližji socialnemu demokratizmu ...« (Cankar 1970: 69–70). V pismu gospe Löffler z dne 28. 4. 1910 Cankar svoji nekdanji gospodinjji predlaga, naj kakemu Judu proda njegov leksikon: »Heute mag ich nicht weiter schreiben. Was sollte ich auch? Wenn Sie in Not sind, verkaufen Sie mein Lexikon. Ein Jud wird das schon besorgen. Ich brauche ja den Plunder nicht. Aber tun Sie es nicht vor Montag ...« (Cankar 1972: 176).¹⁸

Cankarjev odnos do Judov pa se ne kaže samo iz njegovih kritičnih člankov, temveč ga razkrivajo tudi njegova literarna dela – med drugim več črtic in novel ter romani *Na klanecu*, *Tujci* in *Hiša Marije Pomočnice*. V noveli

¹⁶ Peršič ugotavlja, da »na Slovenskem v Cankarjevem času skoraj ni bilo Židov, da bi se nad njimi izživljal dejavni antisemitizem. Formalni antisemitizem se je najbrž hranil predvsem iz severnih kuhinj, zlasti dunajska mu je morala dobro dišati, pa tudi hrana od usodnih rečic južno od Kolpe in Sotle mu bržkone ni bila odveč. [...] Med Slovenci v Cankarjevem času je bila beseda Jud (in ne samo Judež, kar bi bilo razumljivo) pomenila vsakodnevno psovko za lakomnika, zahrbtnega in brezobzirnega v denarnih zadevah«. Izraz »formalni antisemitizem« po njegovem dobro zajame pojem slovenskega antisemitizma oziroma »antisemitizma brez Judov« (Peršič 1985: 22).

¹⁷ Prevod: »Če ti udariš mojega Juda, jaz udarim tvojega Juda«.

¹⁸ Prevod: »Danes mi ni do tega, da bi dalje pisal. Kaj neki tudi bi? Če ste v stiski, prodajte moj leksikon. Kakšen Jud bo že poskrbel za to. Jaz šare ne potrebujem. Toda tega ne storite pred ponedeljkom.«

Kralj Malhus (1899) iz pisateljevega dunajskega obdobja je za moškega usodna in pogubna ženska Judinja Milena Timaeus, hči bogatega židovskega trgovca Timaeusa, lastnika podjetja s perzijskimi preprogami Jordan&Timaeus. Cankar jo opiše kot damo belega obraza in globokih, zamišljenih temnosivih oči, ki je skoraj še otrok, oblečen v svetlo obleko, »ki se [...] ovija(la) poželjivo mladih, trepetajočih udov« (Cankar 1972: 216–217). Vanjo se kralj nepopisno zaljubi in od brezupnega poželenja povsem oslabi. Ko Milena ponoči uide k zanikrnemu študentu Milanu, kralj po vsem kraljestvu prepove spolno ljubezen (Ibid., 238).

V Cankarjevem romanu *Na klancu* (1901) Jud molči in ne posreduje, ko bičajo Kristusa. Pisatelj podobo brezčutnega Juda uporabi kot komparacijo, ko ga primerja z brezčutnimi ljudmi, ki niso hoteli videti trpljenja ubožne deklice, njegove matere: podobno kot »tisti žid v cerkvi, ki sedi ob strani in gleda, kako bičajo Jezusa«, tudi romarji nočejo čakati male Francke, ko jokajoč teče za vozom proti romarski gori (Cankar 1971: 18). Po drugi strani pa je Cankar sočuten do umirajoče judovske deklice Pavle v romanu *Hiša Marije Pomočnice* (1904). Opiše jo s posebno pozornostjo – kot dekle nenavadno jasnih in razumnih oči, ki sredi drugih deklet v sobi živi v svoji samoti in ne govori z nikomer (Cankar 1972: 21–22). Tako kot druga bolna dekleta tudi »židovko Pavlo« vsako nedeljo v bolnišnici obiščejo njena mati, brat Edvard in njene sestre, a pogovor med njimi je tih in hladen, skoraj prisiljen, »kakor na posetih pri tujih ljudeh« (Ibid., 21–22), toda enako hladen in odtujen je tudi pogovor nejudovskih deklet in njihovih staršev.

Cankar na več mestih svojega romana s posebno pozornostjo opiše tudi zunanost in vedenje Pavlinega brata Edvarda:

Edvard je bil mlad fant, obraz mu je bil čisto ženski, mehak, nežen, brez brk; izpod črnih, kodrastih, židovskih čas se je svetilo čelo kakor od marmorja; velike oči so se ozirale malomarno in mirno po sobi. Klobuk je držal z obema rokama na hrbtu, iz suknje so mu visele rokavice od rumenega usnja (Cankar 1972: 21–22).

Edvard s svojo pozornostjo in prijaznostjo do mladih bolnic v Tini zaneti hrepenenje po telesni bližini, a plamen hrepenja in strasti kmalu pogasi žalost ob spoznanju nedosegljivosti sanj:

Mlad je bil in lep, bela so bila njegova lica, na visoko čelo so padali svetli črni kodri; hodil je z lahkim gosposkim korakom in ko je govoril, ko se je nasmehnil, je bilo Tini, da bi mu stregla vdano in da bi bila njegova dekla za zmerom [...] Zaprle so se duri, ali Tina ga je videla, ko je stopil prednjo mimogrede in se je nasmehnil veselo; prišla je noč in Tina ga je videla pred sabo še zmerom in je čutila njegovo roko na licih, na lasah, na prsih. Čakala je nedelje s težkim srcem in žalostna je bila, če ni prišel« (Cankar 1972: 56).

Potem ko je Edvard v romanu opisan kot blag in zamišljen fant, prijazen do sestre in drugih bolnic, so njegove starejše sestre opisane kot »bujno razvite« in »kričeče oblečene« Judinje (Cankar 1972: 57).

V romanu Cankar ne dela vrednostnih razlik med Judovko Pavlo in nejudovskimi dekleti. To je morda najbolj razvidno iz prizora, v katerem umirajoča Katica neko noč doživi privid svoje matere, v trenutku njene smrti. V sanjah ji mati prinese prelepo rdečo rožo in jo poboža. Nato pridejo v sobo angeli, ki imajo obraze njenih vrstnic, bolnih deklic, med njimi je »celo Pavla, židovka«:

Tiho so hodili po sobi, – toda glej, vsi obrazi so bili znani. To je Tončka, ki gleda veselo z velikimi slepimi očmi, in tam je Malči, ki ima tako nežen, majhen obraz in tako živorazumne, razmišljajoče oči in čelo kakor sneg, in celo Pavla, židovka je tam. Žarka svetloba je razlita naokoli in v svetlobi hodijo, beli, komaj razločni, tihi angeli, noge se ne dotikajo tal ... (Cankar 1972: 78).

Potem ko je v *Hiši Marije Pomočnice* judovsko dekle v Katičinem prividu opisano celo kot eterično, pa je Jud v Cankarjevi črtici *Materina slika* (1905) označen zelo negativno. V tej svoji avtobiografski črtici se pisatelj spominja, kako je nekoč v finančni stiski na Dunaju nepremišljeno prodal kovček, v katerem je bila slika njegove matere. Risbo z materinim obra-

zom je Cankar narisal na list papirja pred njeno smrtjo in ta podoba mu je pomenila veliko več kot le droben spomin. Ko jo je izgubil, je pretresen ugotovil, da si brez nje ne more več priklicati pred oči obraza svoje mrtve matere, in se zbal, da bo izgubil stik z njo. Naglo pohiti k judovskemu trgovcu, da bi dobil kovček nazaj, a judovski starinar je do njega neprijazen in osoren. Zaradi pisateljeve vneme – za vračilo kovčka Judu ponuja stotaka, tisočaka – trgovec končno postane celo sumničav in pomisli, da je pred njim tat, ki hrani v kovčku kdovekaj. Pisatelja spodi in se »umazano zasmije«. Ob izkušnji zlobe in privoščljivosti trgovca pisatelj sklene: »žid je in se veseli moje nezgode« (Cankar 1974: 329).

Jude Cankar slabšalno označuje tudi v črtici *Nespodobna ljubezen* (ok. 1906/1907), v kateri omenja »iztegnjeno roko in razkročene prste« kot tipično judovsko gesto (Cankar 1972: 92). Da so ljudje imeli do judovskih deklet predsodke, je razvidno ob Cankarjevi primerjavi s krščanskimi dekleti. Še tako lepa Judinja je bila za moškega sicer lahko usodna, a vendarle je bila »le« Judinja, ne pa »krščanska svetnica«, pred katero bi človek pokleknil. Tako v noveli *Melitta* iz zbirke *Volja in moč* (1911), ki je nastala že po Cankarjevi vrnitvi z Dunaja v domovino, pisatelj opisuje poljsko Judinjino Melitto kot izjemno lepo žensko »prosojno belih lic« in »temne luči njenih oči«. Ta Judinja je bila umetnikom in študentom model in vanjo so bili vsi po vrsti strastno zaljubljeni. A Melitta je bila od njih odmaknjena, bila je »mirna in bela kakor kraljica, že od nevedne želje same oskrunjena«; bila je razumna, nedostopna in nedosegljiva, kot zapiše pisatelj:

Kdo da je bila Melitta, odkod in kaj, nihče ni vedel natanko. Nekateri so rekli, da je ločena od moža, drugi so pravili, da je vdova, govorili pa so tudi, da ni ne vdova, ne ločena žena, temveč samo prijateljica svojih prijateljev. [...] Malokdo se je menil za puste govorice in tudi se nihče ni trudil, da bi segel skrivnostim do dna. Melitta je bila tako lepa, da bi človek omamljen pokleknil prednjo, če bi mu povedala, da ni poljska židinja, za katero so jo razglašali, temveč krščanska svetnica, sama sveta Agata (Cankar 1974: 22–23).

Izmed literarnih besedil Cankarjev pravi pogled na Jude še najrazločnejše razkriva njegova satirična povest *Krčmar Elija* (1911). V njej Cankar prikaže judovskega krčmarja Elijo Nahmijasa, ki kot tujec nekega dne pride v osojniško faro, nato pa ljudi skvari in spretno izkoristi njihovo lenobo za svoje bogatenje. Takoj ko župnik zagleda prišleka Elijo, od hudih slutenj izdihne. Farani za pokojnikom globoko žalujejo in zdi se jim, da se je skupaj z njim tudi božja roka prenesla v druge kraje. Ko pa žalost mine, začejo prešerno popivati v gostilni novega krčmarja Elije. Že opis njegove zunanosti v bralcu povzroča nelagodje in vtis neiskrenosti, saj pisatelj razkriva neskladje med njegovimi sladkobnimi besedami in nasmehom ter grabežljivimi gestami:

Kraj duri je stal tujec krčmar in se je prijazno poslavljal od svojih pijanih gostov. Njegov obraz je bil siv in ves gol, toda smehljaj se je slajše od medu; njegovi prsti so bili dolgi in koščeni, krempljem podobni, ali segali so mehko in priljudno v roke faranov; le čudno se je zdelo pijancem, da je krčmarjev črni plašč do vratu zapet in da mu sega do gležnjev (Cankar 1974: 84).

Vase zagledani prebivalci osojniške fare, ki jim godi Elijeva priljudnost, pa so slepi za skrite namene stiskaškega in oderuškega Juda. Ta jim z alkoholom uniči pamet ter jim ukrade njihovo premoženje in posest. Nekateri v obupu napravijo samomor, drugi pa ob izgubi zemlje le osuplo in nemočno strmijo v lokavi obraz Elije, ki se pred njimi pokaže razgaljen, v povsem drugačni, pravi luči. Propade tudi nekdanji gospodar Kovač in spoznanje je zanj trpko:

»Čuj, žid! V mestu sem bil, da bi vzdignil denar. Drugače sem jeseni nosil denar v mesto, letos pa sem šel ponj. Niso mi ga dali, ker pravijo, da sem do grla zadolžen. Žid, kaj praviš?!«

Elija je pomežiknil, kakor da se mu je bilo zableščalo, in je privzdignil rameni.

»Kaj bi rekel! Doslej si gledal sam, še zdaj sam glej.«

»Ne boš tako opravil!« je vzrojil Kovač. »Povej, če sem zadolžen do grla, ali ne!«

»Kaj ne znaš sam računiti in šteti? Če so rekli, da si, torej si!«
»Prav si povedal, žid! Štel bom sam in računil, natanko štel in računil.«
»Pametna beseda. Tudi jaz bom štel.«
»Zdaj pa najprej meni šteje! V mestu niso vedeli, kdo sem, ti veš.«
Elija ga je lokavo pogledal izpod obrvi in se je umaknil za korak.
»Vem, kdo si, zato ne dam!«
Kovač je osupnil.
»Doslej si dajal, čeprav si odiral.«
Krčmarjev obraz pa je bil nenadoma ves trd in siv. »Dokler si bil gospodar, sem dajal; zdaj nisi več gospodar« (Cankar 1974: 116–117).

Ko Kovač spozna vso resnico o Judovi pretkanosti, ga prebiča, da se mu čez obraz ulije kri, nato Kovača uklenejo zaradi njegove nagle jeze. Kmalu tudi drugi Osojčani spoznajo krčmarjevo prevaro; na Elijo so besni, zmerjajo ga z »antikristom« in »satanom« ter mu požgejo domačijo. Ko v ognju ne najdejo Elije, prvi ugiba: »V zemljo se je udrl, saj ni bil človek!« Drugi pravi: »Ostal je v ognju, pa ni zgorel, saj je zlodej sam.« Spet tretji se prestraši: »Joj se nam, če je živ!« (Cankar 1974: 141).

A Elija leži pod grmom, v tri gube zvit; čez čas na pogorišču postavi gosposko hišo. S podložniki ravna »hujše, nego svoje dni valpet s tlačani«, sam pa začne popivati. A njegovo početje se krčmarju končno obrne v zlo. S svojo preračunljivostjo na vrhuncu svoje moči nasede ženski, ki je tudi za Osojčane tujka. Ženska krčmarja omreži in smeje jo predstavi svojim tlačanom kot njihovo kraljico: »Kralja imate, zdaj pa pozdravite še kraljico!« Osojčani so do nje zelo spoštljivi; »... kjer se je prikazala in kamor je šla, so jo tlačani ponižno pozdravljali; še za njenim hrbtom nihče ni pljunil. Tudi njeno ime ni bilo krščansko: Elija jo je bil krstil za Izis.« Toda pokaže se, da je ženska še bolj zvita in preračunljiva od Juda; s svojo nečimrnostjo in razsipnostjo ga kmalu spravi na boben. Ko ji Jud ne more več ustreči, ker je postal revež, jo vpraša: »Izis, kaj o ljubezni in o zvestobi še besede ni?« Izis mu odgovori: »Saj o ljubezni in o zvestobi nikoli nisva govorila!«

(Cankar 1974: 146–147). Nato Izis pospravi svoje stvari in se z dragoceno balo odpravi v mesto. Elija se neznansko napije in se zbuja šele čez teden dni. Odtlej samo še popiva, in ko nekoč pijan stopi na cesto, ne opazi voza, ki plane »s hriba v dolino kakor ptica od neba«. Omahne in obleži v prahu, vsa kopita in kolesa pa gredo čezenj, tako da črna kri lije v prah.

Ko se vsa žalostna zgodba konča, se v fari začne novo življenje. Vanjo se vrnejo redki pošteni fantje, ki so se v letih, ko je Osojčanom vladal Jud, umaknili iz doline, in na novo začnejo postavljati domačije.

Ob podobi pretkanega judovskega krčmarja tudi pri Cankarju zasledimo motiv blodečega Ahasverja kot prisposodbo nesrečnega »romarja« nemirnega duha. V povesti *Življenje in smrt Petra Novljana* pisatelj zapiše: »Odkod pa ti, romar, ti stari Ahasver s potuhnjeno mladim obrazom, ti lažnivec po rojstvu? Kaj pa ti med ljudmi? Ti, ki si videl smrt, ko si se rodil?« (Cankar 1971a: 213).

Glede na vsa obravnavana dela se je mogoče strinjati z oceno, da »Cankar v svoji literaturi [...] ne pristaja na stereotip, da je sleherni Jud trgovec ali kapitalist, ki izkorišča vse okoli sebe in je zato bajno bogat«. ¹⁹ Judje so namreč prikazani »vsaj do neke mere kot *individui* (ne samo kot *reprezentanti tipa ljudi*)« (Grdina 2005: 81). ²⁰ V nasprotju s *Krčmarjem Elijo*, ki slika lik skopuha, skušnjavca in prevaranta, pa judovsko dekle Pavla v *Hiši Marije Pomočnice* z etičnega vidika ni obravnavano nič drugače kot podobe drugih, nejudovskih bolnih deklet; vse so enako zaznamovane s trpljenjem in usodo prezgodnje smrti. Dodatno simbolno razsežnost prejme lik Juda v simboliki Ahasverja.

¹⁹ Izčrpnije obravnave podobe Judov pri Ivanu Cankarju obseg članka ni dopuščal in bo opravljena v prihodnje.

²⁰ V slovenske dežele je antisemitizem prodiral predvsem s severa, to je z nemško govorečih območij, prav tako je tudi izbruh slovenskega antisemitizma konec 19. stoletja temeljil na srednjeevropski tradiciji sovraštva do Judov. Luka Zibelnik poudarja, da je antisemitizem na Slovenskem obstajal že stoletja pred Cankarjem: »S preučevanjem antisemitizma bi tako lahko začel že z Maksimilijanovimi ukazi o izgonu Židov iz Štajerske in Koroške (1496), raznimi cerkvenimi in državnimi predpisi (npr. o posebnih židovskih znakih in getu), s katerimi se je omejevalo stike s Kranjci, in množico drugih ...« (gl. Zibelnik 2007: 19). V svojem diplomskem delu se osredotoča na 19. in 20. st., ki je bilo »prelomno za Slovence« (Ibid.).

5. BLODEČI AHASVER V HIENGOVEM ROMANU *ČUDEŽNI FELIKS* (1993)

Potem ko Ivan Cankar v povesti *Življenje in smrt Petra Novljana* motiv Ahasverja le na kratko omeni, pa je simbolika blodečega Ahasverja v besedilu sodobnega slovenskega pisatelja Andreja Hienga izrazitejša in postavljena v drugačen kontekst.²¹ Hieng v svojem meščansko-družinskem romanu *Čudežni Feliks*, pisanem s humorne, rahlo ironične distance, lik Ahasverja uporabi kot ključni motiv zgodbe, v katero je vpletena meščanska družina Kalmus-Missia. V to družino, ki živi v podeželskem slovenskem mestecu, odrezana od družbe, po spletu okoliščin v letih pred drugo svetovno vojno prideta dva »Ahasverja«, sin in nato še njegov oče. Najprej v družino po smrti svoje matere pride Feliks, ki pri šestnajstih postane sirota in je po materi, Kalmusovi sestri, ožji sorodnik družine Kalmus-Missia, po očetu pa Jud. Feliks velja za čudežnega otroka, ker na različnih področjih kaže izjemne sposobnosti. Njegov oče je romunski Jud Hirsch, ki si je kot odličen glasbenik volinist pridobil mednarodni sloves. Za svojega sina Feliksa se v njegovi otroški dobi ni zanimal. Ko pa ob pohodu nacizma na oblast v Nemčiji začuti osebno ogroženost zaradi judovskega rodu in je že na begu pred nacistično grožnjo, v tem obdobju že vidno usmerjeno v uničenje Judov, s sinom začne iskati stik. Šestnajstletnemu Feliksu, ki očeta ne pozna, se oglasi po telefonu in ga nato obišče. Sprva ga ne namerava vzeti k sebi in formalno priznati očetovstva, ker se boji, da ga bo s tem kot Jud spravil v hudo nevarnost. Toda osrednji dogajalni pramen se sklene prav s Feliksovo odločitvijo, da sprejme judovstvo in odide z očetom, kljub očetovim, na začetku pa tudi kljub svojim pomislekom. Roman se tako konča z odhodom

²¹ Andrej Hieng (1925–2000) ima po ocenah slovenskih literarnovednih znanstvenikov slog, ki je med najboljšimi v slovenskem pripovedništvu, in se uvršča med literarno-estetsko najbolj dognane slovenske pisatelje 20. stoletja (prim. Virk 2009: 5, tudi Kos 2002: 385).

Feliksa in njegovega očeta »na pot določljivega oziroma predvidljivega konca – s podobo dveh Ahasverjev torej«. ²²

V predzgodbi izvemo, da se zgodba začne leta 1937 v graščini na slovenskem podeželju; prelomni dogodek je smrt podjetnika Kalmusa, ki zapusti dve hčerki in ženo Štefanijo. Kalmus ves svoj čas posveča poslom, Štefanija pa ob tem pogreša gosposko družbo in začne moža varati s priložnostnimi ljubimci. Enega izmed njih, ruskega igralca, ki se skriva za podobo oficirja plemiškega rodu Leonida Jurjeviča Skobenskega, celo pripelje domov kot plemenitega prijatelja; ob teh mučnih doživetjih zanj Kalmus zboli in umre. Družinske posle prevzame omenjeni »plemeniti prijatelj« Skobenski, ki naj bi po revoluciji pobegnil iz Rusije pred boljševiki.

Prava zgodba romana se začne približno v drugem letu po Kalmusovi smrti, ko umre tudi njegova sestra in zapusti siroto, šestnajstletnega Feliksa, »čudežnega dečka«. Ta ne pozna svojega očeta in zato pride v skrbništvo k edinim znanim sorodnikom, k družini Kalmus-Missia (prim. Virk 2009: 9–10). V družini je čutiti skrhane odnose, kritičnost hčera nad promiskuitetnim vedenjem njune matere, njuna očitanja materine nezvestobe možu, ter pomanjkanja materinskega čuta. ²³ V takem družinskem razpoloženju ter v družbenem ozračju širenja nacizma in strahu pred holokavstom kot največjo grozo druge svetovne vojne Feliksa v osmem poglavju romana pokliče njegov judovski oče iz Bukarešte. Feliks zaradi slabe zveze ujame komaj vsako deseto besedo, a ujame tisto najpomembnejše: »Ja sam Theo Hirsch, tvoj otac! Dein Vater! Tuo padre! U oktobru u Zagrebu!« (Hieng 2009: 172). Zveza se nato pretrga, v sinu pa odpre

²² Prim. tudi Virk 2009: 27. Hieng je nameraval napisati tudi nadaljevanje tega romana, a mu to žal ni uspelo; fanta, ki je bil blesteče nadarjen in hkrati prikupen, ni nameraval »pošiljati« v Auschwitz, temveč na emigrantsko pot skupaj z očetom – čez Italijo, Francijo do Portugalske, za to pa je nameraval uporabiti obliko pikaresknega romana.

²³ Roman razkriva tudi avtobiografskost, ki se kaže iz spominov pisatelja. Spoznal je namreč več judovskih dečkov, ki so briljirali, podobno kot glavni junak romana.

obilo spraševanj in podre »steno doma, na katerega se je bil Feliks komaj navadil ...«

Potem ko se skozi celoten roman prek različnih pripovednih in slogovnih postopkov prepleta tematsko-motivni svet svobode, tujstva, ahasverstva, holokavsta, ljubezni in družinskih odnosov, se proti sredini romana, v enajstem poglavju, posebej izostri tema osebne in družbene identitete, v zvezi s tem pa tema tujstva. Motiv večnega potnika Ahasverja Hiengu omogoči simbolno umetniško sredstvo za refleksijo o večpomenskosti motiva tujstva na splošno in posebej v razmerju do Judov. Bralec ne more spregledati pisateljevega nevsiljivega sporočila, da se človek v položaju ogroženosti samodejno začne spraševati po svojem izvoru in življenjski usodi, ko išče rešitev iz nevarnosti. Psihološko enigmatično izrisani ruski emigrant Leonid Jurjevič Skobenski, o katerem lahko le ugibamo, ali je v resnici blazen ali le dober igralec, v pogovoru s Feliksom izreče slutnjo, da njegov stik z očetom pomeni zanj in za vso družino Kalmus-Missia grožnjo, saj je sovražnost nacistov do Judov vse večja:

Vidiš, vidiš, ti si pa ko nalašč izmisliš judovskega očeta! Iz Bukarešte! Kot da ti je nuja imeti očeta po šestnajstih sedemnajstih letih! Kaj si, če smem vprašati, počel do zdaj? Stradal? Zmrzoval? Ti je kdo stregel po življenju? Te je kdo smrtno žalil? Kje imaš pamet, da sprejmeš takole ponudbo z Balkana?! Kaj si misliš, za božjo voljo?! Kot zanalašč uganjaš norije, iz same vunderkindovske prevzetnosti! Vprašam: kdo ti more garantirati, da tisti, ki so se namenili zatreti vse Jude, ne bojo lepega dne pridrli sem k nam? Vprašam: se ti sanja, kako se oborožujejo? (Hieng 2009: 207).

Feliks odgovarja, da se ne misli prekrstiti, pa tudi novega priimka si ne bo jemal, pa vendar čuti, da svojega judovstva po očetu ne more zatajiti. Leonida sprašuje, ali méni, da je oče v človekovem življenju manj kot mati (Hieng 2009: 209). Feliks o judovstvu ne ve veliko, toda grožnja od zunaj je zanj povod za prepričanje, da se očetu kot Judu ne more odreči iz sramotne bojazljivosti. Nasprotno: »Ker te moje sorodnike preganjajo, bi se

moral solidarizirati z njimi. Čutiti z njimi. Biti eno z njimi. Obuditi davne instinkte« (Hieng 2009: 213).

Ob misli na grožnje nacistov Feliks Leonida sprašuje, »iz česa so se skuhale gromozanske zamere proti Judom«, ta pa mu odgovarja: »Zamere proti Judom, prav žal mi je, da moram to reči, niso vse iz trte zvite. Začeli so s tem, da so prodali Jezusa, zdaj pa ti kar en dva tri slečejo kožo, če je vsaj za silo cela, in če se z njo obeta kakšna kupčija ...« (Hieng 2009: 217). Obenem Feliksu razloži, da sta tujca v svojem okolju oba:

Vam ni jasno, da živite med ljudmi, ki so vam tuji po krvi in navadah, vi pa njim še bolj? Nikakor ne mislim na najine dobrotnice in vseh njenih dragih! Tu smo v zavetju prave srčne naklonjenosti, o tem ni dvoma. Ampak: koliko je debel zid te naklonjenosti? Govorim o ljudstvu tod naokrog. Kaj niste nikoli čutili, da je hiša, v kateri živimo, tale hiša, ki ji tako prijazno pravijo graščina, da je to nekakšna Noetova barka, da se ziba sama zase in da so vsi stiki z okoličnimi naključni. Midva pa sploh nimava nobenih! Midva specialno nič! Midva sva v enklavi sredi enklave, vi als Halbjude in jaz kot ruski plemič, ecco! /.../ Kakšni so meščani? Veliko zavrtnih pogledov. Zaprta in zavrta sorta ljudi. Jokati sem videl samo otroke in to ali ono žensko na pogrebu. Pravijo, da so zavistni in privoščljivi, da imajo radi tujo nesrečo. Komu se bojo prodali, če bo tako naneslo? Tako se lahko sprašujeva v nedogled, seveda lahko tudi na vse dobiva odgovor, ampak odgovori nama ne bojo nič pomagali. Ker sva tujca. Ko pridejo hudi časi, ljudstva najprej žrtvujejo doseljence (Hieng 2009: 217–218).

Rus tu in tam izda svoj antisemitski sentiment, ki se ga je očitno navzel, ko je bil še v Rusiji, toda sovražnost nacistične ideologije do vsega tujega v njegovi zavesti prebudi občutek posebne povezanosti s Feliksom, ki jo doživlja kot tujec.²⁴ Navsezadnje tujce preganjajo kar vsa ljudstva: »Ko pridejo hudi časi, ljudstva najprej žrtvujejo doseljence ...«

²⁴ V poglavju 20 naletimo na predsodek proti Judom v krajšem reku: »Jud obere, Jud pobere, pravijo« (Hieng 2009: 363).

Tudi v dvajsetem poglavju se Leonid Jurjevič in Feliks znova dotakneta teme tujstva; Feliks spozna, da sta si »po usodi nekako podobna«, in to

»... brez ozira na dejstvo, da greste vi proti šestdesetim, jaz pa šele proti dvajsetim. Moja usoda je tako rekoč v zapredku, vaša stoji velikanska pred nami, kakor otovorjena kamela. Ampak tudi mojo privzdiguje tisti posebni veter, ki je bil vas prinesel v tole deželo krompirja in žgancev. [...]«

»Kaj je ta veter, gospod Skobenski?«

»Ahasverska natura. Znamenito večno tujstvo. Prilagodljivost z vgrajenimi zavorami. Hitro učenje tujih jezikov« (Hieng 2009: 365).

Nekega večera se v graščini oglasi Feliksov oče Theodor Hirsch, da bi videl svojega sina, ki ga je v življenju videl samo dvakrat, prvič v stajici in drugič kot petletnega otroka. Opustita objem in Feliks mu ob močnem bitju srca ne more reči oče. Theodor sinu pojasni, da ga ni zapustil, temveč da mu je Feliksova mati prepovedala stike; da ima družino v Napoliju, sina Amadea, žena pa mu je umrla. Feliks čuti vse večjo povezanost z očetom; odkrije, da sta enake velikosti, enake kože, skoraj identičnih kretenj in čez čas mu zlahka reče oče. V šestindvajsetem poglavju je Feliks že odločen, da se pridruži očetu kot begunec v neznano, a oče ga noče izpostavljeni nevarnosti in zbranim domačim pravi:

Dva Juda na begu /.../ nimata ničesar in nikogar. Pač! Pomoč pride in pomoč pomaga, če smem tako reči, vendar je kakor razpršena. Jud, če je pravi Jud, biva z drugimi Judi v božjem srcu. Ko Boga izgubi, ni več nikjer z nikomer, kajne? Ali naj sam prižiga sveče na belem prtju? (To mi je ostalo: da sprašujem.) In zdaj vprašam, koga naj vprašam, zakaj so se ti ljudje, med katerimi smo najraje in najdlje živeli, zarotili, da nas bojo zatrli?! Postali smo nikogaršnji, ko smo postali njihovi. Dim nad Evropo. Ali ne bom bežal tudi pred svojim ljudstvom, ko bom bežal? Mar se nisem odvadil njihovih navad? Juda, Benjamin, Levi, slavni rodovi! Kdaj sem ugasil menoro in kateri veter mi je odnesel črni klobuk? Moj oče ga je izgubil, ko je vrtal po oficirskih zobeh! Zakaj nas sovražijo, zakaj jim smrdimo? Bil sem v Španiji in ves srečen, ker

ni nihče omenil izгона Judov v letu 1492. Grofične niso imele pojma, oh, tiste mršave, s cukrovo vodo počesane grofične! In zdaj? Kdo še ve za požig jeruzalemske sinagoge? Kako prijazni so bili Angleži s Felixom Mendelssohnom! Pokol v Yorku je bil leta 1190. Občasno sovraštvo je najbolj goreče. Zakaj nas ne marajo? Morda se ne brigamo dovolj za pokojnike ... Kaj je z grobom moje mame in mojega očeta? Poslal sem denar za kamen. So ga postavili? Kdo je še živ od sorodstva? Judje bomo ostali brez grobov, kajti zdaj se pripravlja velika krvava nevihta, jutri bo, največja od vseh, kar jih je bilo! Veter nas bo odnesel. Nobene zemlje ne bomo imeli, razen tiste na večnih poteh. Ahasverjev prah in Ahasverjevo blato ... Dim (Hieng 2009: 467–468).

Feliksiu prigovarja, naj ostane doma, a sin mu odgovarja: »Ne, s tabo bom šel, oče! Nepreklicno!« (Hieng 2009: 468). Očetu zagotavlja solidarnost v nesreči z besedami, ki kažejo njegovo zrelost in popoln obrat v njegovem razumevanju življenja:

Kako si pa ti to predstavljaš, prosim?! Ali misliš, da bi te pustil kar samega po svetu? Da nimam čuta odgovornosti? Da se bom vedel, kot si se, oprosti, vedel ti sam dolga leta in skoraj desetletja? Morda domnevaš, da ne morem čutiti z judovskim ljudstvom? Čutim, oče! Sprejemam slavo! Sprejemam izvoljenost in tudi vse strašne nesreče, od tega trenutka naprej! Ker razumem! Razumem tudi stvari, ki jih ti bržkone ne moreš več! Kupila bova menoro! Rešila se bova in nekoč se bova vrnila in gloria! (Hieng 2009: 469).

Andrej Hieng je s posebnim poudarkom na zavesti v ozadju judovske identitete v širšem kontekstu tujstva omogočil premislek o razmerju med širšimi in ožjimi vidiki tujstva. Leonid Jurjevič se svojega tujstva zaveda v dvojnem smislu. Na začetku ga muči občutek tujstva predvsem v razmerju do revolucionarne ideologije države, iz katere je moral bežati, ob vse bolj očitni grožnji nacistične ideologije se zave, da se mu obeta grožnja sistema, ki splošno nemoralnost združuje še s sovraštvom do etnično različnih ljudi. Kot predstavnik slovanskega sveta torej slutí sovražnost s strani germanske ideologije.

Pisatelj Hieng v tem širokem kontekstu razmišljanja o vprašanju identitete na individualni in socialni ravni odpre premislek o posebnosti judovske identitete. V normalnih okoliščinah sta Feliksov oče Hirsch in Feliks kozmopolita, ki ne razmišljata o svojem judovskem izvoru. Okolju se prilagodita tako, da sprejmeta splošna merila družbe in naroda, v katerem živita. Kar vesta o judovski kulturi, je del njune splošne izobrazbe, a ne vpliva posebej na njuno zavest. V trenutku grožnje, ki je usmerjena proti Judom kot predstavnikom neke posebne etnične, kulturne in verske skupine, pa hkrati spoznata, da sta bila v preteklosti tujca v razmerju do lastnega izvora. To občutita kot krivdo in ne razumeta, zakaj se predstavniki drugih etničnih in verskih skupin do Judov vedejo bolj sovražno kakor do nejudovskih skupin. Spontano se postavlja vse več vprašanj, ki jih prej nista zaznala: Kaj je posebnega pri Judih? Kaj so Judje zagrešili? Splošno znani ljudski reki o judovskem oduševanju in skoposti ju ne morejo prepričati. Ker Judje kar pregovorno izstopajo po podjetnosti in marljivosti, so takšni reki zanju najverjetneje izraz zavisti. Je torej uspešnost Judov edini ali vsaj glavni razlog sovražnosti do njih?

Čudežni otrok Feliks in njegov oče Hirsch v položaju, ko doživljata neracionalno sovraštvo do Judov v celotnem, ideološko poenotenem nacističnem bloku, začneta razmišljati o moralnih in verskih vidikih judovstva. Spoznata, da judovsko ljudstvo določa posebna zavest o izvoljenosti, ki je ni mogoče spraviti na skupni imenovalac kozmopolitske družbe. Izvoljenost je po svojem bistvu vprašanje identitete na osebni, etični ravni; zavest o izvoljenosti v spopadu s civilizacijo pomeni šibkost in nezaščitenost, bitko brez upanja na zmago v formalnem smislu. Njuna zmaga je v solidarnosti, v žrtvovanju, v smrti, v dostojanstvenem umiku v tujstvo, večno ahasverstvo. Ko čudežni otrok Feliks zazna svojo etično identiteto, zanj postane pomembno samo še eno: solidarnost s preganjanimi, s tujci sredi civilizacije, ki se je iz blišča sprevrgla v najhujše barbarstvo.

Andrej Hieng svoj roman o čudežnem Feliksu sklene z odhodom Feliksa in njegovega očeta na ahasversko pot brez predvidljivega konca:

»Brez komplikacij sta prešla tisto strašno, krivično mejo pri Rakeku. Na Krasu se je dokončno zvedrilo. Ko je Feliks pri Nabrežini zagledal Tržaški zaliv, velikansko zrcalo, se mu je godilo kakor nekoč nekemu severnemu pesniku, ki je menil, da je to, kar vidi pred seboj, prispodoba prostosti in sreče. Njuno potovanje je predmet druge, nove zgodbe« (Hieng 2009: 493). Nove zgodbe, v kateri bi spremljali usodo judovskega fanta in njegovega očeta v letih druge svetovne vojne, Hieng nikoli ni napisal.

SKLEP

V dolgem obdobju slovenske literarne ustvarjalnosti od najstarejših zapuščin ljudskih pesmi, legend in pravljic do sodobnih umetniških stvaritev je nastalo veliko del, v katerih so Judje predstavljeni pod različnimi vidiki. Študije o navzočnosti in življenju Judov na Slovenskem skozi stoletja nam posredujejo veliko dragocenih podatkov o okoliščinah, ki so vplivale na podobo Judov med Slovenci, toda literarni ustvarjalci v motivu Judov vidijo predvsem simbol, ki presega zgodovinski in sociološki okvir. Kritični ocenjevalci ravnanja Judov v odnosu do ljudi njihove nove domovine so seveda pri Judih odkrili tudi razloge za svoje kritike, zlasti še, ker so bili Judje zelo dejavni na finančnem področju; od tod stereotipi o judovskem pohlepu in brezsrčnosti, ki se jim v svojih delih ni izognil niti Ivan Cankar.

V zvezi z Judi pa se vsekakor kot veliko zanimivejši razkriva motiv drugačnosti in tujstva. Ta vidik je dobil svoje mesto že pri Francetu Prešernu, še posebej pa pri Antonu Aškercu, ki je veliko pozornosti posvetil motivu blodečega Ahasverja in ga v nekaterih pesmih uporabil kot simbol nemirnega duha. V tem smislu človeka kot nemirnega in nesrečnega »romarja« je Ahasver najverjetneje dojet tudi v Cankarjevi povesti *Življenje in smrt Petra Novljana*. Med sodobnimi pisatelji je Andrej Hieng motiv blodečega Ahasverja subtilno vključil v svoj roman *Čudežni Feliks* za opis prebujanja judovske identitete v ozračju sovražne nacistične propagande proti Judom

tik pred drugo svetovno vojno, s tem pa izrekel slutnjo najgrozovitejših posledic antisemitizma, ki je v kali bistveno povezan s problemom sprejemanja drugačnosti in tujega. V literaturi o Judih nas najbolj pretresejo spomini in pričevanja tistih avtorjev, ki so sami doživljali nerazumni antisemitizem, pogrome in holokavst ali o tem pisali. Grozljivo pri tem je, da holokavst ni bil rezultat nenačrtovanega, naključnega nasilja, temveč je šlo za program eliminacije prebivalstva pod pokroviteljstvom države, ki sta ga omogočili sodobna tehnologija in politična organiziranost. Antisemitski rasizem je zahteval postopek uničevanja, ki je potreboval in tudi pridobil sodelovanje vseh področij družbe. Ubijalci in ljudje, ki so jim pomagali ali jih podpirali, bodisi neposredno ali posredno kot opazovalci, so bili civilizirani ljudje iz družbe, ki je bila znanstveno napredna, tehnološko sposobna, kulturno razvita in učinkovito organizirana. Med temi ljudmi so bili tako običajni kot tudi izjemni, najbistrejši. Grozljiva je zavest, da nobena moralna, socialna, verska ali politična sila ni bila sposobna ustaviti nacistične Nemčije, da ne bi izpeljala »dokončne rešitve«.

Na prvi pogled se zdi, da o tem ta prispevek ne govori, a v ozadju denimo Hiengovega romana je čutiti prav grozečo slutnjo holokavsta, ki pisatelja izzove k iskanju razlogov za destruktivno »logiko« rasizma. Ni naključje, da avtor ob tem poseže tudi po motivu Ahasverja. Izjemna razširjenost motiva blodečega Ahasverja v evropskem literarnem prostoru dobi svojo pravo razlago šele v širšem kontekstu motiva tujstva kot eksistencialnega problema. Človeku se tuje, drugačno upira, ker moti njegov ustaljeni red in njegovo udobnost. Izkušnja drugačnega in tujega pomeni motnjo, ker izziva in sili k premisleku, kako razširiti svoje predstave o vrednotah v človekovem bivanjskem in kulturnem okolju. Kar človeka moti v »normalnih« okoliščinah, pa postane problem v posebnih razmerah, ko nastopijo socialne in druge stiske. V kriznih razmerah človek že podzavestno išče krivca, a najlaže se olajša, če krivdo za vse nesreče zvali na tiste, ki so drugačni. To tudi razloži, zakaj so Judje ravno v kriznih časih postali tarča sovražnosti, napadalnosti in preganjanja. Kot se zdi, je tudi antise-

mitizem povezan s človekovim sebičnim prizadevanjem, da bi napihnil občutek svoje vrednosti, in pogosto tudi, da bi kompenziral občutek svoje nesposobnosti tako, da obravnava različnost kot moralno pomanjkljivost. Prizadevanje, da bi v specifičnih osebnostnih lastnostih našel »razloge« za predsodke, je v resnici poskus racionalizacije pravega motiva, ta pa je ozkomiselnost in defenzivno odrekanje temeljne človekove pravice drugim ljudem, da bi jih presojali kot posameznike. Antisemitizem torej ne izvira nujno iz sovraštva, temveč iz človekovih sebičnih vzgibov, da bi povečal občutek svoje vrednosti na račun drugih ljudi.

Čeprav se v članku izrecno omejujem na recepcijo Judov v literarnih besedilih in se le delno lahko dotikam zgodovinskih in sorodnih študij o Judih, antisemitizmu in holokavstu, pa literarna dela na poseben način kažejo, kako odmeva izkušnja antisemitizma, nasilja in holokavsta v človeku. Vsako tovrstno delo hote ali nehote vsebuje spomin, ki samodejno opozarja na temeljne pravice vsakega človeka do življenja, svobode in prizadevanja za srečo, in na krivdo tistih, ki so zmožni izvajati nasilje nad nemočnimi. V vsakem takem spominu, odprtem za branje, pa je navzoče svarilo, ki lahko pomaga obvarovati človekovo prihodnost.

LITERATURA IN VIRI

Aškerc, Anton 1946. *Zbrano delo*, 1. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Aškerc, Anton 1951. *Zbrano delo*, 2. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Aškerc, Anton 1985. *Zbrano delo*, 3. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Aškerc, Anton 1990. *Zbrano delo*, 5. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Avsenik Nabergoj, Irena 2005. *Ljubezen in krivda Ivana Cankarja*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Bechtel, Carol M., Barry Dov Walfish, Jo Carruthers, Gina Strumwasser, Nils Holger Petersen 2009. Ahasuerus. I. Hebrew Bible/Old Testament; II. Judaism; III. Literature; IV. Visual Arts; V. Music. V: Hans-Josef Klauck et. al. (ur.). *Encyclopedia of the Bible and Its Reception*, 1. Berlin–New York: Walter de Gruyter, 626–632.

- Cankar, Ivan 1971. *Zbrano delo*, 8. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Cankar, Ivan 1970. *Zbrano delo*, 9. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Cankar, Ivan 1971a. *Zbrano delo*, 10. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Cankar, Ivan 1972. *Zbrano delo*, 11. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Cankar, Ivan 1972. *Zbrano delo*, 15. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Cankar, Ivan 1974. *Zbrano delo*, 17. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Cankar, Ivan 1974. *Zbrano delo*, 19: Troje povesti / Črtice. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Cankar, Ivan 1974. *Zbrano delo*, 20: Volja in moč / Iz Ottakringa v Oberhollabrunn / Milan in Milena / Črtice 1911–1913. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Cankar, Ivan 1975. *Zbrano delo*, 24. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Cankar, Ivan 1976. *Zbrano delo*, 25. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Cankar, Ivan 1970. *Zbrano delo*, 26: Pisma I. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Cankar, Ivan 1972. *Zbrano delo*, 28: Pisma III. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Grdina, Igor 2005. »Žid v zrcalu slovenske književnosti«. V: Tone Smolej (ur.), *Podoba tujega v slovenski književnosti: Podoba Slovenije in Slovencev v tuji književnosti: Imagološko berilo*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za primerjalno književnost in literarno teorijo, 67–90.
- Gregorčič, Simon 1947. *Zbrano delo*, 1: Poezije I / Poezije II / Nezbrane pesmi (1864–1888). Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Gregorčič, Simon in Janez Žakelj 2007. *Job v meditaciji, komentarju in pesmi*. Ljubljana: Družina.
- Hieng, Andrej 2008. *Čudežni Feliks*. Spremnna beseda Tomo Virk. Ljubljana: Modrijan.
- Hladnik, Miran 1983. *Literarni Leksikon. Študije. Enaindvajseti zvezek: Trivialna literatura*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Hudelja, Mihaela 1996. »Zakaj se Judje niso ustalili v slovenskem prostoru. Stereotipi o Judih na Slovenskem in Ahasver«. *Časopis za kritiko znanosti* 23(179), 47–62.
- Ilija, Lojze 1975. *Zadnji rabin v Ljubljani*. Celovec: Družba sv. Mohorja.
- Kersnik, Janko 1952. *Zbrano delo*, 5: Podlistki / Članki / Ocene / Dodatek. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Kos, Janko 2002. *Pregled slovenskega slovstva*. Ljubljana: DZS.

- Kumer, Zmaga 1997. »Židje v slovenski ljudski pesmi«. *Muzikološki zbornik* 33, 91–95.
- Lovrenčič, Joža 1939. *Sholar iz Trente: Ep iz XVI. stoletja*. Ljubljana: Jugoslovska tiskarna.
- Majcen, Stanko 1994. *Bogar Meho. Zgodbe in legende*. Maribor: Založba Obzorja.
- Peršič, Janez 1985. »Problem Cankarjevega antisemitizma«. *Problemi* 1, 21–22.
- Potrč, Miran 1985. »Bistvene lastnosti Žida«. *Problemi* 1, 3–8.
- Prešeren, France 1996. *Zbrano delo*, 1. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Schmidt, Goran 1972. »Majcnov Bogar Meho. Spremnna beseda«. V: Stanko Majcen, *Bogar Meho. Zgodbe in legende*. Maribor: Založba Obzorja.
- Slodnjak, Anton 1964. *Prešernovo življenje*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Snoj, Vid 2005. *Nova zaveza in slovenska literatura*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Svoljšak, Petra 2010. »Prva svetovna vojna v življenju in delu Prežihovega Voranca«. V: Aleš Gabrič (ur.), *Prežihov Voranc – Lovro Kuhar: Pisatelj, politik, patriot*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino; Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut, 57–69.
- Šarotar, Dušan 2007. *Biljard v Dobrayu*. Ljubljana: Študentska založba.
- Šimonov, T. 1922. »Ahasverus, večni Jud: Stara povest v novi obliki«. *Rimski katolik*, Gorica, 91–96.
- Virk, Tomo 2008. »Meščansko-družinski roman in zla slutnja holokavsta: Čudežni Feliks Andreja Hienga«. V: Andrej Hieng, *Čudežni Feliks*. Ljubljana: Modrijan, 5–33.
- Voranc, Prežihov 1969a. *Črna vojska*. Izbrano delo, 1. Ljubljana: Mladinska knjiga, 7–15.
- Voranc, Prežihov 1969b. *Jirs in Bavh*. Izbrano delo, 3. Ljubljana: Mladinska knjiga, 51–91.
- Vošnjak, Josip 1905–1906. *Spomini*. 2 zvezka. Ljubljana: Slovenska matica.
- Zibelnik, Luka 2007. *Antisemitizem Ivana Cankarja*. Diplomsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Zupančič, Mirko 1972. »Spremnna beseda«. V: W. Shakespeare, *Beneški trgovec*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 90–99.
- Zweig, Stefan 2008. *Včerajšnji svet*. Prevedla Angela Vode. Spremnno besedo napisala Amalija Maček. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Župančič, Oton 1972. *Zbrano delo*, 6. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

David Bandelj

Literarne reprezentacije narodnosti v sodobnem romanu Slovencev v Italiji

NARODNOST KOT PODOBA MED INTEGRACIJO IN ASIMILACIJO

Pojem »narodnost«, ki ga razujem kot literarno podobo, je v tej razpravi zasnovan precej široko. Povezan je namreč z doživljanjem pripadnosti etnični skupnosti v okviru skupine, ki oblikuje določen literarni sistem. V tem primeru gre za Slovence v Italiji, ki niso »le« etnična posebnost slovenskega naroda, temveč razvita skupnost, iz katere se tudi literarno ustvarjanje, ki je sicer konstitutiven del slovenske književnosti ali tako imenovane nacionalne literature, postopno oblikuje v tisto, kar se bo nekoč morda razvilo v nadnacionalni literarni sistem, zaradi prepletanja jezikov, tematik in kulturne mnogovrstnosti.

Narodnost se tako spaja s pojmom identitete in sožitja, pravzaprav pa se noben pripadnik tega literarnega sistema v svojem delu ne more neproblematično ogniti vprašanju ali razmišljanju o svoji lastni narodni identiteti.

Literarna reprezentacija tega pojma je močno navzoča v vseh literarnih zvrsteh književnosti Slovencev v Italiji.

Po besedah Marije Pirjevec (1997: 13) je znotraj književnosti Slovencev v Italiji obstoj vrednot ali hotenje po vrednotah močna konstanta, ki zaznamuje literarno produkcijo in postavlja avtorje pred nenehen izziv za ustvarjanje literature, ki ji Pirjevčeva daje celo pridevnik »tendenčna« oziroma »literatura s sporočilom«. Miran Košuta (2008: 36) celo ugotavlja dvojno komplementarno skrajnost v upovedovanju narodnosti. Pri nekaterih avtorjih zasledimo »potencirani nacionalni aktivizem«, pri drugih pa »relativizacijo nacionalnega«. Sicer pa nihče izmed manjšinskih umetnikov ne poskuša »zamenjati lastnega slovenstva s socialno rentabilnejšim italijanstvom«, temveč išče način, »kako preseči narodnostno ogroženost in sprejemati rodovno pripadnost karseda naravno, neobremenjeno, svobodno«.

Nenehno soočanje s problemom identitete med vsako manjšino, ki identiteto doživlja kot bolj ali manj ogroženo, prinaša številna vprašanja, povezana z iskanjem korenin, njihovim presajanjem in hrepenenjem po vraščenosti v geografski in kulturni prostor.

Ker je proza in v njej specifično roman tista forma, ki daje največ prostorske in idejne svobode, da postane vprašanje o narodnosti in identiteti sižejsko mamljivo, smo za obravnavo zgoraj navedenih postavk izbrali tri sodobne romane, ki so v zadnjih letih izhajali med Slovenci v Italiji: kratki roman *Pena majskega vala* (1998) Marija Čuka, roman *Frizerka* (2005) Eveline Umek in roman *Zvoki barv* (2010) Bojana Pavletiča. Z njihovo analizo skušamo predstaviti različne reprezentacije pojma narodnosti v tej »manjšinski« literaturi. Izbrani romani namreč ponujajo vpogled v tri različne načine literarne reprezentacije narodnosti kot identitete, skupna pa jim je neka temeljna poteza: slovenska narodnost se vedno vzpostavi v odnosu z italijansko identiteto. Včasih sta si ti dve identitetni prvini kontrastni, včasih celo konfliktni, mestoma pa segata v območje medsebojnega sožitja.

Trije romani, ki so bili izbrani za obravnavo v pričujočem članku, niso edina literarna dela, ki govorijo o pojmu narodnosti, vendar pa so zaradi

svoje časovno-prostorske in tematske izbire primerni pokazatelji dveh vsebinskih nasprotij v interpretaciji pojma »narodnost«, kakor sta integracija in asimilacija. Pojem »integracija« razumem kot splet odnosov med narodom, pri katerih je poglavitni cilj iskanje skupnega jezika, kljub razlikam, ki ju ločujejo in sočasno poosebljajo. Pojem »asimilacija« je nasprotje pojma integracije, oziroma njegov *modus vivendi*; je pojav popolne (zavedne ali nezavedne) izgube identitete in posledične kulturne spojitve z večinskim narodom.

INTEGRACIJA PRVIČ

(MARIJ ČUK: *PENA MAJSKEGA VALA*)

V svojem kratkem romanu *Pena majskega vala* (1998) odpira Marij Čuk (r. 1952) zanimivo »tendenco«, ko v središče dogajanja postavi ljubezensko zgodbo med Slovencem in Italijanko. Protagonist Maks je dejaven pripadnik slovenske narodne skupnosti v Trstu, načelnik »Urada za evidentiranje mrtvih Slovencev«, ki se zaljubi v Luiso, hčerko desničarsko in protislovensko usmerjenega bogatega tržaškega odvetnika, istrskega begunca. Njuna ljubezen je parafraza kolektivnih sanj po sodelovanju, pozitivni integraciji in sožitju med obema narodnima skupnostma. Kljub želji obeh protagonistov, da bi se otresla spon preteklosti in na novo zaživela prihodnost, ostanejo želje neuresničene in odprt konec romana (pa tudi njegov razmeroma hitro nastavljeni iztek) govori o načelni nezmožnosti skupne prihodnosti obeh narodnosti, saj jo ovira nerazčiščena in zaznamujoča preteklost. Ta se pri Maksu kaže na ravni okostenelih institucij slovenske manjšine, pri Luisi pa v patriarhalnem odnosu njenega očeta, ki sloni na zgodovinskih zamerah.

Avtor uporablja različna sredstva za opis in problematizacijo odnosa Slovencev v Italiji do narodne pripadnosti, saj se že z ustvarjenim »Uradom za evidentiranje mrtvih Slovencev« postavlja v vlogo budnega

opazovalca slovenske stvarnosti v Italiji. Omenjeni urad je seveda povsem izmišljena institucija, ki skrbi za natančno sestavljanje kataloga umrlih Slovencev. Literarna funkcija te podobe je jasna: avtor želi opozoriti na preveliko zanimanje slovenskih institucij v Italiji za to, »kdo je naš in kdo ni«, ter premočno navezanost na preteklost. Manjšina namreč zdrkne v ekonomski in demografski propad prav zaradi trdne navezanosti na vrednote preteklosti, ki postanejo sčasoma neaktualne. Čuk želi prikazati, kako je tudi narodnost kot vrednota lahko podvržena spremembam, ki jih narekujejo zgodovina, čas in družba. Na splošno pa je *Pena majskega vala* bolj kot ljubezenski roman, na kar bi kazala rdeča nit pripovedi, polnokrvna slika dogajanja v slovenski manjšini v Italiji. Loredana Umek o romanu pravi, da je celo njegova »ostra kritika in ironična satira« (2007: 110).

Avtor romana namreč v tekst vseskozi vstavlja najrazličnejše sisteme vrednot, ki močno zaznamujejo identiteto slovenskega človeka v Italiji. Eden izmed pogledov na narodnost je podan skozi Maksove misli o kupo-prodajni vrednosti zemlje, ki je bila nekoč slovenska:

Za trideset denarjev je marsikdo prodal svojo zemljo, da bi si zagotovil udobnejše življenje, a hkrati tujstvo na svojem vrtu. Z žerjavi in lopatami se je še bolj poglobila asimilacija, opeke so zavite v ritme in govorico, ki je ta Kras še nekaj desetletij od tega ni poznal. Padriško območje je bilo naseljeno s samimi domačimi, avtohtonimi prebivalci, potem je prišlo, in odšlo, pet tisoč ežulov, danes je prebivalcev okrog petsto, od tega le tretjina Slovencev. Kako bo jutri? (Čuk 1998: 33).

Navezanost na zemljo in posledična odpoved, ki meji na odpadništvo, razkrivata globoko čutenje ljudi z njihovo lastno teritorialno pripadnostjo, ki je živo med skupnostmi, katerih pripadniki se čutijo ogrožene. Ena močnejših tipoloških lastnosti, ki jih v književnosti Slovencev v Italiji zaznava Miran Košuta, je prostorska zaznamovanost, pri kateri je »enačbeni silogizem nedvoumen: samo če imaš zemljo, se lahko ohraniš kot narod« (Košuta 2008: 40). Prostorska zaznamovanost se kot konstanta

v zgoraj omenjeni Čukovi podobi prikazuje skorajda stereotipno, kakor bomo ugotavljali za večino podob. Toda Čukovi stereotipi niso postavljeni v literarni tekst brez smisla, temveč so namerni kazalci »vremenskega stanja« med Slovenci v Italiji. Stereotipe razumemo kot kritiko mišljenjskega sistema in sočasno ironično prikazovanje že preživetih vrednot. Prikrita ironija, ki včasih meji na oster sarkazem, je ena nenehno pojavljajočih se prvin upodabljanja narodnosti. Ob Čukovi ironizaciji narodnostnega vprašanja se posebno zaustavlja tudi Miran Košuta (2008: 39), ko pravi, da je »dokaz več za neravnodušnost piscev do nacionalne usode. V razponu od narodnoobrambnega aktivizma do razbolene ironije so torej z narodnostno preokupacijo zaznamovani skoraj vsi manjšinski avtorji«. Marija Pirjevec (1992: 10) ob tem povzema, da je ta način obravnavanja narodnostne tematike umetniško prepričljiv, če so pisci taki, da »so sprejeli nase narodno usodo, a so jo hkrati tudi prerasli ter zavzeli v odnosu do nje tisto razdaljo, ki je za vsako pravo umetnost nujno potrebna«. Zato je Čukova ironija pravzaprav angažiran način obravnave tematike narodnosti.

Kljub temu pa so v njegovem romanu jasno razvidne tudi imagološke prvine, posebno, ko se podobe enega izmed vpletenih narodov pokažejo s stališča »drugega«, zlasti ob primerih zločinov:

Orožnik se je ob Maksovih besedah na glas spraševal, kdo potem? Kdo je ta kurbin sin, ki svojo neuravnovešenost in slo sproža nad nedolžnim dekletcem? Če niso bili Azijci, je bil zagotovo kak slavo, kot neuko pravijo Italijani vsemu, kar prihaja z njihovega bližnjega vzhoda (Čuk 1998: 35).

Tudi tu deluje stereotip ironično in trpkobno. Ironičnost, skorajda sarkazem izhaja iz čistega imagološkega razloga, ko avtor spregovori o načelni neukosti Italijanov, trpkost pa iz ugotovitve, da so te trditve žal večkrat uporabljene predvsem v medijski vsakdanjosti.¹

¹ Tu bi lahko začeli obširno poglavje o odnosu italijanske družbe do tujcev. V Italiji (pravzaprav v vsem zahodnem svetu) se namreč vse bolj pojavlja težnja, da so za zločine prvi osumljenci tujci in prišleki, tudi če niso krivi. Slovenci (oz. Slovani →slavi←) so na italijanski vzhodni meji v očeh javnosti dolgo veljali za izvor zla (o čemer priča odlomek iz Čukovega

Še najzanimivejša postane podoba narodnosti ob stiku z drugim, ki ni sovražen, ampak ljubeč. Tako se Maks ob ljubezenski zgodbi z Luiso pogovarja s prijateljem Gorazdom in mu razlaga svoje dvome:

Kaj pa potem? Kaj potem, ko se razblini prvi hip navdušenja in strasti? [...] Ali ne misliš, da se tudi govorica srca obrne v enojezičnost? [...] Ne vidiš, da so naše šole vedno bolj prazne, da je to, kar praviš, smrt vsega, celotne človeške kulture, vzgoje in mišljenja. Šibkejši, ne moreš mi oporekati, sprejme govorico konvencije, kajti le malo Italijanov poznam, ki bi se naučili našega jezika in bi uresničili s partnerjem resnično družinsko enakopravnost. Nasprotno. Uveljavljajo svojo besedo in v takih zakonih in združitvah so otroci popolnoma odtujeni drugi strani sonca (Čuk 1998: 39).

Dvomi, ki jih izraža Maks, so čisto realni in so sad večletnega niha-jočega odnosa, ki ga imajo manjšine do mešanih zakonov. Toda Čuk je prefinjeno položil v usta junakov svoje mišljenje, da je tudi mešani zakon pustolovščina, da gre za ljubezen, pri kateri morajo odpasti racionalne ovire. Prav zaradi teh racionalnih ovir manjšina tone v implozijo. Vrednota narodnosti postane sama sebi namen in zato nima več smisla. Maks je v svojem idealizmu produkt preteklosti, ki razmišlja o prihodnosti, a zaradi preveč žive preteklosti se ne more osvoboditi njenih spon:

Jaz vidim smisel. Vidim sebe v toplem puhu naše besede, zrcalim se v Muri, diham sončni zrak vrh Triglava, otipavam dolenski mir v Pleterjih, dražijo me morske vonjave in opojni sok Brd, slepi me belina Višarij. To, to je prostor, to je veselje, ki ga moramo ponujati svetu, to je naše srce, njegov ritem mora v zapredo univerzalnosti Zemlje. Samostojno, avtentično, močno. Tu je smisel, tu je vsa vsebina našega bivanja in usode, ki nas je naselila na izjemno radodaren prostor stikov, prepletanja, obrazov, fonemov, duha. Tu moramo napisati

romana), danes je tega manj. V zadnjem času so tarča takih predvsem medijsko podprtih teorij postali romunski priseljenci, ki so precej masovno prišli v Italijo po vstopu Romunije v Evropsko unijo. Podobno literarno podobo zla v tujcu najdemo v sodobni slovenski literaturi npr. v Vojnovičevem romanu *Čefurji raus*.

svojo življenjsko nalogo, sestaviti mozaik povsem enakovrednih kamenčkov (Čuk 1998: 42–43).

Čeprav je idealist tudi v dojemanju vrednote narodnosti, se v praksi njegove teorije zrušijo, saj zaradi institucionalnih zablod in njegove lastne nezmožnosti, da bi uresničil ideale, pa tudi zaradi deziluzije, ki jo doživlja ob drugačni podobi resničnega stanja manjšinske skupnosti, kakor si jo sam predstavlja, ostane na mrtvi točki. Do odločilnega koraka v romanu ne pride. Luisa in Maks sploh ne moreta začeti svoje ljubezenske zgodbe; ta ostane v zametkih. Prav tako ostane v zametkih tudi sožitje med narodom, ki ju Maks in Luisa predstavljata.

V podobni zaprtosti ždi tudi »druga stran«, Luisina družina, ki jo zaznamuje fašistična preteklost. Luisa se je skuša osvoboditi z zdravorazumskimi razmišljanji ob srečanju s slovensko kulturo. Vendar se ob tem takoj oglasi »patriarhalna« doktrina prednikov:

»Le zakaj, papa, se toliko zaganjaš proti Slovencem? [...]«

»Že stokrat sem ti razložil, kako so nam izruli korenine, kako so nam s srpi pokosili tla pod nogami in s kladivi izvajali etnično čiščenje v Istri, po Dalmaciji, na Reki. [...]«

»Mogoče so imeli dovolj vzrokov. Vojna in njene posledice. Zasedba [...]«

»[...]Italijanska vojska je prodrla k tem barbarom, da zajezi komunizem, da prinese civilizacijo, da ubrani tisočletni italijanski duh teh krajev.

[...]

Kaj še hočejo. Vsega si izmislijo, da bi nas zasvojili in uničili. Slovanska nevarnost je stalna. Mi se moramo boriti za svoj rod. Oni so naši večni in zapriseženi sovražniki!» (Čuk 1998: 55–56).

Isto misel, ki sloni na recipročni nevednosti in nepoznavanju, poudari Čuk v drugem odlomku. V njem tokrat spregovori mladi Luisin prijatelj, goreč neofašist, vendar predstavnik mlajše generacije, kar nakazuje na miselno zatohlost prostora, ki se ne more premakniti iz svoje trdne zasedranosti v boleči preteklosti:

Tja naj grejo, za mejo, tam naj se klobasajo in lezejo, ne tu, v našem mestu! Naj se gonijo gor po Krasu! [...] Tja naj gredo, nahraniti svoje pajčevinaste in drekaste želodce, pod spomenike z rdečimi zvezdami! Naj se gonijo v Ljubljani, ne pa med čistokrvnimi ljudmi! (Čuk 1998: 71).

Ob tem pa se oglasi Maks in v dialogu skuša postaviti sogovornika pred dejstvo, ki je neizpodbitno:

»[...] nihče te ne sili, da bi govoril slovensko, čeprav bi bilo to v večnarodnem mestu potrebno, celo normalno bi moralo biti. Nihče ti ne krade intimne svobode, patriotizma, nihče ti ne krati ustvarjalnosti in tvojega življenja. A vse to moraš priznavati in dopuščati tudi drugim.«

[...]

»Dejstvo je, da vas v Trst nihče ni vabil in klical in vas ne potrebujemo!«

»Res je, nihče nas ni klical in od nikoder nismo prišli, ker smo od vedno tu!«
(Čuk 1998: 27–73).

Ves dialog se sicer vrti okoli še enega stereotipa, in sicer splošne ignorance povprečnega tržaškega italijanskega skrajneža, ki ne pozna celotne zgodovine in ki je navadno še sam slovenskega izvora, po prednikih sodeč. Tak stereotip se pojavlja tudi v sorodnih literarnih delih, na primer v komediji Borisa Kobala *Afrika ali na svoji zemlji*, v kateri se mora tak skrajnež spoprijemati s svojo travmo ob travmi manjšinca (gl. Kravos 2010: 146). Podobno se zgodi pri Čukovem romanu. Maks se namreč kot manjšinec ob skrajnežu lahko brani le s svojo lastno travmo neizpolnjene narodne identitete, ki jo mora znova in znova dokazovati sebi in drugim.

Vendar je tudi travma »drugega« – v tem primeru italijanskega Tržačana, v romanu postavljena pod drobnogled, ko denimo Luisa izjavi: »Maks, povej mi, iskreno mi povej. Ali je res, da nas Slovenci nočete balkanizirati in zaslužniti?« (Čuk 1998: 75).

V tej na videz naivni izjavi se sicer skriva dolgoletni kompleksni narodnostni položaj različnih etničnih skupin, ki so v Trstu živele od vekomaj. Dejstvo, da prihaja do takih sklepov, kot je zgornji (ki je v literarnem dis-

kurzu romana odraz resničnega stanja), je treba pripisati burni zgodovini odnosov med Italijani in Slovenci v Trstu, ki jih obravnavata tudi Claudio Magris in Angelo Ara v knjigi *Trieste un'identità di frontiera* (Trst – obmejna identiteta). V tej med drugim ugotavljata, da gre v italijanski in slovenski komponenti Trsta za »dve mesti, ki živita eno znotraj drugega, a nista spojeni, temveč ločeni in v medsebojnem boju« (Magris in Ara 2007: 43).

Zanimiva podoba medsebojnega spopada dveh narodnosti, ki tako živita, a se želita naenkrat zblížati v osebah dveh protagonistov Čukovega romana, kar kliče po razpletu. A v romanu do njega ne pride, ker za kaj takega (še) ni pripravljenega družbenega terena. Spretni miselni (žal manj spretni pripovedni) iztek zgodbe se sklene v večernem sprehodu, v katerem se Maks znajde brez službe (dal je odpoved zaradi nečistih poslov vodstva urada, v katerem je služboval), Luisa pa z vozovnico za Rim, kamor jo je oče poslal, potem ko je izvedel, da se dobiva s Slovincem. Zato je sklep romana z magistralnim stavkom »Trst je zazelhal« (Čuk 1998: 165) toliko bolj potencirana kritika zaspane stvarnosti, ki ne omogoča pobud posameznikov, da bi utrdili kolektivno željo po soobstoju.

Sicer se v tem romanu Čuk z gledišča »zamejstva« postavlja kot trojni kritik: najprej italijanske družbe in njenega sistematičnega ignoriranja vsega, kar v njej je slovensko, nato manjšinske družbe in njenih vodstvenih kadrov, ki »zahtevajo breznačajnost in neidejnost, apatično neustvarjalnost in diletantsko površnost, da lahko sploh ohranjajo svojo prvenstveno oblastniško vlogo« (Umek 2007: 111) nazadnje pa še do slovenske družbe in njene mačehovske vloge, predvsem do literarne produkcije. To se zgodi v avtoreferenčnem odlomku, v katerem Čuk skozi Maksova usta spregovori o slovenskih literarnih ustvarjalcih v »zamejstvu«:

Že nekaj dni je v zaostanku s svojim konjičkom – preučevanjem slovenske književnosti v Trstu, na Goriškem in sploh v zamejskem prostoru. Objavil je že nekaj esejev v Slavistični reviji in Sodobnosti. To svoje početje je občutil kot poslanstvo, saj se zadnja leta nihče v osrednji Sloveniji ni menil, kaj se dogaja z umetniško besedo za mejo. Kot da bi hoteli tamkajšnji raziskovalci in literarni

kritiki presekatu prostor, ga še bolj zamejiti, ustvariti meje med čistokrvnostjo in pestrostjo drugačnosti (Čuk 1998: 104–105).

Čeprav je roman ob izidu ostal brez večjega kritiškega odmeva (morda je zanj kriv odnos, ki ga v komaj omenjenem odlomku zaznava sam avtor?), je danes, po več kot desetih letih postal dragocen izris podobe stvarnosti Slovencev v Italiji iz devetdesetih let. V njem je namreč mogoče najti bolj ali manj potencirana hrepenenja in predstave, moči in šibkosti slovenske manjšine v Italiji. Avtorjeva intenca po kritiki družbenega tkiva in razmisleku o skupni usodi in torej tudi skupni identiteti dveh na meji živečih narodnosti pa je žal ostala brez literarnih in družbenopolitičnih sogovornikov, ki bi jim uspelo uresničiti hrepenenje, izraženo v romanu.

ASIMILACIJA (EVELINA UMEK: *FRIZERKA*)

Roman Eveline Umek (r. 1939) z naslovom *Frizerka* je izšel leta 2005 in v sklenjenem časovnem loku dogajanja, ki traja teden dni, upodablja izsek iz življenja frizerke Romane, tržaške asimiliranke, ki se mora soočiti s svojimi nikdar spoznanimi slovenskimi koreninami. Skozi njeno pripoved *à rebours* spoznamo življenjsko zgodbo ženske, hčerke fašističnega veljaka in slovenske matere, ki se zaradi očetovega zastraševanja ni nikdar naučila slovenščine, ki je posledično izgubila odnos z nono – Slovenko, se nesrečno poročila z alkoholikom Fabiom in doživela tudi »upor« hčerke Sabine; ta se je zaradi nemogočih domačih razmer preselila v Nemčijo in se poročila s Slovencem. To družinsko zaznamovano odrekanje narodni identiteti bo na Romano učinkovalo še dolgo, saj se bo morala spoprijeti z dejstvom, da je niti vnuki ne morejo razumeti, ker ne znajo italijanščine, edinega jezika, ki ga protagonistka govori. Za Romano postane celo muka razvozlati pismo s slovenskega sodišča, ki ji sporoča, da je podedovala hišo in posest v Sloveniji. Ob dogodkih, ki se ji pripetijo v tednu dni, prek njenega spominjanja razbiramo bolečo izkušnjo človeka, ki sam ni

kriv za izgubo narodne identitete, a ki jo izbira staršev zaznamuje še naprej in zaznamovanost vodi celo v naslednjo generacijo.

Frizerka tako postane spretna pripoved o cikličnosti časa in zgodovine. Čas pa ni zaveznik, temveč neusmiljeno melje svoj mlin in življenja protagonistke ne vodi v linearni razvoj, marveč v usodno ponavljanje. Roman namreč sklenejo podobne besede, kot ga začnejo, in tako predstavljajo cinično vračanje bednega življenja.

Pojem narodnosti je v romanu predstavljen v več plasteh. Avtorica nam ponudi več različnih identifikacijskih položajev, ki ustvarjajo stereotipe.

Za zgodbo o Romanini narodni identiteti na primer izvemo iz besed njenega starega očeta:

Nono Attilio je včasih potrepljal Romano po ličkih in ji govoril: »Ko ne bi bilo mene, tudi tebe ne bi bilo.«

»Jasno«, mu je rekla nona Regina, »saj si njen nono.«

»Ne zato, ne zato, jaz sem vzel Mario za prodajalko, čeprav si bila ti proti,« je zažugal svoji ženi. »Ampak kot vidiš, se je ta ščaveta znala prikupiti mojemu sinu.«

Mama je takrat vedno sklonila glavo in se umaknila k štedilniku.

»Moja ščaveta«, je pripomnil oče in mamó objel (Umek 2005: 70–71).

Podoba, ki jo Evelina Umek predstavlja v tem odlomku, je stereotipna podoba italijanskega fašističnega osvajalca, ki slovenskega človeka »uporabi« kot manjvrednega in ga celo poimenuje z znano psovko »ščavo«, izpeljanko iz latinskega *sclavus*, ki pomeni bodisi Slovan bodisi suženj.

Asimilativne posledice, ki prevevajo roman, so pa pojav identitetne krize, ki jo doživljajo Slovenke – ženske kot dvakrat podrejene Italijanom – moškimi. Stiska protagonistke, frizerke Romane, pa ni stiska narodne odpadnice, ampak – po besedah Loredane Umek (2007: 110) – »izhaja iz izbire nedejanja (družbene segregacije) kot odrešujočega dejanja«.

Hujše posledice omenjenega ne-dejanja zasledimo šele v nadaljevanju oziroma v pripovedni sedanjosti, ko Romana ni zmožna govoriti v »mate-

rinem« jeziku, zgodovinsko nemezo pa v generacijski prihodnosti, prek dialoga s hčerko Sabrino v odlomku:

»Pismo sem dobila ... «

»Pismo? Kaj je v tem tako strašnega, saj komaj govoriš.«

»Ne vem, kaj piše«

»Kdo ga je poslal?«

»Počakaj ... zodzice ... « je črkovala. »Iz Slovenije, ne razumem ... Je mogoče namenjeno tebi? Je kaj narobe?« je tipala.

»Čigav naslov je na kuverti?« je strogo vprašala mater.

»Moj, moje ime ... «

»Potem je namenjeno tebi.«

»Nobenega ne poznam v Jugo ... v Sloveniji ... «

»Kdo je podpisan?«

»Ne vem ... «

»Poskusi prebrati, počasi!«

»Spo-zto-va-na goz-pa ... Ne znam!« je skoraj zajokala.

»Po telefonu ti ne morem pomagati«, je postala nestrpna Sabrina. »Lahko bi znala vsaj malo slovenščine ... «

»Kako?!«

»Kako, kako. Tvoja nona in mama sta bili Slovenki ... «

»Nikoli nista govorili ... « je ugovarjala Romana.

»S tabo ne, z mano pa je nona Marija govorila tudi slovensko, lahko bi se naučila, ko bi hotela!« (Umek, 2005: 82).

Očitek, ki ga hčerka izreka materi, ima seveda globlje korenine. Ne gre le za odpadništvo ali odrekanje jeziku (in posledično narodnosti), ampak za vseskozi skrito vzpostavljeno asimilacijo ali izbiro molčečnosti.

Ta vrsta asimilacijskega postopka, ki je globoko psihološki in deluje po načelu strahu, pa je sila zapletena. Gre za negativno načelo narodnosti, pri čemer je ta razumljena kot psihološka danost, ki ni vredna obstoja. V romanu *Frizerka* je psihološka posledica omenjenega strahu razvidna iz

vedenja protagonistke, ki ni sposobna vzpostavljati odnosov s svojimi bližnjimi, pa naj bodo stranke ali domače osebe. Marija Cenda (2005: 140) v spremni besedi ugotavlja, da je narodna istovetnost v primeru frizerke »luksus za tiste, ki so na spodnjih klinih socialne ali družbene lestvice«.

Jezik torej zaradi tega postane le sredstvo, ne pa simbol, a vseeno težko prenosljivo breme, ki je – zaradi sile zgodovinskih razmer – v človeku tujek in zato postane izrazni kod, skoraj konspirativni žargon za »prepo-vedano« narodnost:

[...] v spomin na Brda, na nekdanji dom sta šepetali v domačem jeziku in sta vsakokrat, ko se je kdo pojavil v njuni bližini, utihnili.

Jezik je postal tako spomin in upanje, govorili sta ga vedno v strahu vse do konca življenja (Umek 2005: 106).

Popolna neprizadetost in nesentimentalnost, s katerima pisateljica vzpostavlja podobo narodnosti v tem romanu, nista le pripovedna izbira, ampak goli realizem. Ta pa ima ob pripovedni funkciji tudi psihološko, saj je narodnostna identiteta plod pravilno vzpostavljenih odnosov med ljudmi. Romanu Eveline Umek je uspelo predstaviti (prvič v slovenski književnosti) podobo asimiliranke, ki je brez možnosti katarze.² Kruto resnično pa je to, da je tak lik v pisani množini tržaškega prebivalstva povsem mogoč, če ne celo verjeten.

INTEGRACIJA DRUGIČ (BOJAN PAVLETIČ: *ZVOKI BARV*)

Tržaški kulturni in športni delavec Bojan Pavletič (1928–2009) je za življenje objavil več poljudnoznanstvenih del, šele posthumno pa je izšel njegov roman *Zvoki barv* (2010). Gre za večinoma v slogu notranje pripovedi na-

² V romanih drugih avtorjev (npr. pri Rebulovem romanu *Cesta s cipreso in zvezdo*) se lik asimiliranca večkrat pojavlja, vendar s pozitivno težnjo tega lika, da bi svoji asimiliranosti kljuboval z iskanjem identitete ali z njenim zavračanjem, nikdar pa, da bi se prepustil nihilističnemu malodušju ali ohranil *status quo*, kot pri *Frizerki*.

pisano literarno delo, ki v sozvočju s Čukovo prej omenjeno *Peno majskega vala* še enkrat obravnava motiv ljubezni med Slovencem in Italijanko.

V nasprotju s Čukovim romanom je omenjeni odnos obravnavan z drugačnega zornega kota. Potem ko Čuk opisuje odkrito nezmožnost spojitve dveh narodnosti, in to še poudari s svetovnonazorskim pogledom, je Pavletič izbral odnos med dvema umetnikoma – Slovencem, starejšim slikarjem ter nekdanjim partizanom, in Italijanko – glasbenico in potomko »zadrtega fašista« (Pavletič 2010: 54). V romanu *Zvoki barv*, v katerem naslov ponazarja spojitve obeh umetnostnih veščin, ki družita junaka zgodbe, je svetovni nazor protagonistov (ki sta med drugim edina junaka romana) drugotnega pomena. Čeprav je podobnosti med junakoma obeh zgodb (Čukove in Pavletičeve) na pretek, je temeljna razlika prav v razpletanju in odkrivanju možnosti zaživetja odnosa med dvema identitetnima skrajnostma.

Pavletič se vprašanju narodne identitete v romanu spretno ogne. Pa ne zaradi tega, ker bi mu to ne pomenilo vrednote, temveč zato, ker ga postavi v drugi plan. Opis posameznikove identitete je podoben pri obeh glavnih junakih romana, mladi Anni in starejšem slikarju. Ta ni nikdar določen z osebnim imenom, njegovo pripoved spremljamo skozi oči tretjeosebne pripovedovalca:

Anna Rasseni.

Morda so predniki njenega očeta Nemci. Morda tudi ne. Sama ni tega nikoli raziskovala. [...] V njenem zgodovinskem spominu se je ohranjal podatek. Da se je njena rodovina nekoč imenovala Rassman. Nekoč. Ampak to je bilo še pod Habsburžani. Pa kaj: bili so meščani, ti njeni predniki. [...] Ko ji je mimogrede navrgel, da izhaja morda njen priimek iz slovenskega Racmana ali kaj podobnega, jo je to vznemljilo. [...] Po materini veji sta bila oba nonota doma nekje pod Nanosom, od koder sta prišla v mesto. Na njegove besede, da sta bila torej gotovo Slovenca, je odsekala kratko in suho: ne vem (Pavletič 2010: 20).

Nikoli mu ni padlo na misel, da bi kaki Slovenki rekel: nič me ne moti, ker si

Slovenka ali pa obratno. Smešno! Absurd tega stanja je prav v tej nemoteči motečnosti.

Tu pa je bilo še nekaj: on, bivši partizan, borec proti fašizmu in ona desničarka ter potomka zadržtega fašista. Skušal je oceniti to razmerje in odkril je, da ga ne more ne kvalificirati ne diskvalificirati ..., toda ... toda ..., kaj naj reče ..., vendarle o vsem tem premišljuje. Tudi to je v njem nekak miselni prag, ob katerem se občasno spotika (Pavletič 2010: 54).

Očitno pri Pavletiču ne gre za spopad dveh identitet, temveč za spopad protagonista z ideologijo fašizma, ki je bila – če impliciramo antifašizem kot vrednoto – še posebej zaznamujoča za vsakega Slovenca v Italiji zaradi načrtnega brisanja narodne identitete. Iz besed junaka nam je jasna pripovedna perspektiva avtorja, ki mu je fašizem »nekaj, česar ni sprejemal z ničimer« (Pavletič 2010: 22). A v stiku z Anno, ki prihaja iz tega okolja, se tudi njegov odnos do ideologije zrahlja, postane »zmeden« (Ibid).

Ljubezenska zgodba, ki ostane med protagonistoma na platonični ravni, je torej močnejša od vsake ideološke navlake in identitetnega položaja. Ob poskusu druženja dveh identitet pri Pavletičevih junakih ne zasledimo krize. Nekaj podobnega krizi lahko ugotovljamo ob razmišljanjih posameznika – protagonista, vezanih na precejšnjo razliko v letih z Anno. Ta je tudi največja ovira, ki prepreči kronanje odnosa. In tudi v tem romanu je iztek pesimističen in brez prihodnosti. Anna se bo poročila z mlajšim moškim, slikar pa ostane ujet v spomine in zajadra v »brezzvočno in brezbarvno noč« (Pavletič 2010: 167).

Ne glede na podobnosti med Pavletičem in Čukom pa velja opozoriti, da je pri Pavletiču že »danost« to, kar je pri Čuku le »možnost«. Odnos med dvema narodoma ne sloni več na obujanju preteklosti, temveč na njenem preraščanju in prebolevanju. Tudi medvojni dogodki in spomini, ki jih protagonist niza v okviru romaneskne zgodbe, imajo začasno katarzično funkcijo, ki bi lahko privedla do končne razrešitve in zaživetja odnosa, a zaradi dogodka iz Annine preteklosti, ki se vrača v novi podobi, se to ne zgodi. In čeravno prave končne katarze v okviru Pavletičevega

romana ni, je zaznati močan premik v družbenopolitičnem razmišljanju in odnosu do identitete ter pojma narodnosti. Narodnost ni več ovira, čeprav je še vedno predmet razmišljanja ob možnosti soočanja, soodločanja in soobstoja dveh subjektov, ki prihajata iz različnih, nekoč sovražnih okolij. O njej se sprašuje le starejši protagonist, pri mlajši protagonistki narodnostna različnost sploh ne zbuja pomislekov. Tu se torej tudi metaforično kaže odnos dveh generacij do istega problema. Medtem ko je starejša generacija še vedno zakoreninjena v vrednoti narodnosti, je mlajši generaciji ista vrednota nekaj imanentnega in notranjega, morda že ustaljenega; ni je treba nenehno potrjevati, temveč je dojeta kot naravna kromosomska danost, ki je nihče ne more odvzeti. Toda tu problem predstavlja dejstvo, da je Anna, pripadnica mlajše generacije, tudi pripadnica večinskega naroda, ki ni ogrožen, medtem ko slikar kot manjšinec z idejo o narodni ogroženosti živi že vse življenje. Zato je tudi slika iz medvojnega obdobja, ko se protagonist zaljubi v partizanko Ivanko in njeno usodo sreča nato v Anni kot njenem čistem nasprotju oziroma njeni dopolnitvi, dodatna možnost, da odnos, ki veže oba protagonista romana, ni več enostransko hrepenenje, marveč želja po dopolnjujočem razmerju. Strnemo ga lahko v binom: slikar, ki je Slovenec, najde smisel le v odnosu z idealno žensko, ki ima poteze Slovenke Ivanke in Italijanke Anne. Toda tudi to ostane le na ravni želje, saj se v romanu ob spominu na Ivanko avtor oglasi v kamuflaži tretjeosebnega – vsevednega pripovedovalca:

Ivanka.

Anna.

Dva kraka iste mavrice, vraščena s svojimi koreninami globoko v njegove dvome (Pavletič 2010: 129).

Večplastno pomensko razbiranje Pavletičevega romana nam kaže, kako je avtor skušal prerasti narodnostno travmo slovenskega človeka v Italiji in v klasični ljubezenski zgodbi med dvema pripadnikoma različnih narodov orisal možnost novega dojemanja družbene vloge narodnosti.

Toda tudi v tem prizadevanju je čutiti, kako avtorja zajema nelagodje, saj ves čas govori o občutku zmedenosti, ki ga ob »zgrajeni« narodni zavesti doživlja slovenski človek, ko poskuša vzljubiti žensko, pripadnico večinskega naroda.

S tem ostane poskus prehajanja in prevrednotenja narodnosti v konceptu sicer uspešen, a ne v cilju, saj je jasno viden propad odnosa, kljub temu, da ga vsaj načelno ni narekovala narodnostna različnost.

SKLEP

Če se še enkrat na hitro ozremo na tri obravnavane romane, lahko v izrisovanju protagonistov oziroma glavnih likov romanov odkrijemo presenetljive sorodnosti in podobnosti, ki slonijo na njihovih preteklih družinskih in zgodovinskih zgodbah. V vseh treh romanih so namreč močno poudarjene družinske korenine, vzpostavljenost vrednote narodnosti skozi nje, njena potrditev pa prek odnosa z večinskim narodom. Kronotop vseh obravnavanih del je prav gotovo mesto Trst in njegovo zaledje v sodobnosti, ki sega v zadnjih dvajset let, s pogledom, uperjenim v medvojno preteklost.

Ob teh podobnostih in že omenjenem nihanju vrednotnega sistema romanov med asimilacijo in integracijo je treba reči, da je iz časovnega loka, v katerega so romani vpeti prek leta izida in sega od leta 1998 do leta 2010, opaziti nekakšen razvoj v literarni obravnavi pojma narodnosti in posameznih tem, ki so z njo povezane. Če je Marij Čuk z romanom *Pena majskega vala*, močno ukoreninjenim v stvarnost Slovencev v Italiji in skoraj klasično nastavljenim z »romeo-julijsko« ljubezensko zgodbo, ki ostane le neuresničeno hrepenenje, zapisal kritiko na račun preteklosti, ki kvarno vpliva na možnost uresničevanja prihodnosti, je Evelina Umek Čukovo kritiko v romanu *Frizerka* potencirala z neizprosno in čustveno hladno pripovedjo o žrtvi asimilacije, ki se ji narodnostna preteklost vrača in postane tujek. Namesto da bi junakinjo romana na novo zbudila iz

zaspane sedanjosti, jo potisne v še globljo notranjo stisko, ki veča njeno osamljenost. Roman zato beremo ne le kot pripoved o identiteti naroda in posameznika, temveč tudi kot pripoved o socialni stiski.

Nov poskus udejanjanja svetlejše prihodnosti je roman *Zvoki barv* Bojana Pavletiča, v katerem je narodnost imanentna danost in predstavlja miselno oviro le pri enem (slovenskem) izmed protagonistov »med-narodne« ljubezenske zgodbe. S tem nam želi sporočiti, da sta pojem narodnosti in njegova literarna reprezentacija v literaturi Slovencev v Italiji vedno vezana na odnos z italijanskim oziroma večinskim narodom, za katerega je isti pojem manj problematičen, ker ni ogrožen.

Vseeno pa lahko ugotavljamo neko temeljno željo pri vseh treh obravnavnih piscih. Vsi trije namreč vzpostavljajo različnost narodov in kultur v sklopu Trsta kot bogastvo, ki pa je hočeš nočeš vezano na zgodovinske travme fašizma in raznarodovanja.

Da se bo vrednota narodnosti zares preoblikovala v neproblematično danost, pa bo verjetno treba počakati na uradno interpretacijo zgodovine tega geografskega prostora, ki še vedno čaka na pravilno ovrednotenje in oceno fašističnega terorja in posledičnega kulturnega genocida. Do takrat bo verjetno literatura Slovencev v Italiji, predvsem v proznem ustvarjanju, močno zaznamovana z željo po ohranjanju in potrjevanju vrednote narodnosti in etnične identitete.

LITERATURA IN VIRI

Bandelj, David 2010a: »Sodobna proza Slovencev v Italiji: tipologije romana 1980–2010«. V: Alojzija Zupan Sosič (ur.), *Sodobna slovenska književnost (1980–2010)*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik, 11–17.

Bandelj, David 2010b: »Narodnost in identiteta v sodobni liriki Slovencev v Italiji in Avstriji.« V: Irena Destovnik (ur.), *Koroški koledar 2010*. Celovec: Slovenska prosvetna zveza, 71–85.

Bandelj, David 2010c: »Literature of Slovenians in Italy: A Subsystem of Slovenian Literature or a Supranational System?« *Interlitteraria* 15(2), 432–441.

Bogaro, Anna 2010. *Letterature nascoste. Storia della scrittura e degli autori in lingua minoritaria in Italia*. Roma: Carocci.

Cenda, Marija 2005. »O izkoreninjenosti nekoliko drugače«. V: Evelina Umek: *Frizerka*. Trst: Mladika, 139–141.

Košuta, Miran 2008. »Ime in duh rože. Sodobno slovensko slovstvo v Italiji«. V: *E-mejli. Eseji o mejni literaturi*. Maribor: Litera, 23–63.

Košuta, Miran 2005. »La letteratura e la cultura slovene nel Friuli Venezia Giulia«. V: *Slovenica*. Trieste – Reggio Emilia: EST-Diabasis, 53–95.

Kravos, Bogomila 2010. »Tržaški tekst in Kobalova drama *Afrika ali na svoji zemlji*«. V: Alojzija Zupan Sosič (ur.), *Sodobna slovenska književnost (1980–2010)*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik, 145–150.

Magris, Claudio, Angelo Ara, 2007. *Trieste: Un'identità di frontiera*. Torino: Einaudi.

Pirjevec, Marija 1992. »Nekatere tipološke lastnosti slovenske književnosti v Trstu«. V: *Na pretoku dveh literatur*. Trst: ZTT.

Pirjevec, Marija 1997. »Sodobno slovensko pripovedništvo na Tržaškem«. V: *Tržaški zapisi*. Trst: Mladika.

Umek, Loredana 2007. »Poti tržaškega romana na prehodu stoletja (1997–2007)«. V: Miran Košuta (ur.), *Živeti mejo*. Trst, Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije.

Viri

Čuk, Marij 1998. *Pena majskega vala*. Trst: ZTT.

Pavletič, Bojan 2010. *Zvoki barv*. Trst: Mladika.

Umek, Evelina 2005. *Frizerka*. Trst: Mladika.

III DEL: SPOMINSKA KRAJINA

Oto Luthar

»DOKLER NAS SMRT NE LOČI« *Moderna spominska pokrajina in nacionalizacija kolektivnega spomina po prvi svetovni vojni*

Prispevek se osredotoča na primerjavo med dvema spominskima pokrajina ma prve svetovne vojne, ki vsaka na svoj način pričata o dokončni nacionalizaciji kolektivnega spomina.¹ Poleg številnih sprememb (revolucija, oblikovanje novih držav, prva gospodarska kriza globalnih razsežnosti in drugo) je obdobje med letoma 1914 in 1918 odločilno vplivalo tudi na preoblikovanje spomina na nasilne množične smrti. Po eni strani smo priče individualizaciji, ki se kaže v spominski pokrajini nešteti imen navadnih vojakov, po drugi strani pa ta imena ne predstavljajo družinskih očetov, bratov, sinov, sovaščanov in meščanov, temveč predvsem ali zgolj pripadnike nekega naroda. Pri tem mislimo na javna obeležja spomina na padle v prvi svetovni vojni. Zasebne oziroma družinske spomenike, ki ob spominu na doma umrle člane družine pogosto ohranjajo tudi spomin na padle po frontah celotne vzhodne in srednje Evrope, omenjamo samo takrat, ko so le-ti tako ali drugače in-

¹ O nacionalizaciji spomina, s poudarkom na slovensko-italijanskem obmejnem območju, piše Baskar (2002: 71–95).

strumentalizirani v okviru javnih komemoracij. Prav tako kaže že v uvodu poudariti, da izbira obravnavanih spominskih pokrajin ni naključna, temveč gre za premišljeno tematizacijo drobca dolgoročnega raziskovanja spomina na tako imenovano *drugo tridesetletno vojno* oziroma za delni rezultat sistematičnega preučevanja oblikovanja in preoblikovanja spomina na najbolj travmatično obdobje moderne zgodovine Evrope.

Metodološko gledano pa gre pri primerjanju solunskega vojaškega pokopališča Zejtinlik in italijanskih oziroma avstro-ogrskih pokopališč/kostnic na obeh straneh reke Soče za premišljeno primerjavo dveh tipov komemorativnih strategij. Pri tem že v uvodu ugotavljamo, da je »multikulturalni« Zejtinlik lahko nastal predvsem zato, ker je šlo za komemoracijo v tujini in ker prva svetovna vojna ne sodi med konstitutivne mite moderne Grčije. Po drugi strani je to znamenito pokopališče v zahodnem predmestju Soluna nastalo pred izselitvijo turškega prebivalstva in pred uničenjem judovske skupnosti, se pravi v obdobju, ko je bilo to drugo največje mesto Grčije še vedno eno največjih večetničnih središč vzhodnega Sredozemlja.²

V okviru obravnave pokopališke spomske pokrajine prve svetovne vojne v Solunu bomo mimogrede pozorni tudi na redke grobove slovenskih dobrovoljcev. Tako bomo sproti rekonstruirali drobce usod tistih Slovencev, ki so se na začetku vojne odločili za pomoč Srbiji oziroma so prek ruskega ujetništva, v katerem so se znašli kot avstro-ogrski naborniki, v letih 1917 in 1918 prispeli na Solunsko fronto.

² Grčija, še posebej Solun, je bila na začetku 20. stoletja vse prej kot »nacionalna monokultura«; bila je pravi babilonski stolp kultur in jezikov. Izrazito multikulturalna podoba mesta se je začela krhati šele po znani »izmenjavi prebivalstva« s sosednjo Turčijo. Na predlog mednarodne politične skupnosti so namreč v letih 1923 in 1924 Grke iz sredozemskih mest v Turčiji zamenjali za Turke iz Makedonije, Trakije in Epira, to je današnje severovzhodne Grčije. S celine na celino se je v dobrem letu dni preselilo nekaj več kot dva milijona ljudi, katerih potomci so danes bolj kot kadarkoli v svoji zgodovini prepričani, da so Grki samo tisti, ki se kot taki rodijo. Nazadnje (25. 3. 2010) so to na praznični dan, ki spominja na upor proti Turkom leta 1821, v slavnostnem mimohodu skandirali pripadniki posebnih pristaniških enot. Da bi bila zadrega še večja, so zgodovinskemu geslu dodali še smrtno grožnjo albanskim priseljencem in na ta način jasno povedali, kaj si mislijo o novem grškem zakonu, ki zagotavlja državljanstvo vsem v Grčiji rojenim otrokom priseljencev, oziroma volilno pravico na lokalnih volitvah vsem, ki že nekaj let legalno živijo in delajo v državi.

Sicer pa smo pričujočo analizo/interpretacijo razdelili na dva dela. V prvem bomo raziskali posmrtno diferenciacijo padlih vojakov Antante, v drugem pa bomo ugotavljali, v katerih točkah se razlikujejo pokopališča antantnih sil in sil osi. V tematizaciji zadnjih bomo primerjali italijanske kostnice in avstro-ogrska pokopališča ob nekdanji soški fronti oziroma na prizorišču tako imenovane »bele vojne«.³

Pred konkretno analizo pa moramo predstaviti še osnovna teoretska izhodišča, na katerih temelji naš raziskovalni interes. Podobno kot nekateri drugi avtorji,⁴ ki so v zadnjih letih skušali rekonstruirati razloge za oblikovanje moderne skupinske kulture oziroma njeno predzgodovino, tako imenovani »spominski bum«, tudi mi začetke vidimo v prelomnem dogajanju ob koncu 19. stoletja. Pri tem mislimo predvsem na proces, v katerem se je stoletje spomenikov prevesilo v obdobje spominskih obeležij. V pomanjkanju ustreznjšega prevoda angleškega izvirnika »memorials« moramo na tem mestu razliko med »monuments« oziroma spomeniki in »memorials«, ki jih tu prevajamo kot spominska obeležja, še posebej natančno razložiti. Podobno kot ameriška kolegica Marita Sturken tudi mi razlikujemo med spomeniki, ki spominjajo na preteklost, in spominskimi obeležji, posvečenimi mrtvim, ki zaradi okoliščin, v katerih so umrli, ali idealov, za katere naj bi se bojevali, tako ali drugače ostajajo sestavni del življenj poznejših generacij. In v tej točki so spominska obeležja, posvečena padlim v prvi svetovni vojni, prelomnega pomena. Ob poskusu, da bi predstavili nepredstavljivo, kakor tudi zaradi svojevrstne demokratizacije kulta mrtvih spomeniki prvi svetovni vojni materializirajo skupni spomin (kakor tudi skupno pozabo) kot konstitutivni element nacionalne identitete.

To, kar je Ernest Renan je v svojem predavanju o skupnem spominu in

³ To ime dolgujemo Marku Thompsonu, ki je ta del prve svetovne vojne opisal v svoji zadnji knjigi *The White War. Life and Death on the Italian Front 1915–1917* (Thompson 2008).

⁴ Na tem mestu se sklicujemo predvsem na Jeffreyja K. Olicka, Vereda Vinitzky-Seroussija in Daniela Levyja, ki so v odličnem zborniku (*The Collective memory Reader*) odlomkov posameznih avtoric in avtorjev, od Edmuda Burkeja do Alaide Assmann, uredili doslej najboljše in najverjetneje najboljšo zbirko temeljnih besedil o kolektivnem spominu (Olick et al. (ur.) 2011).

skupni pozabi napovedal že leta 1882, se je dokončno udejanjilo dobra tri desetletja pozneje. Prva svetovna vojna oziroma komemoracija spomina nanjo je privedla do popolne *nacionalizacije spomina*, ki je v tridesetih letih 20. stoletja prerasla v pravo pravcato *inflacijo materializacije kolektivnega spomina*. Tako v Evropi kot tudi v ZDA so nastale prave poplave spominskih obeležij in komaj kdo oziroma komaj kakšna pomembnejša osebnost ali dogodek se je izognil tovrstni komemoraciji. V Združenih državah je ta proces sicer sprožila že državljanska vojna, ki je Zvezo ameriških držav razdelila na bolj ali manj liberalni sever in pretežno konzervativni jug, v Evropi pa to ločnico zaznamuje prva svetovna vojna z masovnim postavljanjem spomenikov, spominskih obeležij in spominskih parkov, ki so obujali spomin na neskončne množice padlih vojakov iz večjega dela Evrope in severne Afrike. Sicer pa začetki tako imenovane spomeniške manije v (zahodni) Evropi segajo v sredino 19. stoletja. Izraz prvič srečamo v Veliki Britaniji leta 1850, ko so časopisi pisali o mrzličnih pripravah na žalno slovesnost ob smrti takratnega predsednika vlade, sira Roberta Peela. Tudi izraz »mania« naj bi prav zaradi takratnega razmišljanja o tem, kako ohraniti spomin na umrlega, dobil nov oziroma dodaten pomen. Pred tem so ga uporabljali samo zdravniki v svojih opisih tako imenovane »kronične odpovedi razuma«.⁵ Poznejši razvoj dogodkov je pokazal, da histerija ob smrti britanskega predsednika ni bila osamljen primer, oziroma da se je potreba po fizični obeležitvi spomina na pomembne posameznike in (redkeje) dogodke spremenila v običajno prakso, ki je na prelomu stoletij dosegla razsežnosti epidemije. O tem ne nazadnje pričajo izrazi negotovanja v Parizu na začetku dvajsetega stoletja, zaradi katerih se je pariški mestni svet odločil, da ne glede na pomen in ugled umrlih spomeniško epidemijo zajezi z deset let trajajočim moratorijem na postavljanje novih spomenikov (Doss 2010: 28).

Sodeč po vodilnem ilustriranem tedniku *Leslie's Weekly* se je nekaj podobnega dogajalo v ZDA po prvi svetovni vojni, ko naj bi bila dežela

⁵ Več o začetkih »spomeniške manije« v Doss (2010: 27–28).

»prekrita s spomeniki, [...] ki so v mnogih primerih dvomljive umetniške vrednosti«, revija *American Magazine of Art* pa je pisala o »kugi vojnih spomenikov, ki so preplavili deželo« (Ibid.). V procesu, ki so ga uredniki te revije označili kot trpljenje zaradi spomina na trpljenje,⁶ torej ni šlo le za ohranjanje spomina na može, ki so se žrtvovali za narod, temveč za oblikovanje nove govorice o nacionalnem interesu, ki ga, kot kaže, lahko poseblja samo monolitna in izrazito moška nacionalna zgodovina. Čeprav se je že pred začetkom vojne neredko govorilo o ljudski vojni, ki da bo zamenjala kabinetno (Helmuth von Moltke), in čeprav je Churchill že leta 1914 govoril o tem, da bo nov način vojskovanja hujši od kraljevskih vojn (»The wars of people will be more terrible than the wars of kings«),⁷ je tudi spomin na ljudsko vojno izrazito ekskluzivističen. Posameznike je sicer res zamenjala množica, toda simbolna govorica žrtvovanja je ostala precej arhaična. Tudi tako imenovana demokratična spominska pokrajina prve svetovne vojne je bila namreč še vedno osredotočena na velike dogodke, velike ideje ter tu in tam še vedno pomembne posameznike, v čemer se kaže zavezanost enopomenski interpretaciji nacionalne heroične preteklosti. Identitetna politika, ki oblikovanje moderne spominske pokrajine interpretira kot izraz polifonije spominov različnih družbenih in političnih skupin, se je oblikovala šele v zadnji tretjini 20. stoletja kot posledica delne emancipacije zgodovinopisja od začetkov nove zgodovine do uveljavitve tako imenovanih »študij spomina« (Memory Studies).

POLITIKE, POMENI IN TEKSTUALNOST SPOMENIKOV

Vnovično odkritje spomenikov padlim v prvi svetovni vojni je spodbudilo spoznanje, da je ta vojna prvi del trideset let trajajočega spopada, ki je v

⁶ »Must we suffer not only war but also the commemoration of war?« (tukaj po Doss 2010: 28).

⁷ Tukaj po Wheatcraft (2011: 30).

prvi polovici 20. stoletja spremenil svet. Po drugi strani pa je to odkritje posledica nedavne reinterpretacije zgodovine celotnega stoletja. Pri tem mislimo predvsem na radikalno prepisovanje zgodovine druge svetovne vojne in s tem svojevrstno reifikacijo prelomnih zgodovinskih dogodkov. V tem procesu je vloga spomenikov zanimiva (vsaj) iz dveh razlogov; prvič kot sestavni del (re)interpretacije preteklosti in drugič kot nezanemarljivi temelj za oblikovanje in reinvecijo nacionalnih mitov.

V pričujoči razpravi, katere namen je vpogled v obe praksi, podobno kot Jay Winter, tudi mi spomenike razumemo kot podlago za popredmetenje in objektivizacijo spomina, oziroma kot »prizorišče simbolne izmenjave, v okviru katere se uveljavlja specifično pojmovanje naroda« (Winter 1995: 94). Glede na to jih ne beremo samo kot izraze žalovanja in ohranjanja spomina, temveč predvsem kot artefakte, ki ustvarjajo nove pomene in nove interpretacije. Pri tem nas med drugim zanima, na kakšno retoriko, simboliko in koreografijo so se naslanjali njihovi ustvarjalci, oziroma v kakšni simbolni preobleki se jih skuša uveljaviti/legitimirati. Spomeniki, posvečeni kolektivni smrti pripadnikov neke etnične/nacionalne skupnosti, so namreč vedno sestavni del politične govornice, ki ob pomoči konvencionalne spomeniške ikonografije na specifičen način interpretira oboje, tako smrt samo kakor tudi dogodek, ki jo je povzročil, pri tem pa oboje povezuje tako z razmerami v sedanjosti kakor tudi z ambicijami za prihodnost.

Ob tem je treba že v uvodu opozoriti, da javni, to je skupni lokalni ali nacionalni spomeniki kljub temu, da so posvečeni posebni skupini prednikov, odločilno vplivajo tudi na zasebno/intimno liturgijo, povezano s smrtjo in mrtvimi, ter s tem na oblikovanje osebnega spomina. S tem, ko so padle osamili na posebnih obeležjih oziroma ločenih pokopališčih, so snovalci vojaških spomenikov posamezne smrti z eno potezo spremenili v kolektivno žrtev. V letih in desetletjih, ki so sledila, se je ta proces samo še stopnjeval. Ne glede na to, ali so bile to redne ali občasne komemoracije, in ne glede na to, ali so protokoli le-teh vključevali znane in neznane

junake, končni rezultat je bila dosledna kolonizacija oziroma nacionalizacija spomina na padle v prvi svetovni vojni. V obdobju po drugi svetovni vojni je spomine na Galipoli, Verdun, Dobrudžo, Kajmakčalan, Sočo ... sicer zasenčil spomin na dan D, Stalingrad, Monte Cassino, Neretvo ..., toda kmalu po 1991 je prvi del druge tridesetletne vojne znova zbudil zanimanje posameznih narodov. Po eni strani kot nepogrešljivi del nastajajoče zgodovine celotnega stoletja, po drugi pa kot sestavni del reinterpretacije druge svetovne vojne. Ta je, v obliki sodobnega historičnega revizionizma, značilna predvsem za države nekdanje Vzhodne oziroma socialistične Evrope, čeprav je ta proces v neki meri zajel tudi posamične države nekdanje Zahodne Evrope. Pri tem mislimo predvsem na Francijo, Španijo in delno tudi Italijo, ki je šele po letu 1991, sicer zelo sramežljivo, pa vendar, začela odkrivati svojo fašistično preteklost.

V socialistični vzhodni Evropi, še posebej pa v posameznih delih nekdanje Jugoslavije, je bila ta transformacija spomina toliko bolj intenzivna, in sicer iz dveh razlogov. Prvič zato, ker je večina Slovencev in Hrvatov, pa tudi velik del Bosancev v vojni sodelovala na strani Avstro-Ogrske, zaradi česar je bilo spomin na ta del zgodovine v Kraljevini Jugoslaviji težko nacionalizirati.⁸ Po drugi strani prva svetovna vojna skorajda ni poznala masovne kolaboracije, zaradi česar se v Srbiji tega dela nacionalne zgodovine spominjajo kot zadnjega obdobja, v katerem so Srbi živeli in delovali skladno s svojim temeljnim vodilom, ki pravi, da jih lahko reši samo sloga. Toda to je že drugi vidik obravnavane problematike, ki še pred nedavnim ni bistveno vplival na oblikovanje nacionalne in še manj na preoblikovanje zasebne/družinske spominske pokrajine. Vojaški spomeniki, najpogosteje v obliki farnih plošč, so se takrat, ko so bili postavljeni znotraj obstoječih vaških in krajevnih pokopališč, postopno zlili z obstoječo lokalno spomin-

⁸ Najpomembnejši tovrstni poskus je postavitve spomenika neznanemu junaku na Avali pri Beogradu; na predlog Kralja Aleksandra Karadorđevića je Ivan Meštrović zasnoval spominski park z osrednjim spomenikom na vrhu vzpetine. Sestavna dela spominskega parka sta bila tudi hotel in protokolarni objekt. Več o tem glej v: *Istorija i sećanje, Studije istorijske svesti*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2006.

sko pokrajino. Spremembe so se zgodile šele po letu 1991, ko so lokalni in zato do neke mere integrirani spomeniki, s svojo uniformnostjo in posvečenim mestom, v nekaterih okoljih odločilno vplivali na oblikovanje in preoblikovanje spomina na nasilne smrti na sploh. To brez dvoma velja za Slovenijo, podobne primere pa srečamo v Srbiji, Romuniji in na Hrvaškem. Čeprav gre za nedvoumno zelo pomemben pojav, se s to prakso na tem mestu ne ukvarjamo, temveč se osredotočamo na predstavitev razlik v oblikovanju materialnega spomina na prvo svetovno vojno oziroma na dva poglavitna tipa, ki združujeta oziroma ločujeta spomin na tiste, ki sta jim namenjena.

I. DOKLER NAS SMRT NE LOČI

Pokopališče Zejtinlik je verjetno eden najboljših primerov za primerjalno analizo različnih načinov komemoracije, saj se na istem pokopališču srečujejo štirje nacionalni protokoli zaznamovanja spomina na padle vojakke. Pokopališče nekoliko spominja na multikulturne metropole, v katerih si različne etnične/kulturne skupine delijo isti prostor, sicer pa živijo bolj ali manj ločeno. Skupni so jim samo infrastruktura, zakonodaja in ... vreme, vse drugo pa si krojijo/oblikujejo skladno s svojo vero, tradicijo in statusom. Podoben položaj srečamo na pokopališču »Salonika (Lembet Road) Military Cemetery«, oziroma v okolici »jugoslovanske vojaške grobnice v Zejtinliku pri Solunu«, pri čemer že različno poimenovanje priča o tem, da si vsak narod, katerega predniki so pokopani na tem pokopališču, to spominsko pokrajino razlaga nekoliko drugače. Povrh vsega se je, podobno kot v drugih tovrstnih primerih, v vsakdanjem življenju prebivalcev Soluna uveljavilo povsem drugo ime. Kogarkoli vprašate za smer, bo namreč poznal samo »srbsko« pokopališče.

Skratka, pokopališče, ki si ga lasti pet držav, ima tudi toliko imen, izmed teh pa nobeno, ki vsaj delno upošteva uradno poimenovanje, ne

ustreza tistemu, na kar naletimo, ko vanj vstopimo. Jugoslovanska vojaška grobnica je v resnici srbska vojaška grobnica in tudi najpogosteje uporabljeno ime je tesno povezano s Srbijo in Srbi. In prav na tej točki postane za Slovence stvar še posebej zanimiva. Toda več o tem v nadaljevanju. Za začetek si ogledjmo uradno strukturo te večplastne spomeniške pokrajine.

Takoj po prihodu skozi železna vrata naletimo na veličastno srbsko/jugoslovansko grobnico z bolj ali manj običajnim liričnim posvetilom (*Neznani tuđjinče, kad slučajno mineš / Pored ovoga svetoga zajedničkog groba, / Znaj, ovde su našli večno utočište / Najveći junaci današnjeg doba! // Roditelj je njihov: hrabri srpski narod, / Gorostas u svetskoj istoriji vojni, / Koji je sve staze iskušenja prošao / I čiji su borci, divljenja dostojni, // Padali od zrna, od gladi i žedji, / Raspinjani na krst, na Golgote visu / Ali čvrstu veru u pobedu krajnju / Nikad, ni za časak, izgubili nisu...*), ki razprši vse dvome o tem, komu je posvečena. Grobnica, ki so jo slovenski dobrovoljci v srbski vojski želeli razumeti tudi kot svoj, predvsem pa jugoslovanski spomenik, je od prve stopnice do tipično pravoslavne kupole skoz in skoz srbski spomenik. Podobno sliko ponujajo spomeniki posamičnih vojakov in njihovih oficirjev, razen takrat, ko so pod skupno obeležje zbrali »217 NEPOZNATIH srpskih ratnika – zarobljenika prenetih iz Carigrada« oziroma »78 NEPOZNATIH srpskih ratnika prenetih iz Solunskog fronta«.⁹ In končno je tu še izbira pisave. Dosledna raba cirilice samo še dodatno pritrjuje sklepu, da gre za srbsko in ne za jugoslovansko vojaško pokopališče, na katerem so Črnogorci, Bošnjaki, Makedonci, Čehi (npr. Mihalil Rozjak in Oto Prohaska), Hrvati (npr. Petar Božić) in najverjetneje tudi Slovenci (npr. Janko Svorcjan, morda pa tudi Karlo Bader ...) svojevrstni gostje. »Srbskost« spomenika potrjujeta tudi dosedanja uradna in zasebna komemorativna praksa, povezani z njim. Spomenik krasijo samo srbska zastava in protokolarni venci s srbsko trobojnico. Prav tako družine, ki se pred osrednjim spome-

⁹ V zaledju fronte so namreč nastajala preprosta pokopališča, na katerih so tiste, ki so umrli v bolnišnici, pokopali v preprostih krstah, padle »na položaju« pa so zagrebli brez vsega. Po vojni so del teh prenesli v Zejtinlik.

Slika 1: Britanski del pokopališča Zejtinlik (foto Oto Luthar)

nikom tudi redno fotografirajo, vse po vrsti prihajajo iz Srbije. V priložnostih pogovorih se pokaže, da so to turisti, ki se na poti na polotok Atos ali katerikoli drugi del severne Grčije neredko ustavijo na Zejtinliku. Skratka, sredi poletja je pred osrednjim spomenikom in okoli njega mogoče srečati predvsem srbske družine, ko sledijo srbsko govorečemu »čuvarju«, ki v ta namen dežura v posebej označeni čuvajnici. Čeprav je v njem že po nekaj besedah mogoče prepoznati lokalnega prebivalca Soluna, torej človeka, ki se je srbsko naučil pozneje, njegova obleka in način sporazumevanja izdajata »tipičnega srbskega« starca. Pokrit z značilno šajkačo in obut v udobne opanke se namreč brez zadržkov identificira samo s srbskim delom pokopališča, znotraj katerega le s težavo prizna spomenike nesrbskih borcev.

Drugi deli pokopališča ne premorejo tovrstnega vodiča, zato pa na britanskem delu vsak trenutek srečate vsaj enega vrtnarja. Ta sistematično skrbi tako za gredice neposredno ob nagrobnikih kakor tudi za travo

med spomeniki, travo, ki je po britanski tradiciji skorajda dosledni približek tiste na igrišču za golf in ki je skrbno varovana pred plevelom. Prav tako tradicionalni so nagrobni kamni v obliki pokončnih pravokotnikov z zaobljenim vrhom.

Razlike med srbskim in britanskim delom pa ne razkrivata le skrbno negovana trava in oblika spomenikov, temveč tudi njihova vsebina. Osrednji spomenik ne govori o preliti krvi, narodu in/ali državi, temveč o posameznikih, katerih ime bo »večno živelo v spominu preživelih«. ¹⁰ Individualizirani so tudi posamezni nagrobniki. Ob običajni informaciji o enoti (The Rifle Brigade; South Wales Borderers; Manchester Regiment; Army Cyclist Corps; Royal Scots Fusiliers; Cheshire Regiment; Army Service Corps...) in rangi, neredko srečamo tudi posvetilo preživelih soprog, mater (tu in tam tudi očetov) in, redkeje, drugih sorodnikov. ¹¹ Tako ob tipičnih »At rest his duty done« oziroma »Thy will be done« ... srečamo tudi bolj osebna posvetila, ki jih v drugih nacionalnih sekcijah ni. Individualnost posameznih spomenikov poudarja tudi hortikultura ureditev, saj niti dveh spomenikov ne krasijo podobne rože ali grmovnice. Podobno načrtovano neurejenost srečamo tudi pri britanskih vojaških pokopališčih padlih vojakov v drugi svetovni vojni. Identični spomeniki so urejeni v identično spominsko pokrajino in označeni z enakim značilnim osrednjim spomenikom v obliki križa, na katerem je pritrjen navzdol obrnjen meč.

Pravo nasprotje britanskemu minimalizmu oziroma britanski zadržanosti (understatement) je italijanska oblikovna barvitost, ki se kaže predvsem v treh vrstah osrednjih spomenikov. Ob križih iz belega marmorja,

¹⁰ »Their Name Liveth for everyone.«

¹¹ Najpogostejše podpisnice osebne posvetila so matere (»In loving memory of my dear son, gone but not forgotten«, »Mother«, poleg njih tu in tam tudi očetje (»Only son of the late dr. J Taylor, Whiteinch, Glasgow, Scotland«, »Gone but not forgotten, father and mother«) pogosto pa tudi žene (»I have loved thee with an everlasting love«, »In loving memory of my husband from his sorrowing wife«) in drugi člani družine, katerih posvetila so nekoliko bolj splošna (»Till we meet again«, »In rest« ali »A sorrow too deep for words«) ali izposojena iz Biblije (»The Lord is my helper and I will not fear«, »Asleep in Jesus«).

Slika 2: Osrednji spomenik na britanskem delu pokopališča Zejtinlik

ki so postavljeni kot nagrobniki za posamezne vojake, in svojevrstni mrliški vežici, ki se kdaj pa kdaj uporablja kot prireditveni prostor, v sklopu italijanskega dela srečamo tudi značilni kip »Alpina« ter prelomljeni dorski steber, ovit v kamnito cvetje. Čeprav je ta namenjen enemu izmed povejujočih oficirjev, v mizansceni celotnega pokopališča nastopa kot ključni element sekcije, v kateri so razporejeni nagrobniki posameznikov. V primerjavi z osrednjimi spomeniki so posamezni križi sorazmerno skromni, po sporočilnosti pa celo poudarjeno špartanski, saj na medeninastih ploščicah minimalnih dimenzij ni drugega kot ime in rang padlega, v redkih primerih pa tudi datum smrti.

Podobno kot francoski del je tudi italijanski sorazmerno prostoren in tudi zato precej enoličen. Sporočilo tega dela je, podobno kot v francoskem primeru, vtisnjeno v osrednji spomenik, le da so se Italijani odločili za izrazito religiozno obarvano sporočilo. Namesto domoljubnih gesel v

Slika 3: Nagrobnik v spomin maroškemu vojaku na francoskem delu pokopališča Zejtunlik

italijanskem primeru spregovori citat iz Stare zaveze: »... E lo spirito entro in essi e ritornarono in vita ...« Ezekiel 37, 5 (v Slovenskem standardnem prevodu Svetega pisma, 1996: »Tako govori Gospod BOG tem kostem: Glejte, poslal bom duha v vas in boste oživele«). Za morebitno individualnost posameznega spomenika sta torej lahko poskrbela samo čas in narava. Prvi je na najrazličnejše načine postaral vijake in medeninaste ploščice, druga pa je z dežjem in soncem poskrbela za to, da je vsak križ na koncu vendarle svojevrsten original.

V tej točki je italijanski del močno podoben francoskemu delu pokopališča. Tudi francoski načrtovalci pokopališča so namreč za obeležitev spomina na posameznega vojaka uporabili klasične rimskokatoliške križe, ki pa se od italijanskih razlikujejo tako po materialu kot tudi po velikosti in napisu. Med francoskimi nagrobniki jih je namreč tudi veliko posvečenih padlim maroškim vojakom in ti se od francoskih ločijo po dodatnem

znaku in napisu. Vojaki iz kolonij so namreč predstavljeni samo z enim imenom (npr. Yabitda ali Moekie ...).

Za spoznanje večjo razliko med francoskim in vsemi drugimi deli pokopališča zasledimo v razporeditvi posamičnih obeležij in posvetilih na osrednjih spomenikih.

Francoski križi so razporejeni v pare tako, da si spomenika kažeta hrbet, osrednja obeležja, od katerih je eno svojevrstna kapelica, pa slavijo smrt vojakov, ki so svoje življenje darovali Franciji. Napis »Morts pour la France«¹² se tako ponovi vsaj trikrat, s tem da je enkrat posvečen prostovoljcem, drugič in tretjič pa vsem drugim 8089 padlim vojakom francoskega kontingenta združene vojske, ki jo je vodil prav Francoz, general Franchet d'Esperey.¹³

NAZAJ NA ZAČETEK

Po oblikovni strani je, vsaj na prvi pogled, še najbolj celovit srbski del z osrednjo grobnico, obdano z množico pravoslavnih križev s stilizirano cirilično pisavo, ki stojijo kot nagrobniki posameznim vojakom. Napisi se med seboj razlikujejo predvsem po številu informacij. Ob obveznem rangju (redov, narednik, kapetan ..., »obveznik činovničkog reda«), imenu padlega in zaporedni številki »groba« je ponekod dodana informacija o enoti (»Moravska divizija«; »francuska teška artiljerija« ..., mestu smrti (»poginuo na Kajmakčalanu«), statusu v civilnem življenju (»student prava – Beograd«), tu in tam je pod napisom pozneje dodana fotografija v

¹² Skrajni izraz »predanosti Fraciji« predstavljajo tudi izjave na začetku vojne. Med skrajnimi je tudi stališče škofa Alfreda Baudrillardta, ki je v časopisu *La Matin* 16. avgusta zapisal, da so dogodki, na katere je čakal že štirideset let, »nadvse razveseljivi«, in da v njih vidi priložnost za prenovo Francije. Še več, po njegovem mnenju se »lahko prenovi in očisti samo skozi vojno«. Glej Tardi in Verney (2008: 3).

¹³ Francija je prispevala največ vojakov in opreme. Med 243 bataljoni je skoraj polovica (111) pripadala francosko-italijanskemu kontingentu, po orožju, predvsem po letalih (29 eskadronov proti 5) pa je ta daleč presegala angleško, grško in srbsko vojsko. Tukaj po Turk (1936: 99).

okvirju značilne jajčaste oblike, v dveh ali treh primerih pa najdemo tudi za nas še posebej zanimiv napis »dobrovoljac«. Med imeni je nekaj takih, ki bi bila lahko tudi slovenska (ob že omenjenih Svorcanu in Baderju še Marjan Zdravković ...), zaradi česar smo pregledali različne nabore slovenskih dobrovoljcev ter skušali rekonstruirati posamične življenjske zgodbe nekdanjih avstro-ogrskih vojakov, poznejših ruskih vojnih ujetnikov, ki so po letu 1916 vstopili v vrste dobrovoljcev. Med njimi je bilo največ Primorcev ter posameznikov iz osrednje Slovenije ter bistveno manj Štajercev in Prekmurcev. Zadnji so bili vpoklicani v madžarsko vojsko in se za prebeg k Rusom večinoma niso odločali.

DOBROVOLJCI IN PROSTOVOLJCI

Sicer pa o izvoru dobrovoljcev največ povedo imena sama (Alič, Aljančič, Avšič, Belšak, Bogataj, Bole, Boštjančič, Bozant, Budinek, Colja, Čeplak, Dobrovoljc, Drešček, Goli, Gnezda, Grčar, Heric, Hočevnar, Erhatič, Jelenc, Kastelic, Kejžar, Kolar, Kolarič, Kolenc, Komič, Kos, Koščak, Kovač, Koželj, Kumer, Kunst, Lah, Lebar, Leharnar, Lenard, Mezeg, Mihelj, Oražem, Pavlin, Peharc, Pelan, Per, Pipan, Pogorelc, Prinčič, Rinaldo, Rom, Roth, Salberger, Sedlak, Sirc, Sredemšek, Starman, Stele, Stupar, Škvarča, Šuštar, Tomšič, Trampuž, Turk, Ukmar, Vizjak, Voštar, Zupančič, Žogra ...) ter njihove bolj ali manj izčrpne biografije. Del teh najdemo v obsežnem zborniku *Dobrovoljci Kladivarji Jugoslavije*, ki je izšel ob 20. obletnici dobrovoljskega »pokreta«, leta 1936 v Ljubljani in Mariboru (Turk et al. (ur.) 1936).

Prvi so v zaledje solunskega bojišča prišli že leta 1917. Njihova prva vojaška postojanka je bila v solunskem predmestju Mikra, v katerem so jih razporedili po posameznih enotah. Sicer pa je najbolje, da si ogledamo konkretni primer učitelja Edvarda Prinčiča, za katerega se je vojna začela sredi marca 1915. Kot pripadnik 27. Avstrijskega planinskega polka se je iz Ljubljane odpeljal sredi marca 1915 in se čez sedem dni znašel v Karpatih,

tam pa se je skupaj z drugimi »navdušenimi Jugoslovani [...] brez borbe vdal« (Turk et al. (ur.) 1936: 559–560) Rusom. Iz Galicije so ga poslali v vojno ujetništvo v Taškent, od tam pa je s prvimi dobrovoljci odpotoval v Odeso, središče dobrovoljske vojske v Rusiji. Na romunsko-bolgarski meji, v Dobrudži, je sodeloval v spopadih z Bolgari, od tam pa so ga znova premestili v okolico Odese, od koder je leto zatem odpotoval v Solun:

Bilo je 17. avgusta 1917. leta, ko je polk (iz Odese op. p.) krenil na dolgo pot proti Solunu. Po petih dneh vožnje mimo Tule, Moskve, Jaroslavja [...] Tu smo ostali do 1. septembra ...[...], od koder smo se 7. septembra pripeljali v Arhangelsk. ... Ob izlivu reke Dvine so se parniki ustavili 10. septembra zjutraj, popoldne pa krenili na odprto morje. Naslednji dan smo se zadržali [...] v malem zalivu ob Murmansku ter nato nadaljevali pot po Severnem ledenem morju [...] Dne 17. septembra smo zagledali 5 angleških torpedovk, ki so nam prišle naproti, da nas zaščitijo ob morebitnem napadu nemških podmornic. [...] Ponoči smo dospeli mimo Orkneyskih otokov v severno škotsko pristanišče Inverness. [...] Na obali nas je pričakovala množica ljudstva in četa vojaštva z godbo. [...] Kmalu po prihodu [...] smo stopili v vagone [...] (in [...] skozi postaje Perth, Carlisle, Birmingham [...] dospeli v Winchester, kjer smo izstopili ter odšli v veliko angleško taborišče. [...] Po 13 dnevnem odmoru ... smo potovali v pristanišče Southhampton, kjer smo se vkrcali na angleško ladjo 'Lidia' ... po 6 urni vožnji čez Rokav la Manche (smo) srečno pristali na francoski obali pri mestu Cherbourg. Po izkrcanju na obalo smo odkorakali na kolodvor in se prepeljali v mestece Orange. 1. novembra (smo) odpotovali preko Marseilla in Toulona, ob francoski rivieri mimo Nice v Genova ob italijanski obali do Livorna. ... Tiste dni so doživeli Italijani pri Kobaridu največji poraz in zavezniška vojska jim je hitela na pomoč. [...] Italijani so mislili, da jim tudi mi hitimo na pomoč ter so nas oduševljeno pozdravljali, dokler naš vlak ni krenil proti jugu in obstal na kolodvoru v Rimu 5. novembra točno opolnoči. Drugi dan smo se pripeljali do Caserte, kjer smo zavili proti vzhodu in mimo Barija prispeli 7. novembra v Taranto. Šli smo skozi mesto in se ob 13. uri vkrcali na staro francosko vojno ladijo 'Chateau Renauld', ki je ob 15. uri zapustila pri-

stanišče in [...] zaplula v Tarantski zaliv. [...] V jutranjih urah smo [...] dosegli Itejo, пристаниšče zaveznikov v Korinskem zalivu. Dne 11. novembra smo se odpeljali z avtobusi po strmih serpentinah proti severu do železniške postaje Brala. [...] mimo mogočnega Olimpa smo dospeli [...] 15. novembra ob 7. uri zjutraj v Solun. Ko smo se zbrali pred solunsko postajo, smo korakali skozi mesto v veliko naše taborišče Mikro. [...] Drugi dan smo se vsi zbrali na vežbališču in prišel nas je pozdravit takratni regent Aleksander. [...] Čez nekaj dni po prihodu v Mikro in po razdelitvi vojnih dobrovoljcev na čete smo se odpeljali proti našemu cilju na solunsko bojišče. Vozili smo se z vlakom do Soroviča, od tu pa je vsaka četa peš nadaljevala svojo pot v njej določeni polk. Četa v kateri sem bil jaz, je prišla v VIII. Pehotni polk donavske divizije. [...] Po 3 in pol mesečnem potovanju smo 1. decembra 1917. leta prišli v štab VIII. Pešpolka, kjer je bila naša četa uvrščena kot 2. četa 1. bataljona, ki mu je poveljeval takratni podpolkovnik Elezović. Veselo je bilo srečanje s starimi znanci vojnimi dobrovoljci, ki so prišli iz Rusije v ta polk že spomladi 1917. leta. ... Bila sta to moja stara prijatelja še iz Ljubljane Ukmar in Turk, od Slovencev oficirjev pa so bili v 1. Bataljonu še Čeplak, Koželj in Alijančič. Z menoj pa je prišel Pelan. Tako nas je bilo oficirjev Slovencev v 1. Bataljonu VIII. Pešpolka 7, kasneje so prišli še pokojni Jelenc, Zupančič, Oražem in naš bataljonski zdravnik, pokojni Gnezda. Skupaj 11 častnikov. Bilo pa je tudi nekaj Slovencev vojakov. V štabu polka je služil [...] podnarednik Lenard, ki je prišel v polk že na Krfu. Ostali dobrovoljci vojaki – Slovenci so bili: Boštjančič, pokojni Colja, Drešček, Kastelic (padel), Kolenc (padel), Kovač, Kumer, Mihelj, Pogorelec, Rinaldo, Trampuž (padel) in mogoče še kdo« (Ibid., 566–567).

Tisti, ki so se iz Rusije odpravili po izbruhu revolucije ali jih je ta ujela na poti, so potrebovali veliko več časa. Lev Trocki, takratni vojni komisar, jih je zaradi strateških razlogov¹⁴ v Grčijo poslal čez Sibirijo. Rajko

¹⁴ Trocki je transporte vojakov prek Arhangelska ustavil zato, ker se je bal, da bodo ob morebitni podpori kontrarevolucionarnim silam zahodne sile dobrovoljce uporabile za blokado пристanišč ob Belem morju. To se je namreč pozneje tudi zgodilo. Eno izmed ujetniških taborišč

Paulin, poznejši bančni uradnik, je pot od Odese do Soluna, ki je pri njem potekala od Odese prek Voznesenskega, Kremenčuka, Polatve, Harkova, Kurska, Tule, Moskve, Jaroslavlja, Perma, Omska, Irkutska, Čite, Harbina, Mandžurije, Port Arthurja, Singapurja, Cejlona, Adena, Sueškega prekopa, Aleksandrije do Soluna popisal kot visenje »med nebom in zemljo« oziroma kot 135 dni trajajoče popotovanje, polno presenečenj, lakote, v sklepnem delu pa tudi »velike nevarnosti nemških podmornic čez Sredozemsko morje« (gl. Paulin 1936: 317–318). Tudi njega in njegove tovariše je pot nato vodila najprej v Mikro in od tam naprej na fronto, kjer je bil razporejen v Šumadijsko divizijo.¹⁵

Ta se je pozneje v vojaško zgodovino vpisala kot ena najuspešnejših enot, njeni pripadniki pa so uživali vsestransko priznanje in občudovanje. Po besedah Milana Kolarja, ki je kot pripadnik Timoške divizije iz zaledja gledal njihov »dan in noč krvavi ples«, se je napad pri »Šumadin- cih takoj obnesel« tudi zato, »ker so se oni kot rojeni planinci mojstrsko približali močno utrjenim bolgarskim rovom« in »z divnim samozatje- vanjem ter preziranjem obupnega bolgarskega odpora« že pred večerom postali gospodarji »vse bolgarske bojne črte«. Pa ne samo to, »po končani svoji nalogi so Šumadinci pomagali še Senegalcem«. Šele po njihovem uspehu »je prišel čas za nastop druge bojne črte: jugoslovanske in timoške divizije«, ki Bolgarom ni dovolila, »da bi si opomogli od prvega udarca« (Kolar 1936: 645).¹⁶

je bilo tudi v Koreliji oziroma na polotoku Kola, na katerem so vojni ujetniki gradili železniško progo od Zvanke blizu Petersburga do Murmanska. Med njimi je bilo tudi približno tisoč dobrovoljcev, ki so spomladi 1918 skupaj z Angleži, Američani, Francozi, Italijani in »Beloarmejci« res sodelovali pri okupaciji Arhangelške gubernije. Več o tem v Meršol (1936: 542).

¹⁵ Pred tem je bil, podobno kot drugi dobrovoljci, član Dobrovoljske divizije, ki je pod poveljstvom polkovnika Hadžića štela 18.000 ljudi, »u čijem je sestavu bilo oko 90 % Srba«, preostali del pa so sestavljali »Hrvati i Slovenci i nešto Čeho-Slovaka« (Popović 1926: 409).

¹⁶ Nekateri dobrovoljci so se v bojih med Kajmakčalanom in Nišem še posebej izkazali, o čemer pričajo njihova odlikovanja. »Nižji oficir« Koželj Jaka, na primer, je prejel celo Red belega orla z meči IV. stopnje; ta je poleg Karadordeve zvezde veljal za najvišje odlikovanje za podoficirje, po vojni pa so mu iz kraljevega kabineta poslali še Red svetega Save IV. stopnje.

Pozneje se je pokazalo, da je bil prav ta prodor odločilen, saj so se po njem Bolgari na tem (osrednjem) delu fronte samo še umikali («Od tedaj smo podili Bolgare v pospešenih marših – tudi do 40 km na dan», Ibid., 646) ne glede na to, da Angleži in Grki na vzhodnem ter Italijani in Francozi na zahodnem boku niso bili tako zelo uspešni. S tem, ko so Šumadijska, Timoška in Jugoslovanska divizija dosegle Vardar in zavzele železniško progo Đevđelija–Veles, je nemško-bolgarska linija razpadla na dva dela; vardarsko in bitolsko. Prva, ki so jo sestavljali predvsem Bolgari, je razpadla v bojih od 21. do 27. septembra, dan zatem pa je bilo podpisano premirje. Podobno usodo so pozneje doživele nemške in avstrijske divizije, ki so zamenjale bolgarsko vojsko. Naskok srbske II. armade je bil premočan in v štiridesetih dneh po preboju na Solunski fronti je celotna srbska vojska skupaj z dobrovoljci prodrla do sotočja Donave in Save. Dobra dva tedna zatem sta kapitulirali tudi Nemčija in Avstrija in slovenski dobrovoljci so se začeli postopno vračati na svoje domove v Sloveniji. Za nekatere se je vojna s tem tudi končala, številni pa so se pridružili Jezer-skemu odredu, ki je v koroški ofenzivi po dobrem tednu bojov 6. junija skupaj z Ljubljanskim polkom zasedel Celovec. Za te se je vojna končala šele po petih letih in prav ti so pozneje najbolj vneto skrbeli za spomin na Dobrudžo, Kozjek, Topolac in številna druga prizorišča bitk, v katerih so dobrovoljci imeli osrednjo vlogo. Tudi zato je razumljivo, da so pokopališče Zejtinlik podobno kot spomenik v romunski Medžidiji doživljali in želeli razumeti tudi kot spomenik/pokopališče njihovih padlih tovarišev.

II DOKLER NAS SMRT NE ZDRUŽI

Precej drugačno, če ne celo diametralno nasprotno sporočilo posreduje spomenska pokrajina ob Soči, v kateri imamo opravka z dvema konceptoma oblikovanja spomina na padle vojake v prvi svetovni vojni. Na levem bregu spodnjega toka reke, z izjemo kostnice v Redipugliji, najdemo av-

stro-ogrška pokopališča, ki so v mnogočem podobna pokopališču Zejtinlik, saj so načrtovalci spominskega obeležja vsakemu znanemu padlemu vojaku namenili posebno obeležje, najpogosteje v obliki križa ali napisa na spominski plošči oziroma nagrobnikih. Na nasprotni strani reke pa najdemo skupino kostnic, med katerimi je še posebej zanimiva tista v Kobaridu, ne nazadnje tudi zato, ker so njeni oblikovalci kolonizirali obstoječe pokopališče s pokopališko kapelo vred.

Ne glede na to se kobariška kostnica ne more kosati s tisto v Redipugliji. V vasici na skrajnem jugovzhodnem izteku kraške planote so namreč fašistične oblasti v tridesetih letih dvajsetega stoletja zgradile spominsko obeležje izjemnih razsežnosti, zaradi česar na začetku drugega dela pričujoče razprave analiziramo ta spomenik. Kar ni uspelo živim vojakom v letih od 1915 do 1917, ko je fronta zaradi prevelike previdnosti italijanskega glavnega štaba obtičala na obronkih kraške planote, je po vojni uspelo fašistom, ki so njihovo smrt instrumentalizirali za svoj ekspanzionistični projekt. S tem, ko so projektantom naročili, da se ob magistralni cesti med Trstom in Gorico s stožčastim stopniščem zarijejo v kraški rob, so nakazali smer svojih političnih ambicij. Kaskade, ki se spuščajo po zahodnem pobočju hribčka/vzpetine Sei Busi (Šest gričev), se vijejo od ploščadi neposredno ob že omenjeni magistrali, pa vse do vrha vzpetine, iz katere se dvigujejo trije ogromni križi. V središču prve izmed dvaindvajsetih prostornih teras izstopa več ton težak kamniti blok, posvečen vojvodi Aosta. Od tod pa vse do obzorja, ki ga predstavlja nebo na Krasu, obiskovalce nagovarjajo neskončni napisi ene same besede PRESENTE; ti ponazarjajo navzočnost 100.187 vojakov, ki so se »odzvali klicu domovine«.

Enako velja za kostnice v Kobaridu in Oslavju, ne pa tudi na Zejtinliku. Glede na to lahko sklepamo, da ima inflatorna raba besede »navzoč« v okviru italijanske spominske pokrajine ob Soči dodaten simbolni pomen. Ob poudarjanju vojaškega reda in discipline izraža zavestno požrtvovalnost pri obrambi vzhodne meje države. Še več, s tem ko se padli znova prijavljajo na dolžnost in znova zasedajo svoje položaje, za vselej vstopajo v

spomin generacijam, ki prihajajo za njimi. Temu sporočilu pritrjuje tudi osnovna arhitektura vsakokratne kostnice, ki sledi osi vzhod–zahod oziroma nakazuje smer, iz katere je pričakovati nevarnost. Glede na to ne preseneča, da se je tudi po zaslugi prve svetovne vojne prav vzhodna meja v italijanski zgodovinski zavesti vtisnila kot meja, ki loči, zaradi česar jo je kot tako treba še posebej skrbno utrjevati in varovati. In kot taka je dočkala drugo svetovno vojno ter napeto povojno obdobje vse do vstopa Slovenije v Evropsko unijo. O doživljanju te meje kot civilizacijske ločnice med dediči starega Rima in »plemeni iz Vzhodnih Alp«, torej kot meje med znanim in neznanim, med sovražnim in prijateljskim, še posebej zgovorno priča Trg Evropa/Piazza Evropa, nekoč trg Transalpina, pred staro goriško železniško postajo. Kljub odprtju meje med Republiko Slovenijo in Republiko Italijo leta 2004, kamnita korita za rože, ki še najbolj spominjajo na cestno zaporo, označujejo črto, po kateri je nekoč potekala tako imenovana »železna zavesa«.¹⁷

Nekoliko manj doslednosti pri ločevanju srečamo pri kostnici na Oslavju, ki zaseda vzpetino nad Gorico. Spominsko obeležje, sestavljeno iz osrednjega objekta cilindrične oblike s svetlobno kupolo in stranskimi stolpiči, ki zaznamuje spomin na 57.000 znanih in 12.000 neznanih vojakov italijanske III. armade, je namreč postalo tudi simbolno zatočišče za 539 pripadnikov avstro-ogrske vojske, med njimi tudi Slovencev. Dodatna posebnost je manjši spomenik pred vhodom v spominski park Oslavje,¹⁸ posvečen italijanskim prostovoljcem iz Zadra, Pule, Poreča, Kopra, Trsta ter drugih istrskih in dalmatinskih krajev takratne Avstro-Ogrske. Sicer pa je spomenik na vzhodnem robu Goriških brd bistveno manj ekspanzionističen. Sarkofagi generalov v kleti kostnice na Oslavju se v ničemer

¹⁷ Podobno predstavo o meji med Italijo in Jugoslavijo/Slovenijo srečamo v vsakdanji rabi še danes. Nemški vodič po Furlaniji z uporabo tega plakativnega pojma (železna zavesa) prostor med Muggio in Trbižem še vedno slika kot zarezo, ki je onemogočala vsak kulturni in gospodarski stik (gl. Fohrer 2010: 232).

¹⁸ Oslavje je edina kostnica, ki jo obiskovalci lahko obišejo samo znotraj natančno določenega urnika, ki predvideva tudi odmor za kosilo. Sorodna spomenika v Redipugliji in Kobaridu nista ograjena in sta zato tudi vseskozi dostopna.

ne morejo kosati s pompoznim nagrobnikom vojvode Aosta v Redipugliji. Enako velja za stopnice okoli goriškega spomenika, ki niso v ničemer primerljive z veličastnim stopniščem, ki iz Redipuglije vodi na kraško planoto ter naprej v Slovensko primorje in Istro, skratka v pokrajine, ki so jih italijanski iredentisti imeli za sestavni del združene Italije.

Kar zadeva italijanske politike s kraljem Vittoriojem Emanuelom III. na čelu, naj bi v prvi svetovni vojni prav za to tudi šlo. Še več, tudi posamezne vojake so v veliki meri uspeli prepričati, da bo njihov morebitni uspeh na soški fronti dokončal proces zedinjenja države. Da jim bo uspelo to, kar ni uspelo njihovim dedom, ki so se leta 1866 v vojni z Avstrijo morali ustaviti ob reki Tagliamento na vzhodnem robu furlanske ravnine.¹⁹ Glede na to ne preseneča razlika med percepcijo prve svetovne vojne med italijanskimi in britanskimi vojaki na zahodni fronti. Ti so po prvem letu bolj ali manj pozabili na vsa domoljubna čustva in vse svobodoljubne iluzije v zvezi s to vojno. Za večino je pomenila nesmiselno žrtvovanje, če ne celo eno največjih neumnosti v moderni zgodovini.²⁰ Na italijanski strani je pripoved povsem drugačna. V spomin italijanskih vojakov in njihovih sorodnikov se je vojna vtisnila kot čas upanja in »neomajne volje«. Sodeč po pričevanju velike večine italijanskih vojakov, njihovi soborci vojne niso doživljali kot nesmiselno klanje, temveč so bili na svoje početje ponosni oziroma so verjeli, da s svojim žrtvovanjem povezujejo skrajni vzhodni rob države v skupno celoto (Thompson 2008: 387). Nekoliko več pomislekov so imeli tisti z več izobrazbe in samorefleksije, toda na koncu je na italijanski strani vendarle zmagala nacionalistična večina, ki je v dobrih dveh letih vojne

¹⁹ V Krminu oziroma Cormonsu je general Petitti zaradi avstrijske premoči na osrednjem delu avgusta 1866 moral podpisati premirje, ki je po oktobrski ratifikaciji mejo med Habsburškim cesarstvom in Kraljevino Italijo ustalilo na »predzadnji reki«. Končni cilj italijanskih sil je bila ne nazadnje Soča oziroma Trst z Istro. Podoben prizor se je takrat odigral na severnem odseku fronte, kjer bi Garibaldi s svojimi prostovoljci najverjetneje osvojil Trento, če ga tričlansko vojaško vodstvo (generala Alfonso Ferrero La Marmora, Enrico Cialdini in kralj Vittorio Emanuele II.) ne bi pozvalo, naj se vrne nazaj na »beneško mejo«.

²⁰ Eden zadnjih britanskih veteranov je pred desetletjem celo izjavil, da se je prva svetovna vojna začela zaradi neumnosti in se tudi kočala kot neumnost (»The First World War was idiotic ... It started out idiotic and it stayed idiotic«, tukaj po Thompson 2008: 386).

videla zadnje dejanje risorgimenta oziroma združitve Italije. Zmagalo je mišljenje tistih, ki so v vojsko stopili kot Furlani, Rezijci ali Benečani, iz nje pa prišli kot Italijani.

Podoben sklep ponuja tudi spomenik v Redipugliji (slovensko: Sredipolje), ki je med drugim tudi največji spomenik v Italiji na splošno. Še več, njegova monumentalnost in pieteta jasno pričata o razvoju dogodkov po vojni. Pri tem mislimo na vzpon fašizma in priprave na zadnje poglavje risorgimenta s stališča fašističnega gibanja. Sodeč po anekdoti iz obdobja uveljavitve fašistične stranke Italije, naj bi Mussolini kralju že leta 1922 napovedal uresničitev garibaldističnih sanj, ki so v mnogočem presegale meje kraljevine s savojsko dinastijo na čelu. Za pričujočo tematizacijo pa je pomembna predvsem fašistična interpretacija prve svetovne vojne. Po mnenju Mussolinijevih somišljenikov si je dogajanje na Tirolskem, Furlaniji in na Krasu zaslužilo veliko več pozornosti, predvsem pa bistveno veličastnejši spomin nanj. In projekt v Redipugliji je poosebljal prav to; grandioznost in poenotenje vseh smrti v skupno žrtev za narodne ideale. Verjetno je Thompson ob enem izmed obiskov Redipuglije, ki je prežeta z elementi fašistične arhitekture in simbolike, tudi zato podoživel razmišljanje Walterja Benjamina, ki je tik pred drugo svetovno vojno zapisal, da v obdobju fašizma in nacizma ni bil varen niti spomin na mrtve (Ibid., 391).²¹

O tem, da to ni značilno samo za trideseta in štirideseta leta prejšnjega stoletja, pričajo številni sodobni primeri instrumentalizacije spomina na mrtve vojake, pa tudi druge žrtve ..., z vsega sveta. Pri tem ne mislimo samo na inflacijo spomenikov, o kateri smo govorili v uvodu, temveč na poskuse

²¹ »Redipuglia became the showpiece of fascist commemorative architectonics, one of the few places where a visitor still feels the urgency of Walter Benjamin's warning in 1940: 'Even the dead will not be safe from the enemy if he wins'«, se glasi celoten stavek (Ibid., 390), v katerem se avtor spomni na Benjamina. Thompson je pri tem imel pred očmi tudi približno 6.000 italijanskih komisij, ki so od leta 1923 naprej po različnih krajih in mestih intenzivno razpravljale o spomenikih, posvečenih prvi svetovni vojni. Posledica njihovega dela je bila domala neskončna množica spomenikov v večini parkov, trgov in drugih delih mest ter vasi po vsej državi. Podobno kot v osrednji Sloveniji so se imena padlih znašla tudi na fasadah farnih cerkva, najpogosteje v bližini obstoječih obeležij v spomin na lokalne dostojanstvenike.

bolj ali manj nasilnega preoblikovanja spomina na prvo in drugo svetovno vojno. V Sloveniji je v zadnjih letih zanimanje takšnih ali drugačnih revizionistov veljalo predvsem spomenikom druge svetovne vojne oziroma judovskemu delu ljubljanskega osrednjega pokopališča Žale, tarča bolj ali manj neznanih storilcev pa so bili tudi spomeniki prve svetovne vojne. Med bolj znanimi primeri je desakralizacija spomenikov na avstro-ogrskem pokopališču v Logu pod Mangartom, na katerem so mladoletniki iz Nove Gorice z elementi srbskega grba (»štiri S«) porisali »muslimanske« nagrobnike.

Opisanega izgreda pa ne omenjamo samo zaradi ponazoritve procesa, o katerem smo govorili zgoraj, temveč nam rabi kot izhodišče za analizo vseh avstro-ogrskih pokopališč v Posočju in na Krasu. Pri tem še naprej ostajamo zvesti njihovi primerjavi z italijanskimi kostnicami oziroma smo prepričani, da je to edini način za resno obravnavo te teme.

V nasprotju z italijanskimi spominskimi obeležji oziroma že omenjenimi kostnicami so avstro-ogrška pokopališča razmetana ob celotni fronti, in sicer od Loga pod Mangartom na severu do Gorjanskega na jugu. Tovrstna, domala značilna razdrobljenost, se kaže tudi v velikosti in sestavi teh pokopališč. Nekatera so sorazmerno velika in opremljena z dodatnim/i osrednjim/i spomenikom/spomeniki, druga so manjša in zato tudi manj opazna. Pri teh se je pogosto ohranilo samo skupno obeležje, neredko v obliki piramide, kakršno najdemo tudi na drugih vojaških pokopališčih prve svetovne vojne na jugovzhodu Evrope. Med njimi jih je nekaj posvečenih tudi določeni etnični skupini vojakov, najpogosteje Madžarom, ki so si mimogrede prisvojili tudi slovaške vojake. Pred nedavnim, leta 2010, je tudi v tem primeru prišlo do ločitve, saj so slovaški vojaki v Ločah pri Tolminu dobili svoje posebno obeležje. Glede na to zadnji mednaslov (*dokler nas smrt ne združi*) nikakor ne more veljati za avstro-ogrška pokopališča, ne glede na to, da so na njih pokopani padli državljani iste države oziroma monarhije. Podobno kot na pokopališču Zejtinlik so tudi v avstro-ogrski spominski pokrajini ob Soči in na Krasu posmrtno ločevali nekdanje

Slika 4: Spomenik v Gorjanskem

soborce. Če bi se na začetku »bele vojne« vojaki posameznih narodnosti s tako ločitvijo morda še strinjali, z njo skoraj zagotovo ne bi bili zadovoljni po prvem letu spopadov, ko so se zaradi izgub vse močneje mešale tako imenovane nacionalne enote. S tega vidika spomenik padlim Slovakom verjetno ne odraža nadsacionalnega tovarštva, ki se je spletlo v strelskih jarkih.

Podoben nesporazum med mrtvimi vojaki in živimi ustvarjalci spominske pokrajine izdajajo tudi redki napisi, ki poudarjajo žrtvovanje za domovino. Prvič zato, ker so avstro-ogrski vojaki v nasprotju z Italijani vojno večinoma doživljali kot nepotrebno zapravljanje človeških življenj, drugič pa zato, ker so si pod domovino predstavljali kvečjemu posamezne dele monarhije. O tem ne nazadnje priča tudi gibanje prepородovcev, ki

so zavrnilo služenje v avstro-ogrski vojski in kot *prostovoljci*²² že leta 1914 stopili v srbsko vojsko, oziroma so se na vzhodni fronti ob prvi priložnosti predali Rusom. Skratka, napisi, ki tako ali drugače povečujejo sladko in častno smrt za domovino (*Dolce et decorum est pro patria mori*), izdajajo identični nesporazum med padlimi in tistimi, ki se jih spominjajo, kot ga kaže izpostavljanje domoljubja na francoskem delu pokopališča Zejtinlik.

LITERATURA IN VIRI

Baskar, Bojan 2002. *Dvoumni Mediteran. Študije o regionalnem prekrivanju na vzhodnojadranskem območju*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, Koper.

Doss, Erika 2010. *Memorial Mania. Public Feeling in America*. Chicago – London: The University of Chicago Press.

Fohrer, Eberhard 2007/2010. *Friaul-Julisch Venetien*. Erlangen: Michael Mueller Verlag.

Kolar, Milan 1936. »V bojnem pohodu od Soluna do Knina«. V: Ernest Turk, Josip Jeras, Rajko Paulin (ur.), *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912 – 1918*. Samozaložba »Sreskih organizacij saveza ratnih dobrovoljaca kraljevine Jugoslavije«. Ljubljana – Maribor, 641–657.

²² Na tem mestu še posebej opozarjamo na razliko med prostovoljci in dobrovoljci. V slovenskem primeru so bili prostovoljci tisti organizirani ali neorganizirani zagovorniki jugoslovanske ideje, ki so na začetku vojne zbežali v Srbijo in se skupaj s srbskimi vojaki bojevali od vsega začetka vojne. Najbolj znan izmed njih je gotovo Avgust Jenko, leta 1912 soustanovitelj srednješolske tajne organizacije Preporod, ki je v predstavah njegovih tovarišev in somišljenikov veljala za »prvi revolucionarni jugoslovanski pokret državno-političnega in kulturnega preporoda med Slovenci« (gl. Paulin 1936: 131). Končni cilj gibanja Združenega kluba slovenskih akademikov, ki je poosebljal ideje preporodovcev, je bil »ujedinenje vseh Jugoslovanov kot enega naroda v samostojni jugoslovanski državi«. O njem so razpravljali v časopisu *Preporod*, ki se je po prepovedi preimenoval v *Glas Juga*. Na čelu organizacije je bila »vrhovna komanda 'Kladivarji'«, (oziroma tajni krožek petorice op. p.) – ob Avgustu Jenku še France Fabijančič, Vladislav Fabijančič, Lovro Klemenčič, dr. Josip Berce ter pozneje še pisatelj Juš Kozak. Njihov »častni zaupnik« je bil tudi pesnik Oton Župančič, za svojo »krepko oporo« pa so šteli celo Ivana Cankarja. Nedvoumni vodja preporodovcev je bil Jenko, ki je kljub svoji mladosti in videzu, bil naj bi »lep kot devojka in mlad kot kaplja rose«, na straneh časopisa *Preporod* skušal »zbuditi spečo energijo Slovanstva«, oziroma pozival k združevanju treh narodov v »eno narodno telo« (Ibid., 132–134). Tudi zato ne preseneča, da je poleti 1914 med prvimi odšel v Srbijo in med prvimi tudi padel, in sicer v noči od 16. do 17. avgusta v bitki na planini Cer.

Meršol, Valentin 1936. »V težkih urah«. V: Ernest Turk, Josip Jeras, Rajko Paulin (ur.), *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912–1918*. Samozaložba »Sreskih organizacij saveza ratnih dobrovoljaca kraljevine Jugoslavije«: Ljubljana–Maribor, 534–546.

Olick, Jeffrey, K., Vered Vinitzky-Seroussi, Daniel Levy 2011. *The Collective Memory Reader*. Oxford–New York: Oxford University Press.

Paulin, Rajko 1936. »Bosanec Vinko«. V: Ernest Turk, Josip Jeras, Rajko Paulin (ur.), *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912–1918*. Samozaložba »Sreskih organizacij saveza ratnih dobrovoljaca kraljevine Jugoslavije«: Ljubljana – Maribor, 316–319.

Paulin, Rajko 1936. »Jenko Avgust – Kladivar besede in dejanja«. V: Ernest Turk, Josip Jeras, Rajko Paulin (ur.), *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912–1918*. Samozaložba »Sreskih organizacij saveza ratnih dobrovoljaca kraljevine Jugoslavije«: Ljubljana – Maribor, 131–137.

Popović, Andra 1926. *Ratni Album 1914–1918. Istorija Svetskog Rata u mnogobrojnim fotografijama, slikama, skicama, krtama, kao i kratkom istorijskom pregledu svih važnijih događaja iz celoga rata i sa svih vojišta – sve napisano i objašnjeno na našem, francuskom i engleskom jeziku*. Beograd: Uredništvo Ratnog Albuma.

Sturken, Marita 1998. »Monuments: Historical Overview«. V: Michel Kelly (ur.), *Encyclopedia of Aesthetics*. New York–Oxford: Oxford University Press.

Tardi, Jacques, Jean-Pierre Verney 2009. *Elender Krieg*, Band 1 1914–1915–1916. Zürich: Edition Moderne.

Thompson, Mark 2008. *The White War. Life and Death on the Italian Front 1915–1919*. London: Faber and Faber.

Turk, Ernest 1936. »Zgodovinski opis pokreta jugoslovanskih vojnih dobrovoljcev v svetovni vojni«. V: Ernest Turk, Josip Jeras, Rajko Paulin (ur.), *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912 – 1918*. Samozaložba »Sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije«: Ljubljana–Maribor.

Turk, Ernest, Josip Jeras, Rajko Paulin (ur.) 1936. *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije*. Samozaložba »Sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije«: Ljubljana–Maribor.

Wheatcroft, Geoffrey 2011. »Hello to All That!«. *New York Review of Books*, 23. junij.

Winter, Jay 1995. *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great war in European Cultural History*. Cambridge: Cambridge University Press.

III DEL: SPOMINSKA KRAJINA

Jasna Fakin Bajec

Reprezentacije kamnite dediščine Krasa v toku družbenopolitičnih in kulturnih sprememb v obdobju po drugi svetovni vojni

NAMESTO UVODA

Dediščina v sodobnem svetu pridobiva raznovrstne vloge, pomene in družbene moči. V nasprotju z obdobjem oblikovanja narodov in pojava prvih nacionalističnih programov konec 19. stoletja, ko se je pojem dediščine začel konstruirati in je predvsem pomenil simbol za opredeljevanje kolektivnih identifikacij in drugih političnih tvorb (več o tem gl. Davison 2008: 31, Graham idr. 2000: 17, Graham 2002, Smith 2006), se ji danes, v obdobju poznokapitalističnega in tržnega sistema, prepletenim z novimi oblikami iskanja vzdržnega razvoja, pripisuje tudi ekonomske in razvojne razsežnosti. Širitev njenih družbenih pomenov in predvsem novih ekonomskih ter razvojnih vlog je povzročila, da v Sloveniji ustvarjalci in uporabniki dediščine ne prihajajo le iz raziskovalnih institucij, območnih enot Zavoda za ohranjanje kulturne dediščine RS, muzejev in arhivov, temveč da se z dediščino ukvarja širši krog prebivalcev. Mednje lahko uvrstimo učitelje v izobraževalnih programih, vodje in člane različnih razvojnih, turističnih, etnoloških, zgodovinskih in drugih društev ali predstavnike nekaterih lokalnih skupnosti, ki z organiziranjem vaških/krajevnih pra-

znovanj, obujanjem starih šeg in navad ali restavriranjem krajevnih arhitekturnih objektov omogočajo, da se znanja, spomini in objekti naših prednikov ne izgubijo v toku hitrih sprememb časa.

V slovenskem prostoru je bilo po besedah etnologa in kulturnega antropologa Rajka Muršiča dokaj pozno zaznati potrebo po kritičnem pretresu pojma dediščina (Muršič, 2005: 8),¹ ki ga je vedno treba razumeti kot konstrukt sedanjosti, medtem ko vire za njegovo opredeljevanje iščemo v preteklosti (Kirshenblatt-Gimblett 1998: 150). Medtem ko je strokovnih del o dediščini in njenih nosilcih v slovenskem prostoru veliko,² zlasti se je njihovo število povečalo v devetdesetih let 20. stoletja,³ pa je del, ki tematizirajo procese in socialne/kulturne prakse ustvarjanja kulturne dediščine v nasprotju s tujino zelo malo. Po mnenju številnih sodobnih avtorjev (Smith 2006; Byrne 2008; Davison 2008), ki se v kontekstu novih postmodernističnih paradigem ukvarjajo z vprašanji, kako misliti in spoznavati vlogo dediščine v sodobnem svetu, pomen njenega raziskovanja ni le ugotavljanje materialnih oziroma nematerialnih lastnosti kulturnega pojava, temveč je večji poudarek treba nameniti razumevanju kulturnih praks oziroma pogojev, načinov, dejanj in poti oblikovanja pomenov in vrednot, ki jih kulturni element ali sestavina dediščine uteleša. Zavedati se namreč moramo, da kulturne prvine (npr. kamnita hiša, vodnjaki, božične jedi, ljudske pesmi, vojaški spomeniki itn.), ki jih opredelimo kot dediščino nekega bivalnega okolja, same po sebi nimajo enotnega ustaljenega in nespremenljivega pomena, temveč je njihov pomen odvisen od uporabe, razumevanja, vloge oziroma reprezentacije v neki družbi. Po Stuartu Hallu je reprezentacija osrednje dejanje produkcije

¹ In kakor nadaljuje, je kritičen pretres sicer ustrezen, ker je »kritika [...] pomembna prav sedaj, kot ta pojem dobiva vse večji pomen v dejanskem življenju« (Muršič 2005: 8).

² Če izpostavimo le dela, ki obravnavajo celoten slovenski prostor, velja pozornost nameniti tem knjižnim monografijam: Kuret 1965, Bogataj 1992, 1994, 1997, 1998, 1999; Bogataj et al., 2005; Ovsec 1992, 2000, 2010.

³ To je med drugim pogojeno s procesi osamosvojitve Slovenije in iskanjem elementov za njeno nacionalno opredeljenost.

predstav, ki jih imajo o določenih stvareh, objektih, idejah in drugem pripadniki neke kulturne formacije (Hall 2003: 3).

V pričujočem članku se bomo natančneje ukvarjali s problematiko reprezentacije kamnite kulturne dediščine na Krasu v dveh zgodovinskih obdobjih, zaznamovanih z različnimi ideologijami, gospodarstvom in umetnostnimi tokovi – obdobju socialistične Jugoslavije in obdobju samostojne Slovenije. Zanimal nas bo odnos tako lokalnega prebivalstva, stroke (konservatorjev, muzealcev) kot tudi politične elite na Krasu do kamna in kamnitih izdelkov ter kako se je ta odnos oziroma različni pomeni in vrednote, ki so jih kamniti izdelki utelešali, zrcalil v vsakdanjem življenju.⁴ Pomen kamna na kraškem prostoru kaže že klasično ime kraške krajine, ki naj bi bilo *Carasudus*, *Mons Carasad* ali *Karusad*, *Carsus* in podobne oblike iz predindoevropskega jezika, katerih izvor je iz korena *ka(r)a/gara*, kar pomeni kamen (Kranjc 1994: 131). Kot bo vidno iz nadaljevanja, sta se uporaba in pomen kamna skozi različna zgodovinska obdobja spreminjala. To se je kazalo v pozitivnem oziroma negativnem vrednotenju kamna in kamnitih izdelkov; njihovemu spoštovanju oziroma zanemarjanju; podiranju oziroma ohranjanju in restavriranju ter pri ohranjanju spomina oziroma pozabi znanj in veščin izdelave predmetov iz kamna.

SOCIALNI PROCESI, PRAKSE IN REPREZENTACIJE KULTURNE DEDIŠČINE

Interpretacija Stuarda Halla o pomenu reprezentacije pri konstruiranju kulture v nekem okolju se ujema s postmodernističnim preobratom in vzponom teorije konstruktivizma v filozofiji in drugih disciplinah v poznem dvajsetem stoletju (več o tem: Burke 2007: 86–115). Ključna

⁴ Predstavljeno gradivo je bilo zbrano med etnografsko raziskavo za doktorsko disertacijo z naslovom *Kulturna dediščina med tradicijo in inovacijo na Krasu* (Fakin Bajec 2009).

predpostavka konstruktivistične teorije je, da družbene stvarnosti (socialne skupnosti, prostor, družbeni razredi, identitete, čas, bolezni itd.) konstruiramo oz. produciramo na podlagi procesa reprezentacije. Pri tem imajo ključno vlogo nosilci družbenih resničnosti, tj. ljudje, oziroma njihove prakse ali dejanja v vsakdanjem življenju. S tem je pozornost humanistov in družboslovcev osredotočena na dejanja ljudi, njihove stvaritve in inovacije, in ne zgolj na njihovo »vedenje«, kar je bilo značilno za strukturalizem.

Po Hallovi razlagi se pomeni kulturnih elementov/sestavin producirajo na različnih krajih in krožijo skozi različne procese in prakse. Pomen je tisto, kar nam daje občutek naše lastne *identitete* (kaj smo in komu pripadamo) in je povezan z vprašanji načinov uporabe kulturnih elementov (npr. kamna) za identificiranje in vzdrževanje kolektivnih istovetnosti znotraj neke družbene formacije ter njihovim ločevanjem od druge socialne skupnosti (Cohen 1985). Pomeni kulturnih elementov se *producirajo* in *izmenjujejo* znotraj vsake osebne oziroma skupinske interakcije (npr. pogovor med kamnosekom in mladimi),⁵ samo posedovanje oziroma utelešanje pomena pa se dogodi s procesom *lastninjenja*, njegovo *potrošnje* oziroma z vključevanjem elementa v različne vsakdanje rituale in navade. Nadalje pomeni tudi *regulirajo* in *organizirajo* prakse ljudi; pomagajo postaviti pravila, norme in konvencije, s katerimi je socialno življenje urejeno in vodeno (Hall 2003: 3). Kot je bilo že omenjeno, predstavljajo ključne akterje oblikovanja oziroma proizvajanja pomena ljudje v neki družbeni skupnosti. Človek s svojim delovanjem namreč nenehno producira materialne in nematerialne kulturne elemente in spreminja njihov pomen, ki posredno ali neposredno vpliva na življenje celotne skupine. Pomembno vlogo pri utelešanju pomena pa ima jezik, razumljen v širšem pomenu besede – kot sistem znakov, s katerimi ljudje izražajo svoje ideje, koncepte

⁵ V dialogu med dvema ali več govorniki, ki si izmenjujejo svoje poglede; prek različnih medijev, še posebej v današnjih dneh, ko mediji v elektronski dobi pridobivajo vedno večji pomen.

in občutke. Znaki (npr. tonski zapis, prometni znaki, različni jeziki, geološki izrazi za kamenine, izrazi za kamnoseške izdelke in večšine itn.) so del naravnega in materialnega sveta, vendar njihova pomembnost ni v materialnosti, temveč družbeni vlogi, ki jo opravljajo v neki socialni skupnosti. Reprezentacija je v tem smislu razumljena kot del nepretrganega procesa produkcije oziroma konstrukcije kulturnih elementov ter njihovih pomenov in vrednot, odločilno pri tem pa je, da se pomeni nenehno spreminjajo, dopolnjujejo in prilagajajo novim družbenim okoliščinam, zato je ne moremo obravnavati kot sklenjen proces ali refleksijo po nekem dogodku (več gl. Hall 2003: 5–6). Proces utelešanja pomena, ki ga pridobi kulturni element, je tako nepretrgan proces. Pri spoznavanju načina oblikovanja pomena nekega kulturnega elementa pa je treba raziskati širše družbene procese in okoliščine, še posebno pozornost pa moramo nameniti preteklim izkušnjam posameznikov ali celotne socialne formacije. Iz preteklosti namreč ne dedujemo le fizičnega kraja ali predmeta, temveč tudi pomen, ki so ga tem območjem ali stvarim dajale prejšnje generacije. Zato je pomembno, kaj nam na primer o kamnu in kamnitih izdelkih povedo naši starši oziroma stari starši, na kakšen način so se ti elementi oblikovali, kakšno funkcijo so opravljali in kakšen odnos so do njih vzpostavili. Ker pa ima vsaka generacija tudi svoje lastne izkušnje, se pomeni in vrednote kulturnih prvin spreminjajo v toku sedanjih izkušenj, potreb, želja in pričakovanj. Na njihovo oblikovanje vplivajo tako notranje odločitve in strategije lokalne skupnosti (npr. Krasa) kot tudi širši zunanji dejavniki (politični, ekonomski, kulturni). Velikokrat se tudi srečujemo s tem, da se pomeni in vrednote, ki jih imajo elementi ali zgodovinski kraji pri nekem posamezniku, ujemajo ali izključujejo z izpogajanimi pomeni, ki jih ima kulturni element ali prvina v širši družbi. Družbeno pogajanje (ang. *negotiation*) poteka na polju diskurzivnih praks, povezanih s sistemom družbene moči, ko različni diskurzi (strokovni, politični, javni, lokalni) oblikujejo vrsto dejanj, ki popularizirajo oblikovanje pomenov v posame-

znem lokalnem kraju.⁶ Če to skušamo nekoliko konkretizirati s primeri s Krasa, smo bili takemu ravnanju priča v preteklosti, ko so mnogokrat nastajala nesoglasja oziroma konflikti med strokovno javnostjo (predvsem konservatorji) in lokalnim prebivalstvom glede ohranjanja, varovanja in restavriranja kamnitih kraških prvin. Konservatorji iz Zavoda za varstvo kulturne dediščine RS in tuji (neavtohtoni) arhitekti so namreč v nasprotju z lokalnim prebivalstvom v kulturnih prvinah iz preteklosti (npr. kamniti hiši, kamnoseškem izdelku, kamnoseški ali zidarski veščini) prepoznali drugačne vrednote kot domačini, ki so s strokovno ovrednotenimi prvinami živeli. Kulturno zaščiteni stavbni enoti ali naselju so strokovnjaki na primer dodelili zgodovinsko, estetsko, razvojno, umetnostno, izobraževalno oziroma še drugačno vrednoto ali pomen, domačini pa so ji podelili produkcijski pomen, kar je posledično objekt spremenilo glede na trenutne življenjske potrebe. Ker se strokovna javnost ni seznanila z načini življenja, željami, potrebami in pričakovanji lokalnega prebivalstva ter ni raziskala preteklih osebnih in skupinskih izkušenj⁷ in je le vztrajala pri svojem avtoriziranem diskurzu dediščine (ang. *authorized heritage discourse*), se je domače prebivalstvo v različnih oblikah uprlo (z izselitvijo iz kulturno zavarovanega območja, neupoštevanjem konservatorskih smernic, ne vključevanjem v razvoj skupnosti). Pri družbenem pogajanju ne smemo prezreti tudi vloge politične moči z njeno ideologijo vladanja, ki prek sprejetih zakonov, pravil, konvencij, priporočil ali s finančno pomočjo lahko veliko postori pri vrednotenju ali zanemarjanju kulturne prvine.

⁶ Laurajane Smith v delu *Uses of Heritage* pojasnjuje: »splošno mnenje je, da dediščina neproblematično identificira staro – da je spomeniško in estetsko prijeten predel krajine, stavbe, kraja in artefakta«. Vendar, kot poudari Smithova, »to je le prevladujoči diskurz o dediščini, ki deluje tako, da konstituira načine, kako mislimo, govorimo in pišemo o dediščini. Diskurz o dediščini udomači prakso, v kateri so zbrani običajni predmeti za ohranjanje in varovanje za prihodnje generacije. [...] Posledično diskurz legalizira vrsto praks in dejanj, ki popularizirajo javno in strokovno konstrukcijo dediščine in uniči alternativne in podrejene ideje o dediščini« (Smith 2006: 11).

⁷ S tem bi med drugim tudi spoznala, da je za prebivalstvo Krasa stara hiša simbolizirala revščino, spomin na težko polpreteklo življenje, stagnacijo v nasprotju z napredkom, ki ga je poosebljala nova, prostornejša in svetlejša bivalna enota.

Poglejmo si, kako se je to odražalo na področju ustvarjanja kamnite dediščine Krasa.

ODNOS DO KAMNA IN NJEGOV POMEN NA KRASU V OBDOBJU DO DRUGE SVETOVNE VOJNE

Do druge svetovne vojne je bil kamen na Krasu osnovni gradbeni material pri graditvi bivalnih in gospodarskih objektov ter suhih zidov (ponekod imenovanih *ograd*), ki so na poljih ločevali lastnino zemljišč in ščitili zemljo pred burjo, nekaterim vaščanom pa sta pridobivanje kamna v kamnolomih in nadaljnja obdelava v kamnoseških delavnicah prinašala dnevni zaslužek. Skoraj ni bilo družine, katere član ne bi bil zaposlen v kamnolomu, bodisi v večjih kamnolomih v Nabrežini/Aurisini v današnji Italiji, Koprivi, Gabrovici, Škrbi bodisi v manjših, tako imenovanih vaških *javah*, namenjenih za manjšo kamnoseško uporabo. Veliko je bilo tudi kamnoseških mojstrov, ki so izdelovali umetelne kamnite izdelke, kot so kamnite stopnice, *jerte* – okenski okviri, *konzole* – podporni kamni ganjkov, kamnite *šape* – zgornji, vidni del vodnjaka, *kalune* – kamniti vhodi v kraška dvorišča, mize, posode za shranjevanje suhomesnih izdelkov in drugo. Iz kamna so v apnenicah – *frnažah* izdelovali apno, ki so ga uporabljali za beljenje sten notranjih bivalnih in gospodarskih prostorov ter v vinogradniške namene, s kurjenjem apnenic pa so opravljali potrebno čiščenje kraške gmajne, ki se danes vse bolj zarašča. Pomembna kamnita dediščina Krasa so tudi kupolaste pastirske hiške, predvsem večšina njihove izgradnje, saj so podobno kot suhi kamniti zidovi grajene iz kamna brez dodajanja veziva. Namenjene so bile za preprosta začasna zavetišča pred neugodnimi klimatskimi razmerami na pašnikih. Graditev pastirskih hišk je po mnenju etnologinje Ede Belingar vplivala na poznejše razvojne oblike bivalnih enot, predvsem v načinu gradnje z oblikovanimi in enakomerno postavljenimi kamni, ki dajejo obličju kraški hiše asketski videz (Belingar 2007: 5).

Kamen kot gradbeni material je bil s posebnim načinom zidave bivalnih sten izjemno dober klimatski regulator, saj v nasprotju s betonskim zidom velja, da kamniti zid bolje diha in ohranja temperaturo. Pridobivanje kamna je bilo v obdobju ročne obdelave zelo mučno in težavno delo, zaradi tega so ljudje do kamna vzpostavili poseben čustven odnos, zlasti kamnoseki, kamnarji in zidarji, saj so ga pri svojem delu srečevali dnevno (več o tem gl. Renčelj 2007, Kernel 2003).

V OBDOBJU PO DRUGI SVETOVNI VOJNI KAMEN POSTANE SIMBOL REVŠČINE IN ZAOSTALOSTI

Po drugi svetovni vojni, ko se kraški prostor seznanil z novimi gradbenimi materiali, novimi načini gradnje, s tehnološko razvitejšo mehanizacijo obdelave kamna in družbenopolitičnimi ter gospodarskimi spremembami, začne kamen izgubljati svojo vrednost. Pokazatelj tega je bilo že množično zapiranje dotlej številnih kamnolomov, ki so do šestdesetih let 20. stoletja številnim pomenili s trudom pridobljeni, a stalni dohodek. Leta 1960 je na Krasu delovalo še dvanajst kamnolomov, petnajst let pozneje pa le še kamnolom Lipica (Guzej-Sabatin 1988: 4). Z zapiranjem kamnolomov so odhajali tudi strokovnjaki. Nekdanji funkcionalni in estetski pomen začnejo izgubljati tudi kamnoseški izdelki, kar se je kazalo pri zapuščenju, uničevanju, odlaganju oziroma vgrajevanju izdelkov v stene novih stanovanj ali le pri razstavljanju kamnitih izdelkov na muzejskih razstavah.

Kot že povedano, so k spremenjenemu odnosu do kamna in njegovem pomenu po drugi svetovni vojni pripomogli tako širši modernistični vplivi, povezani z industrializacijo, na katerih je bila utemeljena socialistična ideologija,⁸ kot tudi ožje socialne in kulturne razmere na kraškem prostoru.

⁸ Zgodovinar Peter Vodopivec pojasnjuje, da so se na slovenskih tleh vplivi industrijske revolucije sicer že kazali v 19. in prvi polovici 20. stoletja, vendar slovenska družba in gospodarstvo leta 1941, ko se je na jugoslovanskih tleh začela druga svetovna vojna, kljub naglemu razvoju v

Novo družbene vrednote moderne dobe,⁹ utemeljene na svobodi, razumu in industrijskem/tehnološkem napredku, so se odražale tudi na historični zavesti in dojemanju časa. Po angleškemu sociologu Krishanu Kumarju modernost pomeni popolno prekinitev s preteklimi časi; njena naloga ni več učenje s primeri iz prejšnjih generacij, kot v predmoderini dobi, temveč le pomagati razumeti, kaj smo postali, oziroma prikazati družbeni napredek in zgodovinski dosežek nekega naroda (Kumar 1995: 79–80). Z utrjevanjem centralističnih držav in oblikovanjem nacionalističnih programov ostanki iz preteklosti postanejo identifikacijski znaki opredeljevanja, utemeljevanja in prikazovanja nacionalne istovetnosti. V duhu industrijskega razvoja in tehnološkega napredka se spreminja gospodarstvo in posledično način življenja; ob kmečki kulturi se na podeželju daje prednost industriji, ki vzpostavi novo družbeno delitev dela oziroma nove družbene razrede, nov odnos med moškimi in ženskami, spremembe v delovnih navadah oziroma organizaciji dela in v strukturi družinskih jeder. Ker stara kmečka hiša ne omogoča več dostojnega življenja, se ob izboljšanju gmotnega položaja usmerja h gradnji nove, prostornejše, svetlejše in toplejše z novimi materiali in vizualnimi dekoracijami. Predmete iz preteklega načina življenja, ki simbolizirajo ročno kmečko delo, na podeželju začnejo uničevati oziroma

prvi Jugoslaviji še nista imela resnično moderne meščansko-industrijske podobe (Vodopivec 2006: 363). Čeprav so velik del dohodka črpali iz obrtno-industrijskih in drugih neagrarnih dejavnosti, je večji odstotek prebivalstva živel od kmetijstva. Podobno pojasnjuje tudi madžarski filozof G. M. Tamás, ko pravi, da so v vzhodni Evropi vsi poskusi modernizacije »ključno propadli« in je bil »teje orjaški nalogi kos le revolucionarni socializem« (Tamás 1997: 205).

⁹ Avtorji se ne morejo zediniti, ali se je moderna družba razvila z nastankom modernih držav stare Grčije in rimskega imperija, ali z vzponom renesanse na prehodu iz 14. v 15. stoletje, ali z reformacijo in protestantizmom v 16. stoletju, ali kasneje z gospodarskimi spremembami v kmetijstvu in industriji v 18. in 19. stoletju. Že samo izpraševanje o pomembnih kulturnih in ekonomskih mejnikih, ki naj bi zaznamovali začetek nove dobe, kaže na eni strani časovno obsežnost modernega obdobja in obsežnost njenih interpretacij, na drugi pa različne procese in njihove intervale, ki vodijo k nastanku moderne. Zato se uveljavlja prepričanje, kot pojasnjuje Gregor Bulc, da »moderna ne more biti zgolj ena, zakaj [...] nikoli ne moremo in ne smemo predvidevati, da obstaja zgolj ena steza, po kateri teče družbeni razvoj« (Bulc 2004: 21). Večina avtorjev pa za začetek nove dobe navaja 17. stoletje s pojavom znanstvene revolucije oziroma 18. stoletje z dobo razsvetljenstva ali razuma, njen vrhunec pa vidijo v 19. stoletju z industrializacijo in političnimi revolucijami (glej: Urry 1995, Giddens 1990, Eisenstadt 1989a, 1989b, Kumar 1995, Venn in Featherstone 2006).

postanejo muzejski objekt in element za prikaz skupinske identitete ter njegovega razvoja. V bivalnih okoljih pa se usmerjajo k novemu, drugačnemu, modernejšemu načinu življenja.

Pod vplivi širših družbenopolitičnih sprememb, ki jih je prinesel samoupravni socializem, in ob sočasni uveljavitvi novih arhitekturnih slogov modernizma, je kamen za Kraševce postal simbol revščine, ki jih je spominjal na obdobje preteklosti, predvsem na obdobje fašistične diktature, v katerem si zaradi visokih davkov niso mogli privoščiti niti obnove obstoječega arhitekturnega stanja, kaj šele gradnje novih stanovanjskih ali gospodarskih objektov. Prvo desetletje po drugi svetovni vojni se je obdobje revščine kljub vzpostavljanju socialistične politike nadaljevalo. Poleg obnove v vojni porušenih materialnih objektov sta hude čase povzročili nova državna meja in ločitev slovenskega Krasa od italijanskega, predvsem pa ločitev od Trsta, kamor so kraški kmetje prodajali svoje kmetijske presežke in s tem dobili dodaten vir zaslužka. Industrija v okolici ni bila tako razvita, da bi krajanom omogočala dostojno življenje. Z odprtjem meja leta 1955 so nekateri ljudje skušali svoj ekonomski položaj rešiti s prodajo kamnitih arhitekturnih detajlov italijanskim državljanom, predvsem prebivalcem Trsta, saj so ti do kamnitih izdelkov imeli drugačen odnos kot domačini. Starejši sogovornik iz manjše vasi na komenskem Krasu, Volčjega Grada, ki je bila včasih znana kot pomembna kamnoseška vas, je odnos do kamna opisal takole:

Se ni cjenlo neč. To je blo po starem, je pršlo moderno. Kolikokrat se zmislem in mi store težku, vse okne s kamna okuli, vse smo nečko vrgli natle, razbili na pu in dali nazaj v zid, zazidali ga v zid. Samo, da je čim prej zrastle hiša gor.¹⁰

Drugi sogovornik iz vasi Kobdilj pa je negativen odnos do kamna utemeljeval s pojavom novih, predvsem cenejših gradbenih materialov, zlasti betona in jekla, simbola modernizacije:

¹⁰ Rojen leta 1929, kmet, upokojenec, intervju: avgust 2005.

Vse je bilo cenejše drugo, beton je pršu in zaradi tega. Jaz sem imel ogromno kamna [...] kar so Angleži zapustil, niso obnovili do konca, je blo treba obnovt. Denarja ni blo nobenga, kreditev tistikrat še ni blo in se je delalo iz najcenejših materialov. Zaradi tega se je uporabljal beton. Je blo dosti teh jert, ker so se okna širila, se je zmetalo stran. Dobro tudi kamne, te vzdolbene kamne tega je blo dosti, ki se je rablo za mast, se je prodalo večinoma v Trst.¹¹

Pri tem se nam postavlja vprašanje, zakaj so lahko prebivalci, predvsem meščani bližnjega Trsta in okolice kamen in kamnite izdelke vrednotili in ga zato kupovali, prebivalci Krasa pa so to z lahkoto, brez kakršnegakoli dragocenega družinskega spomina prodajali, pri tem pa bili lahko izigrani. To se je zgodilo tudi očetu sogovornika:

Bogi naš tata je jemu enga tle iz Sosljana in ga je nagulu, dio povero, kamnje od ognjišča, take lepe kamne, klase od žita so jemeli. In je prpelju ena dva žakla maltita, kej nismo vedli, kaj je tu. Nam je prpelju maltit in odpelju kamnje. Smo mislilo, kej nem je prpelju. On je zidu hišu in še tisto ni blo njegovo, je tem ukradu zidarjem. Hišo je zidu in je tisti maltit prpelju tati. In tata ni vjedu, kej je tisto. Je cement, pole smo ugotovili, da ni cement, pole apno tudi ni, smo injeli dve leti in pole smo ga ponucali za malto.¹²

Pri tem ima odločilno vlogo izobrazba in razgledanost družbenih akterjev, ki ostankov iz preteklosti ne dojemajo le kot breme, temveč kot zgodovinski spomin, pomemben za identificiranje skupnosti v prihodnosti. Zaradi fašistične diktature je na Primorskem izobraženi sloj zbežal v notranjost Slovenije ali širom po svetu ter se po priključitvi ni več vrnil. Kmečki oziroma srednji razred, ki je ravno tako izšel iz nižjega, kmečkega stanu, pa ni imel zavesti o pomenu materialne preteklosti, saj je velikokrat brez svojega lastnega razmišljanja ravnal skladno z vrednotami in dejanji

¹¹ Rojen leta 1946, inženir organizacije dela, intervju: 22. avgust 2007.

¹² Sogovornik (rojen leta 1938, kmet, upokojenec) je iz Volčjega Grada. Intervju: avgust 2005.

političnega diskurza, da bi čim prej industrializirali in urbanizirali podeželje. Sogovornik iz Svetega je ravnanje svojih rojakov pojasnil takole:

Naši ubogi starši so bili generacija, ki je bla tepena pod prvo svetovno vojno, ki so šli ven po svetu ku otroci, kot begunci. V otroškem obdobju odraščanja so bili brez tiste osnovne izobrazbe. [...] Ko so pršli domu, so šli na gole razbitine. In vidli, kako drugi djelejo vse novo in lepo, kar je blo porušeno. [...] Tle jem ni jemu kdo povedet, da tista starina je nekaj vredna. Ni blo ne slovenskih učiteljev ne slovenskih duhovnikov, slovenske inteligence, ki bi prenašali. In so hrepeneli po novem in niso šacali (vrednotili – op. avt.) starega. Ku so se enkret zavedli, je blo prepozno. Zbudili pa so se takret, ku so vidli, da starine – lesene, kamnite ali železne – kupujejo Italijani in nosejo čez mejo.¹³

Vzroke za razvrednotenje kamna in kamnitih izdelkov lahko iščemo tudi v družbeno prešibki, predvsem pa številčno preskromni stroki, katere naloga je ob ohranjanju in vrednotenju sestavin preteklosti tudi izobraževanje družbenih akterjev. Naloge muzejskega popisovanja, raziskovanja zgodovine in načina življenja je na kraškem prostoru izvajal Goriški muzej, ki je bil ustanovljen leta 1952 in je pokrival celotno Goriško, severno Primorsko, zgornjo Vipavsko dolino ter del Krasa. Zaradi obsežnega območja (pokrival je kar štiri takratne občine)¹⁴ in preskromnega števila strokovnega kadra (npr. šele leta 1972 so zaposlili diplomiranega etnologa, saj jim ga do takrat ni uspelo dobiti) so s svojim raziskovanjem med Kraševci delovali premalo, da bi med njimi lahko vzbudili interes in pozitiven odnos do ostalin iz preteklosti. Goriški muzej je v obdobju Jugoslavije največjo raziskovalno dejavnost na Krasu opravil konec sedemdesetih let, ko je takratni etnolog, muzejski kustus Naško Križnar,¹⁵ danes sodelavec Inštituta za narodopisje ZRC SAZU, raziskoval materialno kulturo Krasa in jo zaokrožil z razstavo v Sežani. Pod vodstvom takratnega

¹³ Rojen 1937, gozdarski tehnik, upokojenec; intervju: september 2007.

¹⁴ Občino Nova Gorica, Tolmin, Ajdovščino in Sežano.

¹⁵ Naško Križnar je bil zaposlen v Goriškem muzeju od leta 1972 do leta 1983.

ravnatelja Branka Marušiča so krajani kamnite izdelke lahko prodajali tudi goriškemu muzeju, saj so bile organizirane akcije nabiranja starega materiala, da bi muzej pridobil čim več zavrženih predmetov. Kamnite materiale so kasneje vgradili tudi v kromberški grad, v katerem je še danes muzej. Vendar so po pripovedovanju Križnarja krajani Krasa kamnite izdelke raje prodajali italijanskim kupcem, ki so jim bili pripravljene plačati večje vsote kot muzej. Na Krasu niso delovale niti Orlove terenske ekipe iz Etnografskega muzeja, katerih naloga je bila popisovanje materialne, socialne in duhovne kulture nekega geografskega območja. Regionalni zavod takratnega Spomeniškega varstva iz Ljubljane je bil v Novi Gorici sicer ustanovljen leta 1961 (Hazler 1999: 68), vendar je bila njegova naloga bolj evidentiranje, raziskovanje in varstvo umetnostnih spomenikov, pozneje tudi drugih zgodovinskih, etnoloških kulturnih spomenikov in njihova zaščita, ne pa toliko izobraževanje javnosti. Še več, zaradi takratnih konservatorskih smernic pri obnovi zaščitene območij (npr. Štanjela), hiš ali arhitekturnih detajlov, ki naj bi temeljile na strogi zaščiti prvotnega stanja, so se največkrat sprli z lastniki objektov. Večjo pozornost pa so takratne ustanove namenjale zgodovini Narodnoosvobodilnega boja; o tem so prirejali razstave, pisali knjižna dela¹⁶ oziroma jim namenjali več sredstev pri obnovi in zaščiti. Po Hazlerju se je izrazita varstvena prioriteta spomenikov NOB kazala v tem, da so bili deležni večje finančne pomoči kot na primer etnografski ali tehnični spomeniki, oziroma da so bili etnografski spomeniki med takratnimi vodilnimi konservatorji in poznavalci spomeniškovarstvene problematike bolj izraz »ljubiteljskega ukvarjanja« (Hazler 1999: 56, 64), državna sredstva pa so se namenjala obnovi partizanskih bolnišnic, delavnic, bunkerjev in ilegalnih tiskarn.¹⁷

¹⁶ Gl. Makuc, Marušič, *Domoznanske publikacije o Primorski*, 2005. Dela kulturne in socialne zgodovine so množično izšla le med slovensko manjšino na italijanskem delu Krasa, kar je delno povezano z manjšinskim odnosom do slovenske nacionalne identitete.

¹⁷ Včasih je vrednotenje kulturnih spomenikov NOB preseglo trdne strokovne okvire vrednotenja zlasti s spomeniškovarstvenega vidika, vendar je spomeniška služba zaradi »ljubega miru« in močnega vpliva »uglednih revolucionarjev in revolucionark« pogosto privolila v razmeroma nizko raven meril (Hazler 1999: 65).

Kot podobno pojasnjuje tudi kraški arhitekt Ljubo Lah, naj bi veljalo prepričanje, da se s prenovo starih domačij ukvarjajo le posebneži, »ljubitelji starin«, izjemoma Zavodi za ohranjanje kulturne dediščine, ki jih zanima kulturna vrednost še dovolj ohranjenih stavbnih spomenikov (Lah 1994). Zanimivo je, da je slovenska stroka začela ozaveščati javnost o pomembnosti ohranjanja in vzdrževanja naravnih in kulturnih značilnosti kraške pokrajine šele takrat, ko so jo na to opozorili strokovnjaki iz tujine. Zofija Klemen Krek, v drugi polovici devetdesetih let direktorica in generalna sekretarka Slovenske nacionalne komisije za Unesco, je na dveh okroglih mizah¹⁸ na Krasu poudarila, da domači strokovnjaki pri pripravljanju predlogov, katere predele slovenske krajine predlagati za vpis v svetovni seznam naravne in kulturne dediščine, niso predvideli kraške naravne in kulturne krajine; moral je priti strokovnjak svetovnega slovesa, ki je poudaril, da slovenski klasični kras velja v svetu za zibelko raziskovanja kraških pojavov, v kateri se je rodila tudi krasoslovna veda, in vsekakor sodi na seznam svetovne naravne in kulturne dediščine (Klemen Krek 1999: 32, gl. še 1995: 56). Nato so strokovnjaki na novo oblikovali predloge in vanje vključili tudi Kras s kulturno krajino, z vsemi arhitekturnimi in drugi spomeniki in drugim.

Pri tem moramo poudariti, da so sovraženi odnos do kamnitih predmetov in z njimi povezane arhitekture vzpostavile predvsem starejše generacije, ki so v teh starih kmečkih hišah živele kot otroci in mladostniki. Po drugi svetovni vojni pa je bil po besedah sogovornika iz Volčjega Grada:

razvoj grozno hiter, grozno močen, lepe hiše, škatlice od fermanant (vžigalic – op. avt.), vse se je svetlo, naši starši, ki so živeli od kmetije [...] so na en način tjeli tudi oni lepu. In kamen ni bil več ljep in blo treba zarajhet, da je blo lepo kvadratasto okuli vrat. Ni pej moglo uspet na tak način, ni bil ne teč ne meš na

¹⁸ Na okrogli mizi leta 1995 »Ženska in njena vloga pri varovanju naravne in kulturne dediščine Krasa« in okrogli mizi leta 1998 »Zakaj izgineva avtentična kraška arhitektura«. Obe srečanji je skupaj s pokrovitelji organizirala revija *Kras*.

*tak način. Ma so bli vsi kontjenti (zadovoljni – op. avt.), da so vrgli ven skrle in da so dobili ploščice.*¹⁹

Prvi pomemben preskok k vnovičnemu vrednotenju kamna je bil narejen v osemdesetih letih 20. stoletja. Na Krasu se je že v sedemdesetih letih projektni biro Kraškega zidarja zavzemal za tako imenovano kraško gradnjo, sicer:

*novo kraško, ne pa staro kraško usmeritev. Je bla ta želja po uporabi kamna, je bla izražena v samem projektu, ni pa bila obvezna«. [...] (Vendar – op. avt.) vsaki, ki je delal zid, tudi tisti [...], ki so finančno imeli možnosti za kamnitega, so naredili betonskega, ker je takrat zgledlo bolj moderno, če je bil betonski, kot če bi bil kamnit. Ta izrazita uporaba kamna ponovno na Krasu je stara morda deset let ali še manj.*²⁰

Drugi sogovornik iz Komna²¹ pa je pojasnil, da so kamnite zidove do osemdesetih let 20. stoletja gradili le tisti, ki so bili večči zidarskega znanja in niso imeli denarja za betonskega, ne pa zato, ker je to predstavljalo neko lepoto in željo po ohranjanju kraške kulture.

Po pisanju lokalnega časopisa *Primorske novice*, ki med drugim tudi odseva takratne socialne in družbene razmere na primorskem prostoru, se je zanimanje za kamen začelo v osemdesetih letih 20. stoletja, ko je tudi podjetje Marmor Sežana – industrija kraškega marmorja – zasledilo večje povpraševanje po svojih izdelkih. Zaradi tega so v podjetju leta 1980 želeli kamnu in kamnarstvu povrniti sloves, ki ga je nekoč imela najstarejša dejavnost na Krasu. Ustanovili so poslovno skupnost slovenske kamnarske dejavnosti. Med njenimi najpomembnejšimi nalogami so bile med drugim geološke raziskave in vzgoja kadrov za to industrijo. V osnovnih šolah so organizirali kamnoseške krožke, ki so po pisanju novinarke

¹⁹ Rojen leta 1967, ekonomski tehnik; intervju: 11. januar 2006.

²⁰ Sogovornik (rojen 1942, strojni tehnik, upokojenec) je iz Komna. Intervju: 22. avgust 2008.

²¹ Rojen leta 1952, ključavničar, upokojenec. Intervju: 8. januar 2008.

rodili dobre sadove, saj je več učencev nadaljevalo študij v Ljubljani, potem ko pred petnajstimi leti niso mogli dobiti niti enega domačega vajenca (Guzej-Sabatin 1988: 4). V osemdesetih letih se je tudi stroka začela zavedati vrednosti kamnitih elementov in pomembnosti ohranjanja značilnosti kraške arhitekture. Delno so k temu pripomogla opozorila oziroma konvencije in deklaracije svetovnih organizacij, kot sta npr. Unesco in Svet Evrope. Leta 1984 je Slovensko konservatorsko društvo pod pokroviteljstvom Občine Sežana pripravilo posvet *Zaton kraške arhitekture*, na katerem so predavatelji različnih strok (arhitekture, etnologije, umetnostne zgodovine) vsak s svojega zornega kota osvetlili stanje kamnite arhitekture na Krasu, govorili o njeni zaščiti in varovanju, o sanaciji in oživiljanju gradiva. Prevladovala so vprašanja o arhitekturi kot temeljni značilnosti družbene in krajinske podobe Krasa. V uvodni besedi je Marjan Slabe zapisal, da je

čas velikega in [...] predrznega samozadovoljstva izničil nemalo naše historično pogojene dediščine, največkrat pod masko krilatic, da to ni moderno, da je ne vredno sodobnega človeka, da ni napredno, da je zastarelo. Žal so se takšne reči pogosto dogajale kot rezultat nezadovoljivega poglobljanja v pravilno pojmovanje človekovega napredka oziroma našega preporeka po osamosvojitvi (Slabe 1987: 9).

Tako imenovana stihijska modernizacija, kot jo je poimenoval Nace Šumi, sodelujoči arhitekt posveta, naj bi tudi povzročila neurejene, nezrele in strokovno neutemeljene poglede tako pri snovalcih posegov, torej pri arhitektih in gradbenikih, kot delavcih v upravnem postopku, zadolženih za urejanje prostora, prenavo stavbnega fonda in njegovo dopolnjevanje (Šumi 1987: 50). V drugi polovici sedemdesetih let tudi domačini spoznajo, da lahko kamniti izdelki pomenijo vrednoto:

ma pole smo rekli, če je vredno za drugih, je tudi za nas. In pole nismo več

*prodajali nobenemu. [...] Zdej je pej cenjeno zmerej bolj. Bolj ku je staro, lepše je.*²²

To je potrdil tudi etnolog Naško Križnar, ki je pojasnil:

*že v času mojega delovanja sem opazil, da nekateri ljudje zlepa ne bi prodali ničesar od hiše, nobene stvari več. Tudi če je tam ležalo, vendar prodali ne bodo.*²³

V OBDOBJU PO OSAMOSVOJITVI SLOVENIJE KAMEN PREDSTAVLJA POMEMBEN SIMBOL KRAŠKE IDENTITETE

Zanimanje za kamnoseški poklic in kamnarske izdelke se je zlasti povečalo v devetdesetih letih 20. stoletja, kot posledica več političnih in kulturnih dejavnikov. Nastanek nove slovenske države in s tem preoblikovanje naroda v samostojno politično nacijo je od Slovencev zahtevalo spremembe v identitetnih opredelitvah. V nasprotju s prejšnjimi zgodovinskimi obdobji – obdobjem prizadevanja za oblikovanje narodne zavesti, konstruiranja in utrjevanja slovenske identitete (19. in 20. stoletje) – sta bili po osamosvojitvi narodna zavest in narodna identiteta umeščeni v drugačen okvir. Pomembna je postala krepitev samozavesti, povezane z državo, njenim delovanjem, zaupanjem in njeno sposobnostjo uveljavljanja v mednarodnem okolju. Začel se je proces rekonstruiranja, utrjevanja in izkazovanja nacionalne identitete ter iskanja novih simbolov, s katerimi bi država identificirala državno samobitnost. Obenem se je slovenski prostor z vstopom države v Evropsko unijo začel intenzivneje spoprijemati z globalizacijskimi procesi, za katere sta značilna dva protislovna procesa: prvi je širitev trga ter njegova vedno večja deteritorializacija, univerzalizacija

²² Rojen leta 1938, kmet, upokojenec; intervju: avgust 2005.

²³ Intervju: 19. november 2008.

oziroma kulturna globalizacija; drugi je od prvega odvisni eksistencialni občutek izgube osebne identitete oziroma občutek odtujenosti, izgube človeške osebnosti, ki jo povzroča na blagovno proizvodnjo usmerjeni kapitalizem (Erjavec 1996: 8). To je privedlo do novega globalnega pojava, tako imenovane relokalizacije, kar pomeni, da so se ljudje začeli identificirati z lokalnimi posebnostmi, povezanimi z značilnostmi geografskega prostora, zgodovinskimi dogodki, domačimi šegami in navadami in drugim. Slovenski prostor so intenzivneje preplavile značilnosti nove umetniško-literarne smeri – postmodernizma, za katerega je značilno obujanje preteklosti, pri kateri gre bolj za sprejetje in predelavo (poustvarjanje) preteklosti, pogosto igrivo, parodistično ali hudomušno, kot pa za njeno popolno zavračanje. Kot pojasnjujejo avtorji (Kumar 1995, Jameson 2001, Hannerz 1997, Appadurai 1996), postmodernizem niti ne zavrača niti posnema preteklosti, temveč jo vnovič obnovi in razloži z namenom bogatenja sedanosti. Teoretiki govorijo tudi o *sintezi* ali *hibridizaciji* starega in novega ter *simulaciji*, poudarjanju identičnih kopij nečesa, česar original morda ni nikoli obstajal. Fredric Jameson pojav sopostavljanja različnih slogov iz preteklosti, igro poljubnih slogovnih aluzij, form in del imenuje *pastiš* (ang. *pasticcio*). Njegova značilnost naj bi bila predvsem posnemanje »posebnega« in »edinstvenega«, ne pa odražanje osebnega sloga. Pristop sedanosti prek stereotipizirane preteklosti podeli sedanji stvarnosti zgodovinski čar in bleščavost. Vendar dela iz postmoderne nimajo cilja predstavljati zgodovinske preteklosti, temveč so odsev naših predstav o njej (Jameson 2001: 24–28). To postmodernistično uporabljane novih in starih slogov se najbolje odraža v arhitekturi. Zanimanje za preteklost in oblikovanje dediščine je tudi posledica soočanja slovenskega gospodarskega trga z značilnostmi nove postindustrijske družbe (Bell 1996), pogosto imenovane potrošniška, medijska, informacijska, družba elektronike ali visoke tehnologije (Jameson 2001: 9). Poglavitna značilnost nove družbe je tako imenovana komodifikacija kulturnih stvaritev, kar pomeni, da postane kultura temelj za ekonomsko in komercialno izrabo, predvsem

za načrtovanje turističnih vsebin (ang. *heritage industry*). Vrednost kamna kot pomembnega identifikacijskega in tržnega elementa Krasa so začeli spoznavati tudi kraški politiki, zlasti člani Slovenske ljudske stranke, ki so leta 1996 začeli intenzivneje razmišljati, da bi ustanovili obrtno kamnoseško šolo. Oblikovali so mnenje, da ima kamnoseška šola v Ljubljani »malo opraviti z žlahtno in nekoč mednarodno priznano zgodovino obdelovanja kamna« (*Primorske novice*, 19. november 1996, št. 90, 8). Pot do uresničitve predstavljene zamisli je bila dolga, saj je morala ideja v javnosti in med politiki najprej dozoreti. V začetku so številni imeli pomisleke, da mladih in širše javnosti kamnoseški poklic ne zanima, a z nenehnimi pritiski lokalne politične javnosti se je ideja o šolanju za kamnoseški poklic končno uresničila z ustanovitvijo Višje strokovne šole v okviru Šolskega centra Srečka Kosovela Sežana (ustanovljenega leta 2004). V tej so leta 2008 začeli izvajati dva programa: Oblikovanje materialov (kamen; kovina polimeri) in Fotografija. Sočasno so na Krasu potekale številne dejavnosti, katerih cilj je bil med Kraševci vnovično vzpodbuditi vrednotenje kamna. V okviru osnovnih šol so ob kamnoseških interesnih dejavnostih potekali raziskovalni projekti, kot je bil projekt Osnovne šole Komen *Kamnita dediščina v mojem kraju* (v šol. letu 1993/94), v katerem so evidentirali, popisali, fotografirali in opisali arhitekturne kamnoseške izdelke Krasa. Izšle so tudi številne publikacije (gl. Pertot 1994, 1997; Renčelj 2002; Renčelj in Lah 2004) in na ogled so bile razstave, med katerimi velja zlasti omeniti razstavo *Dediščina stavbarstva Primorske in Krasa* v Gradbenem centru Slovenije v Ljubljani leta 1997, na kateri je bil večji poudarek prav na značilnostih kraškega stavbarstva (Uršič 1998: 15). Na razstavi so predstavljali kamenine, pravi kamniti suhi zid (zid brez veziva) in tri kraške hiše, krite s slamo, s skrlami in opečnatimi korci. Provizorične hiše so imele še kamnite okvirje oken, vrat in kamnite žlebove ter značilne kraške dimnike in spahnjen-co (kamniti izzidek, v katerem je bilo v notranjosti ognjišče). Predstavili so tudi vaški vodnjak oziroma njegovo šapo (zgornji, vidni del vodnjaka), kraški kamnoseki pa so razstavljali svoje kamnite izdelke. Ker se je avtori-

ca razstave Iva Šubelj Kramar zavedala, da so danes kamniti izdelki dragi, so v tretjem sklopu razstave poleg lesenih izdelkov (oken in polken) razstavljali možne nadomestke iz betona – betonske imitacije kamnitih izdelkov (*Primorske novice*, 3. februar 1998, št. 9, 11). V letih 2003–2004 je Občina Sežana za namene visokošolskega središča za obdelavo, oblikovanje in ohranjanje kamna ob pomoči Evropske unije (programa PHARE) izvajala projekt *Porton – središče za obdelavo, oblikovanje in ohranjanje kamna*, katerega najpomembnejši cilj je bil kamnoseštvu na Krasu vnovično vrniti mesto in ugled, »kakršnega je imelo nekdanje in kakršnem mu pritiče glede na naravne danosti kraškega prostora ter glede na tradicijo te dejavnosti« (*Kras*, februar 2004, št. 63, 26–27).

Poudariti moramo, da je k vnovičnemu vrednotenju kamna pripomogel še drug za Kras pomemben družbeni dejavnik, to so čedalje številnejši prihodi prišlekov z drugih območij Slovenije, predvsem Notranjske, ki so si na Krasu ustvarili svoj drugi dom in ga prilagodili staremu kraškemu stilu. Še pred kratkim Kraševci niso hoteli priznati, da so neavtohtoni prebivalci, ki so se po kraških vaseh naselili kot »vikendaši« in odkupljene ali podedovane stare domačije začeli restavrirati v regionalnem/lokalnem arhitekturnem stilu, vnovič obudili zavest o ohranjanju, vrednotenju in restavriranju starih arhitekturnih prvin. Danes to priznavajo in pojasnjujejo, da so bili tujci sprva deležni posmeha, češ *ma glej kej djela, lej*, a so kasneje spoznali, *da ni lih taku. [...] In pole smo začeli isket kamen, ki boš ki dobu*. Zato priznavajo, da *tle pa res pohvalmo Ljubljančena, tle pa res*,²⁴ vendar obenem opozarjajo, kot je pojasnil sogovornik iz Komna:

Ljubljančani [...] so prihajali na Kras z nekimi drugimi željami. [...] Dosti njev je bilo izobraženih v to smer, so v tej stari kraški arhitekturi videli stvari, ki jih domačini nismo vidli. Z druge strani so res te domačije obnavljali, kolikor sem jaz seznanjen v obliki vikendov, niso obnavljali, vsaj večina ne, da

²⁴ Sogovornik (rojen leta 1969, ekonomski tehnik) je iz Volčjega Grada. Intervju: 27. januar 2006.

*bodo trajno celo leto v njih stanovali. [...] To pomeni, da imaš neke druge zahteve, kot tisti, ki ve, da bo mogu tudi takrat, ko je manj primerno obdobje bit v njej. Oni so vnesli neko željo, neko obliko ohranjanja neke preteklosti, čeprav so vnašali lih tako oni neke nove zadeve, ki jih Kras prej ni poznal. Morda so jih malo drugače prikriji in oblikovali, sigurno, da je nekaj pozitivnega. Vendar zame negativno, ker niso bili pripravljeni, niso še sedaj pripravljeni v teh obnovljenih hišah trajno bivat, ne oni ne njihovi potomci, kot videm. Razen izjem, normalno.*²⁵

Tako so neavtohtoni prebivalci značilnosti kraške arhitekturne dediščine doživljali kot estetiko oziroma jih je nakup in preživljanje koncev tednov in počitnic v obnovljeni stari hiši na podeželju navadno zunaj urbaniziranega okolja nostalgичno spominjal na preteklost (spomin na preživelost otroštvo), hrepenenje po »dobrih starih časih« ali uživanje v dokaj neokrnjeni naravi, blizu morja. Po drugi strani so domačini značilnosti arhitekturnega sloga iz obdobja pred drugo svetovno vojno največkrat označevali z nefunkcionalnostjo glede na sodoben način življenja (majhna okna in prostori, zunanji vhod v nadstropne prostore itn.), spominjal pa jih je tudi na obdobje revščine, s katero so se na Krasu spoprijemali vse do sedemdesetih let 20. stoletja. Na vnovično vrednotenje kraških arhitekturnih posebnosti je vplivala tudi socialna struktura novih prišlekov, saj so, vsaj v začetnih letih, večinoma prihajali arhitekturno izobraženi ljudje. Sčasoma so se začeli izobraževati tudi domačini. Vendar krajani Krasa v nasprotju z lastniki drugih domov še vedno raje zidajo novogradnje, ki pa jim dodajajo značilne kraške arhitektonske elemente (portal s *kaluno* in *portunom*, vodnjake, kamnite zidove okoli dvorišča, kamnite konzole, ki podpirajo ganjke itn.). Podobno prakso izvajajo tudi pri tako imenovanih škatlastih, tipskih hiš, ki so bile grajene v sedemdesetih in osemdesetih letih. Danes ti elementi ne reprezentirajo funkcionalne vloge zaščite

²⁵ Sogovornik (rojen leta 1942, strojni tehnik, upokojenec) je iz Komna. Intervju: 22. avgust 2008.

stanovanjskih in gospodarskih objektov, kot so jih v preteklosti, temveč imajo bolj ali manj estetske oziroma vizualne namene. S kamnito vizualno podobo stanovanjskih enot pa obenem tudi izražajo svojo lokalno oziroma prostorsko pripadnost kraški krajini. S tem kamen v sodobnem svetu ne reprezentira več simbola revščine, temveč je pomemben identifikacijski znak, ki obenem omogoča imaginarno občutenje pripadnosti kolektivni kraški identiteti. K ponovni »renesansi kraške arhitekture«, kot to navajajo nekateri strokovnjaki in mediji, pa pripomoreta tudi boljša socialna struktura in gmotni položaj, ki so si ga Kraševci izboljšali tudi s prodajo kmetijskih pridelkov, predvsem vina. Novonastale kleti večjih vinogradnikov in kletarjev so vse bolj ali manj grajene ali restavrirane v kraškem slogu, v katerem kot gradbeni material prevladujejo kamen in kamniti detajli. Kamniti izdelki in značilnosti kamnite kraške arhitekture so postali tudi sestavni del reprezentacije kraškega prostora na turističnih in obrtnih sejmih. Razstavni prostor kraških ponudnikov, zlasti s področja turizma, navadno okrasijo s kamnitimi posodami in drugimi izdelki iz kraške kmečke kulture (npr. pletenimi koši za listje).

NAMESTO ZAKLJUČKA

Iz predstavljenega spoznamo, da je na spreminjanje pomena kamna vplivalo več družbenih dejavnikov oziroma socialnih praks, znotraj katerih so se oblikovali in spreminjali pomeni kamna in kamnitih izdelkov. Na eni strani je odločilno vlogo imel politični diskurz, predvsem želja kraških politikov, ki so si v okviru iskanja kraških identifikacijskih in tržnih elementov prizadevali, da bi kamnarska tradicija vnovič pridobila pozitiven pomen. S podpiranjem evropskega projekta Porton, v okviru katerega so potekali številni posveti, predavanja in delavnice, se je med Kraševci začel oblikovati bolj pozitiven odnos do kamna in kamnarskih dejavnosti. S finančno občinsko podporo so bile predstavljene številne razstave, v me-

dijih so izhajali izobraževalni članki, to pa je je dalje vplivalo na pomembnost teme, o kateri se je diskutiralo ob različnih formalnih in neformalnih priložnostih. Ob političnemu diskurzu je pomembno vlogo imel strokovni diskurz, po Lauriane Smith avtorizirani diskurz dediščine, ko so strokovnjaki tako iz raziskovalnih institucij kot tudi prišleki, ki so si na Krasu ustvarili svoj drugi dom, začeli tematizirati vlogo kamnite dediščine, pri tem pa morda nenamerno prezrli ali namensko omejili druge debate ali razumevanja odnosa do kamna. Tako se je velikokrat prezrlo razmišljanje marsikaterih Kraševcev o dragi obdelavi kamna in hkrati dolgotrajni prenovi starih kraških domačij, ki od lastnikov objektov poleg denarja zahteva tudi daljše obdobje obnove, kot bi ga porabili pri novogradnji. Zaradi tega se številni raje odločajo za nekatere arhitekturno sporne posege – novogradnje oziroma montažne gradnje, ki povsem kazijo kraško krajino in zanikujejo splošno arhitekturno prepričanje, da je prenova stare hiše cenejša kot novogradnja. Ker si nekateri Kraševci zaradi finančnih težav ne morejo privoščiti kamnitih detajlov, kot so okviri okoli oken ali vrat, visoki zid okoli stanovanjskega objekta ali kamniti vhod z lesenimi vrati v dvorišče, ali pa potrebujejo za tako gradnjo posebne izkušene mojstre, ki za svoje delo zahtevajo primerno plačilo in hkrati več časa, česar si na primer mlada družina pač ne more privoščiti, zaradi javno sprejetega diskurza nastajajo nesoglasja med stroko in domačini. To se kaže v izjavah doktorice arhitekture Žive Deu, da »domačini [...] kljub kakovostnim vzorom še vedno ne cenijo starega« (Deu 2004: 12), oziroma da si domačini »želijo novo hišo, in to takšno, kot jo ponuja trg globalnega arhitekturnega oblikovanja« (Ibid.). Premiki k boljšemu vrednotenju kamnite dediščine na Krasu so po njenem mnenju posledica »ravnanja ljudi, ki prihajajo iz mest, in manj zasluga domačinov« (Ibid., 15). Nihče pa se pri oblikovanju tako imenovanega strokovnega diskurza ne vpraša, zakaj si ravno ljudje iz mesta, ki si na Krasu popravljajo ali gradijo svoj drugi dom, finančno lahko privoščijo kamnite izdelke, medtem ko si jih domačini ne morejo, nihče od strokovnjakov arhitektov tudi ne da natančne ocene, za koliko je po

njihovi interpretaciji prenova stare hiše cenejša od novogradnje oziroma koliko več časa in denarja se prihrani pri obnovi kot pri novogradnji. Ob poudarjanju kamnitih detajlov, ki sicer res opredeljujejo geografske značilnosti kraškega prostora ter vzajemni odnos med človekom in naravo, obenem tudi ne objavijo študije, kako bi s cenejšimi materiali dosegli enak učinek, kot ga na Krasu predstavlja kamen.

Kakorkoli, na koncu vendarle velja poudariti pomembnost raziskovanja procesov in praks ustvarjanja kulturne dediščine, saj nam predstavljena raziskava nazorno kaže, da so za lokalno prebivalstvo na Krasu danes vrednotene prvine kamnite dediščine, kot so kamen, kamniti izdelki, kamnita arhitektura in druge večšine, v posameznih zgodovinskih obdobjih utelešale različne pomene, ki pa so tako za domačine kot tudi za stroko in politike raznovrstni in večplastni. Zaradi zgodovinskih izkušenj, manjšega dela izobraženega prebivalstva, morda konservativnega mišljenja in drugih življenjskih potreb so bile za lokalno prebivalstvo prvine kamnite dediščine v obdobju moderne dobe negativno ovrednotene. Nad lokalnimi kulturnimi prvini, ki danes sestavljajo identifikacijski in tržni element, so zaradi drugačnih družbenopolitičnih, kulturnih in gospodarskih razmer prevladovali drugi nacionalni simboli (spomeniki NOB, Triglav, slovanski rituali). Kamen je domačinu simboliziral obdobje tehnološke nerazvitosti, revščine, težkega življenja in trdega dela. Šele z intenzivnim strokovnim in političnim diskurzom v devetdesetih letih 20. stoletja, ko sta tudi stroka in politika na pobudo tujih strokovnih vplivov prepoznali pozitiven pomen, je kamen vnovično pridobil pozitivno konotacijo, to pa se je začelo odražati tudi v vsakdanjem načinu življenja lokalnega prebivalstva. Danes kamen poleg identifikacijskega simbola pomeni tudi estetski produkt, ki krasi tipske gradnje iz obdobja socializma, in novogradnje, ki po načelih arhitekturnih postmodernističnih smernic upoštevajo tradicionalne značilnosti Krasa. Tako raziskava dokazuje, da vloga dediščine ni v lastnini materialnega objekta, temveč v procesu generacijskega prenosa občutkov, spominov, znanj in pomenov, ki jih materialni objekt uteleša. Pri

samemu procesu spominjanja, uporabe kulturnih prvin preteklosti, obiskovanja zgodovinskih krajev nastaja preoblikovanje pomenov, ki nam v sodobnosti omogočajo oblikovanje občutka in razumevanja ne le tega, kdo smo, temveč tudi, kaj želimo postati.

LITERATURA IN VIRI

Belingar, Eda 2007. »Tradicionalno stavbarstvo na Krasu«. *Kamen na kamen: priloga Primorskih novic*, 30. maj, 4–7.

Bell, Daniel 1996. *The Cultural Contradictions of Capitalism*. New York: Basic Books.

Bogataj, Janez idr. 2005. *Nesnovna kulturna dediščina*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

Bogataj, Janez 1992. *Sto srečanj z dediščino na Slovenskem*. Ljubljana: Prešernova družba.

Bogataj, Janez 1994. *Kultura poslovnih, promocijskih in protokolarnih daril*. Ljubljana: Ethno.

Bogataj, Janez 1997. *Naše gostilne: Izbranih 52 na Slovenskem*. Ljubljana: Kmečki glas, 1997.

Bogataj, Janez 1998. *Smo kaj šegavi?: Leto šeg in navad na Slovenskem*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Bogataj, Janez 1999. *Mojstrovine Slovenije: Srečanja s sodobnimi rokodelci*. Ljubljana: Rokus.

Bulc, Gregor 2004. *Proizvodnja kulture: Vloga in pomen kulturnih posrednikov*. Maribor: Subkulturni azil.

Burke Peter 2007. *Kaj je kulturna zgodovina*. Ljubljana: Sophia.

Byrne, Denis 2008. »Heritage as Social Action«. V: G. Fairclough, R. Harrison, J. H. Jameson Jnr., J. Schofield (ur.), *The Heritage Reader*. London, New York: Routledge, 149–173.

Cohen, P. Anthony 1985. *The Symbolic Construction of Community*. London: New York, Routledge.

Davison, Graeme 2008. »Heritage: From Patrimony to Pastiche«. V: G. Fairclough, R. Harrison, J. H. Jameson Jnr., J. Schofield (ur.), *The Heritage Reader*. London, New York: Routledge, 31–41.

- Deu, Živa. 2004. »Zagovornica izvirne kraške stavbne dediščine: Dr. Živa Deu o obnovi stanovanjskih stavb na podeželju: Pogovor«. *Kras: Revija za vsak dom* 66, 10–15.
- Eisenstadt, S. Noah 1989a. »Ustroj in dinamika tradicije v tradicionalnih družbah«. *Družboslovne razprave* 6(7), 108–120.
- Eisenstadt, S. Noah 1989b. »Zgodovinske tradicije, modernizacija in razvoj«. *Družboslovne razprave* 6(7), 121–129.
- Erjavec, Aleš 1996. *K podobi*. Ljubljana: Zveza kulturnih organizacij Slovenije.
- Fairclough, Gragam, Rodney Harrison, John H. Jameson Jnr, John Schofield (ur.) 2008. *The Heritage Reader*. London, New York: Routledge.
- Fakin Bajec, Jasna 2009. *Kulturna dediščina med tradicijo in inovacijo na Krasu. Doktorska disertacija*. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- Giddens, Anthony 1990. *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Graham Brian, G. J. Ashworth, J. E. Tunbridge 2000: *A Geography of Heritage: Power, Culture, Economy*. London, Arnold, New York: Oxford University Press.
- Graham, Brian 2002. »Heritage as Knowledge: Capital or Culture?«. *Urban Studies*, 39(5/6), 1003–1017.
- Guzej-Sabadin, Cveta 1998. »Se zlato obdobje vrača?«. *Primorske novice* XLII, 47, 4.
- Hall, Stuart (ur.) 2003. *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. Sage, Milton Keynes, The Open University.
- Hall, Stuart 2003. »Introduction«. V: S. Hall (ur.), *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. Sage, Milton Keynes, The Open University, 1–11.
- Hannerz, Ulf 1997. *Flows, Boundaries and Hybrids: Keywords in Transnational Anthropology*. Spletni vir: <http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/hannerz.pdf> (dostop 23. 7. 2011).
- Hazler, Vito 1999. *Podreti ali obnoviti? Zgodovinski razvoj, analiza in model etnološkega konzervatorstva na Slovenskem*. Ljubljana: Rokus.
- Jameson, Fredric 2001. *Postmodernizem ali kritika poznega kapitalizma*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Kernel, Davor 2003. *Kamnolomstvo in kamnoseštvo na Krasu*. Nova Gorica: Goriški muzej.
- Kirshenblatt-Gimblett, Barbara 1998. *Destination Culture: Tourism, Museums and Heritage*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

Klemen, Krek Zofija 1999. »Države tekmujejo za vpis v Unescovo dediščino«. *Kras – revija za vsak dom* 32/33, 31–33.

Klemen, Krek Zofija 1995. »Spodbuditi organizirano gibanje: okrogla miza Ženska in njena vloga pri varovanju naravne in kulturne dediščine Krasa«. *Kras – revija za vsak dom* 2(9), 56–57.

Kranjc, Andrej 1994. »O imenu in zgodovini pokrajine Kras«. *Annales: anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin* (series historia naturalis), IV(4), 131–134.

Kumar, Krishan 1995. *From Post-Industrial to Post-Modern Society: New Theories of the Contemporary World*. Oxford, Cambridge, MA: Blackwell.

Kuret, Niko 1965–1971. *Praznično leto Slovencev: Starosvetne šege in navade od pomladi do zime*. Celje: Mohorjeva družba.

Lah, Ljubo 1994. *Prenova stavbne dediščine na podeželju – Kras*. Novo mesto: Dolenjska založba.

Makuc, Neva in Jakob Marušič 2005. *Domoznanske publikacije o Primorski: gradivo za bibliografijo (do leta 2004)*. Ljubljana: Založba ZRC.

Muršič, Rajko 2005. »Kvadratura kroga dediščine. Toposi ideologij na sečišču starega in novega ter tujega in domačega«. V: J. Hudales in N. Visočnik (ur.), *Dediščina v očeh znanosti*. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 25–39.

Ovsec, Damjan J. 1992. *Velika knjiga o praznikih: Praznovanja na Slovenskem in po svetu*. Ljubljana: Domus.

Ovsec, Damjan J. 2000. *Trije dobri možje: resnična zgodovina svetega Miklavža, Božička in dedka Mraza*. Ljubljana: Kmečki glas.

Ovsec, Damjan J. 2010. *Praznovanje pomladi in velike noči na Slovenskem in po svetu*. Ljubljana: Modrijan.

Pertot, Ivan 1994. *Obdelava in projektiranje kamna v kamnoseški obrti*. Trst: samozaložba.

Pertot, Ivan 1997. *Kamnita dediščina Krasa: Obdelava in projektiranje kamna v kamnoseški obrti*. Trst: Mladika.

Renčelj, Stanislav in Ljubo Lah 2004. *Kraška hiša: Arhitektura Krasa med očarljivostjo in vsakdanom*. Koper: Libris.

Renčelj, Stanislav 2002. *Kras: Kamen in življenje*. Koper: Libris.

Smith, Laurajane 2006. *Uses of Heritage*. London, New York: Routledge.

Šumi, Nace 1987. »Krasu zvoni«. *Goriški letnik* 12/14, 49–52.

Tamás, Gáspár Miklós. 1997. »Socializem, kapitalizem in modernost«. *Nova revija* XVI(180/181), 199–210.

Urry, John 1995. *Consuming Places*. London: Routledge.

Uršič, Marica 1998. »Tradicija, ki so jo znali ohraniti skozi čas, se Kraševcem obrestuje: Kras se predstavlja svetu«. *Primorske novice* LII(5), 5.

Venn, Couze in Mike Featherstone 2006. »Modernity«. *Theory Culture Society* 23(2/3), 457–476.

Vodopivec, Peter 2006. *Od Pohlinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan.

Viri

»Na Krasu želijo ustanoviti kamnoseško obrtno šolo: V Ljubljani ni kamenja«. *Primorske novice* L(90), 1996, 8.

»Predavanje v Gradbenem centru Slovenije: O kraškem stavbarstvu«. *Primorske novice* LII(9), 1998, 11.

III DEL: SPOMINSKA KRAJINA

Gal Kirn

*Antifašistična spomska obeležja: l'art pour l'art ali mitologizacija socialistične Jugoslavije?*¹

1. POSTSOCIALISTIČNI UČINKI: PROTITOTALITARNA IDEOLOGIJA IN NOSTALGIJA

Ko so ob koncu osemdesetih let prejšnjega stoletja Vzhodno Evropo preplavile 'demokratske revolucije', je postsocializem postal privilegirani označevalec, ki je opisoval novo družbeno stvarnost in razglasil začetek nujne tranzicije socialističnih držav v smer evro-atlantskih integracij in demokracije.² Postsocializem je bil kakor čudežen dežnik razpet med študije tranzicij, ki so oblikovale tranzicijske 'zakone' in cilje potrebne uresničitve; označevalec-gospodar je, kot kaže, obsegal vse zgodovinske procese, ki so bili na delu v postsocialističnih družbah. Metodološki postopki tranzitoloških raziskav so bili krožni, saj so po birokratsko potrjevali obrazec

¹ To je revidirana in razširjena različica mojega članka o transformaciji spominskih obeležij v postjugoslovanskem kontekstu (Kirn, v pripravi).

² Kot natančno opaža Boris Buden (2009), je Zahod pokroviteljsko zatrjeval, da na Vzhodu primanjkuje politične kulture in demokracije, da mora Vzhod začeti tranzicijo, kljub zgodovinskemu dejstvu, da so bila družbena gibanja in delavske politike v osemdesetih letih prejšnjega stoletja občutno bolj živahni na Vzhodu. Kot takšni so tudi pripomogli k odhodu komunističnih strank z oblasti.

predpostavljenih sprememb, ki so jih mlade demokracije morale uvesti. Če povzamemo dogodke zadnjih dveh desetletij, lahko brez težav ugotovimo, da konceptualni okvir tranzitologije ni bil nevtralen ali ideološko neopredeljen, temveč je bil neločljivo povezan bolj prikrito z neoliberalno ideologijo, bolj odkrito z nacionalizmom. Študije tranzicij niso opravljale le naloge ideološkega opisovanja nove stvarnosti, temveč so ključno dopolnjevale splošno politično preskripcijo, ki je povečevala svete mehanizme prostega trga, zamiranje socialne države in proevropsko usmerjenost.³ Tranzitologija se je vzpostavila kot možganski trust, pragmatični intelektualni mehanizem, neločljivo povezan z vladnimi politikami. Diskurz o *koncu zgodovine* je svoj časovni model zasnoval na linearnem in romantičnem pojmovanju, po katerem sta Nacija in trg alfa in omega katerekoli raziskave, njegov skriti *telos* in končni cilj.⁴ Tranzicijska neoliberalna ideologija, ki je bila uperjena proti gospodarskemu upravljanju, planiranju in socialnim razmerjem v socialističnih državah, se je že od samega začetka spajdašila z desnico. Disidentska zahteva po človekovih pravicah, izražena v imenu parlamentarizma in demokratične javne sfere, je ves svoj ideološki zastavek usmerila proti 'mračni totalitarni preteklosti'.⁵ Iskanje narodne slave in poustvarjanje tradicije sta postali del kritike 'totalitarne preteklosti'. Postati demokrat je pomenilo doseči katarzično očiščenje socialistične preteklosti, ne glede na to, kako nedemokratične so bile politične prakse novega vladajočega razreda: uničenje socialne države, nacionalistični

³ Za podrobnejši pregled tranzicijske ideologije na Balkanu glej Močnik (2003).

⁴ Ne smemo pozabiti, da je neoliberalna agenda v Jugoslaviji prevzela vodilno mesto v političnem življenju že v zgodnjih osemdesetih letih prejšnjega stoletja. Eden poglobitnih razlogov je bil dosledno izvajanje programov Mednarodnega denarnega sklada, kar je pomenilo postopno uvajanje zasebne lastnine in varčevalnih politik. V zvezi z analizo škodljivih učinkov Mednarodnega denarnega sklada na Jugoslavijo glej Samary (1988), Magaš (1993) in Woodward (1995).

⁵ Za podrobno in jasno kritično analizo o disidentskem diskurzu glej Rastko Močnik (2003) in Boris Buden (2001, 2009). Miško Šuvakovič izvrstno pokaže, kako je umetnost postala instrumentalizirana v protitotalitarnem okviru ter namesto socialnega realizma vzpostavila, kar sam imenujem nacionalni, morebiti nacionalistični realizem (2006).

izbruhi, izključevanje manjšin, vojne, retradicionalizacija Cerkve ...⁶ Biti protikomunist je po kriterijih zahodne politike in stroke pomenilo biti resnični demokrat. Ta ideološka konjunktura ni bila vsiljena le od zunaj, niti ni bila zgolj preslikava zahodne neoliberalne agende na Vzhod. Tranzicija se je izoblikovala in uveljavila v kontekstu lokalnih ideologij in novih razrednih koalicij, ki so se sklepale v osemdesetih letih prejšnjega stoletja, kar je povzročilo ideološko presežno vrednost: Vzhod je postal poglavitna priča vzpona nacionalnega liberalizma, ki je postal ena osrednjih ideologij vladajočega razreda in utrjeval teren za demokratično tranzicijo, hkrati pa je napovedal eno ključnih ideologij evropske prihodnosti.⁷ Socialistično zver z Vzhoda je bilo treba premagati, in če že ne pozabiti, vsaj ohraniti v dostojnem spominu, v skladu s predpisi novih ideologov. Kako spraviti komunističnega duha v steklenico?

Enega izmed odgovorov na to vprašanje je bilo mogoče najti v državotvornih procesih, ki so privedli do končne uresničitve modela *enega naroda v eni državi*. V tem pogledu je svoje odigrala nova interpretacija zgodovine, zgodovinski revizionizem, ki je šel skupaj z novo politiko spomina.⁸ Po prevzemu oblasti so disidenti zahtevali moralno in pravno kazen za zločine, ki so bili storjeni v totalitarnih režimih.⁹ Poleg protitotalitarne ideologije,

⁶ Tomaž Mastnak (1987) je jasno opisal, kako lahko civilna družba sama predstavlja nekakšen 'totalitarizem od spodaj'.

⁷ Restavracijo kapitalizma in razredni boj sem analiziral drugje (2010).

⁸ Če so države nekdanjega vzhodnega bloka našle svojega 'naravnega' sovražnika v Sovjetski zvezi in preprosto poistovetile sovjetski imperializem s komunizmom, je bil položaj v Jugoslaviji zaradi njenega posebnega razvoja malce bolj zapleten. Najrazvitejša dela federacije, Slovenija in Hrvaška, sta postali kritični do centralizma, medtem ko so drugod, denimo v Srbiji, začeli nacionalistično kampanjo na račun avtonomnih pokrajin Vojvodine in Kosova. Nacionalizem je postal osrednje ideološko polje šele sredi osemdesetih let prejšnjega stoletja. Kako je bil nacionalizem povezan s političnim in gospodarskim področjem, je zelo pomembno vprašanje, na katerega bo še treba najti odgovor. Dodati je treba, da nacionalizem ni bil le projekt od zgoraj, saj je bil množično navzoč v vsakdanjem življenju.

⁹ Lustracija je bila najbolj jasna disidentska politika, ki je obsegala odstranjevanje članov Komunistične partije z uradnih položajev. Z drugimi besedami, lustracija je privedla do 'preureditve' političnega razreda. Ob tem se moramo zavedati razlik v obsegu in intenzivnosti teh procesov, ki so potekali znotraj socialističnega bloka. V nekaterih državah so te protikomunistične politike izvajali z izjemno vnemo (baltske države, Poljska, Češka republika ...), medtem ko so se

ki je zahtevala končen obračun in popoln izbris socialistične preteklosti, je obstajalo tudi liberalnejše, 'spravnejše' pričevanje preteklosti. Po padcu socializma si lahko privoščimo vsaj dostojno slovo s krokodiljimi solzami v očeh ali pa v kreativni obliki uporniške jugonostalgичne subkulture. Razstavljanje oziroma muzealiziranje preteklosti je v vzhodni Evropi postalo prava modna muha, ki je bila vpeta v »ublagovljenje« socialistične ikonografije in materialne kulture.¹⁰ V postjugoslovanskem kontekstu se je pojavila dolga vrsta kulturnih praks, od obrednih obiskov groba maršala Tita in njegove rojstne vasi Kumrovec do filmov, nastopov, biografij komunističnih voditeljev ... Čim bolj so ti kulturni artefakti idealizirali dobre stare čase, tem bolj so odzvanjali reklo *Zbogom Tito*,¹¹ s čimer so zabili še zadnji žebelj v krsto komunizma. *Jugonostalgija* je predmet podrobnih kulturoloških raziskav, ki oznanjajo prežetost vsega s spominom. Mnogo današnjih raziskav se osredotoča na vsakdanje plasti 'socialistične' kulture, ki naj ne bi bile prežete z umazanimi komunisti, Komunistično partijo ali komunistično ideologijo. Potrjujejo tezo, da so celo v časih socializma ljudje živeli normalno življenje. To trditev lahko povzamemo v enem stavku: zdaj, ko so časi socializma za vedno minili, lahko vsaj zatrdimo, da so ljudje živeli dostojno oziroma normalno življenje. Tudi oni so bili zgolj ljudje.

Brez težav je mogoče ugotoviti, da imajo pričevanja obeh prevladujočih ideologij o socialistični preteklosti – protitotalitarna ('mračna preteklost') in liberalna ('dobri stari časi') – podoben političen učinek: *demonizacijo* oziroma *depolitizacijo* preteklosti, ki v zadnji instanci nevtralizira revolucionarni značaj socialistične Jugoslavije in blokira vsakršno emancipacijsko politiko, vsakršno kritično razpravo in politično udejstvovanje, ki bi bilo usmerjeno v iskanje resnične alternative sedanji konjunkturi *kapitalokracije*. Novi način obeleževanja spomina ima v luči sodobne vladajoče

drugod nekdanje komunistične stranke demokratizirale ter sodelovale v spravnih in tranzicijskih procesih.

¹⁰ V zvezi z ustanavljanjem muzejev v vzhodnoevropskem okolju glej Měhillijevo analizo (2009); v zvezi s študijo primera srbske politike spomina in komodifikacije glej Radović (2009).

¹¹ Glej izvrstno študijo Velikonje z naslovom *Titostalgija* (2009).

ideologije narodne sprave pomembne posledice pri legitimiranju etničnih delitev v nekdanji Jugoslaviji, njene namišljene preteklosti in prihodnosti. Ključno vprašanje, ki se danes odpira, je torej, kako se vrniti k Jugoslaviji, kako razmišljati o njeni novosti? V času, ko je ideološko obzorje prežeto s protitotalitarno nostalgijo, to ni lahka naloga. V tem oziru je v postjugoslovanskem kontekstu mogoče zaslediti dve različni politiki spomina: prvič, enormno uničenje antifašističnih spomenikov (npr. na Hrvaškem so jih večino porušili), in drugič, subtilnejši način postavljanja novih spominskih obeležij v počastitev spomina na kolaborante s fašisti v drugi svetovni vojni: hrvaškim ustašem, srbskim četnikom, ter slovenskim domobrancom je bilo treba najti prostor pod nacionalnim nebom. Vsi so postali del nove Nacije, ki mora doseči spravo, četudi za ceno rehabilitacije fašizma.¹² Ena naših osrednjih tez se bo glasila: antifašistično zapuščino surovo tepata zgodovinski revizionizem in nova kultura spomina v postjugoslovanskem kontekstu.

Potrjevati novost jugoslovanske revolucije in antifašističnega boja v postjugoslovanskem kontekstu ne pomeni biti jugonostalgik in slepo ponavljati nekaj, kar očitno ne obstaja več (da bi utrjevali pomen Jugoslavije zaradi njene junaške preteklosti), temveč ponavljati 'komunistično' gesto, nadaljevati in ponavljati komunistično politiko, ki je bila na delu v natanko določenih zgodovinskih obdobjih. Zavoljo razmisleka o novosti jugoslovanske revolucije in razumevanja njene edinstvenosti nas ta raziskava prisili k razmišljanju o Jugoslaviji iz njene notranjosti, to je ob hkratnem upoštevanju številnih nasprotujočih si teženj in protislovij, ki so vseskozi zaznamovali in določali njen razvoj. V tem članku se bomo osredotočili predvsem na politiko spomina v socialistični Jugoslaviji, ki je sama po sebi polna ambivalentnih teženj in pričevanj. Predlagali bomo drugačno interpretacijo preteklosti, ki bo prikazala zapletene medsebojne odnose med ideologijo, umetnostjo in politiko, hkrati pa bomo izvedli kritiko sodobne revizionistične inter-

¹² S postjugoslovansko politiko spomina na Hrvaškem in v Sloveniji sem se obširno ukvarjal v drugem članku (2009).

pretacije antifašističnih spominskih obeležij v Jugoslaviji. V drugem delu bomo prikazali podrobnejšo analizo uradne jugoslovanske politike spomina – projekta obeleževanja spomina narodnoosvobodilnega boja – in ga na koncu primerjali z mednarodno priznano skulpturo Vojina Bakića iz Petrove gore, kot emblema jugoslovanskega modernizma.

2. LIBERALNO POSLANSTVO: RAZUMETI MODERNIZEM V JUGOSLAVIJI = REŠEVATI ČISTO UMETNOST

Vzpon modernizma v jugoslovanskem kontekstu se ni zgodil kot nekakšen junaški upor umetnikov proti dogmam socialističnega realizma. Prav tako ne gre za individualistično težnjo, ki se upira totalitaristični oblasti. Jugoslovanski modernizem se je pojavil kot del uradne kulturne politike Zveze komunistov Jugoslavije, ki je že leta 1949 javno naznanila umik partije s področja kulture. Nova kulturna politika je odprto kritizirala ždanovizem in njegovo uvedbo obvezne doktrine socialističnega realizma, ki je prinašal optimistično razglasitev in uprizoritev realno obstoječega socializma. Leta 1952 je imel Miroslav Krleža, eden najpomembnejših pisateljev v zgodovini Jugoslavije, znameniti govor na kongresu književnikov v Ljubljani, v katerem je tudi za področje kulture začrtal koordinate humanističnega socialističnega realizma oziroma tretje poti socializma.¹³ Kljub temu je jugoslovanska umetnost zasijala v polni luči šele v šestdesetih in sedemdesetih letih prejšnjega stoletja z nezaslišanim pojavom modernizma, ki ni zajel le kinematografije ('črni val'), temveč širše umetniško gibanje. Po trditvah Sergia Germanija je prišlo do »vsesplošnega ustvarjalnega razma-

¹³ Pavle Levi (2007) v svoji razpravi pravilno ugotavlja, da se je socialistični realizem v Jugoslaviji končal že s kritiko Stalina v petdesetih letih prejšnjega stoletja. Umetniki so uživali precejšnjo svobodo izražanja, kar je potrdila tudi obsežna produkcija alternativnih filmov, grafik in kiparskih del. Za podrobnejši pregled glej Djurić in Šuvaković (2003), Komelj (2009), WHW (2008).

ha v gledališču, književnosti, likovni umetnostih in glasbi« (2010: 280), sami pa bi k temu seznamu dodali še moderno kiparsko gibanje, grafično umetnost ter ne nazadnje performans. Jugoslovanska umetnost ni doživela takšnega razcveta nikoli prej ali kasneje. Zaslug za velikansko in alternativno kulturno produkcijo nikakor ne gre pripisovati izključno uradni kulturni politiki, prav tako ga ne moremo razumeti kot plod umetniškega genija, ki si želi izboriti mesto svetilnika sredi totalitarne družbe.

Članice kolektiva WHW pravilno opažajo, da so imeli modernisti težave s prenašanjem kritičnih in političnih sporočil skozi umetniške stvaritve, zato so med neoavantgardisti in političnimi oblastmi nastajale posebne, včasih tudi nepremostljive napetosti. Toda sodeč po nekaterih revizionističnih interpretacijah je bil konflikt med umetnostjo in politiko zgolj individualistična, meščanska kritika socialističnega realizma. Liberalni umetnostni zgodovinarji v svojih obravnavah modernističnih skulptur in povečevanju lepote abstraktnosti Bakičevega dela razkrivajo precej naivno razumevanje njegove osebnosti in ustvarjanja. V tem pogledu ima WHW še kako prav, ko ugotavlja, da prevladujoča interpretacija vidi Bakića:

kot razširjevalca abstrakcije, ki se bori za svobodo umetniškega izražanja, njegovo uporabo čistih abstraktnih form pa interpretira kot zmago umetnosti ne le nad socialistično dogmo, temveč tudi nad splošno ideologijo. Toda tovrstno razumevanje ni sposobno doumeti dejstva, da modernizem ni monolitni konstrukt, niti ni ideološko prazen (WHW 2008).

Da se ne bomo mudili le na abstraktni ravni teoretiziranja, naj navedemo tipičen primer revizionistične obrambe 'čiste umetnosti', ki zagovarja *a priori*, meščansko avtonomijo umetnosti. Argument je mogoče najti v dokumentarnem filmu Bogdana Žižića o spominskih obeležjih z naslovom *Damnatio Memoriae* (2001). Filmu daje izjemen pomen njegova informativna in zgodovinska vrednost, saj odpira eno ključnih tem v postjugoslovanskem kontekstu, in sicer uničenje antifašističnih spo-

menikov in vzpon politike nacionalističnega spomina. Kljub temu pa Žižičevo politično-estetsko sporočilo ponuja zgolj plejado liberalnih klišejev in mistifikacijo položaja umetnika v jugoslovanski družbi. Med analizo nedavnega uničenja antifašističnih spominskih obeležij na Hrvaškem Žižić postavi storilce pred sodišče. Njegova sodba predlaga dvoje: prvič, poudari, da je uničevanje moralno nevzdržno dejanje. Spomenike je treba spoštovati, saj so priče prihodnosti. Ta etična zahteva kliče po spoštovanju mrtvih in je vizualni znak v pokrajini. Drugič in bolj problematično bi lahko njegovo tezo povzeli takole: res je, da so bili mnogi antifašistični spomeniki ideološki (tj. komunistični) in brez estetske vrednosti, vendar so med njimi vzniknili tudi številni mednarodno priznani spomeniki. Ob tem da so bili resnične umetnine, so tudi uspešno obšli ideologijo Zveze Komunistov Jugoslavije. Estetsko pomembna dela, med katerimi so tudi Bakićeve skulpture, je treba gledati izključno z umetnostnega zornega kota. Njihovo uničenje priča o barbarstvu in nevednosti njihovih uničevalcev. Čeprav Žižić na splošno poziva k zaščiti vseh spomenikov, vendarle očitno meni, da so nekateri spomeniki vredni večje pozornosti in zaščite. Po njegovem mnenju 'čista umetnost' Bakićevih spomenikov nima ničesar opraviti z resničnimi boji in ideološkimi koordinatami obstoječe umetnosti. Vsakokrat, ko se avtor filma spoprime s ključnim problemom *ponovnega razmisleka o povezavah med ideologijo, politiko in umetnostjo*, ga preprosto zanika. Dejstvo, da so nekateri spomeniki resnične umetnine, še ne pomeni, da so bolj vredni varstva. Z zavračanjem politične ideologije Žižičeva argumentacija odpira vrata drugi vrsti ideologije, to je estetski ideologiji. V stvarnost posega skozi estetski diskurz, tako da si mu ni treba mazati rok z ideologijo, najsi bo komunistična ali fašistična. Tiha predpostavka, da sta ideološko neobremenjeno mišljenje in spominjanje mogoči le prek umetniških stvaritev, je ideološka predpostavka *par excellence*. Temelji na naivni ideji avtentičnosti in čistosti umetniške drže, ki je ločena od družbene stvarnosti. Ostrina in sporočilnost dokumentarnega filma tako obvisita v zraku. Filmu ne uspe obravnavati fašistične politike

uničevanja spomenikov in njene ključne vloge pri oblikovanju hrvaške etnične skupnosti, uspešno pa izvede mistifikacijo umetniške prakse v jugoslovanskem modernizmu in prežame spominska obeležja s transhstorično moralnostjo.

3. URADNA POLITIKA SPOMINA: MITOLOGIZACIJA NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA

Vprašanje jugoslovanske politike spomina je ključno za razumevanje ambivalentnega odnosa med modernistično umetnostjo, uradno kulturno politiko in njeno politično potrebo (ideologijo), da predstavlja in razglašča narodnoosvobodilni boj (NOB) druge svetovne vojne. Ali je mogoče na kakršenkoli način sprožiti interpretacijo, ki bi v antifašističnih spominskih obeležjih videla estetsko novost ali avtonomijo umetnosti? Na prvi pogled je odgovor odločen ne. Postavljanje spomenikov je bilo tesno povezano z različnimi vladajočimi političnimi skupinami in njihovimi ideološkimi usmeritvami. Imelo je jasen politični cilj: obujati spomin na zgodovinski boj NOB. Glede na to, da je bilo njeno politično sporočilo že jasno predpisano, se zdi, da politika spomina ni puščala prostora za eksperimentiranje.

V obdobju med letoma 1947 in 1965 je temu sledila množična proizvodnja antifašističnih spomenikov in spominskih obeležij (Karge 2010). Združenje borcev NOB (ZBNOB) je z izdatno pomočjo zveznih in lokalnih oblasti pognalo projekt spominjanja in čaščenja NOB. V tem okviru so nastali manjše simbolne spominske plošče, kipi različnih velikosti, ogromne skulpture, freske, slike, pokopališča in spominski parki. Večina antifašističnih spominskih parkov se formalno ni bistveno razlikovala od kanona vojnih spomenikov v drugih državah. Bila so konkretna obeležja, ki so prikazovala konkretne dogodke in posameznike. Edina izjema je bila njihovo sklicevanje na prvo od treh temeljnih dimenzij (in vsebin) jugoslovanske osvoboditve: zmago nad fašizmom v povezavi z revolucijo; žrtve (trpljenje civilnega prebivalstva ali borcev med fašistično okupacijo); in

zgodovinsko pomembna mesta (lokacije določenih antifašističnih akcij, prizorišča ofenziv, kraji ustanovitve političnih in kulturnih organizacij ...). Antifašistična spominska obeležja so opravljala običajne funkcije spomenikov: ohranjala so spomin na preteklost in učila mlade generacije o junaških dejanjih partizanov. Ta politični proces bi lahko upravičeno opredelili kot paradigmatški umetniški projekt socialistične države z jasnim ciljem utrditi družbene vezi med jugoslovanskim prebivalstvom in s tem legitimizirati nastajajočo socialistično oblast.

Tipičen liberalni argument bi se glasil, da je bilo tovrstno spominsko obeleževanje zgolj ideološki projekt, ki ni imel ničesar opraviti z umetnostjo. Umetnost je bila degradirana na golo ideološko funkcijo, ki sta jo instrumentalizirali Zveza Komunistov in ZBNOB. Umetnost je bila omejena zgolj na reprezentacijo partizanskega boja, ki bi nato s katapultiranjem svojega slavnega ustanovitvenega mita *o narodnoosvobodilnem boju* širil in 'kulturaliziral' uradno jugoslovansko ideologijo. Po trditvah nekaterih protitotalitiranih avtorjev sta se ta 'uradni spomin' in uradna mitologija izoblikovala s pomočjo represivnih ideoloških sredstev. Zato ni težko razumeti, da je hiter razpad antifašistične ideologije nastopil vzporedno z intelektualno opozicijo v osemdesetih letih prejšnjega stoletja (Denich 1994, Hayden 1994, Höpkin 1999). Nedvomno se lahko strinjamo s trditvijo navedenih avtorjev do mere, da je bila funkcija teh spominskih obeležij jasna in ideološko obarvana: antifašistični spomeniki so imeli neposredno in pomembno vlogo pri ritualizaciji.¹⁴ Vsi učenci so morali obiskati nekatera antifašistična obeležja ter se učiti o zgodovinskem ozadju antifašizma in obdobja druge svetovne vojne. Ljudje so spoznavali emancipacijsko preteklost Jugoslavije. V medvojnem in povojnem obdobju je komunistično vodstvo pripisovalo izobrazbi izjemen pomen, vedoč, da bo 'zvestobo' vojnemu dogajanju in

¹⁴ Kot jasno pokaže Althusser, ideologija ni le svet popačenih idej ali imaginarna reprezentacija, temveč jo je treba razumeti tudi kot prakso. Tukaj so ideološki obredi (vsakdanja ali simbolična slovesna ponavljanja) ključnega pomena. Glej njegovo besedilo *Ideological State Apparatuses* (2008).

revoluciji moč ohraniti le z ideološkim bojem. Jugoslovanskih spomenikov ne gre obravnavati zgolj kot izraz čiste estetike, temveč jih je treba analizirati kot neločljivo povezane z revolucionarno platjo partizanskega boja, ki je temeljila na mednarodni antifašistični solidarnosti in socialistični revoluciji. Če že vztrajamo na estetski ravni, je veliko bolj zanimivo vprašanje, kako zajeti, uprostoriti, formalizirati vprašanje partizanstva, topiko revolucije. Ali je mogoče revolucijo zajeti v umetniško formo? Bakićev poskus pounuja svojevrsten odgovor, ki ga bomo predstavili kasneje. Na ravni politike pa vztrajamo pri tezi, da si je komunistično vodstvo prizadevalo nadaljevati revolucionarni proces tudi po revoluciji. Na tej točki sta se politika in ideologija tudi najbolj zbližali in razkrili, da je bilo spominsko obeleževanje v Jugoslaviji del kompleksnega zgodovinskega procesa, ki je povezoval ideologijo, umetnost in politiko.

V nasprotju z zgoraj navedenim protitotalitarnim mnenjem, da je bila jugoslovanska družba zatirana in da je bil spomin kot odsev partijskih direktiv običajnim ljudem vsiljen od zgoraj, pa Max Bergholz (2007) jasno pokaže, da so ti z vsakdanjimi obredi oporekali prav tem spominskim obeležjem. Kot poudarja, so se ljudje na spomenike odzivali različno: z brezbriznostjo (nanje so privezali konje ali pustili, da jih preraste trava), s subverzivnostjo (s pripovedovanjem šal na njihov račun) in z neposredno konfrontacijo (bodisi so se znašali nad njimi bodisi so obiskovalcem preprečevali dostop do njih). Že v zgodovinskem obdobju petdesetih in šestdesetih let prejšnjega stoletja so bila spominska obeležja polje ideološkega boja, ki je razbil unitarno pojmovanje jugoslovanskega revolucionarnega dogodka in njegovega nadaljevanja. Tej trditvi govori v prid splošna ocena zgodovinskega položaja v šestdesetih letih prejšnjega stoletja, ko je bila legitimnost vladajočega razreda prvič po osvoboditvi resno spodkopana. Protislovne in negativne posledice uvedbe tržnih mehanizmov v gospodarstvu, brezposelnost, prve delavske stavke, notranji boji za oblast med birokrati in tehnokrati, vzpon neoavantgarde, študentske demonstracije – vsi ti procesi in pojavi so bili znak političnega protesta proti ideološkim in

političnim koordinatam tedanje socialistične oblasti. Eksplozija politično-umetniškega modernizma še zdaleč ni 'protitotalitarna' zgodba o mračni preteklosti. V tistem zgodovinskem trenutku, v času velikega prevpraševanja in eksperimentiranja je za socialistično vodstvo postala ključna zahteva po ideološki koheziji. Na dnevni red je prišlo vprašanje mobilizacije množic ter, kot kaže, utrdilo posebno kulturo spomina s spodbujanjem proizvodnje epskih partizanskih filmov in z nadaljevanjem postavljanja spomenikov, ki pa so postajali vse bolj abstraktni.

Seveda nam na tem mestu ne gre za slepo afirmacijo socialističnih zastavkov, temveč nasprotno: ugotoviti moramo, kje se ji je zalomilo, in kritično obravnavati ideološke posledice te geste. Ena najbolj negativnih posledic spominskega obeleževanja partizanskega boja je bila čezmerna nasičenost s temo partizanstva. Posledica zasičenosti z NOB je pogosto rezultirala v izpraznjenju antifašističnega boja in zreduciranju le tega na raven okostenele uradne ideologije brez vsakršne mobilizacijske moči, kar se je v prihodnjih desetletjih pokazalo za izjemno nevarno. Že v zgodnjih sedemdesetih letih prejšnjega stoletja so se namreč pojavili prvi nacionalistični izbruhi po drugi svetovni vojni, na katere se je socialistično vodstvo odzvalo zgolj z uporabo politične represije in potlačevanja. Levičarski in desničarski odkloni od tega zgodovinskega obdobja so bili zatrti; napočil je čas za korak naprej. Toda socialistično vodstvo ni prepoznalo neposredne nevarnosti spominskega obeleževanja in je z mitologizacijo NOB spreobrnilo emancipacijsko politiko v poenostavljeno politiko spomina. Vprašanja, kako na novo izumiti načine mobilizacije 'delovnega ljudstva', žal ni začel, kaj šele resno obravnaval noben politični akter v Jugoslaviji.¹⁵ Ta kratka zgodovinska ocena kaže na počasno, a dosledno izčrpanje revolucionarnega dogodka in hkrati naznanja prihajajoči poraz leve in osemdesetih letih prejšnjega stoletja. Po trditvah disidentov je do uničenja

¹⁵ V tem članku ne bomo obravnavali vloge Jugoslovanske ljudske armade in federativnih oblasti. Naj omenimo le, da so se oboji znašli v globoki politični krizi in se začeli odzivati na situacijo, namesto da bi oblikovali svojo lastno politiko.

uradnega spomina prišlo zato, ker jugoslovanska družba v osemdesetih letih prejšnjega stoletja ni bila več tako zatirana.¹⁶ Ta teza govori o jugoslovanski fasadi 'bratstva in enotnosti', ki naj bi se sesula s Titovo smrtjo in vzponom izobražencev. Poleg grobe psihologizacije in elitizacije zgodovine, ki degradira kompleksne zgodovinske procese na osebne lastnosti diktatorjev, disidenti in liberalci pozabljajo tudi na rezultate svojih lastnih prizadevanj. Ravno disidenti in druge narodnopolitične sile so namreč začeli ideološki boj, ki je pognal in usmeril ideološke koordinate v nacionalizem. Opažen je bil ogromen preskok z univerzalistične socialistične emancipacije na teme civilne družbe, demokratizacije in narodnega tkiva.¹⁷ Disidenti, liberalci in del komunističnih elit so uspešno potlačili zgodovinski spomin na antifašistično zapuščino, znova pa so potegnili na površje druge narodne zgodbe o večnem sovraštvu ('ne moremo živeti skupaj'), ki so razglašale, da je Jugoslavija zgolj umetna tvorba, obsojena na smrt. Ječo narodov je bilo treba zapreti in njene narodne ujetnike osvoboditi.¹⁸ Politika antifašističnega spomina je postala politika etničnega spomina in sprave s fašistično preteklostjo, ki je utrla pot do krvavega razpada države. Disidentska častna odlikovanja so bila podeljena skupaj s postjugoslovansko samostojnostjo, vojnami in tranzicijo.

Upravičeno lahko trdimo, da je uradna jugoslovanska politika spomina mitologizirala revolucionarno preteklost NOB, zmotno pa bi bilo reči, da je doktrina 'socialističnega realizma' obstajala in da je bila jugoslovanska družba grobo zatirana. Kot smo že navedli, so bili celo uradni spomeniki polje ideološkega boja. Čeprav se lahko strinjamo s sodbo, da so estetsko dokaj skromni, jih zato ne gre označiti za sredstvo represije jugoslovanskih oblasti.

¹⁶ Glej Jovanović (2007).

¹⁷ Glej Pupovac (2008).

¹⁸ Zaradi pomanjkanja prostora za razpravo o razpadu Jugoslavije, naj navedemo samo povzetek literature in argumentov, ki jih je predstavila Ramet (2005).

Slika 1: Dražgoški partizani (foto: Nada Kirn)

Paradigmatski primer 'uradnega' spominskega obeležja bi moral razkriti osrednje lastnosti jugoslovanske politike spomina.

Na sliki 1 je prikazan del velikega spominskega obeležja, ki sta ga leta 1976 postavila Boris Kobe in Stojan Batič v sodelovanju z Ivom Šubicem, ki je izdelal mozaične freske (Slika 2).

Spominsko obeležje stoji v Dražgošah v spomin na zgodovinsko prizorišče prvega odprtega spopada med majhnim Cankarjevim bataljonom 200 partizanov in ogromno nemško vojaško silo 3000 vojakov. Konec leta 1941 so se partizani v severnih predelih Slovenije združili v politične in vojaške odporne skupine, razglasili ljudsko republiko v Dražgošah ter organizirali različne politične in kulturne prireditve. Ko so okupacijske sile izvedele za njihovo delovanje, so sprožile ofenzivo. Po tridnevni bitki, ki je trajala od 9. do 11. januarja 1942, je vas padla v nemške roke.

Slika 2: Dražgoški mozaik (foto: Nada Kirn)

Po zasedbi so Nemci popolnoma porušili hiše, usmrtili večino vaščanov in deportirali preživele v koncentracijska taborišča. Partizanom je uspelo zbežati v gozdove ter okrepiti politične in vojaške dejavnosti v regiji.

Spominsko obeležje v Držagošah ima vse značilnosti tipičnega vojnega spomenika. V prostor posega z močno prisotnostjo masivne betonske konstrukcije, ki ponazarja partizane z izrazito izklesanimi rokami in orožjem, pripravljenim za uporabo. Slika 1 je arhetipski prikaz partizanov v pokončni in energični drži. Brez težav si lahko predstavljamo, kako razpravljajo o načrtih za obrambo svojih položajev in napadih na sovražnika ali kako bodo izvedli umik z zasedenega območja. Spomenik jih prikazuje kot aktivne in disciplinirane borce proti okupaciji in za osvoboditev ozemlja. Ta odločnost se pojavlja kot stalnica v reprezentaciji partizanov. Partizanska discipliniranost in močna politična prepričanja so veljala za najpo-

membnejšo značilnost narodnoosvobodilnega boja in njegovih akterjev. Brez jasne vere v politične cilje, ki vodijo v narodno osvoboditev in družbeno revolucijo, ni mogoče razumeti zanosa in trdoživosti partizanov, ki so se bojevali proti okupatorjem in lokalnim kolaborantom. Spomenik ponazarja junaški zanos in žrtvovanje v opozorilo vsem prihodnjim generacijam, da je njihov obstoj omogočil prav partizanski boj.

Skulptura s skupinami partizanov stoji sredi večjega spominskega obeležja, ki ga sestavljajo pot, velika skulptura in freska s antifašističnimi slogani. Za partizanske spomenike so značilni energični, antifašistični slogani, ki se navezujejo na zgodovinske okoliščine okupacije in vojne. Napisi se večinoma nanašajo na razsežnost zmagovitosti partizanskega boja ('Narodnim herojem'), pa tudi razsežnost trpljenja pod okupacijo ('Žrtvam fašistične okupacije'). Podobno kot omenjeno spominsko obeležje je večina teh kanonskih spomenikov ostala zavezana etiki žalovanja in junaštva. Spominsko obeležje v Dražgošah še vedno sodi med najbolj obiskana spominska obeležja v Sloveniji, toda s pomembno razliko: novi obred zaznamuje proslavljanje osvobodilnega boja kot konstitutivnega elementa slovenske narodnosti, s čimer izbriše povezavo z 'jugoslovansko' preteklostjo.

4. POLITIKA ESTETIKE À LA BAKIĆ: PRIMER MODERNISTIČNIH ANTIFAŠISTIČNIH SPOMENIKOV

V prejšnjem razdelku smo na kratko opisali nekaj značilnosti uradne antifašistične politike spomina, ki je ustvarila svojevrsten kanon estetike in predala pedagoško sporočilo o junaškem boju ter etiki žalovanja. Obenem je veliko modernističnih antifašističnih kipov odstopilo od prevladujočega kanona spominskih obeležij in oblikovalo modernistično kiparsko-arhitekturno gibanje. Ti avtorji so se spoprijeli s težko nalogo, in sicer: kako ustvariti vizijo o novosti revolucije in kako na novo misliti avtonomijo

umetnosti na področju, ki je prežeto s politiko, ideologijo in uveljavljenim umetniškim kanonom? Ali ima lahko področje, ki je izrazito zaznamovano z moralnostjo (prikazovanje trpljenja) na eni strani ter državno politiko pričanja in ustvarjanja mita na drugi, emancipacijske učinke? Ali ni spominsko obeležje najbolj regulirana estetska forma, ki s tem vsak emancipacijski projekt že od samega začetka obsodi na propad? Da se izognemo vračanju v meščansko avtonomijo umetnosti, ki jo je v svojem dokumentarnem filmu zagovarjal Žižić, si moramo prizadevati za nekakšno nemeščansko avtonomijo umetnosti. Pokazali bomo, da nam lahko prav učinki Bakićevega dela pomagajo izpostaviti razliko v razmišljanju o avtonomiji.¹⁹ Njegovo delo nas ne zanima zaradi dozdevno čiste umetniške forme in še manj zaradi ločevanja njegove umetnosti od revolucionarne politike. Ravno nasprotno: prikazali bomo, kako je njegovo umetniško ustvarjanje poseglo v emancipacijsko politiko, čeravno le posredno, saj rezultat tega ni bil niti predpisani program (nekakšen socialistični realizem) niti akademski modernizem oziroma nekakšen individualistični odgovor na socialistično ječo. Naša teza je, da so Bakićevi posegi preoblikovali že uveljavljeni odnos med politiko in estetiko na področju spomenikov,²⁰ prav zato jih lahko obravnavamo kot primer jugoslovanske neovantgarde. Spomeniki pomenijo prelom tako na estetski ravni kot na ravni povezave med politiko in estetiko.

Vojin Bakić, eden najpomembnejših predstavnikov jugoslovanskega kiparstva, je deloval med petdesetimi in devetdesetimi leti prejšnjega stoletja. Zasnoval in ustvaril je vrsto antifašističnih spomenikov, ki so danes v slabem stanju, žalostna prizorišča počasnega propadanja, od časa poza-

¹⁹ Tudi drugi pomembni umetniki, kot sta Bogdan Bogdanović in Miodrag Živković, so se od šestdesetih let prejšnjega stoletja naprej ukvarjali z drugačnim obeleževanjem spomina. Glej interaktivni zemljevid: <http://fzz.cc/issue02PART.html> (dostop 6. 8. 2011). Kot na spletni strani komentira Robert Burghardt, »je bil za te spomenike značilen abstrakten, pogosto monumentalen, vedno pa nenavaden in svojevrsten formalen jezik«.

²⁰ Vsa zahvala gre argumentaciji, predstavljeni v Komeljevi analizi o avtonomiji partizanske umetnosti (2009) in Rancièrovemu ponovnemu razmisleku o odnosu med estetiko in politiko (2006).

Slika 3: Bakićev spomenik na Petrovi gori (foto Svjetlana Zorić)

bljena spominska mesta, ki so jih prekrile smeti in narava. Precejšnje razdejanje so povzročila tudi razstreliva, ki so naznanila prihod novega zgodovinskega časa v Gudovcu, Karlovcu, Bjelovarju, Čazmi in drugod. Ena Bakićevih glavnih in delno ohranjenih stvaritev, ki datira v leto 1981, stoji na Petrovi gori (slika 3). Petrova gora ohranja spomin na partizanski boj in bitko iz leta 1942, v kateri so hrvaške ustaške sile, ki so imele postojanko na vrhu gore, pobile 200 srbskih vaščanov.

Monumentalne strukture na prvi pogled ni mogoče uvrstiti med tipične antifašistične spomenike, kvečjemu bi lahko govorili o proti-spomenikih (Young 1992). Pred seboj vidimo masivno, 37 metrov visoko jekleno-betonsko konstrukcijo. Z ogromne ploščadi se dvigajo ovalne, zaobljene strukture, zgrajene v štiri nadstropja, ki asimetrično izražajo drug iz drugega. Skulptura ali, bolje rečeno, zgradba, nas bolj spominja na vesoljsko postajo ali vesoljsko plovilo, na katerem z izjemo trdne plo-

ščadi ni sledu o hierarhiji, ki bi nakazovala piramidno strukturo od zgoraj navzdol. Skulptura daje vtis, kakor da je z drugega sveta. Njen natančni pomen ni znan. Kljub temu pa velja opozoriti, da spomenik ni tipična reprezentacija trpljenja žrtev ali antifašističnih zmagovalcev. Bakićevi spomeniki ne uprizarjajo idealiziranih likov partizanov in ne vsebujejo nikarkršnega heroizma posameznikov. Ta skulpturna forma je nefigurativna oziroma abstraktna, lahko bi rekli, da celo zanikuje prejšnje humanistično uprizarjanje trpljenja ali zmagovitosti ter obenem strateško načjenja vprašanje reprezentacije in imaginarija partizanskega boja. Na to nenavadno razsežnost jugoslovanskih modernističnih spomenikov opozarja Robert Burghardt:

Odpirajo polje za številne asociacije; lahko bi bili ambasadorji oddaljenih zvezd ali drugačne, neizpolnjene sedanjosti. Odprtost, ki izvira iz abstraktnega jezika spomenikov, je vizualna manifestacija osvoboditve izpod stalinistične nadvlade socialističnega realizma v Vzhodnem bloku, v katerem se prihodnost predstavlja le v obliki od sreče prekipevajoče sedanjosti. Spomeniki vzbujajo utopičen občutek, ostajajo zvesti anikonizmu in spreminjajo obljubo prihodnosti v univerzalno gesto.²¹

Po našem mnenju Burghardt upravičeno izpostavlja futuristični in univerzalni značaj Bakićevih spomenikov. Njihov osnovni namen bi lahko morda povezali s Tatlinovim nikoli zgrajenim *Spomenikom tretji internacionali* (*Monument to the Third International*). Zdi se, kakor da je Bakić želel ponoviti osnovno gesto avantgarde: prisiliti gledalca, da prepozna težnjo po prihodnosti, novem svetu, po ne-realiziranem, obenem pa znova poudariti utopični značaj partizanske skupnosti, ki je oblikovala in uresničila jugoslovanski dogodek. Ne moremo pa se strinjati z drugim delom Burghardtove teze, ki pravi, da je treba na Bakićev spomenik gledati kot na osvoboditev izpod stalinistične nadvlade. Kot smo namreč že pokazali, socialistični

²¹ Glej <http://fzz.cc/issue02PART.html>, dostop 7. 8. 2011.

realizem v Jugoslaviji ni obstajal kot predpisana doktrina.²² Takšna teza bi preveč zlahka služila kot revizionističen argument, skladno s katerim bi morali na Bakića in druge modernistične kiparje gledati le kot na predstavnike abstraktne umetnosti. V njihovo prazno formo lahko zbašemo prav vse, še najlaže pa avtentičnost esteticizma. Bakićevega dela ne gre obravnavati zgolj kot aplikacijo abstraktnih načel na spominskih obeležjih. Vsekakor ta spominska obeležja zaznamuje svojevrstna dvoumnost; lahko bi rekli, da razkrivajo poseben paradoks: njihova kolosalnost in slog izdajata neposredno spoštovanje načel modernizma, po drugi strani pa njihovo neupoštevanje neposrednih političnih sloganov namiguje na nagnjenost k tradiciji 'proti-spomenika'. Zadnje je znano po tem, da spomina ne pojmuje kot nekaj stalnega, temveč kot nekaj dinamičnega, zaradi česar nima tipične vloge v modernem državotvornem procesu.²³

Omembe vredno je dejstvo, da Bakićevo monumentalno delo odpira ključno vprašanje povezave med politiko in estetikom: kako lahko to drznost, to estetsko novost povežemo s politiko partizanskega boja? Kot smo že omenili, je partizanski boj privedel do radikalnega preloma s staro Jugoslavijo. Pretrgal je s predvojnimi stanjem Kraljevine Jugoslavije pod vladavino srbske kraljeve družine in semiperiferno kapitalistično proizvodnjo. Z gledišča stare Jugoslavije (in k temu lahko dodamo tudi sodobni postjugoslovanski kontekst) je bil antifašistični boj nekaj nezamisljivega, prelom, ki je ustvaril novo politično skupnost skladno z internacionalističnimi, neetničnimi kriteriji. Narodnoosvobodilni boj je bil tako narodna osvoboditev izpod nacistične in fašistične okupacije kot tudi socialistična revolucija, ki je prelomila s kapitalističnimi družbenimi razmerji. Antifašistična solidarnost, socialistična revolucija in, kot je izvrstno prikazal

²² Ne trdimo, da socialistični realizem ni obstajal. Njegova navzočnost se je v 'negativni' obliki kazala kot socialistični kič (partizanski filmi/komedije), v 'pozitivni' inovativni obliki pa kot oris »stvarnosti skozi svoj revolucionarni razvoj« (Bowl 1991: 293). Eden največjih jugoslovanskih filmskih režiserjev Živojin Pavlović je tudi eden zadnjih predstavnikov 'pozitivne' plati socialističnega realizma. To tezo sem razvil na svojem predavanju *Some notes on the Black Wave cinema* na JvE Academy (25. 5. 2010).

²³ Za izvrstno analizo proti-spomenika glej Young (1992).

Miklavž Komelj, tudi kulturna revolucija – so sestavljale trojno razsežnost partizanskega boja. Partizanska umetnost je bila enako pomembna za razvoj boja, zato je ne gre zreducirati v partijsko instrumentalizacijo.²⁴ Med drugo svetovno vojno se je vnel revolucionarni spopad med politiko in umetnostjo, med komunistično subjektivnostjo in množicami, pri čemer ni šlo za preprosto združitev vsega. Eksplozivni spopad med umetnostjo in politiko je terjal soočenje s transformacijsko razsežnostjo, s 'še ne uresničenim', 'še ne prisotnim'. Cilj transformacije je bil izpolniti domnevne kriterije obstoječih ideologij, meščanske avtonomije umetnosti ali nacionalistične politike, revolucionarni spopad sam po sebi pa je uresničeval politični aksiom enakosti. Prav na tej enakosti za vse je bila zasnovana egalitarna partizanska skupnost, ki se je bojevala proti fašizmu in kapitalističnemu izkoriščanju.

Bakičev spomenik priključuje natanko to norost, drznost in novost revolucionarnega antifašističnega boja.²⁵ Na ta način je avtor znova odprl vprašanje, s katerim se sooča vsak avantgardni projekt, to je kako transformirati stvarnost in težiti k novemu svetu? Še več, ker so bili v socialističnih časih, v šestdesetih letih prejšnjega stoletja, temelji tega novega sveta spodkopani, je bilo neizogibno potrebno najti način, kako ponoviti avantgardno gesto v časih 'restavracije'. Ob tem je nastalo vprašanje, kako predstaviti partizanski boj onstran vsenavzoče mitologizacije in preproste konsolidacije socialistične oblasti. Ne le modernistični spomeniki, temveč celotno neoavantgardno gibanje in progresivne politične skupine iz šestdesetih in sedemdesetih let prejšnjega stoletja so se ukvarjali s ključnim političnim vprašanjem: kako se politično organizirati proti vladajoči 'partizanski generaciji', ki javno razglša emancipacijo človeka in napredek socializma? Kako

²⁴ Za podrobnejši opis Jugoslavije kot socialistične revolucije, v kateri je umetnost na novo zastavila ideološke koordinate kot tudi na novo določila status umetnosti same, pri čemer je množicam približala področje kulture in se obenem borila za drugačne nemeščanske kriterije umetnosti, glej Komeljevo študijo (2009).

²⁵ Glej tudi tezo Branimirja Stojanovića (2003) o statusu jugoslovanske revolucionarne vojne, ki je artikulirala drugačen odgovor na nacistično totalno vojno in kolaborantstvo starih sil.

se boriti za iste ideje, kot jih je razglasila partija? Odgovorov na ta vprašanja očitno ni bilo lahko najti in tudi ne izpeljati v neposredno politični maniri, saj je bila to že glavna strategija vladajočega razreda. Način, kako je Bakićeva umetnost postala politična, bi lahko lepo opisali po vzoru Jacquesa Ranciéra (2004). Ena njegovih ključnih tez je, da umetnost postane umetnost šele, ko se poistoveti z nečim, kar ni umetnost. Umetnost postane umetnost skozi neumetnost. Spominsko obeleževanje v Jugoslaviji je bilo v tistem času primarni lokus državne politike, v katerem se je žanr vojnih spomenikov prepletal z metapripovedjo zmagovitosti ali trpljenja ter s tem umeščal v polje etike. Večina vojnih spomenikov priča o obstoju te predpostavljene forme, ki je uvedla posebni umetniški kanon – spominski žanr.²⁶ Toda Bakićevih spomenikov ni mogoče povezovati s kakršnokoli kanonsko, poveličevano podobo partizana ali trpeče žrtve fašističnega nasilja. Primer 'Petrova gora' se navezuje na transformacijsko politično skupnost, ki je delovala med drugo svetovno vojno, pa tudi po njej. Skozi nemoogočo (trans)figuracijo partizanske in komunistične skupnosti je Bakiću uspelo preoblikovati čutno izkušnjo, ki ji je pot odprl modernizem. Bakićeva umetnina je imela dvojni učinek: prvič, prelomila je z že uveljavljenim spominskim kanonom v Jugoslaviji. Kar je veljalo za normalno 'porazdelitev čutnega', je pokvaril nelagodni prikaz antifašističnega boja, prostorska konstrukcija, ki je izzvala številne mešane odzive. V odgovor na etastično umetnost, ki je predstavljala figuro partizana, je Bakić izumil abstraktno formo z jasno protihumanistično plastjo. Ta estetska novost pri obeleževanju spomina kaže na podobnost s stvaritvami avtorjev, kot so Miodrag Živković, Dušan Džamonja, Bogdan Bogdanović in ostali tvorci umetniškega gibanja *modernističnih proti-spomenikov*. O novi avtonomiji umetnosti je mogoče govoriti samo skozi produkcijo novega estetskega režima, skozi

²⁶ Komelj (2009) pokaže, kako so po drugi svetovni vojni kulturni krogi počasi začeli uveljavljati meščanske kriterije umetnosti in zagovarjati meščansko avtonomijo umetnosti. Brezkompromisneži v Komunistični partiji so se upirali tej težnji z revidiranim socialističnim realizmom. Obe poziciji pa sta hoteli izbrisati zapuščino prelomne partizanske umetnosti.

novo čutno izkušnjo in razumevanje preteklosti. Drugačna čutna izkušnja, drugačen režim videnja, udejanjanja in govorjenja so se torej lahko uveljavili ne le na podlagi samovoljne razglasitve avtonomije umetnosti (meščanska gesta), temveč z vztrajnim prizadevanjem modernističnega gibanja. S tem ko so modernistične skulpture odločno prelomile z obstoječo prakso spominskega obeleževanja, jim je uspelo utrditi razsežnost 'še ne obstoječega'. Tako so tudi znova razločno opredelile odnos umetniških del do sveta in obiskovalcev.

Ob uničujoči kritiki uradnega etično-mitičnega kanona je treba osvetliti tudi politično-simbolično razsežnost, ki je obiskovalce nagovalarjala na nove načine. Spominska obeležja so sicer še vedno uprizarjala temo partizanskega boja; nekatera so postala prizorišča šolskih ekskurzij in obiskov. Toda obiskovalci so začeli nanje gledati tudi z drugih zornih kotov: spraševali so se, kaj pomenijo ali kaj jih povezuje s anti-fašističnim bojem, kje so prikazani 'partizani'. Njihova abstraktnost je v ospredje potisnila ključni element. Spominska obeležja niso Komunistični partiji Jugoslavije z ničimer pripisovala vodilne vloge v partizanskem boju. Če ti spomeniki dajo slutiti navzočnost figur politične subjektivnosti, je to množica anonimnih partizanov, ki so se bojevali proti okupaciji in kolaborantom. Ta kolektivna anonimnost je značilna za modernistično estetiko, zato je ni mogoče zreducirati na poenostavljeno junaštvo ali mučeništvo, ki ga odkrito uveljavlja uradni kanon. Ob pomoči Rancièrovega pojmovanja lahko v Bakičevih spomenikih zaznamo dejavno napetost med estetiko in politiko, ki se pojavi šele *a posteriori*, prek njenih učinkov.

Na moralizacijo in humanizacijo spominskih parkov so modernistične skulpture odgovorile s politiko estetike. Nauk, ki nam ga ti spomeniki sporočajo in ki ga podpira Rancièrov teoretični nazor, je: umetniški prelom vedno prinese nekaj novega; preseka z obstoječo 'porazdelitvijo čutnega' in obstoječimi umetniškimi kanoni. Nova spominska obeležja so povzročila nekakšen estetski rez. Kljub temu ne gre 'idealizirati' umetniške forme kot

edine oblike življenja, ki je zmožna ohraniti obljubo emancipacije. Avtonomija umetnosti ne ščiti neuspeha emancipacijske politike, ki se lahko prej ko slej konsolidira v oblasti, kot očitno namiguje Adorno (Rancière 2006). To bi nas lahko zmamilo v mitologizacijo estetske geste. Bakićevo delo ni ustvarilo utopične skupnosti, marveč nekakšen interval, neskladje med uradno državno ideologijo in prevladujočim umetniškim izražanjem, neskladje med socialističnim kičem in meščansko avtonomijo umetnosti, ki je razkrila vse, česar prej ni bilo mogoče videti. Toda natanko tisto, kar ni bilo izraženo in vidno, je bilo ves čas pred očmi vseh: partizanski boj. Modernistični kiparji in arhitekti so se tega gradiva lotili z vso resnostjo in se vprašali: Kako predstaviti nekaj, kar je na meji nepredstavljivega? Na tej točki se začneta prepletati univerzalna gesta partizanov in univerzalizem estetske geste.

Le z abstraktnim upodabljanjem partizanskih množic v skulpturni (nereprezentativni?) formi je Bakićevemu delu in delu drugih modernistov uspelo znova oživiti natančno reprodukcijo jugoslovanskega dogodka. Z vnovičnim vpogledom v preteklost na svojevrsten, neortodoksen način so odprli vizijo prihodnosti: vztrajanje pri emancipacijskem dogodku iz preteklosti nas še najbolj sili k ukrepanju v sedanjosti. Toda angažirana avtonomija umetnosti se je lahko uveljavila samo z umetniškim naporom, to je, brez neposrednega političnega delovanja in brez pripisovanja predpostavljene 'umetniške' razsežnosti (obstoječi etični kanon in socialistični kič). Ravno s tem briljantnim odmikom od obstoječega je Bakiću uspelo ustvariti *misleči partizanski spomenik*. Spomenik ni le etični znanilec prihodnosti, temveč si lasti prihodnost, v kateri želi znova utrditi že izkazano partizansko gesto mednarodne solidarnosti. Navezovati se na preteklost pomeni nadaljevati v tem negotovem emancipacijskem trenutku boja, ki nas obenem že poganja v prihodnost.

NAMESTO ZAKLJUČKA

Prikazali smo, kako je jugoslovanska politika spomina po drugi svetovni vojni vzpostavila zapleten odnos med političnimi, ideološkimi in umetniškimi praksami. V odgovor na revizionistične interpretacije politike spomina smo predstavili argument, da postavljanje spomenikov, ki se navezujejo na jugoslovanski dogodek, ni bilo zapovedano le od zgoraj; politika spomina ni bila zgolj partijska represija. Spominska obeležja so bila od samega začetka polje ideološkega boja in nam lahko razkrijejo veliko več kot le o ravni represije. V nasprotju z uradno politiko spomina smo znova preučili vplivna modernistična spominska obeležja in ugotovili, da so ta umetniška dela imela številne učinke: na novo so opredelila status spominskih obeležij, to je, prelomila so z uradnim umetniškim kanonom ter si ne nazadnje tudi prizadevala za ohranitev negotove revolucije, nedovršenega značaja jugoslovanskega dogodka. Revolucionarna politika estetike pri novih spominskih obeležjih (Bakić) je razglasila antifašizem in uvedla novo estetsko formo, nove načine videnja. Na ta način so modernistična spominska obeležja pripomogla k odpiranju drugačne časovnosti in nove forme: vizualizirati oziroma izumiti formo emancipacijske preteklosti. To jim je uspelo na bistveno bolj kompleksen način kot dominantnim ('konkretnim') spomenikom, ki so zgolj imitirali obstoječi žanr. To estetsko gesto je prav tako zaznamovala neka vizija prihodnosti, odpirala je vizijo komunizma. Modernistična antifašistična obeležja v Jugoslaviji torej ponujajo odgovor na prvotno vprašanje, ki smo si ga zastavili v naslovu: niso bila čista umetnost – avtonomijo umetnosti si je namreč vedno treba priboriti – niti niso bila zgolj mitologizacija partizanskega boja. Modernistična spominska obeležja imamo lahko za nadaljevanje revolucije z drugimi sredstvi. Nadaljevala so kritični dialog s partizanom Iztokom, ki je v letih druge svetovne vojne napisal pesem o problematični zapuščini partizanskega boja:

Nekoč, čez več milijonov let,
morda bo geolog iskal,
kako živeli so ljudje v današnjih dneh.

Zakrivil bo ustnice v trpek smeh:
Da, da, takrat pač človek bil je še žival,
zato dejanj njegovih ni mu šteti v greh.

Če pa bi mogel vedeti,
kako so naša srca toplo bila tisti čas,
da nam tovarišstvo bilo je več kot mi sami,
morda drugačno mnenje bi dobil o nas
in bi razumel naše velike boli.²⁷

Veliko bolj kot o sami preteklosti nam ti spomeniki in pesem govori-
rijo o sedanjem, pravzaprav nam delujejo kot obveza za prihodnost. Kot
je nekoč rekel Ernst Bloch, je reappropriacija kulturne preteklosti nujna za
graditev internacionalne prihodnosti.

LITERATURA IN VIRI

Althusser, Louis 2008. *On Ideology*. New York: Verso.

Arsenijević, Damir in Nebojša Jovanović 2007. »Protiv konsocijacijskih teza Mirjane Kasapović«. *Agregat* 5(11/12), 22–27.

Bergholz, Max 2007. »Among Patriots, Cabbage, Pigs, and Barbarians: Monuments and Graves to the Peoples' Liberation War, 1947–1965«. *Godišnjak za društvenu istoriju* 1–3, 61–82.

Bowl, John 1991. *Russian Art Of The Avant-Garde: Theory and Criticism 1902–1934*. London: Thames and Hudson.

²⁷ Komelj (2009: 283).

- Buden, Boris 2001. »Šta da se radi. Intervju sa Borisom Budenom«. *Prelom* 1(1), 14–23.
- Buden, Boris 2003. »Još o komunističkim krvolicima, ili zašto smo se ono rastali«. *Prelom* 3(5), 51–58.
- Buden, Boris 2009. *Zone des Übergangs: vom Ende des Postkommunismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Centrih, Lev 2008. »O pomenu Komunistične partije Slovenije med drugo svetovno vojno in po njej«. *Borec* (posebna številka: Oddogodenje zgodovine: Primer Jugoslavije) 60, 61–81.
- Denitch, Bette 1994. »Dismembering Yugoslavia: Nationalist ideologies and symbolic revival of genocide«. *American Ethnologist* 21(2), 367–390.
- Djurić, Dubravka in Miško, Šuvaković 2003. *Impossible histories*. Cambridge: MIT Press.
- Germani, Sergio 2010. »Jugoslavija – misterije organizma«. *Socijalizam* 17/18, 265–292.
- Hayden, Robert 1994. »Recounting the dead: the redefinition of wartime massacres in late- and post-communist Yugoslavia«. V: Rubie Watson (ur.), *Memory, History and Opposition under State Socialism*. Santa Fe: School of American Research Press, 167–184.
- Höpken, Wolfgang 2009. »War, memory, and education in a fragmented society: the case of Yugoslavia«. *East European Politics and Societies* 13(1), 190–227.
- Karge, Heike 2010. *Steinerne Erinnerung – versteinerte Erinnerung? Kriegsgedenken im sozialistischen Jugoslawien*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Kirn, Gal 2009. »Remembering or thinking the partisan movement«. V: Zdenka Badovinac in Bojana Piškur (ur.), *Catalogue – Museum on the Street*. Ljubljana: Muzej moderne umetnosti, 104–107.
- Kirn, Gal 2010. »From partisan primacy of politics to postfordist tendency in Yugoslav self-management«. V: Gal Kirn (ur.), *Postfordism and Its Discontents*. Maastricht – Ljubljana: Jan van Eyck Academie in Mirovni inštitut, 253–305.
- Kirn, Gal v pripravi. »Transformation of memorial sites in the post-Yugoslav context«. V: Slobodan Karamanić in Daniel Šuber (ur.), *Reading Images in the post-Yugoslav context*. Leiden: Brill Publishers.
- Komelj, Miklavž 2009. *Kako misliti partizansko umetnost?* Ljubljana: založba /*cf.
- Levi, Pavle 2007. *Disintegration in Frames*. Stanford: Stanford University Press.
- Magaš, Branka 1993. *The Destruction of Yugoslavia*. London: Verso.
- Mastnak, Tomaž 1997. »Totalitarizem od spodaj«. *Družboslovne razprave* 4(5), 91–98.

- Močnik, Rastko 2003. *Teorija za politiko*. Ljubljana: Založba / *cf.
- New Media Center_kuda.org 2006. *Omitted History*. Frankfurt: Revolver – Archiv für aktuelle Kunst.
- Pupovac, Ozren 2006. »Projekt Jugoslavija: dialektika revolucije«. *Agregat* 4(9/10), 108–117.
- Pupovac, Ozren 2008. »There was nothing but the place where it was: Đindić and Yugoslavia«. *Borec* (Uneventment of history – the case of Yugoslavia) 648–651, 124–126.
- Ramet, P. Sabrina 2005. *Thinking about Yugoslavia: Scholarly Debates About Yugoslav Breakup and The Wars in Bosnia and Kosovo*. New York: Cambridge University Press.
- Rancière, Jacques 2004. *Politics of Aesthetics. The Distribution of the Sensible*. New York: Continuum.
- Sachor, A. Zenovia 1988. *Revolution and Culture: Boghdanov-Lenin Controversy*. New York: Cornell University Press.
- Samary, Catherine 1988. *Le marché contre l'autogestion: l'expérience yougoslave*. Paris: Publisud, Montreuil.
- Stojanović, Branimir 2003. »Politika Partizana«. *Prelom* 3(5), 48–51.
- Velikonja, Mitja 2009. *Titostalgija*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- WHW 2008. *Kein Punkt, sondern ein Komma, Wechselwirkungen im Verständnis der Moderne – am Beispiel des Bildhauers Vojin Bakic*, Springerin 1.
- Woodward, Susan 1995. *Balkan Tragedy*. Washington DC: The Brookings Institution.
- Young, James 1992. »Counter-monument: Memory against itself in Germany today«. *Critical Inquiry* 18(2), 267–296.
- Žižek, Slavoj 2001. *Did Somebody Say Totalitarianism?: Five Interventions In The (Mis)Use Of A Notation*. London: Verso.
- Žižić, Bodgan 2001. *Damnatio Memoriae*. [Dokumentarni film.] Zagreb: Gama studio in Zagreb film.

Spletni viri

- Burghardt, Robert 2009. *Partisan memorials in former Yugoslavia*. FZZ.fanzine: <http://fzz.cc/issue02PART.html>
- Mēhilli, Ellidor 2009. »Memory in Ruins: The Impossible Museum of Communism«.

http://www.irmgard-coninx-stiftung.de/fileadmin/user_upload/pdf/Memory_Politics/Workshop_1/Mehilli_Essay.pdf.

Močnik, Rastko 2009. »Social change in the Balkans«. <http://www.eurozine.com/articles/2003-03-20-mocnik-en.html>

Radović, Srdjan 2009. »Politics of space and memory in Serbia or: how one learns to stop worrying about the camp and love the mall«. http://www.irmgard-coninx-stiftung.de/fileadmin/user_upload/pdf/Memory_Politics/Workshop_1/Radovic_Essay.pdf

Rancière, Jacques 2009. *The politics of aesthetics*. <http://www.16beavergroup.org/mtarchive/archives/001877.php>

IV DEL: ZVOKI IN PODOBE

Ana Hofman

Folklorni festival Beltinci v Prekmurju med nacionalnim in transnacionalnim glasbenim prostorom

UVOD: GLASBA IN PROSTOR

Sodobne etnomuzikološke raziskave opozarjajo na »glasbo in kraj« kot novo in pomembno znanstveno vprašanje. Številni avtorji obravnavajo idejo, da glasbene prakse sodelujejo v oblikovanju prostora (glej: Stokes 1994; Mitchell 1996; Leyshon, Matless in Revill 1998; Bennett 2000; Forman 2002; Whiteley, Bennett in Hawkins 2004, prispevke v reviji *Popular Music*, zv. 19, št. 1, 2000). Ta dela se osredotočajo predvsem na popularno glasbo, izhajajoč iz Foucaultevih konceptov prostora in časa kot prizorišča, na katerem se uprizarjajo (*performing*) razmerja moči. Stokes, Feld in Solomon (Stokes 1998; Feld in Basso 1996; Solomon 1997) raziskujejo strategije glasbene domiselnosti in doživljanja fizičnih krajin ob pomoči simbolne geografije. Pri tem se osredotočajo predvsem na tehnike glasbenega imaginarija in potenciala glasbenih reprezentacij prostora. To držo sta še najbolj opisala Georgina Born in David Hesmondhalgh v Uvodu v knjigo *Western Music and Its Others*, v kateri kritično poudarjata intenzivne kognitivne in emotivne asociacije, ki jih sproža glasba, ter njeno edinstveno vlogo v imaginarnem sestavu kultur in družbene domišljije (Born in

Hesmondhalgh 2000: 25). Zato se predstavljena dela niso toliko ukvarjala z geografskimi kot s simbolnimi mejami ter njihovimi glasbeni reprezentacijami.¹

Mejna območja kot prostori ločevanja, vmesnosti, konfliktov, pa tudi stikov, dinamičnosti in pretočnosti so deležna precejšnje znanstvene pozornosti. Na mejnih območjih kot potencialnih prostorih napetosti, kakor tudi transgresij, glasba ustvarja in zasleduje hitro spreminjajoče se topografije. Igra pomembno vlogo pri reprezentaciji stvarnih in umišljajnu simbolnih meja, obenem pa ima sposobnost preseganja razmejitev in stereotipov zmotnega prepoznavanja med skupnostmi. V pričujočem prispevku skušam prikazati vpliv mejnega konteksta na glasbene interakcije in hibridnost ter na vsakdanje glasbene dejavnosti. Mejna območja bodo obravnavana kot prostori, ki so jih oblikovale specifične glasbene zvočne krajine.

V okviru tega prispevka bo mejno območje razumljeno kot družbena in kulturna praksa, katere ohranjanje in spreminjanje sta del razmerij moči (Hipfl, Bister, Strohmaier in Busch 2002: 72). Poudarek bo na glasbenih reprezentacijah prostora in predstavljenih pristopih »prostorsko utemeljene« etnomuzikologije (»krajevne etnomuzikologije«),² ki združujejo koncepte prostorskih in mejnih študij o simbolnih diskurzih meja, v raziskovanju potenciala glasbenih praks pri oblikovanju specifičnih izkušenj meje. Moj namen je odgovoriti na simbolne, pripovedne, kulturne in glasbene dimenzije razmejevanja v luči uporabe procesnega, spreminjajočega se in ambivalentnega razumevanja meje kot prostora soočanja, prepletanja in ambivalentnosti. Čeprav se raziskava posveča predvsem »tradicionalnim« mejam nacionalne države, se bo dotaknila tudi mejnih območij kot translokalnih, transregionalnih in transnacionalnih glasbenih prostorov,

¹ Prepletanje simbolnih in družbenih meja je osrednja tema v relevantni literaturi, denimo pri Lamontu in Molnarju (1992) ter Wilsonu in Donnanu (1998). Za konceptualno razliko med prostorom in krajem v socialni antropologiji glej Certeau (1990); za razliko med realnimi, umišljenimi in živimi prostori po mnenju sociologov glej Lefebvre (1974).

² *Place-based ethnomusicology.*

še zlasti v postjugoslovanskem kontekstu, v katerem bo dodaten poudarek namenjen spreminjanju meja kot posledici sistemskih in ideoloških sprememb. Glede na to, da politike reprezentacij predstavljajo boj za pomene, v katerem je »mogoče določeni režim reprezentacije izpodbijati, mu oporekati in ga preoblikovati« (Hall 1996: 8), bom glasbene prakse preučevala v luči ustvarjanja različnih pomenov lokalnega razumevanja »življenja (z) meja(mi)« (Meinhof 2002).

V pričujočem prispevku se osredotočam na Folklorni festival Beltinci, ki je bil ustanovljen leta 1970 kot oblika čezmejnega kulturnega sodelovanja in že štirideset let deluje kot lakmus glasbene reprezentacije spreminjanja meja. Beltinci ležijo v slovenskem delu Prekmurja, obmejne pokrajine, ki ni le stičišče štirih držav (Slovenija, Avstrija, Madžarska in Hrvaška) in nacionalnih prostorov, temveč tudi prostor, ki razkriva dolgoletno zapuščino transnacionalnih in supranacionalnih formacij (kot so Avstro-ogrski imperij, Jugoslavija in nazadnje Evropska unija). Pojem Prekmurja kot mejnega območja je bil navzoč že v zgodovinopisnih narativih in so ga utrjevale nenehne transformacije meja v tej regiji. V 10. stoletju je bila tu zarisana prva meja med Ogrji in Franki, ki je razdelila prebivalstvo in ločevala ta del od preostalih slovenskih ozemelj še več kot tisoč let, do leta 1919, ko je Prekmurje prišlo pod upravno oblast Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Na podlagi imperialne zapuščine (Habsburška monarhija) so se oblikovali močne regionalne identitete in multikulturni vzorci. V 19. stoletju so procesi ustanavljanja nacionalnih držav prispevali k etnični in kulturni homogenizaciji (Zelko 1996). Po drugi svetovni vojni je bila na tem območju določena nova meja, ki je ločevala Zahodno Evropo od tako imenovanega »Vzhodnega bloka« (razmejitev med dvema blokoma v obdobju hladne vojne). Po razpadu Jugoslavije in uvedbi integracijskih politik EU so bile notranje meje med Slovenijo in državami EU odstranjene. Toda nastali so novi izzivi, saj je tedaj prišlo do delitev med tako

imenovano »novo Evropo« in »še ne Evropo« (oziroma državami Zahodnega Balkana).³

Zaradi edinstvene »zgodovine meje« so strokovnjaki po eni strani prepoznavali Prekmurje kot nadvse »hibridno« območje z etnično raznolikim prebivalstvom – Slovenci, Madžari, Avstrijci, Judi, Hrvati, Romi, priseljenci iz nekdanjih jugoslovanskih republik (Srbi, Makedonci, Bošnjaki, Črnogorci) – in pestro versko sestavo (tretjina prebivalstva je protestantske veroizpovedi), po drugi strani pa kot osamljeni otok s svojevrstnim jezikom, običaji in glasbo, zaradi česar se bistveno razlikuje od drugih slovenskih regij. Pri ustvarjanju večkratnih razmejitev in kulturne hibridnosti na tem mejnem območju je pomembno vlogo imela tudi glasba. Na te procese so opozorili že strokovnjaki, ki so to območje videli kot prostor mobilnosti, trenj in nenehne interakcije s sosednjimi glasbenimi kulturami, zlasti madžarsko. Glasbena zapuščina je bila prav tako navzoča v znanstvenih etnomuzikoloških dizkurzih, ki so izkušnjo hibridnosti in mejnosti v glasbenih vsebinah (besedilih pesmi, instrumentih) obravnavali kot hibridizacijo in transgresijo (Grum 1953; Dravec 1957; Kumer 2002). Paradigma hibridnosti temelji na globokem prepletanju do-pentantonskih struktur slovenskih večglasnih pesmi in pentatonskih struktur madžarskih melodij (Vodušek 2003: 89) ter na vplivih protestanškega koral (Dravec 1957: xxxi). Josip Dravec tudi opozarja, da je mogoče najti enake pesmi v različnih jezikih – tako v slovenskem kot tudi v madžarskem in hrvaškem (Ibid., xix). V pričujočem prispevku mejne procese razumem kot specifične oblike hibridizacije in transgresije ter skušam odgovoriti na vprašanje, kako sta ta hibridnost in izkušnja meje predstavljeni v glasbenih reprezentacijah. Prav zato bom Folklorni festival Beltinci obravnavala kot primer reprezentativne prakse, prek katere se je vzpostavil in udejanjal pomen lokalne izkušnje mejnosti.

³ Več glej v: Petrović (2009).

PROJEKT LOKALNE SKUPNOSTI: FOLKLORNI FESTIVAL BELTINCI

V Prekmurju se je lokalno kulturno življenje po drugi svetovni vojni organiziralo predvsem v lokalnih pevskih zborih, amaterskih gledališčih in folklornih skupinah, ki so po večini delovale v lokalnih šolah. Eden pomembnih nosilcev lokalnega kulturnega življenja vse od leta 1938 je bila Folklorna skupina Beltinci kot najstarejša folklorna skupina v Prekmurju, ustanovljena na pobudo slavnega slovenskega folklorista prof. dr. Francea Marolta. Skupina je delovala tudi po drugi svetovni vojni, predvsem v lokalnem okolju. Leta 1969 je obnovila svoje delovanje v okviru kulturno-prosvetnega društva kot Kulturno-umetniško društvo Beltinci – KUD Beltinci.⁴ Bila je del nove faze jugoslovanske kulturne politike v poznih šestdesetih in zgodnjih sedemdesetih letih prejšnjega stoletja, ko se je povečalo zanimanje za ponovno oživitev vaške kulture in znanstvenega dela na področju tradicionalne dediščine:⁵

Kulturno prosvetna društva so v naši domovini že stara tradicija. Njihov osnovni namen je prek raznih amaterskih kulturnih dejavnosti širiti duhovno bogatstvo našega naroda in ga približati preprostemu delovnemu človeku, hkrati pa negovati in ohranjati stare, s preteklostjo našega naroda tesno in nujno povezane ljudske običaje, da jih rešimo pozabe ter s tem krepimo našo narodnostno zavest (Milica Šadl, Kronika festivala, v rokopisu, str. 1).

Ustanovitelji so si za delovanje KUD Beltinci zastavili ambiciozne

⁴ KUD Beltinci je bilo ustanovljeno 9. avgusta 1969 na pobudo predsednika Zveze učiteljev. Izvršni odbor ima devet članov, nadzorni odbor pa tri člane. Poleg Milice Šadl in Lizike Zadravec je treba omeniti še ustanovitelje in vodje kulturnega društva in festivala, Borisa Žaliga, vodjo Folklorne skupine, in Milana Zrinskega, predsednikovega tajnika, odgovornega za organizacijo festivala.

⁵ Enako svojevrstno »ljudsko prebujenje« se je v šestdesetih letih prejšnjega stoletja začelo tudi v drugih državah Vzhodne in Zahodne Evrope ter svoj vrhunec doživelo v sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja. Tamkajšnji intelektualci so se posvetili lokalnim kulturnim praksam in začeli zbirati ljudsko glasbo v neposrednem sodelovanju z vaškim prebivalstvom (Slobin 1996: 5, Cash 2010 rokopis; DaCosta Holton 2005: 7).

načrte ter združili amaterske skupine, ki so delovale pod pokroviteljstvom drugih društev in združenj (npr. Turistično društvo Beltinci, Planinski in plezalni klub ali osnovna šola). Tako je ob ustanovitvi KUD Beltinci obsegalo sekcije KUD pevski zbor, plesno (folklorno) skupino, knjižnico in tamburaški orkester. KUD Beltinci se je javnosti prvič predstavilo že na dan republike leta 1969, z nastopom pevskega zbora in tamburaškega orkestra v sodelovanju z učenci osnovne šole. Leta 1970, ob 30. obletnici ustanovitve folklorne skupine, so skupaj nastopile vse generacije izvajalcev (predšolska skupina, osnovnošolska skupina ter skupina mladih in starejših folkloristov). Milica Šadl, predsednica KUD Beltinci med letoma 1970 in 1994, je v Kroniki festivala zapisala: »Tako se je vrtelo staro in mlado, ki bodo še vnaprej ohranjali prekmurske plese«.

Zahvaljujoč zavzetosti voditeljev kulturnega društva, da bi ustvarili eno najboljših kulturnih društev v pokrajini, je KUD Beltinci v prvih letih svojega delovanja že nastopalo na najpomembnejših folklornih festivalih v Jugoslaviji, kot so Mednarodni folklorni festival v Zagrebu (*Međunarodna smotra folkloru u Zagrebu*), Balkanski festival folklorne dediščine na Ohridu (*Balkanski festival narodnog stvaralaštva u Ohridu*) in Folklorni festival v Kopru. Toda v prepričanju, da so folklorne dejavnosti v Beltincih že »udomačene«, so šli v svojih zamislih še korak dlje in sklenili organizirati redna srečanja folklornih skupin: »Ne vem, če je kakšna hiša v Beltinci, da ni saj enega folklorista. Pri vsaki hiši skoraj je kdo plesal, oče sin ali oba. Tak da je bilo dost. V Beltincih je bolj folklor doma« (Milica Šadl, nekdanja voditeljica KUD Beltinci, intervju, 27. februar 2010). Na pobudo izvršnega odbora KUD Beltinci je bil leta 1970 ustanovljen Folklorni festival, ki je nadaljnjih štirideset let zaznamoval lokalne kulturne dejavnosti na tem območju. Po mnenju organizatorjev je bila ustanovitev festivala predvsem plod prizadevanj za ustvarjanje aktivnega kulturnega življenja kot »izraz ljubezni do starih pesmi in plesov in želja do ohranjanja dediščine Prekmurja« (Kronika festivala, str. 16). Organizatorji so v festivalu prav tako videli priložnost za mednarodno promocijo dediščine tega območja, obenem pa prebival-

cem Prekmurja želeli predstaviti glasbo in ples drugih regij in držav: »Najvažnejše je, da smo v Sloveniji predstavljali Beltince, v Jugoslaviji Slovenijo, zunaj pa Jugoslavijo« (Ibid.). Festival je tako prikazoval tradicionalno dediščino, predvsem z vidika glasbe in plesa, in hkrati ponujal dodatni program s predstavitvami lokalne kulinarike, tradicionalnih noš in ročnih obrti, s katerimi so se ukvarjali prebivalci prekmurskih vasi. Sprva je potekal eno soboto in nedeljo v avgustu, zadnja leta pa traja od četrtega do nedelje.

Dogodek so sprva prirejali ob pomanjkanju ustreznega prostora in finančne podpore občine. Člani izvršnega odbora so celo sami priskrbeli gradbeni material za izgradnjo prvega odra. Ko so lokalni uradniki iz kulturne organizacije s sedežem v Murski Soboti opazili njihova prizadevanja, so jim ponudili pomoč z izposajo odra, ki je bil po njihovih pričevanjih premajhen in neprimeren za plesne nastope: »Tisti oder se je posojeval, ampak ti je bil tako trden pa premali je bil. Ko so se včasih Madžari iz Zalaegerskega, Nadkaniže pa to prihajali, temperamentni, včasih so lahko padli z odra« (Milica Šadl). Zato so se vodilni v kulturnem društvu odločili, da za postavitev odra poskrbijo sami in ob pomoči osebnih poznanstev. Sorodniki in prijatelji so jim poklonili brezplačni material, učitelji pa so jim pomagali pri okrasitvi odra. Vsi, ki so sodelovali pri organizaciji dogodka, so delali kot prostovoljci, ki ne le da niso prejeli plačila za svoje storitve, temveč niso imeli niti dovolj sredstev za kritje stroškov organizacije:

To smo bili čisto sami, tako da smo mi začeli brez dinarjev. Občina nam je potem dala, da smo registrirali žige pa potem to kupili. Drugače pa smo vse sami. Na prvem festivalu, ko smo potem začeli poimenovati »Pesem in ples družita narode«, na drugem festivalu bilo dost sprejeto, mi smo podajali šopke in s tem smo krili. Kriti smo morali precej prehrano, drugače so pa oni prišli k nam na svoje stroške (Milica Šadl, intervju, 27. februar 2010).

Ne glede na začetne organizacijske težave je obisk festivala, ki je potekal na prostem oziroma kar na ulici, presegel vsa pričakovanja organizatorjev:

Nismo še imeli niti odra ali pa prostora takšnega zunaj, smo pa kar tukaj pred to »Zvezdo«, pred gozdiščem. Smo potem tam cesto zaprli, pa tu tudi, tako da smo zunaj imeli tridesetletnico. Plesali so pa na asfaltu (Ibid.).

S časom je festival zaznamoval Beltince kot dogodek, ki je ogromno pripomogel k razvoju vasi: »So bili motivirani od samega začetka. To je vedno ogromno ljudi, več tisoč, cel park. To so prišli s procesijo, smo imeli povorko. Beltinci živijo s festivalom, seveda je štirideset let zdaj« (Ibid.).

Zgodbe organizatorjev festivala in članov KUD Beltinci razkrivajo njihovo izjemno navdušenje ob sprejemu ljudi iz drugih okolij in držav ter najboljši možni promociji njihove vasi. Navdušeni so bili nad svojimi nastopi na regionalnih, nacionalnih in mednarodnih festivalih ter nad stiki z ljudmi, ki so jih imeli kot glavni ambasadorji kulturne dediščine Prekmurja v tujini: »Jaz sem bila vesela, da smo s folkloro tudi drugi svet spoznavali« (Lizika Zadravec, predsednica KUD Beltinci, intervju, 26. februar 2010). Sodeč po njihovih pripovedih, so še posebej uživali v potovanjih ter udeležbah na najrazličnejših folklornih prireditvah in srečanjih na ozemlju nekdanje Jugoslavije in v tujini:

Leta 1970 smo šli v Ingulštat nastopat, kje bi pa mi v Nemčijo šli, če ne bi imeli folkloro. Tam je bil ogromno delavcev. Slovenci so bili na začasnem delu gor, so bili delavci iz Pomurja, te so nas povabili, smo imeli nastope, smo šli gostovat tja. Jaz pravim, recimo mene moti samo, ko nas hočejo prepričati v eno stvar, ker ni resnična. Vtesnjenosti po tega jaz nikoli nisem vidla. Moja sestra je živela v Beogradu od rane mladosti, mi smo celu državo prehodili, v Avstrijo, v Nemčijo, šli smo gostovat vse okrog (Lizika Zadravec, intervju, 26. februar 2010).

FESTIVAL IN (NE)URADNE KULTURNE POLITIKE

Festival je imel od samega začetka profesionalno vodstvo, četudi nikoli

ni bil pod strogim nadzorom nosilcev politik. Pri oblikovanju idejne zasnove in organizaciji festivala so sodelovali lokalni strokovnjaki, etnologi, učitelji glasbe in koreografi. V tej obliki kulturnega ustvarjanja torej najdemo kompleksne koncepte kulturne dediščine, kakor tudi razumevanja in promocije lokalnih glasbenih praks. Ravno zaradi tega je bil že od samega začetka poglaviti cilj festivala ponuditi odrske uprizoritve lokalne dediščine, vendar brez večjih posegov v tradicionalni stil. Ta praksa je odprla posebno obliko interakcije med strokovnjaki, poklicnimi glasbeniki in lokalnimi ustvarjalci, ki so pri izboru repertoarja ohranjali velik poudarek na avtentičnosti ter »izvirnejših« plesnih in glasbenih uprizoritev. Kot sem že omenila, so organizatorji za nastop na festivalu prizadevno iskali še vedno dejavne »tradicionalne« vaške skupine (in pevce): »Je bila skupina z Madžarske, ki je hotela nastopiti s glasbo, nasnemanjo na kaseto; mi tega nismo dovolili, ker lahko nastopajo le s glasbo v živo« (Mirko Ramovš, intervju, 12. januar 2010). Nekateri so tudi dejavno sodelovali tudi pri zbiranju lokalnih plesov in pesmi na terenu. Milica Šadl je v okviru tovrstnega »terenskega dela« vodila številne odprave v sodelovanju z dr. Marijo Makarovič, etnologinjo iz Slovenskega etnografskega muzeja.

Od 14. festivala naprej (1984) so se dogodka aktivno udeleževale tudi znanstvene ustanove, še zlasti, ko je Mirko Ramovš, priznani strokovnjak z Glasbenonarodopisnega inštituta ZRC SAZU v Ljubljani, začel sodelovati pri programskem izboru. Pozneje je g. Ramovš postal član organizacijskega odbora in ena osrednjih osebnosti festivala. Strokovni interes je festivalu prinesel tudi stabilnejše financiranje po letu 1985, ko je njegov pomen za ohranjanje lokalne dediščine prepoznala tudi država. Festivalu je bil dodeljen status slovenskega državnega tekmovanja za izbor najboljših folklornih skupin, tako imenovane državne folklorne revije. V okviru festivala od leta 1998 potekajo tudi glasbene delavnice v organizaciji Javnega sklada Republike Slovenije za kulturne dejavnosti, z namenom izobraževanja o igranju in petju »na ljudski način z vso izraznostjo in zna-

čilnostmi« (program festivala 1998, <http://www.kud-beltinci.si/festival/index.php?stran=kronika>, dostop: 27. 7. 2011).

Vodje Folklorne skupine Beltinci so svoje znanje »poglabljali« tudi z redno udeležbo na seminarjih o tradicionalnih pesmih in plesih. Starejši plesalci in pevci so zaradi tega zelo pogosto izražali neodobravanje, češ da svojo dediščino poznajo bolje kot »strokovnjaki iz prestolnice«. Sebe so imeli za avtoriteto na področju lokalne glasbe in plesov, glede na to, da so se učili izročila spontano, kakor so sami povedali, »z izvira« – od starih, ki so te pesmi in plese še vedno izvajali kot del vsakdanjega življenja:

Kako smo se mi prej, ko zapreš oči, najdeš korak in gib. Oni imajo napisane sam tako, kako so se učili, mi smo pa živeli, mi se nikoliko nismo učili po koraku (en, dva tri) karkoli. Nas je uzel plesalec odrasel v roko, se si se prepustil, če se nisi prepustil, je rekel: daj malo, nej trdo in tak si se navadil in tak si plesal (Lizika Zadavec, intervju, 26. februar 2010).

Biti član folklorne skupine je bila stvar prestiža; ker se ni mogel priključiti vsakdo, kakor pravijo »folkloristi« sedanje veteranske skupine, so morali vaditi več časa in šele potem so bili izbrani. Izbiral jih je mag. Elmer Sepeši, vodja folklorne skupine v obdobju od 1941 do 1962. Ta je pogosto prihajal tudi na vaške veselice in proslave ob različnih praznikih in izbiral tiste, ki so bili po njegovem mnenju najbolj nadarjeni:

In on je prišel, recimo, smo imeli ples okrog veliki noči, je bilo kresovanje. Je prišel en – on je harmoniko špilal pa je prišel mag. Sepeši. In je pravil: deklice, bomo vidli, če znate plesat. In te je vzel za roke, si je plesal s tabo pa ti je povedal, pridi na vaje, imamo tle pa tle. Če pa ni zadovoljen, kaj si pokazal, tisti pa ni mogel priti za tiste njihove vaje, tako da on delal selekcijo, je gledal tam, kjer se pleše, je iskal plesalce in te smo mladi pa prihajali zraven (Ibid.).

Sodelovanje v folklorni dejavnosti je na ta način omogočalo novo samopercepcijo in samopredstavitev članov KUD-a kot svojevrstnih »nosilcev« lokalne kulture ter »prenašalcev« plesne in glasbene dediščine. Poglavitni vir »avtentičnega« repertoarja so bili v bistvu spomini

starejših izvajalcev, ki so se prenašali pogosto ne le na generacijski, temveč tudi na družinski ravni in se s časom kanonizirali z nastopi na odru. Prav to poudarjajo kot lastnost Folklorne skupine Beltinci in festivala: da se je izročilo, ki ga izvajajo, prenašalo v lokalnem, »avtentičnem« kontekstu. Zaradi tega starejši člani skupine niso preveč zadovoljni z načinom, kako se mladi, posebej otroci, učijo plesati. Pravijo, da je danes čisto drugačen način prenašanja znanja in da se je tudi način plesa spremenil, da so dvigi noge drugačni in da plesi izgubljajo svojo »avtentičnost«.

V tem kontekstu glasbenega izvajanja na festivalu ne moremo obravnavati le kot glasbeni stil; je namreč tudi točka identifikacije, ki predstavlja lokalno dediščino, in način, da se tako outsiderjem kot tudi insiderjem pove kaj je res pomembno za to glasbo; ali pa: »To je glasba, ki nas naredi drugačne od drugih ljudi« (Stokes 1997: 7), s ciljem potrjevanja lokalne in regionalne identitete. Te strategije reprezentacije ljudske dediščine so pogosto prinašale uveljavljanje strogih meril pri določanju »najstarejše,« »najbolj originalne« ali »avtentične« različice običajev, pesmi, noš in podobnega. Vplivale so tudi na ustvarjanje specifične avtoritete, ki so jo folklorne skupine dobile v odločanju o tem, kaj bo »ustrezna« različica dediščine. KUD je namreč oblikoval prevladujoči diskurz o dediščini in glede na to dobil vlogo interpreta ljudske glasbe ne le v širšem okviru, temveč tudi med samimi člani skupnosti. Čeprav beltinski festival ni potekal v spolitiziranem okviru, je gotovo ustvarjal merila »dobrega« in »slabega« v reprezentativnih strategijah lokalne glasbene dediščine in oblikoval matrico, ki je razumljena kot »zaželeno«. Še posebej festivali, kot pravijo Elsheck in Ronström, so orodja tako socialnega kot tudi kulturnega nadzora in sprememb, saj »prenašajo znanja, tehnologije, posredujejo med posamezniki, skupinami in kulturami« (Elsheck 1991: 40; Ronström 2001: 62).

ČEZMEJNE GLASBENE MREŽE: PESEM IN PLES DRUŽITA NARODE

Kot je že omenjeno, je beltinski folklorni festival postal pomemben dejavnik v procesu vzpostavljanja in oblikovanja lokalne glasbene dediščine, kakor tudi pri ustvarjanju novih subjektivnosti in identitet ter glasbenih mrež na tem območju. Festival je hitro postal izjemno priljubljen v lokalnem okolju, obenem pa je spodbudil tudi ustanavljanje folklornih skupin po drugih vaseh (Ljutomer, Križevci, Ormož). S tem so tovrstne folklorne dejavnosti pomembno pripomogle h krepitvi projektov lokalne skupnosti, pa tudi k popestritvi kulturnega in družabnega življenja beltinske skupnosti. S sodelovanjem pri preučevanju, predstavitvi in promociji lokalne dediščine so organizatorji in nastopajoči stkali mreže in razširili regionalno kulturno krajino. Vsi, ki so sodelovali pri organizaciji festivala, s ponosom poudarjajo, da je Folklorna skupina Beltinci »mati vseh folklornih skupin« v bližnji okolici, ki so še danes dejavne v domala vsaki vasi. Med pripravami na prvi festival so se organizatorji soočali s pomanjkanjem folklornih skupin v Prekmurju. Po njihovih besedah ljudje ljubiteljskim folklornim dejavnostim niso pripisovali nikakršnega pomena ali vrednosti:

Jaz pravim, da je beltinska folklorica mati vseh folklor. Ker tu ni bilo skupin v Prekmurju, nobene skupine ni bilo. V Cirkovcih, tam je pa bila, to je že drugi tel, to je bilo težko najti, kdo bi sodeloval. Zato nas je vodila v Porabje. Oni so pa kar imeli folklorne skupine, očitno je to ljude držalo, da so ohranjali to dediščino (Lizika Zadavec, intervju, 26. februar 2010).

Zaradi majhnega števila folklornih skupin v bližnji okolici so imeli organizatorji težko nalogo najti takšne, ki bi bile na voljo za nastop na festivalu. Najprej so pridobili vse možne stike in nato osebno obiskovali člane (vodje) skupin, ne le z namenom, da jih povabijo k udeležbi, temveč tudi, da »ocenijo« kakovost njihovih nastopov. Pri navezovanju stikov z drugimi kulturnimi delavci so slišali, da so bile »folklorne dejavnosti« v madžar-

skih vaseh precej bolj razvite. Zato so se odločili poiskati skupine iz Porabja (območja na madžarski strani slovensko-madžarske meje, na katerem živi slovenska manjšina), in vzpostaviti sodelovanje z njimi. Pri tem pa so morali najprej premagati formalne ovire, saj je bila meja med Jugoslavijo in Madžarsko zaprta do leta 1969, nato pa strogo nadzorovana:⁶

Mi kdaj smo hodili tja iskat tudi, to je bila država ob državi, rampa prej pa vojaki, sem morala povedati, kam grem, komu grem. Pa so oni telefonirali, če je res tisti, ko sem šla k vodji folkorne skupine, pa je dobil potrditev, da je ta pravi, in potem je določil tolko pa tolko časa, pa nazaj. To so Madžari. To tudi, ker so bile tuje države, to so bili naši okupatorji. Na primer, ko smo mi v Porabje hodili, to so s puškami stražili vedno. Pa smo šli v Sokološče, tam je bila ograja, visoka ograja žična, a pa na avstrijski strani je bil sam prehod. Tak da so nas zelo pazili. To so imeli ruski vojaki najbrž (Milica Šadl, intervju, 27. februar 2011).

Sedanja predsednica KUD Beltinci in ena glavnih organizatork festivala, Lizika Zadavec, je pojasnila, da po pridobitvi uradnega dovoljenja za prečkanje meje težav še zdaleč ni bilo konec:

To je 1971 ... Smo šli z avtobusom, zdaj pa gremo na Madžarsko. Pred mejnim prehodom nam je vodja skupine, bil je takrat magistar Elemer Sepeš, dejal: »Zdaj pa tišina, to so Rusi. Vse povsod so priskuševalne naprave in dajte mir, res«. In res so prišli vojaki, resnično nas je gledal, vsakega pregledal, sedeli smo pri miru in so nas pustili čez mejo. A čez 100–200 metrov je že stal vojak, pa nas je spet ustavil. Kontrola. Ta gospod je zelo dobro govoril madžarsko, tako da nas niso pregledovali še enkrat, samo kotrola, pasoš. Ko smo prišli mi v te Števanovce, to je bilo, ko da bi prišli od ne vem kje ljudje. To so deca okrog avtobusa prosili rak, gumi. To ne bom nikoli pozabila. Da nas je ta gospod opozoril, nekaj vzemte sabo. Pa najlonske srajce, to je bilo tak grozno. Resnična ena takšna žalost je bila, nam je strašno čudno bilo. Te so

⁶ Ta meja je preprečevala mobilnost in prenos dobrin, storitev, kapitala, idej in informacij ter povečevala razdaljo med čezmejnimi skupnostmi.

nas prišli ti veljaki pozdravit, tiste velike volve so imeli, avte takšne. Nam je bilo vse smešno to. Pa te se nisi smel pokazat, da se smejiš. To je bila ena takšna čudna situacija. Mislim žalostno pa smešno. Te pa tisti pozdrav, na bele pregrnjene mize so iz listov napisali pozdravljeni naši rojaki Slovenci (intervju, 26. februar 2010).

Zaradi že omenjene dolgoletne zapuščine spreminjanja meja na tem območju je čezmejno sodelovanje postalo eden poglobitvenih ciljev. Kot so pripovedovali organizatorji festivala, so želeli preseči delitve in meje, pri čemer so se osredotočali predvsem na slovenske skupnosti. Tako je bil njihov prvotni namen združiti folklorne skupine Slovencev, živečih onstran nacionalnih (tedaj še jugoslovanskih) meja – predvsem zgoraj omenjenih porabskih Slovencev na Madžarskem, pa tudi slovenskih skupin iz avstrijske Koroške. Tako so želeli poglobiti stike med zamejskimi Slovenci in obenem omogočiti tesnejše sodelovanje med sosednjimi skupnostmi. S tem so tudi ogromno prispevali k razvoju čezmejnih kulturnih dejavnosti, zlasti s spodbujanjem skupin iz Madžarske, ki so takrat za prečkanje meje potrebovale posebno povabilo:

... in zato jaz pravim, mi smo njim odpirali okno v svet, mi smo jim dali možnost, ker oni so pa lahko šli samo na povabilo. Nam ni bilo potrebno tega, verjetno potni list, ko si urejal, si moral povedat, za kaj ga rabiš. Oni so pa bili veseli vsakega poziva, da so lahko prišli sem. Ko je prvič prišel na naš festival njihov harmonikaš, je pobegnil, ko je videl, koliko je ljudi. Takšno tremo je imel, da se ni upal na odru zašpilat, da bi spremljal svojo skupino, ko so ga komaj prepričali. Prvi kontakt nam je ostal v tem spominu. Ni enostavno upal na oder (Lizika Zadavec, intervju, 26. februar 2010).

Festival je že od samega začetka pritegnil udeležbo slovenskih folklornih skupin iz Madžarske, Avstrije in Italije ter drugih evropskih držav (denimo Nemčije) ter slovenskih izseljencev iz Kanade in ZDA. Po besedah organizatorjev je bil njihov temeljni namen preseči delitve in meje, zlasti med Slovenci, ki so po drugi svetovni vojni živeli razdeljeni med

tri države. V tem pogledu so bile najbolj privlačne madžarske folklorne skupine, ki so jih delno imeli za »bližnje sorodnike«, na silo odtrgane od domovine.

Analiza dokumentov in izjav organizatorjev ter drugih udeležencev kaže, da je festival kot »izmenjava pesmi in plesov onstran vsakršnih meja« pomenil dogodek, ki bi lahko pripomogel k ponovni oživitvi kulturnih dejavnosti Slovencev v zamejstvu in jih tesneje zbližal z domovino. Kljub temu pa so organizatorji festivala hkrati uporabljali pripovedi večnarodnostne jugoslovanske kulture in obenem promovirali festival kot kulturno dejavnost, ki prispeva k močnejši povezavi med jugoslovanskimi narodi: »Miroljubno sožitje in bratstva in enotnosti vseh narodov in narodnostih« (Kronika festivala, str. 26). Od leta 1980 naprej, ko se je festival razvil iz lokalne v regionalno kulturno prireditev, so se ga začele udeleževati tudi folklorne skupine z drugih delov Jugoslavije, zato so organizatorji začeli razmišljati o možnosti, da bi en večer posvetili »pesmim in plesom jugoslovanskih narodov«. Tovrstni večeri so bili na programu festivala do leta 1991:

Tisto je bilo dejansko povezovanje s celo Jugoslavijo. Povabljena je bila naša skupina v Šibenik, na otvoritev enega mesta blizu Šibenika ... in na smotri folklore 1969. leta smo mi bili v Zagrebu. In če so te videli, so te povabili, potem si ti bil dužan njih nazaj povabiti in je padla ideja, da bi imeli imeli pesme jugoslovanskih narodov, in so nastopale Črna gora, Makedonija, Srbija ... (Lizika Zadavec, intervju, 26. februar 2010).

Folklorni festival Beltinci se je od začetka lahko pohvalil ne le z regionalnim in čezmejnim, temveč tudi z mednarodnim programom. Poglavitna maksima festivala je bila (in ostaja): »Pesem in ples družita narode«, zato so še zlasti spodbujali nastope tujih udeležencev in en večer posvetili »mednarodnim« folklornim skupinam. Glede na to je festivalu od začetka uspelo privabiti skupine iz držav Zahodne Evrope (npr. Nemčije ali Francije – 1974). Gostovanje folklornih skupin iz tujine je tako

postalo pomemben znak kakovosti. Po mnenju organizatorjev je obmejna lega območja bistveno olajšala vzpostavitev mednarodnega sodelovanja: »To nas je vzpodbudilo, da smo začeli razmišljati o takšnih prireditvah, ki bi jim glede na geografski položaj našega kraja lahko dali mednarodni značaj« (Kronika festivala, str. 21):

Deveti folklorni festival v Beltincih se je iztekel. Ni pa se iztekla ljubezen vseh, ki so na njem sodelovali, do tradicije, do gojenja lepe ljudske pesmi. In ni se izteklo prijateljstvo med vsemi, ki pojemo, plešemo, igramo, na avst. Koroškem, v Porabju na Madžarskem, v daljni Kanadi, v Bosanskem Šamcu, v Varaždinu, Zalaegerszegu, ali kjerkoli po Sloveniji (Milica Šadl, Kronika festivala, str. 108).

TRANSNACIONALNE GLASBENE MEJE?

Po razpadu Jugoslavije in osamosvojitvi Slovenije leta 1991 se je v luči državotvornih procesov, ki so se začeli v vseh republikah nekdanje Jugoslavije, večina kulturnih društev in folklornih skupin posvetila ponovni oživitvi nacionalne identitete, pri čemer so kot orodje uporabljali tudi glasbo. Folklorne in raznovrstne glasbene skupine so torej imele ključno vlogo pri označevanju »slovenskosti« ali drugih narodnih pripadnosti. Še zlasti pomembni stebri slovenske narodne kulture so bili pevski zbori (Komavec 2001: 104), zato so se določanje, ohranjanje in preseganje meja ter nenehna prizadevanja in usklajevanja med skupinami odražali tudi v glasbenih praksah, ki so se pogosto uporabljale kot povezovalne družbene formacije.

Potem ko so se regionalne (nekdanje republiške) meje spremenile v državne, je beltinški festival uvedel nekaj sprememb: na primer razpustitev večera, posvečenega jugoslovanskim pesmim in plesom, in uvedbo »etno večera«, posvečenega izvajalcem in skupinam tako imenovane »etno glasbe«. V okviru tega večera, ki je leta 1995 postal redni del pro-

grama, so nastopale različne etno skupine iz Romunije, Bolgarije, Poljske, Madžarske, celo Mongolije, in domače, kot so Mlada Beltinska banda, Bogdana Herman, etno skupina Vruja ali pa Katalena. Kakor je povedala ena izmed organizatoric festivala, Valerija Zalig, so hoteli tudi v Beltincih spodbuditi zanimanje za etno glasbo, o kateri so na drugih, sorodnih festivalih odkrili, da je zelo popularna. Še zlasti glede na to, da ni bilo mogoče več najti »izvirnih« etno skupin, ki delujejo amatersko, so se odločili, da se v tem delu programa predstavijo profesionalne skupine; zato je festival pridobil novo publiko, ki »zdaj prihaja iz cele Slovenije« (Valerija Zalig, intervju, 27. avgust 2010). Na ta način se je festival tudi komercializiral in ustvaril povezave med profesionalnimi glasbeniki, strokovnjaki, lokalnimi kulturnimi delavci in izvajalci, pogosto tudi v zelo kontradiktornih razmerjih (Elschek 1991: 40).

Zlasti po letu 2000 so skupine in glasbeniki iz drugih republik nekdanje Jugoslavije znova začeli prejemati povabila za udeležbo na festivalu, bodisi kot folklorne skupine (leta 1997 je bil denimo en večer v celoti posvečen hrvaškim pesmam in plesom, leta 2005 skupinam iz Drvarja v Bosni in Hercegovini, leta 2010 pa skupinam iz Vojvodine v Srbiji) bodisi v sklopu zgoraj omenjenega etno večera, na katerem so nastopili kot izvajalci glasbe sveta (kot npr. duet Brata Teofilović iz Srbije leta 2004).⁷ Kot so povedali organizatorji in nastopajoči, jugoslovanska vojna in nemirni premiki meja, ki so privedli do nastanka novih državnih meja in vzpostavitve schengenske meje kot dela integracijskih procesov EU (med Slovenijo in Hrvaško), niso imeli posebnega vpliva na njihove nastope: »In je prišel primer, ko je odpovedala Poljska, najavili so se za večer tuje folklore. Hrvati so najbližje, skočiš čez mejo, jih povabiš. Težave z novo mejo ne vplivajo na to. To dejansko eklatantno niso prišli Čehi, enkrat niso prišli Poljaki, vedno so bili Hrvati tu

⁷ Leta 2010 je festival praznoval štirideseto obletnico ustanovitve. Prireditev sta zaznamovala dva osrednja dogodka: večer, posvečen folklornim skupinam iz tujine, je bil zaznamovan z glasbo in plesom manjšinskih skupin v pokrajinah/avtonomijah; nastopili sta baskovska skupina iz Španije in madžarska skupina iz Vojvodine (Srbija). Drugi večer je bil posvečen slovenskim zamejskim skupinam.

blizu, včasih smo se pomagali z akademsko skupino, če moraš nekaj napolniti« (Lizika Zadavec, intervju, 26. februar 2010). Kot kaže, spremembe sistema niso dosti vplivale na kulturne prakse v lokalnih okoljih. Na tem območju je bila regionalna identiteta še posebej močna, kar je bistveno prispevalo h kontinuiteti »nekdanjega« kulturnega ustvarjanja.

Organizatorji in strokovnjaki, ki sodelujejo pri organizaciji festivala, odkrito uporabljajo diskurz meje kot stičišča pri promociji »lokalne« dediščine (pa tudi nacionalne dediščine, glede na to, da festival gosti državno folklorno revijo) in mu vdihujejo transnacionalni značaj. Presemetljiva plat beltinskega festivala pa je, da ta kljub nasilnemu razpadu Jugoslavije in izjemno dinamičnim spremembam meja postjugoslovanskih prostorov še naprej uporablja koncept mejnega območja in izkušnje ter tako resnično zagotavlja kontinuiteto kulturnih praks. Ta kontinuiteta folklornih dejavnosti v postjugoslovanskem kontekstu govori v prid predpostavki, da razpad Jugoslavije ni pomenil preloma s prejšnjimi kulturnimi praksami znotraj novonastalih držav v regiji.

Prav iz tega razloga pa položaj na področju kulture v postjugoslovanskem času v številnih pogledih postavlja pod vprašaj koncept post-socializma in poudarja bistvene vidike kontinuitete med socialistično in postsocialistično kulturo, kljub teoretičnim (in političnim) prizadevanjem po poudarjanju izrazite razlike med njima. Na kulturno kontinuiteto so opozarjali predvsem v okviru popularne kulture, v kateri postjugoslovansko glasbeno mreženje in vnovično vzpostavljanje kulturnih vezi med nekdanjimi jugoslovanskimi republikami prepoznavajo predvsem kot tržno naravnane projekte. Strokovnjaki, ki se ukvarjajo s postjugoslovanskimi glasbenimi praksami in industrijami, namreč opozarjajo na glasbeno sodelovanje prek novih političnih meja; te si razlagajo kot tržne strategije, katerih pglavitni namen je povečanje prodajnosti glasbenih izdelkov (Pettan 2007: 378) in »transnacionalizem«, ki naj bi se predstavljal kot izključno tržna dejavnost. Vendar te raziskave pogosto spregledajo dejstvo, da prek novoustanovljenih meja niso uprizarjali zgolj komercial-

nih glasbenih zvrsti, temveč tudi široko množico alternativnih glasbenih žanrov (kot npr. rock, elektro, tehno). V primeru beltinskega festivala je ta fenomen postal še toliko bolj opazen, saj sodelovanje med folklornimi skupinami, ki naj bi bile tradicionalno povezane z »nacionalno« (ali nacionalistično) politiko, dokazuje kontinuiteto po razpadu države. V nasprotju z navedenim mnenjem festival prav tako opozarja na obstoj nekomercialnih projektov in nepretrgano sodelovanje med amaterskimi glasbeniki prek starih/novih državnih meja.⁸

V primeru Folkornega festivala Beltinci so bile ljudske oziroma občinske dejavnosti gonila, ki so z uporabo uradnih diskurzov proslavljala in predstavljala lokalno identiteto in kulturo ter vzpostavljala lokalne, translokalne in transnacionalne povezave družbenih in kulturnih izmenjav. Politična in ideološka implikacija glasbene izmenjave je privedla do preoblikovanja in reinterpretacije pomena »lokalnih«, »etničnih« in »nacionalnih« glasbenih oblik. V zasnovi festivala so organizatorji strateško uporabljali pojme vmesnosti in hibridnosti ter izjemno zmožnost glasbe, da jih zaobjame. Odkrito so preigravali reprezentacije nacionalnih mejnih območij ter krepili nacionalno identiteto ob hkratnem uvajanju transnacionalnosti – in sicer tako, da se ti ne izključujeta, marveč sta si komplementarni. S predstavitvijo »najbolj reprezentativnih« glasbenih del, utemeljenih na ključnem kanonu »nacionalne glasbene dediščine«, postaja njun pomen le še bolj kompleksen in ambivalenten. Zato beltinski festival predstavlja lokalne, regionalne in nacionalne identitete v transnacionalni glasbeni areni, v kateri se raznovrstne glasbene identitete izvajajo skupaj. Le-ta ponazarja izjemno zanimiv primer, kako lahko glasba v tako dinamičnem okolju, katerega politične meje se dejansko spreminjajo, deluje kot sredstvo, s pomočjo katerega se prav tako omogoča kulturna

⁸ Posebej zanimivo je, da je imel 41. Festival poseben večer (29.7.2011), posvečen glasbenemu in plesnemu izročilu Srbov in Hrvatov v Sloveniji. Na večeru z naslovom »Pleši, tančaj, igrāj« so nastopili srbska folklorna in pevska skupina KUD Mladost iz Ljubljane, folklorna sekcija Hrvaškega KD Pomurje iz Lendave in folklorna skupina Amaterskega društva Beograd iz Srbije.

kontinuiteta. Ravno zato je festival tudi dokaz, da postane koncept meja v trenutku, ko so le-te in njihove ovire odstranjene, še toliko bolj ambivalenten.

LITERATURA IN VIRI

Bennett, Andy 2000. *Popular Music and Youth Culture: Music, Identity and Place*. New York: St. Martin's Press.

Born, Georgina in David Hesmondhalgh 2000. *Western Music and Its Others: Difference, Representation, and Appropriation in Music*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

Certeau, Michel 1990. *Arts de faire. L'invention du quotidien*. Nouv. éd ed. Paris: Gallimard.

Cash, Jennifer 2010. »Why Folklore? Folk Movements, Identity, and Protest in Eastern Europe«. Prispevek na konferenci *Beyond East and West: Two Decades of Media Transformation*, Central European University, Budimpešta.

DaCosta Holton, Kimberly 2005. *Performing Folklore: Ranchos Folclóricos from Lisbon to Newark*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.

Dravec, Josip 1957. *Glasbena folklor Prekmurja: Pesmi*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Elschek, Oskar 1991. »Traditional Music and Cultural Politics«. V: Max Peter Baumann (ur.), *Music in the Dialogue of Cultures: Traditional Music and Cultural Policy*. Berlin: Florian Noetzel Verlag Wilhelmshaven, 32–55.

Feld, Steven in Keith Basso (ur.) 1996. *Senses of Place*. Santa Fe: School of American Research Press.

Forman, Murray 2002. *The 'Hood Comes First: Race, Space, and Place in Rap and Hip Hop*. Middletown, CT: Wesleyan University Press.

Grum, Daniel 1953. *Narodne pesmi Prekmurja*. Murska Sobota.

Hall, Stuart (ur.) 1997. *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage.

Hipfl, Brigitte, Anita Bister, Petra Strohmaier in Brigitta Busch 2002. »Shifting borders: Spatial constructions of identity in an Austrian/Slovenian border region«. V: Ulrike Meinhof (ur.), *Living with Borders: Identity Discourses on East-West borders in Europe*. Aldershot: Ashgate, 53–75.

- van Houtum, Henk, Olivier Kramsch in Wolfgang Zierhofer (ur.) 2005. *B/ordering Space*. Aldershot: Ashgate.
- Komavec, Maša 2001. »Researching folk music of Slovene minorities outside of Slovenia«. V: Adelaida Reyes, Masa Komavec in Svanibor Pettan (ur.), *Music and minorities: proceedings of the 1st International Meeting of the International Council for Traditional Music (ICTM), Study Group Music and Minorities, Ljubljana, Slovenia, June 25-30, 2000*. Ljubljana: Založba ZRC, 103–110.
- Kumer, Zmaga 2002. *Slovenska ljudska pesem*. Ljubljana: Slovenska matica v Ljubljani.
- Lamont, Michèle in Virag Molnar 2002. »The Study of Boundaries in the Social Sciences«. *Annual Review of Sociology* 28, 167–95.
- Lefebvre, Henri 1974. *La production de l'espace*. Paris: Anthropos.
- Leyshon, Andrew, David Matless in George Revill (ur.) 1998. *The Place of Music*. New York: The Guilford Press.
- Meinhof, Ulrike H. (ur.) 2002. *Living (with) Borders*. Aldershot, UK: Ashgate.
- Michell, Tony 1996. *Popular Music and Local Identity: Rock, Pop and Rap in Europe and Oceania*. London: Leicester University Press.
- Morehouse, Barbara J., Vera Pavlakovich-Kochi in Doris Wastl-Walter (ur.) 2004. *Challenged Borderlands: Transcending Political and Cultural Boundaries*. Aldershot: Ashgate.
- Petrović, Tanja 2009. *Dolga pot domov: Reprezentacije zahodnega Balkana v političnem in medijskem diskurzu*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Pettan, Svanibor 2007. »Balkan Boundaries and How to Cross Them: A Postlude«. V: Donna Buchanan (ur.), *Balkan Popular Culture and the Ottoman Ecumene: Music, Image, and Regional Political Discourse* (Europea: Ethnomusicologies and Modernities, No. 6), Lanham, Maryland, Toronto, Plymouth: The Scarecrow Press Inc., 365–383.
- Slobin, Mark (ur.) 1996. *Retuning Culture: Musical Changes in Central and Eastern Europe*. Durham and London: Duke University Press.
- Solomon, Thomas 1997. *Mountains of Song: Musical Constructions of Ecology, Place and Identity in Highland Bolivia*, doktorska disertacija (antropologija), University of Texas, Austin, št. 9803031.
- Stokes, Martin 1994. *Ethnicity, Identity, and Music: The Musical Construction of Place*. Oxford: Berg.
- Stokes, Martin 1998. »Imagining 'the South': Hybridity, Heterotopias and Arabesk on the Turkish-Syrian Border«. V: Thomas M. Wilson in Hastings Donnan (ur.), *Border*

Identities: Nation and State at International Frontiers. Cambridge: Cambridge University Press.

Whiteley, Sheila, Andy Bennett in Stan Hawkins (ur.) 2004. *Music, Space and Place: Popular Music and Cultural Identity*. Aldershot: Ashgate.

Wilson, Tomas M. in Hastings Donnan (ur.) 1998. *Border Identities: Nation and State at International Frontiers*. Cambridge: Cambridge University Press.

Zelko, Ivan 1996. *Zgodovina Prekmurja. Izbrane razprave in članki*. Murska Sobota: Pomurska založba.

Pisni viri

Milica Šadl, *Kronika festivala* (v rokopisu). Beltinci.

Video materiali

Posnetki s 40. Folklornega festivala Beltinci

Intervjuji

Mirko Ramovš, intervju z dne 12. januarja 2010

Lizika Zadavec, intervju z dne 26. februarja 2010

Milica Šadl, nekdanja voditeljica KUD Beltinci, intervju z dne 27. februarja 2010

Valerija Zalig, intervju z dne 27. avgusta 2010

Martin Pogačar

Predvajaj svojo preteklost: YouTube in vernakularne digitalizacije jugoslovanske preteklosti

UVOD

V prispevku razpravljam o potencialih YouTubea, socialnega omrežja, ki olajša in spodbuja ustvarjanje in soustvarjanje *digitalnih spominskih obeležij*, to je vernakularnih zgodovinskih narativizacij jugoslovanske preteklosti. Analizirani primeri eksternalizacij spomina so tukaj razumljeni kot tipični primeri digitalnega pripovedovanja in najbolj neposredni primeri praks vernakularnega spominjanja. Osrednji predmet analize so videi na YouTubeu, katerih poglobitna naloga je renerativizacija in/ali remediacija (o remediaciji glej Bolter in Grusin 2000) nekaterih najpomembnejših mitov o nastanku Jugoslavije, drugi svetovni vojni in z njo tesno povezanim antifašističnim uporom. Prav ob pomoči prisedanjanja teh mitov se ključno (re)interpretirata preteklost in sedanost: skozi prizmo sodobnih socialno-političnih pretresov, ki so jih močno izoblikovali in zaznamovali razpad Jugoslavije in postsocialistične sedanosti držav naslednic na »večnem pragu civilizacije«, se kažeta pomen in pomembnost vedno novega osmišljanja in renerativizacije preteklosti.

Zato z obravnavo digitalnega življenja tovrstnih »zgodovinskih

(re)interpretacij« prek vsebinske in diskurzivne analize dveh digitalnih obeležij analiziram potenciale tovrstnih videov pri odpiranju prostora za artikuliranje narativizacij, ki so pogosto v nasprotju s prevladujočimi nacional(istič)nimi. Tema druge svetovne vojne in antifašizma v Jugoslaviji je bila pomembna podstat vsakdanjega življenja in popularne kulture, takšno »mešanje« pa je še naprej močno navzoče tudi v digitalnih spominskih obeležjih na YouTubu. Ker sta druga svetovna vojna in antifašizem odločilno zaznamovala vsakdanje življenje ne samo na območju nekdanje Jugoslavije (prim. Baker 2010), ampak celotne Evrope, če ne sveta, pri analizi upoštevam vidike (jugoslovanske) popularne kulture (zlasti glasbe) in širše pomene družbeno-političnih kontekstualizacij.

Pri raziskavi posvečam največ pozornosti strategijam ustvarjanja videov in pestrim odzivom, ki jih te vsebine izzivajo. Ali z drugimi besedami: z analizo politik spomina, prikazanih v nekaterih vernakularnih spominskih videih, sledim trenutnemu »oblikovanju reakcij« (Huysen 1996: 7), ki jih med drugim podžigajo tudi negotovosti ob vzponu nacionalizmov v regiji in drugod. Po mojem mnenju gre pri tem za odziv na krhkost in neujemljivost, ki sta značilni za hitro spreminjajoče se socialno-kulturne konstelacije. Predvsem v Vzhodni in Srednji Evropi pa gre tudi za odziv na vsesplošno razočaranje nad obeti »svobode« in »demokracije«, ki so vse prej kot izpolnili pričakovanja iz časa pred spremembami konec osemdesetih let.

Politične, gospodarske, družbene in kulturne spremembe, ki so sledile dogodkom v letih 1989 in 1991, naj bi v temačnih komunističnih ječah vzhoda vendarle prižgale luč in zdrobile okove. Zdelo se je, da je bila svinčena preteklost do/končno pokopana, prihodnost pa da je, osvobojena jarma »nesvobode« in terorja, čakala, »da si jo vzamemo«. A žal ni bilo čisto tako. Poleg visokoletečih sanj so transformacijski procesi prinesli tudi razočaranje, ki je, kot poudarja Slavoj Žižek, »odprlo prostor za pojav treh reakcij: (1) nostalgije za 'dobrimi starimi' komunističnimi časi;

(2) desničarskega nacionalističnega populizma; (3) zakasnelega obujanja anti-komunistične paranoje« (Žižek 2011: vii–viii).

Namesto da bi preteklosti pustili »preteklost« in jo tako uporabili za graditev prihodnosti, je ta danes vedno znova prevrednotena – prihaja na površje, vre iz razpok novih ideoloških zgradb – in temeljito zapolnjuje raznovrstne post-socialistične realnosti. Tehno-politični položaj bolj kot kdaj prej omogoča (in zahteva) objavljanje ter ob tem premešča vlogi javnega in zasebnega in tako pomembno vpliva tudi na politizacijo posamezni(kovi)h stališč in prepričanj. Zdi se, kot da so sklicevanja na jugoslovansko preteklost (in pomembno tudi na drugo svetovno vojno in antifašizem) postala orodje upora proti sedanjim socialno-političnim pretresom v Evropi, zlasti če izhajamo s stališča, da na začetku 21. stoletja živimo v času, v katerem se vsaj zdi, da si je težko zamišljati, kaj šele uresničevati kakršnekoli alternative sedanjemu politično-gospodarskemu sistemu (prim. Judt 2010). In to kljub »osvobajajočim« tehnološkim inovacijam in potencialom.

VERNAKULARNE DIGITALIZACIJE

V smislu surovih, nerafiniranih, neuradnih, posamičnih obravnav preteklosti, ki so zaradi pristopa od spodaj navzgor še toliko bolj številčne in raznolike, YouTube ponuja veliko zanimivih primerov, ki jih lahko uvrščamo v področje vernakularne in, zaradi njihove vsebine in pristopa ter specifične uporabe tehnologije (prek katere se vzpostavlja alternativa uradnim od-zgoraj-navzdol diskurzom), včasih tudi »gverilske zgodovine«. Pot, ki sem jo izbral za raziskovanje jugoslovanskih vernakularnih (ali youtubovskih) zgodovin, je preprosta: najbolj neposreden iskalni izraz, »Jugoslavija«, je ob prvem poskusu leta 2007 dal 2110 rezultatov. Septembra 2011 je bilo število rezultatov »približno« 8550, torej štirikrat večje. Glede na obseg te raziskave je razumljivo, da vsi rezultati niso ustrezni za njen na-

men, saj prikazujejo »zanimivosti«, kot sta na primer odlomek iz serije *Family Guy*, v katerem se omenja Jugoslavija, ter posnetek nogometne tekme iz leta 1982 med Španijo in Jugoslavijo in drugo. Še tako bežnemu pogledu ne more uiti množica glasbenih videov, posnetkov športnih dogodkov ter tem, povezanih z drugo svetovno vojno in jugoslovanskimi vojnami v devetdesetih letih prejšnjega stoletja.

Ker pa je poglavitna pozornost tukaj posvečena videom, ki jih ustvarjajo uporabniki (kar pomeni, da izberejo in zmontirajo slikovno, video in zvočno gradivo), jih je bilo veliko izločenih iz korpusa že na samem začetku. Vendarle »memonavtika« zahteva veliko časa in tudi tehtnega razmisleka glede razvrščanja in sledenja videom. Osnovna skupna značilnost tovrstnih videov oziroma digitalnih spominskih obeležij je, da se pogosto spreminjajo ali pa so, neredko, tudi odstranjeni (odstrani jih uporabnik ali pa jih zaradi kršitve avtorskih pravic umakne ponudnik). Ta raziskava zato ni vseobsegajoča raziskava vernakularnih »medialnih eksternalizacij spomina« (glej Erll 2009: 389) na Jugoslavijo na YouTubeu, niti ni izčrpna in dokončna preučitev razvoja tovrstnih spominskih praks na YouTubeu. Z analizo nekaterih spominskih videov skušam ugotoviti, na kakšne načine uporabniki na YouTubeu »digitalizirajo Jugoslavijo« (oziroma spomin nanjo) in na kakšne načine se preteklost uporablja v digitalni medijski ekologiji (DME).

V prispevku tako obravnavam dve digitalni spominski obeležji, ki vsako na svoj način remediira jugoslovansko preteklost in ji tako zagotavlja mesto in pomen v sedanjosti. Najprej se posvetim digitalnemu obeležju uporabnice meyerchold, eni izmed mnogih 'digitalnih obdelav' pesmi Đorđeta Balaševića »Triput sam video Tita« [Trikrat sem videl Tita], v nadaljevanju pa obeležju uporabnice Xpartizani0zauvijekX »Azra-Partizan«, posvečeno njenemu dedu, a zaradi uporabe predelave znane partizanske pesmi »The Partisan« pevca jugoslovanske rockovske skupine Azra, tudi širši jugoslovanski in globalni zgodbi antifašizma in upora.

JUGOSLOVANSKA PRETEKLOST V MELODIJI, BESEDI IN SLIKI

Balaševićeva pesem iz leta 1981 je prvoosebna spominska pripoved, v kateri pevec opisuje tri priložnosti, ob katerih je videl Tita: prvič kot petleten deček, drugič kot mladenič med koncertnim nastopom in tretjič leta 1980, ko so preminulega Tita v Modrem vlaku peljali iz Ljubljane v Beograd. Odkrito osebna pripoved je bila ob prvem izidu izraz žalovanja ob izgubi predsednika, obenem pa tudi vrednotenje (ne samo pevčeve) mladosti in morda celo še bolj izraz občudovanja države, ki se je v pomembni meri »materializirala« prav prek mitologije/kulta Josipa Broza. Svojevrsten nostalgichen ton, ki pesem spremlja v številnih video interpretacijah in vsakdanjih rabah trideset let pozneje, pa se je lahko razvil le skozi leta po razpadu države.

Kmalu po letu 1991 se je pesem začela uporabljati v spominskih praksah in nostalgicnih sklicevanjih post-Jugoslovanov,¹ tistih v izgnanstvu in državljanov novih držav. Že zato, ker je pesem interpretacija (skoraj) celotne jugoslovanske povojne zgodovine (za podoben primer v jugoslovanski kinematografiji glej Pogačar 2006), in ob tem tudi, na neki način, »Bildungsgedichte«, pesem o prehodu iz mladosti v odraslost v obdobju povojne blaginje in obovetov svetle prihodnosti. In presečišče med tema dvema pripovednima ravnema je verjetno najplodnejše gojišče za razrast čustvenih in nostalgicnih odzivov.

Digitalno spominsko obeležje na kanalu uporabnice mejerchold na YouTubu, ki uporabi to pesem in nekatere bolj ali manj značilne vizualne elemente, s katerimi se sklicuje na jugoslovansko preteklost, prav v oziru remediacije in renerativizacije preteklosti in spominjanja nudi zanimivo

¹ Z izrazom post-Jugoslovani (in tudi post-Jugoslavija) ne namigujem na nikakršno etnično ali ideološko pripadnost ali na kakršnokoli skupnost. Z njim želim poudariti, da je sedanjost v času po Jugoslaviji (in za ljudi, ki danes uradno niso več Jugoslovani) še vedno zgodovinsko, politično in tudi na ravni vsakdanjega življenja tesno prepletena z zapuščino Jugoslavije.

branje. V grobem: video je sestavljen z montažo vizualnih in zvočnih elementov. Vizualni del videa vključuje »šivanje« predvajanega gradiva iz oddaj Srbske radiotelevizije in History Channela. Posnetki so zmontirani tako, da v grobem ustrezajo besedilu pesmi, to je sledijo prizorom bojev iz druge svetovne vojne, naključni posnetki otrok pa so namenjeni prikazu pevčevega otroštva. Prizori iz televizijskih oddaj so zmontirani tako, da opisujejo slavo in veličino Josipa Broza, vendar si ne sledijo po strogem kronološkem zaporedju, kar je doseženo z uporabo številnih posnetkov Tita, vzklikajočih množic in drugim. Ob opisu tretjega pevčevega srečanja s Titom (v besedilu pesmi) posnetku tramvaja, ki zapušča postajo, sledita posnetek krste v notranjosti Modrega vlaka in zračni posnetek vlaka. Sporočilnost vernakularnega spominskega obeležja je še zlasti zanimiva glede na selektivne remediacije televizijske vsebine (zgodovinskih oddaj), saj tak pristop v vernakularno spominsko krajino vnaša več »ganljivega« gradiva, katerega učinek se kaže tudi v komentarjih uporabnikov:

@peromakata sada imamo porusene zgrade, mine, o zdravstvu, skolstvu i ostalim ministarstvima necu ni govoriti, pun kurac profitera i kradljivaca ...a sto je najgore izgubili smo one koje smo najvise voljeli, spaljene i unistene su nase uspomene koje vise nitko nece moci vratiti i sada imamo samo mrznju jednih prema drugima...sta god ljudi govorili i pisali svi zale za jugoslavijom ...ali neka nam je kada »smo se dale povesti za tudmanom i milosevicem (nek gore u paklu)

123kg9

[@peromakata zdaj imamo porusene stavbe, mine, da o zdravstvu, solstvu in drugih ministrstvih sploh ne govorim, poln kurac imam grabezljivcev in kradljivcev... najhujše od vsega je, da smo izgubili tiste, ki smo jih imeli najraje, nasi spomini so zgoreli uniceni in nihce nam jih ne more vec vrniti in zdaj imamo samo se sovrastvo med nami ... karkoli ze ljudje govorijo in pisejo vsem se tozi po jugoslaviji ...prav nam je kaj pa smo poslusali tudmana in milosevica (naj se cvreta v peklu)

123kg9]

(http://www.youtube.com/all_comments?v=E2N-WUeHwRo).

Balaševićeva pesem povzema nekaj osrednjih stebrov jugoslovanske ideologije in mitologije: industrializacijo in povojno blaginjo, mir, bratstvo in enotnost, svet politične, družbene in vsaj navidezne popkulturne avtar-kije (dejansko sta se popularna kultura in umetnost izdatno napajali pri sodobnih tokovih po Evropi in svetu in bili marsikdaj tudi kakšen korak naprej). To zlahka postane vir poznejše, post-jugoslovanske mitologizacije in nostalgizacije, obenem pa tudi pokazatelj zablode, v kateri so po mnenju najbolj zagrizenih kritikov obdobja medletoma 1941 in 1991 živeli Jugoslo-vani. Življenje te pesmi po letu 1991 in njene uporabe v takšnih ali drugač-nih vernakularnih intervencijah pa izpostavlja tudi družbene in kulturne pretrese, s katerimi se postsocialistične družbe spopadajo po »inštalaciji« novih političnih in gospodarskih sistemov. Večplastna demontaža socia-lizma je poleg želenega neusmiljenega tržnega gospodarstva in domnevno večjih osebnih svoboščin spodbudila tudi (in ne samo navidezne) procese razkrajanja družbenih vezi ter zraven tudi negotovost in nezaupanje v nove politične sisteme.

@taurunumurban Hmmmmmmm, zanimjilvooooo! Koje politicke slobode su bile ukinute za vreme SFRJ? Oh, da, samo one pune mrznje i naciona-lizma.... Ne zaboravi, vecina nas nismo rodjeni juce.

antun

@antun tako je antune

nedislav1

@antun

1) Bio je jednopartijski sistem.

2) Bila je skoro potpuno planska ekonomija, specijalno u početku.

3) Vladao je monopol partije nad politikom, obrazovanjem, kulturom, medi-jima.

4) Svako neslaganje sa politikom partije značilo je da ćeš biti kažnjen, dakle sloboda govora nije postojala.

5) Sećaš se Golog Otoka?

taurunumurban

@taurunumurban

Dorde Balasevic - Triput sam video Tita

mejerchold · Št. videoposnetkov: 41

Naročite se

Všeć mi je · Dodaj v · Skupna raba

485,882

Predlogi

V stranic prenesel uporabnik mejerchold dne 22. feb. 2007

Djordje Balasevic - Triput sam video Tita

1,221 glasov +Všeć mi je, 58 glasov +Ni mi všeće

Pokaži veće

Najviše uvršćeni komentarij

navise mi je zao sto nisam rođen u vrijeme TITOVE JUGOSLAVIJE. to je bilo vrijeme kad si mogao mimo spavati. a navise mi je zao sto nikad nisam video DRUGA TITA. on je bio covjek koji je igrao na dvije strane (i za americe i za rusje). takav covjek se samo jednom rađa, to je JOSIP BROZ TITO

smiljkovic12 pred 2 mes. 25

Šest republika, šest naroda, tri vjere, dva pisma - sve je to Tito držao na

Računajte na nas
avtor discus640
Št. ogledov: 1,234,050

Doris Dragovic - Hej Jugoslaveni
avtor mejerchold
Št. ogledov: 613,342

Računajte na nas - Balasevic
avtor Maxijatura
Št. ogledov: 317,333

Slika 1: Posnetek zaslona z naslova <http://www.youtube.com/watch?v=E2N-WU-eHwRo>.

- 1) I sta onda, sad je dvopartijska, isti kurac
 - 2) sta tome smeta, tko god je htio raditi dobio je pristojan posao cim je izašao iz škole, bolje se živjelo, gradile su se kuće, mnogo mnogo manje se kralo, ljudi nisu bili robovi bankama
 - 3) a sada je kao drukčije? u ono vrijeme su vani barem cijenili naše fakultete, nisi mogao kupiti diplomu
 - 4) opet ista stvar, i sada je tako, gdje ti živiš ako vjeruješ u slobode govora?
 - 5) da nam je barem sada 10-tak takvih otoka, toliko ima bande hristo7777
- @hristo7777
- 1) U Srbiji nije dvopartijska, čak ni u Hrvatskoj nije. A i da jeste, pa šta?

2) Živelo se od kredita, trošilo se što se nemalo, privreda je po svim zakonima ekonomije morala kad-tad da pukne. Ljudi nisu robovi bankama jer dobrovoljno sklapaju ugovore sa njima. To tada nisu mogli. Poslova je bilo previše, što je smanjivalo efikasnost firmi i samim tim i bogatstvo građana. Ne, nije se kralo manje. To što se nije znalo za krađe ili se prećutkivalo, ne znači da se kralo manje.

taurunumurban

@hristo7777

3) Drugačije je, ali nedovoljno drugačije. Prava liberalizacije država vodi tome i to će morati da padne, ako nikad, onda pred ulazak u EU. Tamo toga NEMA.

4) U Zemunu. Kako se to sloboda govora kažnjava ovde?? HDZ ne može tebi da zabrani da pričaš bilo šta. Tito je mogao. Mogao je i da ubija zbog toga.

taurunumurban

@taurunumurban djeluješ kao dovoljno ozbiljna osoba, posto me nisi odma vrijedjao i sl. Vlast nije dvopartijska, ali kao da je, posto samo dvije stranke (U Hrvatskoj barem) imaju ikakve šanse sastaviti vladu, a sto se tice zivota na kredite, to si stvarno u krivu, Hrvatska je od Jugoslavije naslijedila oko 10milijardi eura (nisam siguran, ali ti negdje) sada smo dužni oko 42 milijarde, u ovih 20 godina, nista u Hr nije stvoreno, samo se prodaje i zadužuje

hristo7777

[@taurunumurban Hmmmmmmm, zanimivooooo! Katere politicne svoboscine so bile ukinjene v casu SFRJ? Oh, ja, tiste polne sovrastva in nacionalizma... Ne pozabi, vecina nas ni od vceraj.

antun

@antun tako je, antun

nedislav1

@antun

1) Bil je enopartijski sistem.

2) Gospodarstvo je bilo skoraj v celoti plansko, zlasti na začetku.

- 3) Partija je imela monopol nad politiko, solstvom, kulturo, mediji.
 - 4) Kakrsno koli nestrinjanje s partijsko politiko je bilo kaznovano, zato ni bilo svobode govora.
 - 5) Se spomnis Golega Otoka?
- taurunumurban

@taurunumurban

- 1) pa kaj, zdaj je pa dvostrankarski, isti kurac
 - 2) koga to moti, kdor je hotel delat si je lahko nasel spodobno delo takoj po soli, ljudje so ziveli boljse, gradili so si hise, veliko manj se je kradlo, ljudje niso bili suznji bank
 - 3) pa zdaj, je kaj drugace? V tistih casih so v tujini vsaj cenili nase fakultete, diplome niso bile naprodaj.
 - 4) spet ista stvar, tudi zdaj je tako, kje zivis da verjames v svobodo govora?
 - 5) ko bi zdaj imeli vsaj 10 takih otokov, toliko se je ze nabralo te bande
- hristo7777

@hristo7777

- 1) V Srbiji ni dvostrankarskega sistema, se na Hrvaskem ga ni. Pa tudi ce bi bil, pa kaj?
- 2) Ljudje so ziveli na kredo, na veliko se je trosilo, gospodarstvo bi se po vseh zakonih ekonomije moralo vsak cas sesuti. Ljudje niso suznji bank, ker prostovoljno podpisujejo pogodbe z njimi. To takrat ni bilo mogoce. [...] Ne, nic manj se ni kradlo. Ce ljudje za kraje niso vedeli ali se je o njih molcalo, se ne pomeni, da se je kradlo manj.

taurunumurban

@hristo7777

- 3) Drugace je, ampak ne dovolj. Liberalizacija gre v to smer in ce ne prej, se bo to moralo spremeniti po vstopu v EU. Tam tega Ni.
- 4) V Zemunu. Kako se svoboda govora kaznuje tam?? HDZ ti ne more prepreciti, da bi govoril o cemerkoli. Tito pa je lahko. Zaradi tega so lahko letele tudi glave.

taurunumurban

@taurunumurban delujes mi dovolj spodoben, ker me nisi takoj zacel

zalit itd. Sistem ni dvostrankarski, samo zdi se, da lahko samo dve stranki sestavita vlado, kar pa se tice zivljenja na kredo, tukaj se motis, Hrvaska je podedovala okoli 10 milijard evrov dolga (nisem prepričan, tam nekje) in zdaj dolgujemo 42 milijard, v teh 20 letih ni bilo na Hr narejenega nic, vse se prodaja in vse tone v dolgovich

hristo7777]

(http://www.youtube.com/all_comments?v=E2N-WUeHwRo).

Zgornja tekstualna izmenjava, ki jo je sprožila Balaševićeva pesem, dovolj zgovorno ponazarja razlike v razumevanju preteklosti in sedanjosti. Splošno rečeno, taurunumurban gleda na preteklosti skozi idealizirano podobo sedanjosti (cvetoča demokracija, svobodno gospodarstvo, idealizirana podoba Evropske unije) oziroma skozi sedanjost, ki je bistveno manj neznosna, kot je bila preteklost. Na drugi strani hristo7777 opazuje sedanjost skozi perspektivo idealizirane preteklosti. V tem je najbrž arhetipska razlika v pojmovanju jugoslovanske preteklosti v vsakdanjih razlagah, strokovnih debatah in političnih interpretacijah. V zgornji izmenjavi je pomembno, da opozarja na številna pereča vprašanja, s katerimi se danes spoprijemajo post-jugoslovanske države: od slabega delovanja večstrankarskih sistemov do neučinkovitega gospodarstva, saj so se »[p]osa-mezniki, ki so privedli do teh lokalnih in nacionalnih sprememb, hkrati ujeli v past potrošniškega kapitalizma s konca 20. stoletja, ki se je prodajal kot najuspešnejši model družbene organizacije« (Baker 2010: 164).

V številnih primerih se sklicevanje na jugoslovansko preteklost v kakršnem koli neodklonilnem smislu šteje za »navadno« nostalgijo. Toda v širšem kontekstu izražanja »nostalgičnih« izjav je tako sklepanje pogosto zmotno. Temeljno ločnico lahko postavimo med emigranti in državljani novih republik, ki so se, oboji, nenadoma znašli brez domovine (oziroma z novo, s katero pa niso prav dobro vedeli, kaj početi), brez »tradicije in zgodovine« ter širšega referenčnega (družbenega, kulturnega in političnega) okvira. Na neki ravni to res lahko privede do nostalgije v njeni najosnovnejši obliki, pa tudi do njenih bolj izpopolnjenih različic, kot pravi Svetlana

Boym, ki razlikuje med restavrativno in reflektivno nostalgijo (2001). Pristopi, ki gradijo na nerazumevanju nostalgije oziroma na črnenju le-te, se pokažejo za neučinkovite prav v nezmožnosti priznavanja najbolj vsakdanje želje po koherentni preteklosti, po celovitem referenčnem okviru. Ali drugače: »nostalgično« obravnavanje jugoslovanske preteklosti ni neko sprevrženo povečevanje totalitarizma, ampak veliko preprostejše, povsem človeško, in pri tem notorično zapostavljeno, iskanje normalnosti.

Glede na velika demokratizacijska pričakovanja pred letom 1991 se zdijo postsocialistične družbe neučinkovite pri vnovični vzpostavitvi družbene (medgeneracijske, medrazredne) solidarnosti kot protiuteži pritiskom tržnega gospodarstva. »Nekdanji socialistični sistem vrednot [je bilo treba spremeniti] in transformirati v nič manj avtoritaren, vendar povsem drugačen sistem, zasnovan na nacionalistični ideologiji, ki se je razširila ob koncu osemdesetih let prejšnjega stoletja. Novi avtoritarni koncept vrednot je narekoval, da mora narodno čustvo zavzeti osrednje mesto, nekdanji razredni kolektivizem pa je bilo treba zamenjati z etničnim« (Stojanović 2009).

Vztrajno podrejanje post-jugoslovanskih držav (in dejansko celotne Vzhodne Evrope) diskurzom zmagovite »demokracije Zahoda« le še dodatno prispeva k ponovnemu vrednotenju jugoslovanske preteklosti v luči tako imenovane *socialistične detoksikacije* oziroma izbrisa, ali vsaj temeljitega revidiranja »problematične« socialistične preteklosti. Novonastale (nacional(istič)ne) elite so se brez oklevanja postavile v navzven podrejen položaj: s spodbujanjem »odrešitve skozi demokracijo« so zaradi svojih izkušenj s socializmom prevzele vlogo nujno problematičnega in šibkega akterja v lastni »evropeizaciji«. Še več, kot trdi Tanja Petrović, »Vzhodni Evropejci sami pogosto obravnavajo socializem kot nekaj, kar je v svojem bistvu ne-evropskega, azijskega izvora, nekaj, kar jim je bilo vsiljeno in je ogrožalo njihovo sicer globoko evropsko identiteto (zato je pristopanje EU *vračanje domov*)« (Petrović 2011).

Prvo su nam rasturili zemlju, onda su nas zakrčili i opljackali, a sad nas sve teraju u "Evropsku Uniju" koja je isto sto i jedna mnogo veca Jugoslavija, samo sto smo mi u njoj mnogo mnogo manji i bedniji...

ufaxx

[Najprej so nam unicili drzavo, potom so udarili po nas in nas okradli, zdaj pa nas silijo v "Evropsko Unijo", ki je samo se ena vecja Jugoslavija, mi pa smo neprimerno manjsi in se bolj patetichni...

ufaxx]

(http://www.youtube.com/all_comments?v=E2N-WUeHwRo).

V takšnem okolju, ki je obenem zavrnilo tudi dobršen del nekoč skupne preteklosti, vsakršna fascinacija s preteklostjo niti ni presenetljiva.

Divan video. Stvarno divan.

Primecuje se koliko si truda ulozio.

Mamu im jebem, onima sto su nam je ubili. Kad mi mogao, jebao bi im mater zauvek.

Bio je to dobar zivot. Neko rece da mu baka uvek zaplace kad spominje Tita. Nije ni cudno. Posto ne verujem da su danasnje generacije, odrasle u paranoidnom svetu gde je covek coveku vuk, uopste u stanju shvatiti kako je bilo.

Ona atmosfera i vrednovanja dobrote se ne mogu objasniti. To je trebalo doziveti.

Potpuno drugi svet.

MarshalRedDog

[Super video. Res.

Vidi se, koliko truda je bilo vlozenega.

Mater jebem tistim, ki so nam jo ubili. Ce bi lahko, bi jim jebal mater za vedno.

Dobro se je zivelo. En pravi, da se njegova stara mama vedno zjoka, ko se spomni Tita. Saj ni cudno. Ker ne verjamem, da danasnje generacije, ki so odrascale v panaroidnem svetu, kjer je clovek cloveku volk, sploh lahko razumejo, kako je bilo vcasih.

Atmosfera tistega casa in vrednot dobrote se ne da razlozit. To je bilo treba dozivet.

Popolnoma drugacen svet.

MarshalRedDog

(http://www.youtube.com/all_comments?v=E2N-WUeHwRo).

PARTIZANI ZA ZMERAJ

Še en primer, ki ga želim natančneje obravnavati, je digitalno spominsko obeležje »Azra-Partizan«, ki ga je naredila oziroma objavila uporabnica xPartizani0zauvijekX (http://www.youtube.com/watch?v=pSOA_B11SjU). Video, ki ponuja zanimivo branje na avdiovizualni (o avdiovizualnem glej Zielinski 1999 [1989]) in besedilni ravni (komentarji),² je posvečen uporabničinemu staremu očetu ter prikazuje izbor fotografij in arhivske posnetke, ki so zmontirani v vizualen narativ. Na avdio ravni video gradi zgodbo o pesmi »Partizan« (v izvedbi) nekdanje jugoslovanske skupine Azra.

Na vizualni ravni xPartizani0zauvijekX uporablja gibljive in statične slike nizke ločljivosti. Te so obdelane tako, da so videti gibljive – dodane bele navpične črte učinkujejo tako kot star filmski trak (remediacija). Slike v spominskem obeležju prikazujejo borce na pohodu skozi gozd in prizore osvoboditve. Na tem mestu je treba opozoriti, da je tudi zaradi slabe resolucije slik izjemno težko po uniformah sklepati, katerim formacijam oziroma jugoslovanskim enotam so vojaki v obeležju pripadali. V nekaterih primerih lahko samo domnevamo, da so na fotografijah jugoslovanski partizani, kar pa, zaradi učinka suspendiranja nejevere,³ ki je, tako kot v filmu, pogosto navzoč tudi v tovrstnem digitalnem pripovedovanju, ne zmanjšuje oziroma ne ogroža pripovedne in sporočilne funkcije videa.

Proti koncu videa je vstavljen posnetek moškega, ki se je ravnokar osvo-

² Siegfried Zielinski pravi, da je »avdiovizualno postalo amalgam mnogih medijskih komunikacijskih oblik, ki so bile prej ločene« (1999 [1989]: 14).

³ Angl. suspension of disbelief, glej npr. Staiger 1992.

bodil okovov, v ozadju pa plapolala jugoslovanska zastava. Besedilo pesmi, péte čez sliko, se glasi:

Trojica od nas toga jutra
a samo jedan živi
al taj nisam ja
grobnica je javna kuća

[Zjutraj smo bili še trije
zdaj samo še eden živ je
a ta nisem jaz
grobnica je javna hiša]

Video se konča s fotografijo starega očeta uporabnice Xpartizani0zauvijekX v častniški uniformi, medtem ko pevec poje:

Kroz čempres vjetar duva
i kroz groblja vjetar duva
draga sloboda
da l' će znati da pjeva

[Veter piha skozi ciprese,
veter piha čez grobove,
ljuba svoboda
ali bo znala peti]

(www.youtube.com/watch?v=pSOA_B11SjU)

Na koncu se slika razdrobi na majhne ploščice, ki izginejo v črno ozadje. Pesem v videu je priredba (pravzaprav zelo temeljita predelava)

pesmi o drugi svetovni vojni z naslovom »La complainte du partisan.«⁴ Ta je postala bolj znana potem, ko je Leonard Cohen leta 1969 izdal angleško verzijo »The Partisan« na albumu *Songs from a Room*. Nato so ji do konca 20. stoletja sledile priredbe številnih avtorjev, ne le zato, ker je slavila upor proti nacistični okupaciji, temveč tudi zato, ker je utelešala zahodno levičarsko pojmovanje upora proti vsem oblikam zatiranja. Temu izročilu sledita tudi priredba skupine Azra in besedilo, ki ga je prepesnil in leta 1995 objavil njen frontman, Branimir Štulić. V osemdesetih letih prejšnjega stoletja je Azra sodila med skupine novega vala, ki so, v različni glasbeni, tekstualni jakosti in surovosti, izražale na trenutke silovito nezadovoljstvo nad stanjem v Jugoslaviji (ki pa je še zmeraj ostajalo na ravni znotrajsistemske kritike). Pri tem velja opozoriti, da te skupine niso delovale kot kakšne pred-politične ekspozitive vzhajajočega demokratičnega prebujanja oziroma niso imele kakšne posebne politične agende (šlo je za tako imenovano notranjo kritiko). Vendar pa je, prek politične apropiacije, družbeni učinek tega izjemno heterogenega vsejugoslovanskega glasbenega gibanja pomembno pripomogel k majanju in končnemu razpadu države.

Štulić je skladno s svojimi stališči in imidžem večnega upornika svoje uporništvo preoblikoval tudi v odziv na spremembe, ki so se dogajale v Jugoslaviji in zlasti na Hrvaškem po letu 1991. Zato je tudi jasno, zakaj je Xpartizani0zauvijekX izbrala omenjeno pesem: lepo se ujema z mitom o partizanskem uporniškem gibanju, ki je bil med drugo svetovno vojno tesno povezan z evropskim antifašističnim uporom, in pri tem določi osnovno idejo spominskega obeležja: osvobodilni boj je bil častno dejanje, ki so ga zaznamovali trpljenje, odrekanje in predanost svobodi ter prihodnosti. Poleg globoko osebnega žalovanja je prav to tisto, v svojem bistvu človečno dejanje, ki si zasluži spoštovanje v »skorumpirani« sedanosti.

Še pomembnejše je dejstvo, da omenjena priredba umešča digitalno

⁴ Pesem je nastala leta 1943 v Londonu, njena avtorja pa sta Emmanuel D'Astier de la Vigérie in Anna Marly (www.leonardcohensite.com/partisaneng.htm).

YouTube

Azra-Partizan
 xPartizani@zauvijekX Št. videoposnetkov: 9

Všeč mi je

V strežnik prenesel uporabnik xPartizani@zauvijekX dne 5. feb. 2009

Mome djeđu
 1 P

45,625

149 glasov »Všeč mi je«, 8 glasov »Ni mi všeč«

YouTube Mix for Azra
 avtor YouTube
 (SEZNAM PREDVAJANJA) Št.

Leonard Cohen - The Partizan
 avtor majorshag
 Št. ogledov: 793,905

Azra - Baz Mane
 avtor nepos399
 Št. ogledov: 91,414

Komentarji osebe, ki je prenesla videoposnetek (xPartizani@zauvijekX)

Na žateč nje znalo da jeva draga sloboda... Ostaje žat, sjeta...nas, njihove unučadi Njihova djeca su izdala, več, time što su dopuštli.

Na nama je da širimo ljudskost kozmopolitstvo, bratstvo oko sebe,emitramo ga u prostor i damo ostalima do znanja-to je humanizam,to je ljubica. A ostaje nam i da svoju djecu odgojamo da ne mrze onog "drugog", kao i da im kažemo da su bili, i veliki i hrabri ljudi, da im danas,sa službenih mjesta,lažu o njima i da su znan@zauvijekX bc.

Slika 2: Posnetek zaslona z naslova www.youtube.com/watch?v=pSOA_B1ISjU.

spominsko obeležje in s tem jugoslovansko in post-jugoslovansko zgodovinsko v mednarodni okvir antifašistične tradicije, tako v smislu spominjanja druge svetovne vojne kot tudi v smislu znova obujenega evropskega zanimanja za antifašizem. To ni le priljubljena »mantra« nekaterih levičarskih iniciativ, ampak vse bolj postaja eno izmed orodij v boju za omejevanje ali blažitev neoliberalnih in neokolonialističnih težej v po-povojnem svetu. V sodobnih preučevanjih jugoslovanske preteklosti v post-Jugoslaviji se pogosto spregleda, da je »zavračanje socialistične zapuščine povzročilo marginalizacijo anti-fašizma kot vrednote, kljub dejstvu, da ta velja za temelj 'skupne evropske identitete'« (Petrović 2011). Še več, kot navaja Catherine Baker, se »zaradi vztrajanja pri ločevanju med antifašizmom in

socializmom ne upošteva, da sta bila 45 let neločljiva v jugoslovanskem javnem diskurzu« (Baker 2010: 174). Zato se v post-jugoslovanskih prostorih skupaj s socializmom pogosto odreja tudi antifašizmu ter s tem (morda res idealističnim) temeljem evropske ideje.

Ne glede na ta trend so širše razsežnosti položaja po razpadu države pogosto občutene kot slabšanje življenjskega standarda, celo kot krčenje nekaterih pravic, ki jih je zagotavljala socialistična oblast. Poleg tega je v omenjenem videu (implicitna) povezava med antifašizmom, jugoslavizmom in post-jugoslovanskim stanjem, pri čemer je zadnje zlasti navzoče v komentarjih, predvsem izraz nezadovoljstva s sedanjo (vsaj domnevno) degradacijo človeškosti, erozijo solidarnosti in pristnih medosebnih odnosov in podobnim. Za sedanjost, vsaj zahodno, ki bo pravkar izgubila še tistih zadnjih nekaj prič ustvarjanja še vedno prevladujočega zgodovinskega referenčnega okvira, se včasih zdi, da druga svetovna vojna zgublja položaj osrednjega dogodka 20. stoletja in vsega, kar je sledilo; na račun novega boja proti terorizmu, ki na novo določa razmerja sil in razmerja med svobodo in demokracijo.

Toda na čisto osebni ravni pomeni za nekoga izguba starih staršev – ti so ta hip za veliko večino vnukov in vnukinj še vedno ljudje, ki so doživeli drugo svetovno vojno – za vedno pretrgano vez s preteklostjo, ki se prek historiografskih, medijskih, osebnih pripovedi kaže kot edina stabilna (zgodovinska) stvar. Dejstvo je, da v večni sedanjosti in vneti proizvodnji vedno novih ključnih dogodkov – pri tem ne tudi v sorazmernem številu izjemnih ali takšnih, ki bodo ostali v trajnem spominu – koherenca, ki je (domnevno) obstajala v preteklosti (in vsekakor obstaja v idealizaciji le-te), neizogibno ugaša. K temu v post-jugoslovanskih državah dodatno pripomorejo še nasprotujoči si spomini na upor med drugo svetovno vojno – prizorišče postsocialističnih/post-jugoslovanskih ideoloških bojev – ki se vedno znova problematizira kot »komunistična revolucija«. Ta tema je še danes dnevno navzoča v političnih debatah in nič manj razširjena tudi na spletu.

Zgoraj omenjeno digitalno spominsko obeležje prek medijske arheologije (o medijski arheologiji glej Huhtamo in Parikka 2011; Zielinski 2006) remediira »starodavne« medijske vire: arhivske avdiovizualne materiale. Ker to počne dvajset let po razpadu države in porazu socializma kot svetovne ideologije ter, zanimivo, tudi dvajset let po vzponu digitalnih tehnologij, jih s tem remediira v bistveno drugačno družbeno-politično okolje: zgodovina, ki je bila nekoč pomembna, nato skoraj povsem uničena, a ne pozabljena, znova oživi v globoko osebni (vernakularno) medijski eksternalizaciji spomina, ki pa je hkrati vendarle nadvse javna, prav zaradi socio-tehnoloških možnosti digitalnih medijskih (komunikacijskih) tehnologij.

YouTube kot medijska platforma omogoča objavljanje in s tem distribucijo tovrstnih posameznih »eksternalizacij spomina na osebno pobudo«, sodeč po odzivih na video in kanal uporabnice Xpartizani0za-uvijekX pa uspešno ustvarja tudi ad hoc spominsko skupnost. Video služi kot kiber-prostor spominjanja, prostor, v katerem je mogoče prek rabe digitalne tehnologije izraziti osebna stališča in razumevanja preteklosti, pri čemer intimne ali vsaj izrazito osebne interpretacije migrirajo v javni prostor. Tam so »izpostavljene« spominski politizaciji, nasprotovanju, (tekstualni) desakralizaciji. V bistvu taka »gverilska historična intervencija« služi tudi kot »prostetično spominsko obeležje«, h kateremu lahko drugi uporabniki priložijo svoje globoko osebne spomine, strinjanje ali žalitve:

hvala ti za video.i ja je posvecujem mome didu kao i svim njegovim suborcima iz IV. jugoslavenske armije.proljece 1945.vjecna slava im bila.

vucic89

Svaka čast majstore!

Moj djed

1913-1991

3. prekomorska brigada (26. dalmatinska divizija, 4. armija)

pozz

Smrt fašizmu-sloboda narodu

stari31

Pokoj dusi svim nasim djedovima!

Digni glas protiv fashizma!!!

WooyaBG

[Hvala ti za video.tudi jaz posvecam to pesem svojemu dedku in njegovim soborcem iz IV. jugoslovanske armade.pomlad 1945.vecna slava vsem njim.

vucic89

Kapo dol, mojster!

Moj ded

1913-1991

3. Prekomorska brigada (26. Dalmatinska Divizija, 4. Armada)

pozz

smrt fašizmu-svoboda narodu

stari31

naj vsi nasi dedi pocivajo v miru!

Dvignite svoj glas proti fasizmu!

WooyaBG]

(www.youtube.com/watch?v=pSOA_B11SjU)

Sodeč po komentarjih na »Azro-Partizan«, video na splošno naredi precejšen vtis na obiskovalce, ki ob ogledu pogosto začitijo potrebo, da izrazijo svoje navdušenje nad videom, pesmijo, pa tudi temami, ki v videu sploh niso obravnavane. Video (implicitno) pojasnjuje, kaj lahko danes pomeni partizanstvo in/ali antifašizem: ne le upora proti fašizmu ali okupaciji, ampak veliko več. V teh primerih fašizem in navezovanje na partizanski upor znova vzpostavljata »pozabljeni« sistem vrednot. Takšni komentarji v resnici nastavijo interpretativno prizmo, skozi katero si je mogoče razlagati obdobje po drugi svetovni vojni in reprezentirati njegovo »bistvo«. Še več, z razširitvijo na obdobje po letu 1991 ta prizma ponuja tudi izhodišče za zavrnitev zgodovinske revizije po letu 1991 in vabi vsaj k razmisleku o alternativah.

Pomemben del zgodbe je, da so komentarji pogosto precej osebni in povezani s posameznikovo lastno (mediirano) izkušnjo:

jako dobra pjesma o hrabrim i dobrim ljudima. pogadja me jer su i meni kao i mnogima, oba djeda bili partizani. medjutim ne znam koji je gore prosao. dali onaj sto je poginuo odmah na pocetku rata1941 ili onaj drugi koji je docekao slobodu 1945 pa dozivio slom svega u sto je bezrezervno vjerovao do kraja svog zivota. to je nesto sto nama nedostaje danas. vjera. zbog vjere, ponosa i casti sam ponosan na obojicu mojih djedova. slava svim borcima NOB-a ma gdje bili i ma kako se zvali. slunianer

[Zelo dobra pesem o hrabrih in dobrih ljudeh. ganljiva je, ker sta bila, tako kot pri mnogih drugih, tudi oba moja dedka partizana. v bistvu ne vem kateri od njiju jo je slabse odnesel. tisti, ki je umrl takoj na zacetku vojne leta1941, ali tisti, ki je dozivel osvoboditev leta 1945 in je potem videl razpad vsega v kar je brezpogojno verjel do konca svojega zivljenja. to je tisto, kar nam danes manjka. vera. zaradi vere, ponosa in casti sem ponosen na oba deda. slava vsem borcem NOB-ja, kjerkoli so ze bili in kakorkoli so se imenovali.

slunianer (http://www.youtube.com/all_comments?v=pSOA_B11SjU)

Toda vprašanje je, kako se spletno dejanje prenese v okolja in svetove zunaj spleta. Če izhajamo s stališča, da to (»online« in »offline«) nista ločena in nepovezana, temveč med seboj prepletena svetova, ki se širita drug iz in skozi drugega, je mogoče trditi, da takšni videi spodbujajo »povečano neposrednost spominjanja«. Neposrednost, ki bistveno določa človekovo delovanje v DME na splošno in še zlasti v kiber-prostorih spomina, vznika skozi prakse spomina in spominjanja, ki postajajo del vsakdanjika. Spominjanje tako postane del vsakdanjih dejavnosti in je na neki način deritualizirano. Ali pa morda spominske prakse v DME postanejo del posameznih, zasebnih ritualov, vključno z brskanjem po spominskem obeležju in branjem/dodajanjem besedila, ob hkratnem gledanju in poslušanju avdiovizualnega dela. To ne pomeni, da ima spominjanje vse šibkejši čustveni učinek. Ravno nasprotno: prav kiber-prostori

spomina omogočajo izražanje čustvenih eksternalizacij, tako pri ustvarjanju spominskih obeležij kot tudi pri procesu spominjanja (ali komemoraciji), to je gledanju, komentiranju in interakciji z njim. Lahko bi rekli, da povečana neposrednost spominjanja spodbuja tudi aktivnejšo (četudi ne nujno »civilizirano« ali povsem dostojno) angažiranost spominjajočega se subjekta v sedanjosti in prihodnosti. Zgovoren primer na kanalu uporabnice Xpartizani0zauvijekX je izsek komentarjev s skrajno brezobzirno in žaljivo vsebino:

CROEAGLE1941

moj je pradiid poginuo u crnoj legiji 1942 i ja sam sljedeća generacija koja će se boriti protiv crvenih!zasad na you tubu i a poslije ako trebsa i za pravo!

CROEAGLE1941

pa jesi li ti žensko?KAD SI TI ŽIVJELA?! KAKO TE NIJE SRAM VELIČAT PARTIZANE ŠTA SU NA BLAJBURGU NAPRAVILI?=U=

CROEAGLE1941

u kojem si dijelu zagreba da ti dođem i zakoljem te kad spavaš?=U=jasenovac te čeka!

gagulajson

xPartizani0zauvijekX

XXche4everXX | September 28, 2008

bingo!!! osvojio si kartu za blajburgXD

Hehe...bravo družo...da se mali zaostatak sa blajburga napokon pridruzi svojim kolegama ustasama,hehe

I jos znas sta mali evo ovo je jedna korisna pricica,da ti ispricam...evo znas moj djed ti je imao brata ustasu(bilo ih je 6 partizana i jedan ustasa)...i uglavnom kad su ovoga ubili na blajburgu ostala braca su svi pomislili iako im ga je bilo zao: e pa zaslužio je pa bolje mrtav brata neg ustasu.....vidis kako ste omiljeni vi ustase...da mozda sam i ja onda pokupila to razmisljanje pa me ti krivi al tako je....sta se mene tice steta da ih partizani nisu sve uspjeli potamanit,hehe

Respect!!!

CROEAGLE1941

vi crveni ste paderi ližete se s četnicima majku vam jebem!sieg heil=U=za dom spremni

[CROEAGLE1941

Moj pradedek je padel v črni legiji 1942 in jaz sem naslednja generacija, ki se bo borila proti rdecim!zaenkrate na you tubu, potem pa po potrebi tudi zares!

CROEAGLE1941

a si ženska?KDAJ SI TI ŽIVELA?! A TE NI SRAM, DA POVELIČUJES PARTIZANE PO VSEM, KAR SO NAREDILI V BLEIBURGU?=U=

CROEAGLE1941

s katerega konca Zagreba si, da te pridem zaklat, ko boš spala? =U=jasenovac te čaka!

gagulajson

bingo!!! pravkar si si prislužil karto za bleiburgXD

Hehe...bravo tovariš...mali se bo lahko končno pridružil svojim kolegom ustasem.hehe

Se nekaj, mali, ena koristna zgodbica zate...ves, moj ded je imel brata ustasa(bilo je 6 partizanov in en ustaš)...skratka, ko so ga ubili v bleiburgu, so njegovi bratje pomislili, čeprav jim je bilo žal zanj: zaslužil si je pa boljše je imet mrtvega brata kot brata za ustasa....vidis, kako ste priljubljeni...mogoče se je tudi mene prijelo tako razmisljanje, lahko me krivis, ampak takle mam...kar se mene tice, je samo škoda, da partizani niso pobili vseh do zadnjega.hehe

Respect!!!

CROEAGLE1941

vi rdeci ste pedri lizete se s četniki, jebem vam mater!!sieg heil=U=za domovino pripravljeni]

(<http://www.youtube.com/user/xPartizani0zauvijekX>)⁵

V nizu komentarjev najdemo razgrete in sovražne izjave, ki jih je obiskovalec CROEAGLE1941 objavil na kanalu Xpartizani0zauvijekX. Z izjemo nekaj morda šaljivih, a nič manj žaljivih pripomb nekaterih

⁵ Ni treba posebej poudarjati, da je bil uporabniški račun CROEAGLE1941 zaprt (vendar njegovi komentarji ostajajo na drugih kanalih in pod videi!) zaradi ponovljenih ali resnih kršitev smernic za skupnost, čeprav so tudi SOTUzakon-ovi komentarji vsaj sporni.

drugih uporabnikov se na podlagi njegovih komentarjev ni razvila nobena debata. Ena izmed značilnosti izbruha omenjenega obiskovalca je ločnica, ki jo vzpostavi med dejanji na spletu in zunaj njega: »[J]az sem naslednja generacija, ki se bo borila proti rdečim!zaenkrat na you tubu, potem pa po potrebi tudi zares!« Medtem ko CROEAGLE1941 ne brzda svojih sovražnih mnenj in groženj prek spleta, si vendarle »prihrani« »ta-zaresno akcijo« za čas, ko bo potrebna. Vprašanje, ki se pri tem postavlja, je, na kateri točki se sovraštvo prek spleta prenese v »ta-zaresno« dejanje. Ali je internet resnično le oder za »zganjanje« identitete brez vsakršne »povezave« z osebo »v ozadju« in njenimi dejanji v »resničnem« svetu?

Že dejstvo, da je takšna vsebina, to je skrunjenje spominskega obeležja ali »virtualni napadi«, *prisotna* ter da jo obiskovalci berejo in so nad njo fascinirani/ogorčeni, ponuja veliko tehtnih izhodišč za poglobljen razmislek onstran krinke anonimnosti kot tudi za preučitev učinkov, ki jih imajo takšna dejanja zunaj spleta. Ker to ni predmet pričujoče študije, naj bo dovolj, če omenim le, da so pozivi k ukrepanju zunaj spleta pogosti spremljevalci jugoslovanskih digitalnih spominskih obeležij. Ob tem se tisti, ki kličejo k vnovični združitvi Južnih Slovanov, še najbolj naslanjajo na pozitivno reinterpretacijo jugoslovanske preteklosti: bratstvo, enotnost, solidarnost.

Na žalost,nije znala da pjeva, draga sloboda... Ostaje žal, sjeta...nas, njihove unučadi.Njihova djeca su izdala, već time što su dopustili...

Na nama je da širimo ljudskost,kozmpolitstvo, bratstvo oko sebe,emitiramo ga u prostor i damo ostalima do znanja-to je humanizam,to je ljevica. A ostaje nam i da svoju djecu odgajamo da ne mrze onog "drugog", kao i da im kažemo da su bili, jednom, neki veliki i hrabri ljudi, da im danas,sa službenih mjesta,lažu o njima i da su to njihovi preci.

IvoLola1

[Na žalost ni znala peti, ljuba svoboda... Nam, njihovim vnukom, ostajata samo žalost in spomin. Njihovi otroci so se izneverili, že zato, ker so to dopustili...

Na nas je, da okrog sebe širimo človečnost, kozmopolitanstvo, bratstvo, da ga pošiljamo v veselje in damo drugim vedeti – to je humanizem, to je levica. Tudi svoje otroke lahko vzgajamo, da ne sovražijo »drugega« in jim povemo, da so nekoč živeli neki veliki in hrabri ljudje, da jim [otrokom] danes tisti na oblasti lažejo o njih [velikih in hrabrih ljudeh], ki so bili njihovi predniki.

IvoLola1]

(http://www.youtube.com/watch?v=pSOA_B11SjU)

Zadnji komentar jasno povezuje sedanje razočaranje z (neuresničeni) upi o boljši postsocialistični prihodnosti. Ta povezava je v številnih digitalnih spominskih obeležjih, posvečenih nekdanji Jugoslaviji, razumljena v luči razočaranja nad projektom demokratizacije, ker mu ni uspelo zagotoviti proaktivnih rešitev za probleme, ki so bili največkrat povsem eksistencialne narave. Edine rešitve, ki še preostanejo, se tako zlahka oblikujejo ob spodbujanju k vrnitvi ali vnovični uveljavitvi nekoč pomembnih idealov in vrednot, ki pa so neločljivo povezani z antifašističnim uporom. Toda ob obilici poveličevanja socialistične preteklosti, ki jo je mogoče zaslediti pri tovrstnih digitalnih spominskih obeležjih, obstajajo tudi številna radikalno nasprotujoča si mnenja in interpretacije.

Najbolj silovit odgovor se (morda ne presenetljivo) navezuje na vlogo Jugoslavije v drugi svetovni vojni, obremenjeno s kolaboracijo in državljansko vojno. V izmenjavi komentarjev se nekateri postavijo v položaj interpretov stanja v Jugoslaviji, kar privede do velikih posploševanj in zgodovinskih netočnosti. Ker smo zgoraj do neke mere že obravnavali »jugoslovanske« odzive, pogledajmo še nekaj odzivov na digitalno spominsko obeležje, ki ga je objavil majorsnag. Ta video uporablja Cohenovo različico pesmi in na podoben način montira podobe iz vojne. Odzivi pričajo, da je antifašizem, kot se soustvarja v digitalnih spominskih obeležjih, resnično ključna ideologija, ki združuje (verjetno ne večine) ljudi z različnih koncev Evrope.

Warsaw uprising 1944! For those who took thier city back from the germans and prayed for help that never came. The end of war didnt stop them fighting for the idea of free Poland against the communists regime.

PuertoPoland

This song is about the French resistance. But we Irish can relate so well....
eoin79

[Varsavska vstaja 1944! Za tiste, ki so vzeli mesto nemcem in molili za pomoc, ki ni nikoli prisla. Tudi po koncu vojne se niso prenehali boriti za idejo o svobodni Poljski proti komunisticnemu rezimu.

PuertoPoland

Ta pesem govori o francoskem uporu. Ampak v njej se lahko prepoznamo tudi Irci....

eoin79]

(http://www.youtube.com/all_comments?v=oG4ndbhOkpl).

Pri tem ni treba posebej poudarjati, da različni ljudje pripisujejo videu različne pomene; zdi se, da je tema/zgodovinsko obdobje/mobilizacijska ideologija, kot jo je mogoče predstaviti v DME (s konvergenco avdiovizualne in besedilne ravni), z individualnimi »personalizacijami« izjemno uporabna v različnih kulturnih, zgodovinskih in političnih kontekstih. Kljub afektivnim odzivom, ki jih (lahko) sprožijo, ali pa zaradi njih, takšna digitalna spominska obeležja presegajo meje političnega in v neki meri zagotavljajo podlago za ohranjanje mednarodnih in v nekaterih primerih kozmopolitanskih mrež.

One of the most disturbing songs ever,and with good reason.I grew up listening to this song and have to say it is one of my favourites,but it does teach us about things in the past(it is based on true events)and I for one hope this song and its meaning never disappear.

toohottie001

[Ena najbolj ganljivih pesmi, kar sem jih slisala,in to z dobrim razlogom. odrasla sem ob poslusanju te pesmi in moram reci, da je ena mojih najljubsih,pa tudi uci nas o stvareh iz preteklosti(nastala je na podlagi

resnicnih dogodkov)in zato vsaj jaz upam, da njen pomen ne bo nikoli izgubil.

toohottie001]

(http://www.youtube.com/all_comments?v=oG4ndbhOkpl)

Če se vrnemo k Jugoslaviji: običajen očitek anti-nostalgičnih in nacionalističnih elit je, da gre pri tovrstnem ukvarjanju s preteklostjo za življenje v preteklosti in za povečevanje totalitarizma; zato je pogosto interpretirano kot emocionalno, neuravnovešeno kopanje po problematični preteklosti. Vendar pa bi lahko k celovitemu soočenju s preteklostjo, sedanostjo in prihodnostjo bistveno pripomoglo prav takšno *iskanje normalnosti*, to je želja znova sestaviti skupaj od vojn in tranzicije raztrgano zgodovino; se pravi vnovična sestavitev zgodovinskosti, ki v obzir jemlje tudi čustva, razočaranje in iskanje alternativ.

ZAKLJUČEK

Vernakularna digitalna spominska obeležja ne nastajajo nujno z namenom, da bi podžigala razgrete debate, niti ni njihov namen ponuditi strokovne zgodovinske opise. Ravno nasprotno, ti posegi lepo ponazarjajo 1) raznolikost individualnih interpretacij zgodovine 2) raznolikost občutkov, osebnih stališč in prepričanj, ki zaznamujejo tovrstno pripovedovanje, ter s tem povezano moč mobilizacije afekta, ko pridejo v javnost, in 3) odmevnost v (resda številčno morda precej omejeni) *ad hoc* skupnosti.

V tem pogledu se je vernakularno pripovedovanje o preteklosti, kakršno zasledimo v nekaterih spominskih videih na YouTubu, pokazalo za učinkovito in priljubljeno orodje. Čeprav je občinstvo resda neizogibno razpršeno in pogosto obrobnega pomena v smislu morebitne družbene ali politične akcije, tudi takšna (številna in v smislu uporabljenih pripovednih metod preprosta) digitalna spominska obeležja odpirajo prostor za arti-

kulucijo in izmenjavo znanja in tudi za (potencialna) dejanja. Poleg golega razvedrila, nostalgije ali čiste subverzije in javnega ukvarjanja s posameznikovo preteklostjo⁶ postane preteklost prek remediacije pomemben spletni dejavnik pri vokalizaciji reinterpretacij preteklosti.

V primeru Jugoslavije, v kateri je (bila) preteklost po razpadu države predmet temeljite revizije, če ne vedno uničenja, je to še toliko bolj pomembno. Potem ko novoustanovljene države »proizvajajo« vsaka svojo nacionalno zgodovino, ostane v veličastnih nacionalnih narativizacijah le malo prostora za »skupno«, »jugoslovansko«, »socialistično« preteklost. Ali pa, v najboljšem primeru, kot je navedeno zgoraj, ustvarjajo distanco, na kateri je zasnovana nova demokratična tranzicija. Spletni posegi, obravnavani zgoraj, brez dvoma postavljajo pod vprašaj prav idejo (novega) nacionalnega v digitalni (post-socialistični) dobi in obenem predlagajo nekakšno spodkopavanje nacionalističnih narativizacij zgodovine. Na drugi strani nacionalistični podvigi jasno ponazarjajo naraščajoče hotenje po ponovnem vrednotenju teritorialnosti (reteritorializacija) in nacionalizma (renacionalizacija) v post-Jugoslaviji in širše v sodobni Evropi, kar je v precejšnji meri tudi posledica vse večje negotovosti in brezveliko-idejnosti, ki se poraja v sodobnem svetu.

Opažamo lahko, da se digitalna spominska obeležja kot primeri soustvarjalnega pripovedovanja ne uporabljajo le kot orodje za medijsko eksternalizacijo uporabnikovega spomina, temveč tudi kot kanal, ki obiskovalcem omogoča, da v javnem prostoru izražajo svoje globoko osebne izkušnje. To je še toliko bolj pomembno v primerjavi s »klasičnimi« spominskimi obeležji, ki (na mestu samem) večinoma onemogočajo izraž-

⁶ Ne da bi precejšnje izpostavljenost zasebnih in javnih digitalnih prostorov, moramo imeti v mislih Nicka Couldryja (2008: 56), ki opaža: »Mladi se *vzdržujejo* objavljanja osebnih stvari, ki bi teoretično lahko pristale na njihovih spletnih mestih MySpace in Facebook. S tem se problematizira ideja, da socialna omrežja reprezentirajo *zgolj* mediatizacijo (in publicizacijo) nekdanjih zasebnih samo-narativizacij. [L]ahko trdimo, da mladi s tem, ko se *vzdržujejo* objavljanja osebnih narativizacij na takšnih mestih, ščitijo staro mejo med zasebnim in javnim, namesto da bi dopustili premik le-te zaradi občutnega socialnega pritiska, ki zahteva njihovo prisotnost na spletu« (2008: 58).

nje nestrinjanja ali celo razpravljanje o spornih delih zgodovine. Številne »različice« zgodovine ali eksternalizacije spomina se pogosto materializirajo v različnih prostorih in skozi različne prakse (v zgodovinopisju, pismih bralcev), in se pri spomenikih, spominskih obeležjih, komemoracijah »zgolj« napajajo ...

Na drugi strani digitalno spominsko obeležje odpira prostor za srečevanje in interakcijo med raznovrstnimi, nasprotujočimi si interpretacijami v realnem času in kiber-prostoru spomina. Toda, »problematični« zgodovinski dogodki/osebe/obdobja ali, še bolje, njihove kiber-sledi zagotavljajo ploden teren za radikalizacijo in afekt v povezavi z določeno temo. Zato kljub potencialom, ki jih ponujata digitalno pripovedovanje in funkcionalnost soustvarjalnosti, javne debate največkrat ne segajo prek meja gostilniških pogovorov in »pribitih« stališč.

Glede na to lahko rečemo, da si uporabniki/soustvarjalci (avtorji in obiskovalci) digitalnih spominskih obeležij ne prizadevajo za podrobno obravnavo ali razpravo o neki temi. Kljub temu, da ima internet in zlasti YouTube vse potrebne tehnološke predispozicije, ki bi vsaj v utopičnem pogledu morale spodbuditi razvoj skupnosti znanja (noosfere), se te na tak način uporabljajo le v manjši meri, če sploh (Lanier 2010). S tehno-kulturnega stališča je to morda pokazatelj razlik med predvideno uporabo tehnologije na eni strani in njeno dejansko, izkušensko aplikacijo na drugi (glej Gitelman 2009; Kittler 1999). Prevladujoča strategija in slabost je, kot kaže, sprotna povezava z objavljeno vsebino, ki ne vključuje daljšega ali resnejšega razmisleka o temi in pogosto negira osebnostnost (personhood) (Lanier 2010). Toda krajše izjave niso nujno povsem dezangazirane niti ne neosebne. Ravno nasprotno, pogosto so čezmerno angažirane, afektivne v odnosu do avdiovizualnih zgodb, ki lahko pri obiskovalcu vzbudijo precej neprijetne občutke. Tudi v primeru Jugoslavije in zainteresiranih obiskovalcev je osrednja tema takšnega pripovedovanja zelo občutljive narave. Zato spominska obeležja in soustvarjene reinterpretira-

cije preteklosti, kot so te, ki smo jih obravnavali tukaj, neizogibno podžigajo (tudi) burne odzive.

Če naredimo še korak dlje, lahko zatrdimo, da spominska obeležja večinoma ne zagotavljajo podlage za »resne« debate, temveč so večkrat oder za »zganjanje« identitete oziroma izražanje posameznikovega lastnega spominskega stališča.⁷ Pri soustvarjanju digitalnih spominskih obeležij sta pomembna dva vidika: avtorjevo in obiskovalčevo stališče. Prvi lahko eksternalizira spomin v smislu ustvarjanja digitalne narativizacije ter skozi pripoved, ki jo sestavi ob pomoči glasbe, fotografij in videa (ter besedila), predstavi svoje lastno zgodovinsko pričevanje (ki pa z objavo postane del širše spominske krajine, oziroma kiber-prostora spominjanja). Takšna eksternalizacija pa je odvisna od dveh dejavnikov. Prvič, digitalno spominsko obeležje ni »popolno«, če ga a) hkrati ne soustvarjajo (priznajo) uporabniki, ki ga obiščejo, komentirajo in/ali delijo v svojih mrežah. Samo v takšnem primeru lahko spominsko obeležje, četudi je javno v tehničnem smislu, b) privabi pozornost (še tako omejene) javnosti.

Drugi in nič manj pomemben je dejavnik »metafore glasbenega avtomata« (jukebox). Ta se v našem primeru nanaša na razmeroma omejeno število predmetov/artefaktov, razpoložljivih za uporabo pri digitalnih spominskih obeležjih (skenirane fotografije in pesmi), ki postanejo prepoznavni in vsesplošno navzoči s ponovljeno uporabo; zato hitro obveljajo za »najboljše, reprezentativne« reprezentacije neke teme. Na primer, ne glede na to, da obstaja precejšnje število fotografij Tita, obstaja tudi nekakšna izbira tistih, ki se najpogosteje uporabljajo – in so torej najbolj »reprezentativne«; potem so tu še motivi na razglednicah (čeprav so pogosto navzoči v digitalnih pripovedih, jih tukaj ne obravnavamo), ki reprezentirajo Stari most v Mostarju, Blejsko jezero, glavna mesta republik in drugo. Načelo glasbenega avtomata pomeni, da lahko posameznik izbira med

⁷ Niti niso pogost predmet znanstvenega raziskovanja. Nekaj raziskav vendarle obstaja, predvsem na področju video spominskih obeležij, posvečenih posameznikom. Glej Snickars in Vonderau 2009.

vnaprej določenim naborom predmetov, slik, pesmi, idej ..., tako kot pri glasbenem avtomatu. Trik je v tem, da se vsaka izbira navadno razume kot »svobodna izbira«, pri čemer se pogosto zamegli dejstvo, da gre za izbiro »iz vnaprej pripravljenega nabora«.

Ta dejavnik je značilen tako za delovanje/odzive avtorja kot tudi obiskovalca; oba imata namreč največkrat video in njegove sestavine za nekaj samoumevnega in reprezentativnega. Ali pa vsaj ne preveč spornega z vidika točnosti. To je še zlasti očitno, če povsem zanemarimo dejstvo, da podobe pri številnih spominskih obeležjih izgubijo referenčno funkcijo. Tako obiskovalec ne more vedeti, ali je oseba na fotografiji resnična ali vzeta iz kakšnega filma, lokacije so pogosto neprepoznavne, na posnetkih z nizko resolucijo pa je včasih celo težko razločiti med partizanom in nacistom. Zdi se, kot da to sploh ne igra nobene vloge. Namreč, pripovedovanje v DME sledi načelu suspendiranja nejevere. In, res, navzoče je tudi v zunajspletnih spominskih obeležjih in kipih in podobnem, ob predpostavki, da bo gledalec »zavoljo argumenta« dopuščal očitne netočnosti, nedoslednosti ter neverjetnosti in tako »nasedel zgodbi«.

Perspektivo lahko za spoznanje spremenimo in predlagamo, da je v nasprotju s filmi, v katerih so liki in zgodba običajni nosilec narativizacije, učinek suspendiranja nejevere pri digitalnih spominskih obeležjih, ki »vključujejo samoumevno znanje in neizrečene predpostavke« (Baker 2010: 164), drugačna stopnja poglobitve: v svoje lastne spomine ali interpretacije preteklosti. Ja, gledalec lahko »vidi« sliko Josipa Broza ali partizanov v boju, ampak to ni vse. Te slike postanejo označevalci jugoslovanske preteklosti. Ob tem pa najrazličnejši komentarji, poudarki in nasprotujoča si stališča kažejo, da s komentiranjem teh videov uporabniki v resnici komentirajo svoje lastne spomine, to je eksternalizirajo, pogosto kratko in glasno (ne nujno tudi jasno), kar »v resnici vidijo« ob gledanju digitalnega spominskega obeležja; izražajo tisto, kar verjamejo ali želijo verjeti, ali kar želijo izraziti kot prikaz svoje identitete.

LITERATURA IN VIRI

Baker, Catherine 2010. »Death to Fascism isn't the Catechism: Legacies of Socialism in Croatian Popular Music After the Fall of Yugoslavia«. *Narodna umjetnost* 47(1), 163–183.

Bolter, Jay David in Richard Grusin 2000. *Remediation: Understanding New Media*. Cambridge, London: MIT Press.

Boym, Svetlana 2001. *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books.

Couldry, Nick 2008. »Digital Storytelling, Media Research and Democracy: Conceptual Choices and Alternative Futures«. V Knut Lundby (ur.), *Digital Storytelling, Mediatized Stories*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 41–60.

Erl, Astrid 2009. »Literature, Film and the Mediality of Culture«. V: Astrid Erl in Ansgar Nunning (ur.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 389–398.

Gitelman, Lisa 2009. *Always Already New: Media, History and the Data of Culture*. Cambridge MA: MIT Press.

Erkki Huhtamo in Jussi Parikka 2011 (ur.). *Media Archaeology: Approaches, Applications and Implications*. Berkley: University of California Press.

Huyssen, Andreas 1995. *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*. New York: Routledge.

Judt, Tony 2010. »Manifesto For a New Politics«, <http://www.underpaidgenius.com/post/561132456>, dostop: 31. julij 2011.

Kittler, Friedrich 1999. *Gramophone, Film, Typewriter*. Stanford: Stanford University Press.

Lanier, Jaron 2011. *You are Not a Gadget: A Manifesto*. London: Penguin Group.

majerchold. »Tatu – Jugoslavija«, <http://www.youtube.com/watch?v=k0Git1piHts>, dostop: 31. julij 2011.

Petrović, Tanja 2011. »Balkan Legacy of the 19th Century and Post-Yugoslav Societies in the Context of the EU Accession«. Neobjavljen članek, predstavljen na konferenci *The Balkans as Europe, 1821–1914*, Institut für die Wissenschaften vom Menschen, Dunaj, 26.–28. maj.

Pogačar, Martin 2006. »Mikro-Yuniverzum: Grlom u jagode, Jagode u grlu: Srđan Karanović«. *ČKZ* 34(224), 112–123.

»Song of the French Partisan«. www.leonardcohensite.com/partisaneng.htm, dostop: 31. julij 2011.

Staiger, Janet 1992. *Interpreting Films: Studies in Historical Reception of American Cinema*. Princeton: Princeton University Press.

Stojanović, Dubravka 2009. »Tumačenja istorije, sistem vrednosti i kulturni obrazac«. *Republika*, 466-467, dostopno na: <http://www.republika.co.rs/466-467/20.html>, dostop: 31. Julij 2011.

xPartizani0zauvijekX. »Azra Partizan«, http://www.youtube.com/watch?v=pSOA_B11SjU, dostop: 6. september 2011.

Zielinski, Siegfried 2006. *Deep Time Of The Media: Toward An Archaeology Of Hearing and Seeing By Technical Means*. Cambridge: MIT Press.

Žižek, Slavoj 2011. *Living in the End Times*. London, New York: Verso.

IV DEL: ZVOKI IN PODOBE

Tanja Petrović

Studijski portreti vojakov JLA: O možnostih interpretacije

RITUAL IN INTERPRETACIJSKA NEGOTOVOST

Na območju nekdanje Jugoslavije skorajda ni albuma s fotografijami,¹ ki ne vsebuje portreta mladeniča v uniformi Jugoslovanske ljudske armade, posnetega v lokalnem studiu v mestu, kjer je portretiranec služil vojaški rok. Fotografije v družinskih albumih prikazujejo moške člane družine, pa tudi njihove sorodnike in prijatelje, saj so jih vojaki JLA običajno pošiljali ne le svojim najbližjim, ampak tudi sorodnikom in družinskim prijateljem. Pogosto so bile stilsko preoblikovane v razglednice z napisom »Spominek iz JLA« ali »Pozdrav iz JLA«.

Studijski portreti mož v uniformi niso unikum jugoslovanskih vojakov niti »socialistična iznajdba«. ² Pa vendar, medtem ko so tovrstne foto-

¹ Kot poudarja Frizot (1998), »das Fotoalbum wird vor allem als Familienalbum, als ein privates Gedächtnis der Amateurfotografen thematisiert.« Obenem je zakladnica spomina in instrument družbene uspešnosti (Langford 2006: 223). Narativizacija albuma s fotografijami običajno kronološko sledi najpomembnejšim posameznikovim in družinskim ritualom (šolanje, potovanja itn.) (Bickenbach 2001: 178).

² Na spletni strani *Skarabej – Online museum of old family photographs* (www.skarabej.com), lahko med številnimi fotografijami vojakov JLA najdemo tudi portrete vojakov z vsega sveta (Združenih držav, Velike Britanije, Nemčije, Japonske, itn.), kakor tudi portrete, ki so v zgodnejših obdobjih nastali v deželah nekdanje Jugoslavije.

Slike 1–3:
Studijski
portreti voja-
kov JLA

grafije navadno nastajale v vojnih obdobjih in so jih vojaki pošiljali svojim domačim predvsem s sporočilom, da so živi in zdravi (prim. Willis 1999: 118–119),³ so bile v socialistični Jugoslaviji rezultat kulturne prakse, ki je bila značilna za mirne čase. Portreti so bili vpeti v družinske okvire in ideologijo patriarhalne moškosti, navezovali pa so se tudi na državno ideologijo in JLA, ki je bila njen pomemben del. S pošiljanjem fotografij, posnetih v lokal-

nih studiih daleč stran od doma so mladeniči svojem in prijateljem tudi sporočali, da so s samouresničitvijo v vlogi vojakov Jugoslovanske ljudske armade uspešno prestali iniciacijo v odraslost. V okviru patriarhalne tradicije nekdanjih jugoslovanskih družb je bilo služenje vojaškega roka nujen korak vsakega mladeniča pri razvoju v zrelega moškega, ki bo sposoben prevzeti odgovornost glave družine in odgovornega člana družbe.

Subjekti na portretih nimajo veliko izbire glede tega, kako in kje se

³ Christine Brocks v študiji o razglednicah iz prve svetovne vojne (2008) razpravlja tudi o razglednicah v obliki portretov vojakov.

bodo fotografirali, marveč so postavljeni na oder. Le-ta je nevtralen in fotografijam ne daje posebne ozadja. Edini element, ki ga je mogoče prepoznati in ki pritegne pozornost, je uniforma JLA, ki služi kot podlaga. Moški, fotografirani v uniformah, *izvajajo/uprizarjajo* identiteto socialističnega jugoslovanskega vojaka, tako kot so zaporniki v Auschwitzu, takrat, so se lahko fotografirali v taboriščni uniformi – »novi in čisti, za spominsko fotografijo« (Spiegelman 2003: 134) –izvajali oziroma uprizarjali identiteto taboriščnika (Hirsch 2002: 38). Medtem ko v slednjem primeru že samo izvajanje identitete zapornika koncentracijskega taborišča dela fotografije še posebej srhljive (Ibid.), je izvajanje identitete v primeru vojakov JLA bistveno drugačne narave. Uniforma JLA kot podlaga, nevtralno ozadje, fiksna drža ter fotografske konvencije in protokoli izrazito ritualizirajo prakso snemanja študijskih portretov vojakov JLA. Služenje vojaškega roka v JLA, ki je veljalo za iniciacijo, s pomočjo katere so mladeniči lahko vstopili v svet odraslih in postali družinski možje, se je kot celota »prepletalo« s številnimi praksami ritualne narave: slovo od vojakov, pesmi, ki so se na željo in za plačilo staršev, starih staršev in sorodnikov predvajale na lokalnih radijskih postajah, fotografiranje v lokalnem studiu ob vpoklicu v vojsko ter pošiljanje fotografij svojcem, prijateljem in sorodnikom – so bile izkušnje, ki so jih doživeli vsi mladi naborniki JLA, ne da bi se povsem zavedali njihovega pomena, kaj šele v celoti ponotranjili te prakse in njihovo sporočilnost.

Služenje vojaškega roka v JLA kot izkušnja prav tako poseduje številne lastnosti, s katerimi Stephan Feuchtwang (2010) opredeljuje ritual: zaznamujejo ga ponavljanje, standardizacija in »ortopraksija« – predpisana in s tem namenoma priučena disciplina, ločenost od vsakdanjika; v svojem bistvu je tudi izraz odnosov moči, ki vedno vključujejo pogajanje za oblast. Vsakdanjo realnost moških, ki so služili vojaški rok v JLA, so krojile do potankosti organizirane in strukturirane prakse, ki so postale predvidljive, takoj ko so bile priučene. Med moškimi je obstajala stroga hierarhija. Do potankosti strukturiran in predvidljiv je bil tudi jezik, ki ga je uporabljala

jugoslovanska vojska. Tako kot vsaka oblika javnega jezika v (pozmem) socializmu je bil podvržen standardizaciji oblik diskurza (Yurchak 2006: 14), le da je bil v vojaškem kontekstu, kjer je uradna komunikacija večinoma temeljila na performativih (dajanje ukazov, prošnje za dovoljenje, itd.), proces standardizacije in posledična ritualizacija uporabe jezika še radikalnejši. To je privedlo do situacije, v kateri so mladeniči, podobno kot pri ritualiziranih praksah, ki so poudarjale tradicionalni/patriarhalni vidik njihovega služenja vojaškega roka, »stalno posvečali malo pozornosti dobesednim pomenom ritualiziranih dejanj in razglasitev, ki so se jih udeleževali« (Ibid., 16).

Ritualni značaj izkušnje JLA se ponuja kot samoumevni odgovor na vprašanje, zakaj so se vojaške zgodbe obdržale in ostajajo vseprisotne tudi v post-jugoslovanskem prostoru, zakaj so tako »neobčutljive« za trenutno prevladujoče (nacionalne) diskurze in ideologije ter občutno drugačne vrednote in medgeneracijske razlike. Dejstvo, da jo večina nekdanjih jugoslovanskih mož, ki so služili vojaški rok v JLA, smatra za dragoceno izkušnjo in da se jim še danes zdi pomembno deliti svoje vojaške zgodbe, je mogoče interpretirati kot način, na katerega želijo ohraniti spomine na to mirnodobno, strukturirano in ritualizirano obdobje, v katerem so bili zaščiteni in so drugi skrbeli za njih. S tega zornega kota spomini na služenje vojaškega roka v JLA nudijo »zavetje« pred sedanostjo kakor tudi bližnjo preteklostjo, ki so ju zaznamovali razkoli, omajane strukture, travme in negotovost.

Medtem ko je ritualni značaj JLA nedvomno povezan z ohranjanjem spomina na služenje vojaškega roka kot načinom pozabe nekaterih drugih izkušenj, je razlaga, da se ljudje spominjajo služenja vojaškega roka predvsem zato, da presežejo travme, nezadovoljiva. Sploh če upoštevamo, da potrebo po ohranjanju spomina na služenje vojaškega roka v JLA in poudarjanju pozitivnih vidikov izraža širok spekter ljudi, ki se med seboj bistveno razlikujejo glede na družbeni položaj, izobrazbo in etnično poreklo, pa tudi glede na njihovo samopodobo ter stopnjo uspešnosti in varno-

sti, ki so jo dosegli v post-jugoslovanskem obdobju. Omejeno na takšno razlago, se razumevanje spominov na JLA ne more ogniti pastem posplošene interpretacije socialistične izkušnje – ki opredeljuje subjekte kot pasivne in brez orodij za refleksijo o lastni izkušnji ter v skladu s katero se izrazito poudarja pomen družbenih struktur ob hkratnem ignoriranju subjektivitete le-teh (več o tem glej Yurchak 2006). Ali z drugimi besedami: skozi takšne interpretacije so nekdanji Jugoslovani, ki so bili podvrženi instituciji JLA, prikazani kot posamezniki brez vpliva, posamezniki, ki so se povsem in pasivno podredili JLA in njenim mehanizmom discipliniranja, nadzora in upravljanja. Tovrstne interpretacije povsem zanemarijajo vidik osebnega angažiranja in prizadevanja, ki ga v refleksijah o svojih vojaških izkušnjah poudarja nič koliko nekdanjih vojakov JLA.

Zato kot alternativo predlagam, da pozornosti ne usmerjamo samo v načine, na katere je institucija JLA izoblikovala izkušnjo nekdanjih jugoslovanskih mož, temveč tudi v možnosti njihovega udejstvovanja in pogajanja, ki so vzniknile iz ritualizirane realnosti služenja v JLA. Ritualizaciji vedno sledi odmik dejanja od njegovega dobesednega pomena. Ta odmik je pomembno vplival na načine ohranjanja spomina na služenje vojaškega roka v JLA in interpretiranja teh spominov. V času služenja vojaškega roka je njegova ritualizirana narava zagotovila možnost poigravanja in subverzije brez popolne izključitve podpore. V samem bistvu je bila identifikacija predpogoj za vsakršno distanciranje in subverzijo: vojaki so morali usvojiti vsa pravila in konvencije teh ritualiziranih praks, da so jih lahko spreobrnili in »preživeli« v vojski. Odmik dejanja od njegovega dobesednega pomena ima tudi pomembne epistemološke posledice za interpretiranje izkušnje JLA in spominov nanjo. Prakse služenja vojaškega roka v JLA in ohranjanja spominov na JLA spreminja v »prizorišča epistemološke negotovosti« (Appadurai 1997) glede razumevanja/interpretiranja teh praks in njihovih akterjev.

V tem poglavju nameravam preučiti posledice ritualizacije prakse izdelave studijskih fotografij vojakov JLA na način, na katerega jih danes

»beremo«. Fotografije, ki shematično prikazujejo mladeniče v uniformi JLA, dajejo močan poudarek formi, zaradi česar individualnost ne more več priti v ospredje in »spregovoriti«. Kljub temu pa želim na tem mestu utemeljiti trditev, da zaradi utišane individualnosti vojaki JLA še zdaleč niso bili »vsi enaki«. Ravno nasprotno, molk nas opozarja, da je njihova enakost zgolj okvir za zelo različna in včasih celo nasprotujoča si pogajanja in da sporočila njihovih izjav niso nujno v skladu s formo. In kar je še pomembneje, »hegemonija forme« (Yurchak 2006) vojakom JLA zagotavlja tisto, kar sama imenujem reprezentacijska avtonomija, ki se nanaša predvsem na reprezentacijo razumljeno skozi vprašanje, kdo reprezentira koga, tj. kdo govori v imenu koga.

OD PARTIZANOV DO VOJAKOV JLA

Kljub izraziti uniformnosti portretov je vendarle mogoče orisati razvoj portretov vojakov JLA glede na njihovo formalnost/stopnjo ritualizacije. Zgodnji studijski portreti vojakov JLA se v veliki meri naslanjajo na partizanske podobe iz pravkar končane vojne. Portretirane vojake je zlahka mogoče umestiti v čas zaradi uniform, ki še vedno niso bile standardizirane. Ločnica med partizanskimi borci in zgodnjimi vojaki JLA je v tem obdobju pogosto zabrisana. Na spletni strani www.kolekcionari.com, ki združuje zbiralce različnih predmetov iz preteklosti, lahko zasledimo nekaj razprav o tem, ali so na nekaterih fotografijah prikazani jugoslovanski partizani ali vojaki JLA iz zgodnjega obdobja. Po mnenju zbiralcev je partizane in zgodnje vojake JLA mogoče še najbolj zanesljivo razločiti po videzu uniforme. »V zgodnji jugoslovanski armadi so vojaki nosili dele nemških uniform, ki pa so bile 'denacificirane'. Imam nekaj fotografij, kjer se to vidi ... Ampak na tej (konkretni) fotografiji so zagotovo partizani, saj nosijo uniformo zaveznikov, nekateri pa imajo še vedno všito zvezdo na kapi, kar je bila po letu 1946 precejšnja redkost«, piše eden od razpra-

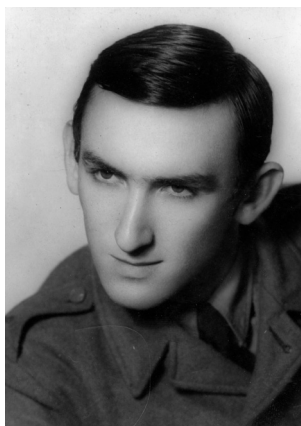
Slika 4: Zgodnji studijski portret vojaka JLA

vjavcev v povezavi s fotografijo, na kateri je prikazanih šest moških v uniformi.⁴

Zgodnji studijski portreti vojakov JLA so prav tako prepoznavni po drži in dekoraciji, ki sta bili značilni za vse studijske portrete tistega časa: pogosti elementi studijske dekoracije, kot denimo umetno cvetje, zavese ali naslonjači, so sestavljali scenografijo za vse vrste portretov – posameznikov, družin, poročnih parov in vojakov. Čeprav so bili razlogi za uporabo teh elementov pogosto tehnične narave, so kljub temu (četudi nenamerno) dodatno prispevali k trdni umestitvi zgodnjih portretov vojakov JLA med druge družinske fotografije. Prikaz celotne figure in drže

⁴ <http://www.kolekcionari.com/showthread.php?t=10564>, objavljeno 15. aprila 2011, dostop 24. aprila 2011.

Slike 5–7:
»Tipični«
studijski
portreti
vojakov
JLA

fotografiranega vojaka, ki omogoča stik z očmi, so pomembne značilnosti zgodnjih portretov vojakov JLA.

Čeprav je bila podoba partizana v ideoloških temeljih JLA v teku celotnega njenega obstoja, je v primeru studijskih fotografij vendarle mogoče trditi, da se je lik vojaka JLA sčasoma do določene mere osamosvojil od partizanske podobe – toda ne s pomočjo radikalnega reza s partizansko tradicijo, temveč skozi formalizacijo in povečano fiksiranost portretov in ritualizacijo fotografske prakse. Drža, izraz in zasnova portreta kot celote so se trdno usidrale v obdobje, ki je v grobem trajalo od zgodnjih šestdesetih do zgodnjih osemdesetih let prejšnjega stoletja. Tovrstni portreti so postali romantizirani, še najopazneje skozi odsotnost stika z očmi, in sevali pridih preteklosti od samega trenutka, ko so bili posneti (praksa ustvarjanja materialnega spomin(k)a na služenje v JLA). Poleg odsotnosti neposrednega stika z očmi je najočitnejša vizualna značilnost teh portretov standardizirana in lepo negovana uniforma.

Še več, poleg tega, da je sodila v domene državne ideologije in družine, je praksa študijskega fotografiranja za vojake JLA postala prizorišče izpogajanja različnih kulturnih identitet. Portretiranci v uniformi JLA se niso navezovali le na partizanske podobe, temveč tudi na različne vidike popularne kulture, kot denimo svet hollywoodskih zvezd. V leta 1986 posnetem televizijskem filmu *Svečana obaveza* po režiji Božidarja Nikolića in scenariju Siniše Kovačevića je prizor, v katerem vojak po slovesni zapri-segi odide v lokalni fotografski studio z imenom »Hollywood«. Tam ga fotograf vpraša, ali želi pozirati kot Marlon Brando ali želi fotografijo s pripisom »Pozdravi iz JLA«. Vojak izbere prvo možnost, za katero mora odšteti več denarja. Celotno izjemno standardizirani portreti, ki jih strogo opredeljuje uniforma JLA, kažejo tisto, na kar opozarja Samuel (1994: 369): »ljudje [...] se pri snemanju osebnih portretov zgledujejo po drugih medijih, vključno s kinematografijo.«

Takšna fotografska praksa je zagotovila osnovo za kulturno diferenciacijo med vojaki, saj si niso vsi dali izdelati takšnih spominkov – mladeničem iz urbanih okolij se je pogosto zdela kičasta in znak zaostalosti. Toda čeprav si jih sami niso dali izdelati, so hranili portrete drugih vojakov, ki so jih prejeli v spomin. Umeščeni v osebne fotografske arhive portreti kolegov v vojski, čeravno označujejo kulturne razlike med fotografirano osebo in trenutnim lastnikom fotografije, poudarjajo prijateljske vezi in čustveno povezanost med njimi. Kakor pri drugih z JLA povezanih praksah je tudi v tem primeru različnost hkrati osnova za povezovanje, solidarnost in prijateljstvo (ki še traja ali se ohranja le v spominu).

REPREZENTACIJSKA AVTONOMIJA

Portreti vojakov JLA, ki jih določata uniforma JLA in fiksna poza, z značilnostmi posameznika potisnjenimi v ozadje, kot objekti interpretacije ustvarjajo prazen prostor, ki poudarja inherentno dvoumnost besede *poza*

»z dvojno implikacijo poze kot prevare in poze kot postavitve« (Appadurai 1997). Prazen prostor lahko zapolnijo različni pomeni. Ta praznina »bralcem« fotografij ne dopušča veliko sproščujoče samozavesti: naj si jih razlagamo tako ali drugače, ob vsakem trenutku se zavedamo, da obstajajo tudi druge razlage oziroma le-teh ni mogoče povsem zavreči.

Negotovost v zvezi z ritualiziranimi objekti in dejanji varuje udeležene posameznike in skupine pred izpostavljenostjo interpretacijam, s katerimi se ne bi poistovetili, ter jim tako zagotavlja določeno reprezentacijsko avtonomijo. V času služenja vojaškega roka so imeli vojaki JLA podobno avtonomijo zaradi ritualizirane narave same izkušnje vojaškega roka. Naj to ponazorim s primerom uporabe jezika. Med služenjem v JLA so se vojaki priučili tudi vojaškega jezika. Komunikacija znotraj JLA je potekala izključno v srbohrvaščini, je bila izrazito ritualizirana in performativna, polna tehnične terminologije, kratic za vse mogoče postopke in objekte (kakor tudi dolgih birokratskih imen, namesto katerih so se uporabljale krstice) ter ukazov, ki so se uporabljali v skladu z natančno določenim protokolom.

Alexei Yurchak v svoji raziskavi o poznem socializmu v Sovjetski zvezi uporablja ruski slengovski izraz *stio*, ki se navezuje na »določeno obliko ironije, drugačne od sarkazma, cinizma, posmeha ali drugih znanih žanrov absurdnega humorja. Zahteval je tolikšno stopnjo *prekomerne identifikacije* z objektom, osebo ali idejo, na katero se je nanašal, da je bilo pogosto nemogoče ugotoviti, ali je izražal iskreno podporo, prikrit posmeh ali nenavadno mešanico obeh« (Yurchak 2006: 250). V kontekstu jugoslovanske vojske, v kateri je bila uporaba uradnega jezika strogo določena, izrazito performativna in ritualizirana, je prav kombinacija podrejanja pravilom uradne komunikacije in prekomernega identificiranja s socialistično ideologijo s pomočjo pretirane uporabe njenega jezika pripravila teren za ironijo in potencialno subverzijo ter hkrati onemogočila zanesljivo presojo glede resnosti/iskrenosti izjav in namenov. To zmožnost uporabe jezika znotraj vojske lepo ponazarja dialog iz filma »Karaula«

(2006), v katerem vojak, znan po svojem problematičnem obnašanju, pristopi k nadrejenemu z nenavadno prošnjo:

V(ojak)1: *Tovariš poročnik, dovolite, da grem dol.*

P(oročnik)1: *Pojdi, pojdi.*

V2: *Tovariš poročnik, dovolite, da spregovorim.*

P2: *Kaj je?*

V3: *Tovariš poročnik, jaz bi se šel na Dedinje poklonit Titovemu nesmrtnemu delu.*

P3: *A res? Jaz pa bi fukal Vesno Zmijanac, pa ne morem [...].*

V4: *Tovariš poročnik, mislim, da me niste najbolje razumeli. V čast rojstnega dne pokojnega predsednika Tita bi se peš odpravil na njegov grob v Beogradu.*

P4: *Spet začenaš.*

V5: *Tovariš poročnik, ali naj to razumem kot vašo zavrnitev prošnje, da kot vojak Jugoslovanske ljudske armade odidem v Beograd in se poklonim ljubemu predsedniku ter se mu zahvalim za vse, kar je storil za bratstvo in enotnost naših narodov in socialistično samoupravno skupnost v celoti?*

P5: *Kaj blebetaš, idiot? Kaj blebetaš?*

V6: *Tovariš poročnik, v čast rojstnega dne pokojnega predsednika Tita bi se peš odpravil na njegov grob v Beogradu, da se mu zahvalim za vse, kar je storil za bratstvo in enotnost naših narodov in socialistično samoupravno skupnost ...*

P6: *V celoti?*

V7: *V celoti.*

P7: *Zajebavaš? Daj, reci, da me zajebavaš. Ne šali se s tem, Paunović.*

V8: *Tovariš poročnik, dovolite, da grem.⁵*

⁵ Dialog v originalni obliki: V1: *Druže poručniče, dozvolite da siđem / P1: Siđi, siđi / V2: Druže poručniče, dozvolite da se obratim / P2: Šta je? / V3: Druže poručniče, ja bih išao na Dedinje, da se poklonim Titovom besmrtnom delu / P3: Jel? I ja bih da karam Vesnu Zmijanac al ne ide (...) / V4: Druže poručniče, ja mislim da vi mene niste baš najbolje razumeli. Ja bih u čast rođendana pokojnog predsednika Tita da odem peške u Beograd na njegov grob / P4: Ti opet počinješ / V5: Druže poručniče... treba li to shvatim kao vaše odbijanje da me pustite da ja, kao vojnik Jugoslovenske narodne armije, odem u Beograd i poklonim se senima voljenog predsednika i da mu kažem jedno veliko hvala za sve što je učinio za bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti i našu socijalističku samoupravnu zajednicu u celini / P5: Šta pričaš ti, idiote jedan? Šta pričaš? / V6: Druže poručniče, ja bih u čast rođendana pokojnog predsednika Tita da odem peške na njegov grob u Beograd i da mu kažem jedno veliko hvala za sve što je*

Zgornjo izmenjavo besed zaznamuje neenakomerna in nepričakovana porazdelitev formalnosti: vojak, sicer znan kot nekdo, ki krši pravila in ne spoštuje avtoritete, se pri nagovoru nadrejenega častnika strogo drži formalnih izrazov in predpisane uporabe jezika. Častnik pa, ravno nasprotno, redno krši predpisana pravila z neformalnimi odgovori na zelo formalno naslavljanje (V2 proti P2), ironičnimi komentarji (P3) ali žaljkami (P5). Odstopanje od jasno določenih pravil komunikacije je privilegij sogovornika, ki ima višji čin. Toda takšno prakso je mogoče povsem razumeti le v povezavi s koncepti interpretacijske negotovosti in reprezentacijske avtonomije: s tem, ko krši togi in ritualizirani značaj formalne komunikacije poročnik upa, da bo sogovornik storil enako ter tako stopil iz zavetja ustaljenih form in odpravil dvome glede iskrenosti in resnosti svojih besed. Vse dokler vojak ostane znotraj okvira ustaljenih, ritualiziranih form in kanonov, poročnik nikakor ne more vedeti, ali vojak tudi dejansko misli, kar govori. Ker vojak vztrajno ravna v skladu s formalnimi in predpisanimi vlogami in pravili komunikacije vse do konca pogovora, poročnik ostane v negotovosti glede njegovih pravih namenov. Vojakova prekomerna uporaba socialistične terminologije (V5, V6) morda kaže na ironizacijo/posmehovanje, česar pa ga, vse dokler je dosleden, ni mogoče dejansko obtožiti. Že zaradi tega, ker vojak ostaja vseskozi nedvomno zvest državni in vojaški ideologiji s strogim upoštevanjem pravil, pa tudi zaradi narave prošnje, ga poročnik ne more obtožiti porogljivosti in zasmehovanja države, socializma in mrtvega maršala. Pravzaprav bi bilo obtoževanje vojaka zaradi zasmehovanja nedotakljivih simbolov jugoslovanskega socializma ter preprečevanje njegovega odhoda v Beograd, da se pokloni Titu, zelo tvegano za poročnika samega. *Ve, kako zelo delikatna je ta stvar, pizda, poročnik malo pozneje reče drugemu vojaku – kdo neki lahko vojaku prepreči obisk Titovega groba?!*

učinio za bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti i našu socijalističku samoupravnu zajednicu .../ P6: U celini? / V7: U celini / P7: Zajebavaš? Aj reci da me zajebavaš. Nemoj s tim da se šališ, Paunoviću / V8: Druže poručniče... dozvolite da se udaljim.

Zaradi ritualiziranega jezika in strogo določenih postopkov je uradna komunikacija v JLA, ki je po svoji naravi prispevala k utrjevanju hierarhije in zagotavljala, da so vojaki ostali podrejeni častnikom, obenem vojake tudi »varovala« in jim nudila možnost, da izrazijo ironijo in odmaknjenost v okoliščinah, ki so onemogočale oblikovanje zanesljive sodbe glede njihove iskrenosti. Ta nemožnost paradoksalno spremeni ritualizirano uporabo jezika v orodje relativizacije – in celo inverzije – položajev, opredeljenih v smislu avtoritete in podrejenosti.

Vrnimo se zdaj k študijskim portretom vojakov JLA. Najradikalnejša uresničitev odmika pomena od forme je opazna na fotografijah, ki so se v žargonu JLA imenovala *fotografije s spomin(k)om*. Na njih je fotografirana oseba skupaj s svojimi posameznimi značilnostmi, načini obnašanja in prepričanji potisnjena še globlje v ozadje. Na teh portretih je podlaga, ki jo že določa uniforma JLA, postavljena v ospredje in se materializira kot okvir, v katerem so posamezniki in njihove značilnosti zamenljivi. Okvir je resničen – izdelan iz lepenke ali lesa, z napisom *Uspomena iz JNA* (Spomin iz JLA – od tod tudi ime) in risbami jugoslovanske zastave, rdeče zvezde, tankov in drugih vrst orožja, portretom Tita in drugimi podobami, s katerimi naj bi se fantje v uniformi identificirali. Fotografiranje v tovrstnih okvirih (ki so običajno na voljo na mestih, kot so zabaviščni parki, turistične točke, sejmi in festivali) običajno ustvarja igrivo vzdušje in izraža »ideje humorja, ironije ali igrivosti« (Appadurai 1997). Služi kot orodje »odpora proti realističnim pretenzijam fotografije, saj izkrivlja ali beži od vsakdanjih kontekstov in težav« (Ibid.). Kljub temu pa okviri, v katerih so bili portretirani vojaki JLA, ne posedujejo ironičnih, humornih in igrivih pretvez (čeprav to ne pomeni, da jim takšnih pomenov ne moremo pripisati). Prav tako ne ustvarjajo prevare, temveč ravno nasprotno, poudarjajo in izpostavljajo podlago, ki jo že določa uniforma JLA.

Veselin Gatalo, pisatelj iz Mostarja v Bosni in Hercegovini, je svojo izkušnjo JLA opisal v avtobiografskem romanu z naslovom *Fotografija s spominom* (»Slika sa uspomenom«, Gatalo 2009). Pomen naslova se raz-

Slike 8–9: Portreti »s spominom«

krije v enem od poglavij: nekega dne se njegov kolega v vojski Nazif iz Sandžaka (jugozahodnega dela Srbije z večinskim muslimanskim prebivalstvom) odpravi iz vojašnice v mesto ter naslednji teden ponosen in vesel pokaže avtorju/pripovedovalcu fotografijo, ki jo je dal izdelati v lokalnem studiu. Pripovedovalec ironično opiše, kaj je videl: »Na fotografiji je bil on, Nazif. Okoli njega, Nazifa, je bil nekakšen zelen venec. Na vrhu venca srčaste oblike zvezda. Spodaj je pisalo JNA.« Nazif navdušeno pojasnjuje, kako je mogoče dobiti takšno fotografijo:

Vidiš, to je naslikano, ti stojiš tukaj. Ti se postaviš zadaj, možakar te fotografira in čez en teden prideš po slike. Fotografiral me je v nedeljo, danes sem jih prevzel [...]. [Stane] skoraj nič, stari. Samo enkrat se gre v vojsko ... Tri sem dal izdelati: eno za očeta in mamo, eno za sestro in eno zase [...]. [Temu se reče] fotografija s spominom, brat. Samo povej, da bi rad fotografijo s spominom (Gatalo 2009: 72).

Za pripovedovalca, urbanega prebivalca Mostarja, ki na večino vidikov izkušnje JLA gleda z ironijo in odporom, so takšne fotografije smešne, za Nazifa pa so pomembne in ga navdajajo s ponosom, kakor dejstvo, da je vojak JLA. Za mladeniča iz nerazvitega območja Sandžaka je to bila tudi ena izmed redkih fotografij, ki jih je sploh imel.

Tudi v filmu »Svečana obaveza« je humoren in ironičen prizor *fotografiranja s spominom*. V njem se Zoran, učitelj geografije iz Beograda, ki se izdaja za svojega kolega iz vojske Ranka, kmeta iz Vojvodine, sreča z Rankovim očetom, ki je sina pred dolgimi leti zapustil in zdaj ne prepozna prevare. Po krokarskem pohodu se odpravita fotografirat v lokalni studio. Fotograf govori Zoranu, kako naj drži »spomin«, okvir iz lepenke z napisom »Spomin iz JLA«, s stavki *Dvigni spomin! Malo niže ... Poravnaj spomin!*, ki so logično nesmiselni, vendar potrebni, da doseže želeni rezultat: fotografijo »sina«, vojaka JLA, s katero »oče« ponosno odide. Med fotografiranjem je Zoran vidno zmeden, kar je posledica kombinacije njegove lažne identitete in nenavadnega odnosa s človekom, ki misli, da je njegov oče, pijanosti in sodelovanja v fotografski praksi, ki bi se je »pravi Zoran« najverjetneje izognil. Toda zmedenost in odtujenost protagonista v ničemer ne vpliva na sam rezultat *fotografiranja s spominom* – romantizirano fotografijo predse zadržega moškega v uniformi, uokvirjeno v improvizirano dekoracijo, katere namen je spremeniti fotografijo v objekt spomina/spominka v trenutku njenega nastanka in ji vliti pridih preteklosti veliko prej, kot bo dejansko postala preteklost.⁶ Fotografija je na las podobna neštetim tovrstnim podobam, ki jih najdemo v albumih s fotografijami na ozemlju celotne nekdanje Jugoslavije, spletnih zbirkah

⁶ Kot poudarja Corinne Kratz (2002: 118), realizem ni nujno sestavni del fotografskih portretov; prav nasprotno, »med razvojem fotografske prakse v ZDA v poznih tridesetih letih devetnajstega stoletja je izrazito realistična dagerotipije veljala za *oviro* portretiranju. Fotografske konvencije, ki so ločevale med portretom in podobnostjo, so se razvile v štiridesetih letih devetnajstega stoletja ob naslanjanju na portretne konvencije v drugih medijih« (prim. tudi Trachtenberg 1989: 24–26).

»starih fotografij« in avkcijskih spletnih straneh, ki jih za drobiž ponujajo kot »antikvitete«.

Ali če se izrazimo precej drugače: prav po zaslugi izrazito ritualizirane narave praks studijskega fotografiranja, zaradi katere pomen prakse/rituala ni bil nujno pomemben/dosegljiv tistim, ki so se jih udeleževali (odmik pomena od prakse se v tovrstni fotografski praksi še dodatno poveča z odmikom *spomina* od *fotografije*), so se ljudje s tako različnim ozadjem, osebnimi zgodbami in svetovnimi nazori, kot sta Zoran in Nazif, brez težav »zlili« z improviziranimi okvirji iz lepenke. Zato je mogoče tem uniformnim, standardiziranim podobam pripisovati najrazličnejše pomene in razlage. Njihova izrazita uprizorjenost (*staginess*) nas opozarja, da preproste, enoznačne interpretacije teh podob niso zadostne – in enako velja za izkušnjo vojske v celoti.

Kontekst, v katerem so nastali studijski portreti vojakov JLA, je osebam na fotografijah zagotavljal »varen« in »avtonomen« položaj. Portretirani na svojo lastno pobudo, vendar znotraj ritualiziranega (družinskega in širšega družbenega) okvira, v katerem je ta pobuda lahko v pretežni meri izpolnjevala zastavljena pričakovanja, niso nujno premišljevali o nastajanju portreta. Poleg tega so samo dejanje fotografiranja že vnaprej izrecno določale konvencije tistega časa in fiksni protokoli, ki so minimizirali vlogo fotografa pri določanju končnega rezultata fotografiranja. Minimalna vloga fotografa je lepo prikazana v prizoru fotografiranja v filmu »Svečana obaveza«, v katerem je na steni studia narisana velik križ (X), tako da fotograf ne stori nič drugega kot reče vojaku, naj gleda vanj. Uniformnost fotografij zaduši glasove vojakov kot posameznikov, vendar jih ne utiša: prav zaradi te ritualizacije in uniformnosti »bralci« fotografij ne vemo, kako naj jih interpretiramo. »Glas« fotografiranih vojakov je s tem zadušen, vendar jim ni vzet – dejstvo, da jih ne slišimo, priča o tem, da so njihovi glasovi izrazito raznoliki.

Fotografija spodaj je, kot kaže, nastala v času, ko je praksa studijskega fotografiranja že začela izgubljati svoj fiksni in ritualizirani značaj. Videti je

Slika 10: Fotografija vojaka JLA v obdobju pred razpadom SFRJ

kot produkt inercije in še vedno prisotnih družbenih pričakovanj, ki jih ni bilo več mogoče izpolniti.

Zgornja fotografija je najverjetneje nastala v osemdesetih letih prejšnjega stoletja, ko je jugoslovanska vojska že izgubila večji del slovesa »kovačnice jugoslovanstva« in se je njena trdna struktura že začela majati. Sočasno, natančneje leta 1986, je slovenski umetniški fotograf Jane Štravs izdelal številne portrete vojakov JLA med služenjem vojaškega roka v Beogradu. Trije so bili pozneje izbrani za objavo v seriji z naslovom »Vojaki JLA« v njegovi knjigi fotografij (Štravs 2003) in galeriji na njegovi spletni strani (www.stravs.net).

Personalizirani črno-beli portreti so, kot kaže, nastali v neuradni situaciji, na kar namiguje način, na katerega vojaki nosijo uniformo. Fotografije,

na katerih so vojaki v neurejenih sivih uniformah, pred vojaškim šotorskim krilom, spominjajo na žanr vojnih fotografij in se s tem nepričakovano – in celo absurdno – približujejo partizanskim fotografijam. Produkcija tovrstnega žanra fotografij vojakov JLA, ki se precej razlikujejo od fotografij, nastalih v predhodnih desetletjih, ne bi bila mogoča brez sprememb v družbenih in političnih ekonomijah nekdanje Jugoslavije. V danem primeru je treba tovrstno umetniško produkcijo umestiti tudi v specifični slovenski kontekst osemdesetih let prejšnjega stoletja. Te fotografije, kot tudi druge, posnete v tem obdobju, utelešajo umetnikov kritični odnos do družbene stvarnosti; po besedah Marine Gržinić (2003: 7) je »Štravsovo delo v osemdesetih letih prejšnjega stoletja reartikulacija življenja na robu totalitarne strukture«. Na fotografijah, posnetih v devetdesetih letih prejšnjega stoletja in v prvem desetletju tega stoletja je umetnik podobno kritičen tudi do post-socialistične stvarnosti v neodvisni Sloveniji.

FOTOGRAFIRANJE KOT POLITIKA REPREZENTACIJE

Štravsovi trije portreti vojakov JLA odpirajo številna vprašanja, ki se navezujejo na politiko reprezentacije, mediacije in interpretacije. Opozarjajo na nujnost upoštevanja vprašanj, povezanih s politiko reprezentacije, ki vedno vključuje moč, znanje in angažiranost (Kratz 2002: 222), vprašanj reprezentacijskega nadzora, ki se v bistvu nanašajo na vprašanja avtorstva in občinstva (Jaffe 2000: 507), ter »vprašanj glede pravic, avtoritete in pristojnosti nadzora in glede tega, kateri glasovi govorijo kdaj, koliko, v kakšnem redu ter v katerem jeziku« (Feld 1990: 241). Prakse izbiranja in označevanja, ki so sestavni del oblikovanja razstav in zbirk, so tudi neločljivo povezane s politiko reprezentacije.⁷ V nasprotju z ritualiziranimi studijskimi portreti, o katerih smo govorili zgoraj, so Štravsovi trije portreti vo-

⁷ Kratz (2002) na čudovit način opiše posledice teh procesov in dileme, ki jih sprožajo.

jakov JLA izrazito individualizirani in dajejo močan poudarek obraznim izrazom portretiranih vojakov. Na prvi pogled so prav tako zelo realistični, saj so posneti v »naravnem« okolju služenja JLA in spontanih vsakdanjih situacijah. Toda Štravsov realizem je zavajajoč, kar poudarja tudi Gržinić, ki pravi, da nas njegove fotografije pripravijo do tega, da »zavračamo zgodnje in 'nedolžno' prepričanje, da nam kamera zgolj predstavlja vizualna dejstva, ki so preprosto 'bila tam', zdaj pa jih objektivno opazujemo in zapisujemo« (Ibid., 8). Štravs je portrete posnel z uporabo širokokotnega objektivna, ki rahlo popači fotografirani objekt.⁸ Toda v nasprotju s studijskimi fotografijami pri katerih je bila razlika med stvarnostjo in portretom izrazito poudarjena z odsotnostjo stika z očmi, se zdijo Štravsovi portreti realistični tudi zato, ker fotografirani subjekti gledajo naravnost v kamero. Frontalni portreti, kot pravi Tagg, se pogosto povezujejo z »oznako družbene manjvrednosti« in dokumentiranjem ljudi za najrazličnejše znanstvene, pravne in zdravstvene namene (Tagg 1988: 36–37, 76, 80, citirano po Kratz 2002: 122). S treh portretov JLA vojakov je mogoče razbrati družbeno hierarhizacijo in mapiranje »drugosti«. Po Štravsovem mnenju lahko portretirance vidimo kot predstavnike treh »tipičnih« nekdanjih jugoslovanskih narodov oziroma narodnosti, torej (domnevno) Srba, Cigana in Albanca ali Makedonca (čeprav ni nujno, da so tudi v resnici pripadniki omenjenih etničnih skupin). Procesoma izbiranja in klasifikacije (tipiziranja) sledi proces posploševanja ob pomoči označb: vsak v seriji treh portretov je označen kot »vojak JLA«. Izbrani, popačeni in (narodno/etnično) tipizirani portreti tako reprezentirajo JLA kot celoto. Čeprav fotografije kažejo nasprotno, reprezentacija etničnih tipov in uporaba posplošene označbe dejansko izbrišeta individualnost s portretov. Štravsovi portreti sugerirajo realizem, vendar niso realistični; prav tako sugerirajo individualnost, čeprav niso individualizirani. Štravsove podobe vojakov JLA zaznamuje razločen glas. Toda vprašanje ostaja, čigav glas je to. Glede

⁸ Intervju z Janetom Štravsom, Ljubljana, maj 2011.

na način, kako so ti portreti nastali, ni pomembno, kdo so v resnici ljudje na fotografijah; le-te niso namenjene njim in po vsej verjetnosti ne prikazujejo podob, ki bi jih sami želeli videti. Portretirani vojaki prav tako teh fotografij nikoli niso videli ali prejeli.⁹ Namen Štravsove serije fotografij je bil izraziti umetniško kritiko jugoslovanskega socializma v osemdesetih letih prejšnjega stoletja ter opozoriti na hegemonistične diskurze in prakse JLA. Individualizirane in izrazito ekspresivne fotografije so zastavljeni namen dosegle, vendar na račun portretirancev: da umetniku omogočijo izraziti družbeno kritiko, so portreti morali najprej izgubiti svoj lastni glas in, kar je še pomembneje, tudi možnost artikulacije kakršnegakoli glasu.

LITERATURA IN VIRI

Appadurai, Arjun 1997. »The Colonial Backdrop«. *Afterimage* 24, 4–7.

Bickenbach, Matthias 2001. »Fotoalbum«. V: Nicolas Pethes, Jens Ruchatz (ur.), *Gedächtnis und Erinnerung. Ein interdisziplinäres Lexicon*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH, 177–178.

Brocks, Christine 2008. *Die bunte Welt des Krieges: Bildpostkarten aus dem Ersten Weltkrieg 1914–1918*. Essen: Klartext.

Feld, Steven 1990. »Postscript, 1989«. V: *Sound and Sentiment* (druga izdaja). Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Feuchtwang, Stephan 2010. »Ritual and Memory«. V: Susannah Radstone in Bill Schwartz (ur.), *Memory: Histories, Theories, Debates*. New York: Fordham University Press, 281–298.

Frizot, Michel 1998. »Familienalbum«. V: Frizot, M. (ur.), *Neue Geschichte der Fotografie*. Köln.

Gatalo, Veselin 2009: *Slika sa uspomenom*. Sarajevo: Mauna-Fe.

Gržinić, Marina 2003: »Štravs' photographic incarnations«. V: Jane Štravs, *Photographic Incarnations*. Ljubljana: Založba ZRC.

⁹ Ibid.

Hirsch, Marianne 2002. *Family Frames: Photography, Narrative and Postmemory*. Cambridge, MA – London, England: Harvard University Press (druga izdaja).

Jaffé, Alexandra 2000. »Introduction: Non-standard orthography and non-standard speech«. *Journal of Sociolinguistics* 4(4), 497–513.

Karaula 2006. Rajko Grlić, rež., 94 min. Velika Britanija / Srbija in Črna Gora / Hrvaška / Slovenija / Republika Makedonija / Bosna in Hercegovina.

Svečana obaveza 1986. Božidar Nikolić, rež., 73 min. Jugoslavija.

Kratz, Corinne 2002. *The Ones That Are Wanted: Communication and the Politics of Representation in a Photographic Exhibition*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press.

Langford, Martha 2006. »Speaking the Album: An Application of the Oral-Photographic Framework«. V: Annette Kuhn in Kirsten Emiko McAllister (ur.), *Locating Memory: Photographic Acts*. New York – Oxford: Berghahn Books, 223–245.

Samuel, Raphael 1994. *Theatres of Memory: Past and Present in Contemporary Culture*. London: Verso.

Spiegelman, Art 2003. *Maus, zgodba o preživetju, II: In tu so se začele moje težave*. Ljubljana: Založba ZRC.

Štravs, Jane 2003. *Photographic Incarnations*. Ljubljana: Založba ZRC.

Tagg, John 1988. *The Burden of Representation: Essays on Photographies and Histories*. Amherst: University of Massachusetts Press.

Trachtenberg, Alan 1989. *Reading American Photographs*. New York: Hill and Wang.

Willis, Deborah. 1999. »A Search for Self: The Photograph and Black Family Life«. V: Marianne Hirsch (ur.), *The Familial Gaze*. Hanover, NH: University Press of New England, 107–123.

Yurchak, Alexei 2006. *Everything was Forever until it was no More: the Last Soviet Generation*. Princeton – Oxford: Princeton University Press.

IV DEL: ZVOKI IN PODOBE

Ivanka Huber

Fotografija v Prekmurju v prvi polovici 20. stoletja med spominom in kulturno prakso

UVOD

V pričujočem prispevku se osredotočamo na fotografije,¹ ki so jih fotografi, poklicni ali amaterski, v ateljeju ali drugod naredili v Prekmurju v prvi polovici prejšnjega stoletja. Prve fotografije v Prekmurju so bili individualni portreti in nato skupinske fotografije. Zanima nas fotografija kot predmet reprezentacije in kulturne prakse v Prekmurju – od njenih začetkov pa do druge svetovne vojne – pri čemer tudi individualno fotografijo pojmujeemo kot družinsko. Osredotočamo se torej na fotografije v določenem časovnem obdobju, v določenem prostorskem in družbenem kontekstu, ob predpostavki, da je vsaka fotografija prinašalka nekega sporočila. Na podlagi konkretnega gradiva bomo skušali orisati vlogo fotografij v življenju posameznika, družine in družbe; opredeliti zanimanje za družinske fotografije kot predmet raziskovanja ter osvetliti pomen fotografiranja in vsebino samih fotografij, pri čemer bomo pozorni na družinski vidik, razporeditev oseb in na uporabo fotografij (podarjanje). Dotaknili se bomo današnjega razumevanja fotografij iz preteklosti oziroma skušali opredeli-

¹ Fotografije hrani avtorica in so v njeni zasebni lasti, razen kjer je navedeno drugače.

ti, kako lahko danes »beremo« fotografije, kajti nenazadnje je vsaka fotografija povezana s spominom oziroma spominjanjem.

ZAČETKI FOTOGRAFIJE V PREKMURJU

Konec 19. stoletja so v Prekmurje začeli prihajati fotografi iz sosednjih dežel (Zalaegerszeg, Szombathely, Nagykanisha, avstrijska Radgona) in tako so nastale prve fotografije na tem območju, čeprav je kakšna posamezna fotografija verjetno obstajala že prej.

Družine v Prekmurju so namreč imele različen socialni status, nekatere so si lahko in lažje omislile fotografijo, druge manj oziroma sploh ne. Na prehodu iz 19. v 20. stoletje je bila fotografija v Prekmurju in na podeželju Goričkega razmeroma redka in vezana izključno na socialni status posameznika (fotografiranca). Najpogosteje so se pred kamero znašli učitelji, duhovniki, zdravniki, uradniki in vojaški oficirji. Domnevamo, da so fotografiranci na slikah 1, 2 in 3 imeli boljši socialni status od preostalih, o čemer priča že to, da so si sploh lahko omislili fotografiranje. Drug dejavnik, ki priča o socialnem statusu, je ta, da so za potrebe fotografiranja šli v avstrijsko Radgona (Bad Radkersburg – sliki 1 in 3) in v Radence (slika 2), pri čemer je pomembno vedeti, da so stanovali v neposredni bližini Murske Sobote, fotografije pa so nastale okrog leta 1900. Ob natančnejšem opazovanju slik 1, 2 in 3 vidimo, da so fotografiranci oblečeni v »boljša« oblačila, narejena tudi po meri (moški na sliki 3), ki si jih je na začetku 20. stoletja le malokdo lahko privoščil. Mladenič na sliki 4, ki je bila posneta v ateljeju v Gradcu leta 1907, najverjetneje ni imel obleke po meri, saj opazimo precej kratke rokave suknjiča. Najbrž je fotografijo želel podariti bratu in se je fotografiral v ta namen. Na hrbtni strani fotografije, ki jo je hranil mladeničev brat, je namreč zapis: *Graz 22. IX. 07, Na spomin od brata Karolta.*

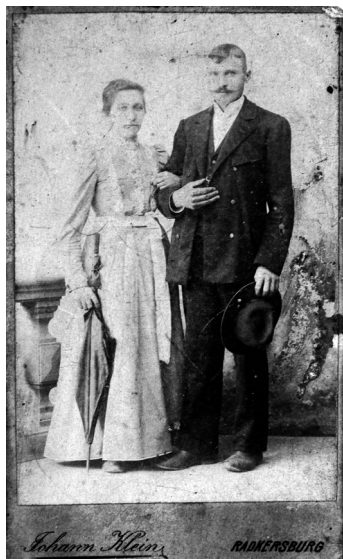
Preprosto ljudstvo se je v Prekmurju, po besedah sodelavca Pokrajin-

Slika 1: Le kdo so dame na fotografiji? Fotograf J. Hampl iz avstrijske Radgone. Pripoved potomcev nam morda lahko razjasni skrivnost.

Slika 2: Fotografija sester, posneta v ateljeju v Radencih (Bad Radein). Fotograf Franc Razlag. Najstarejša, ki sedi, je bila rojena leta 1878; fotografijo je hranil njen sin.

Slika 3: Fotografija zakoncev, posneta v ateljeju Johanna Kleina v avstrijski Radgoni.

Slika 4: Fotografija mladeniča, posneta leta 1907 v ateljeju Jammernegg v Gradcu in podarjena mladeničevemu bratu, o čemer priča zapis na hrbtni strani fotografije.

skega muzeja Murska Sobota Marka Krenna, zbiratelja in poznavalca najstarejših fotografij, začelo fotografirati v začetku 20. stoletja.

Fotografiranje ljudstva se je v Prekmurju pogosteje pojavilo med letoma 1900 in 1920, ko so vojaki oziroma naborniki prinesli fotografije iz krajev služnja vojske, na primer iz Szombathelya, kjer je bil nastanjen 83. PP (pehotni polk), in iz Nagykanishe, kjer je bil 48. PP. V povprečju imamo v tistem obdobju tako več vojaških kot civilnih fotografij. Po letu 1920 pa v Prekmurju že lahko govorimo o množični fotografiji prebivalstva. Po dosedanjem raziskovanju imamo največ fotografij iz obdobja med 1930 in 1940. V tridesetih letih 20. stoletja je prišlo do preobrata, ko so fotografske kamere postale dostopne (cenejše) fotografom amaterjem. Kupovali so jih v glavnem učitelji, drugi zanesenjaki, tudi kmetje in »švercarji« (tihotapci). Med letoma 1930 in 1940 je v Prekmurju delovalo največ 30 fotografov, med katerimi je mogoče ločiti tri skupine: »fotografi amaterji« – ki so fotografirali zgolj zase, za svoje bližnje in fotografij niso prodajali, le-ti so bili najštevilnejši; potem so bili »fotografi obrtniki«, ki so se v večjem številu pojavili po prvi svetovni vojni, in »umetniški fotografi«, ki jih je bilo najmanj. Fotografija in fotografiranje sta se v Prekmurju povsem uveljavila med letoma 1920 in 1930. Sočasno so se pojavili tudi ateljeji, ki so se razlikovali glede lokacije in opreme, tako imenovani podeželski so bili skromneje opremljeni kot mestni, so pa oboji služili svojemu namenu.²

Fotografije v Prekmurju bi po mnenju Marka Krenna »lahko razdelili na tri faze: prva do leta 1914, ko so ljudi v Prekmurju fotografirali tujci, saj sami niso imeli svojih fotoaparatorov; v tej prvi fazi je posebno poglavje bila prva svetovna vojna (1914–1919), druga faza bi lahko bila med 1920 in 1940 in tretja faza po 1945«.³ Slike 1, 2, 3 in 4 v pričujočem prispevku so naredili tuji fotografi oziroma so nastale v ateljejih v tujini, na podlagi

² Intervju z Markom Krennom, 20. december 2010, Murska Sobota..

³ Ibid.

česar jih po Krennovem mnenju lahko umestimo v prvo fazo fotografij v Prekmurju (do leta 1914).

NAMEN IN VSEBINA FOTOGRAFIJ

Sprva so se ljudje fotografirali, ker so tako želeli in čutili in so to videli pri premožnejših družinah (zgledevanje). Primarni vzgib je bila želja, da se ovekovečijo, »to je moja fotografija, to sem jaz«. Starejše, začetne fotografije v Prekmurju so v načelu ateljejske (slike 1–4) in so večinoma portreti, kar je povezano s tehničnimi možnostmi takratne opreme, ki ni bila ravno primerna za prenos.

Fotografija je bila tista, ki je omogočila opredmetenje, z njo so se lahko predstavili svojcem, sorodnikom in zanamcem, pri čemer je zaznati socialni fenomen, ki govori o tem, zakaj so fotografije uokvirjali in hranili. Da bi bila fotografija v okviru na steni pomembnejša od tiste skrbno shranjene v predalu, morda zavite v robec, ne moremo reči, saj je zagotovo vsaka za koga imela posebno vrednost. Prvotni namen fotografiranja, to je da sem na fotografiji, se vse do danes ni spreminjal.

Predmet fotografije v Prekmurju je bil do leta 1945 najpogosteje človek, pozneje so fotografi sicer dodajali svoje elemente oziroma nekatere predmete, ki so pričali o pomembnosti fotografiranja, na primer ure, prometna sredstva in drugo. Na vseh slikah v prispevku, ki so časovno zelo različnega nastanka, opazimo drobne dodatke, na primer na slikah 1–4 so vidni klobuk, dežnik, knjiga – verjetno molitvenik, drobni šopki rož; na drugih slikah pa so kot dodatek rože, ali v šopku, v vazi ali na oblačilih, ko gre za poroko. Na fotografiji se je pogosto znašel kak predmet ali več le-teh. Nekateri so bili tam namerno, drugi ne. Kot meni Barthes (1992: 46), niti ni potrebno, da bi bil neki detajl intencionalen; v polju fotografirane stvari se znajde kot dodatek, nikakor ni nujno, da dokazuje fotografovo umeletnost; govori le o tem, da se je fotograf pač znašel tam; ali da ni mogel

Slika 5: Fotografija otroka iz leta 1938. Fotograf Reesch iz Murske Sobotne.

ne fotografirati delnega predmeta hkrati s totalnim predmetom. Tako fotografija, zaznamovana z nečim, ni več katerakoli fotografija, marveč je fotografija nekega prostora, časovnega obdobja in družbenega konteksta. Tudi če je bila fotografija individualna, je absolutno funkcionirala v kontekstu družine, na primer slika 4 – mladenič, ki je svojo fotografijo podaril bratu – ter veliko pozneje slika 5 – otrok na fotografiji pripada družini in ima sorodnike; četudi je na fotografiji sam, morda celo gleda mamo ali očeta. Edini predmet na svetu, ki ga ima človek za vrednega ovekovečenja, je torej on sam oziroma njegova družina in potem njegove materialne dobrine. Nadalje se potem izbirajo priložnosti fotografiranja.

V začetku 20. stoletja je bila fotografija v Prekmurju verjetno nekakšen statusni simbol. Premožnejši so si lahko omislili fotografiranje, imeli celo

Slika 6: Fotografija v spomin sorodnikom iz leta 1926, posneta na Dunaju.

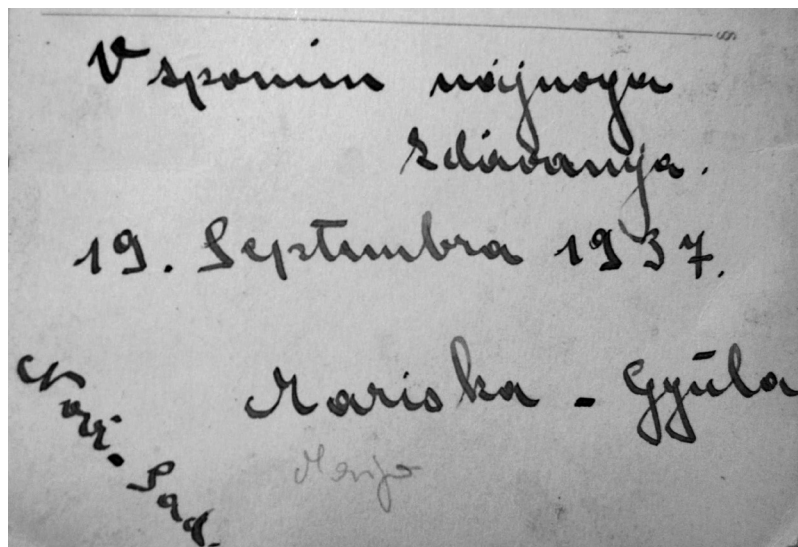

več fotografij, večjo oziroma manjšo zbirko, da so jo lahko pokazali. Fotografija je bila torej predmet izmenjave in na neki način predmet poželenja, pripomogla je tudi k vzdrževanju odnosov, kajti velikokrat se je podarjala. Poseben pomen je imela v družini izseljencev (slika 6). Kasneje, ko je fotografija postala množična in dostopna vsem, pa je vse bolj izgubljala prvotni pomen statusnega simbola.

Človekovo življenje je zaznamovano s prehodi v posamezna življenjska obdobja, te pa navadno spremljajo obredi ali dogodki, za katere je skorajda nujno, da se ovekovečijo, na primer krst, konfirmacija, birma, poroka, smrt. Veliko bolj so se ti obredi in dogodki fotografirali v drugi polovici 20. stoletja in danes kot pa v prvi polovici 20. stoletja, a vendarle imamo fotografije, ki pričajo o tem, kako pomembni so bili tovrstni dogodki za posameznika, družino in sorodnike. Ferleževa (2002: 18) s tako imenovanimi obredi prehoda, kot so poroke, krsti, birme, konfirmacije, rojstni

Slika 7: Primer podarjene fotografije sorodnikom, poroka leta 1937.

Slika 8: Zapis na hrbtni strani podarjene poročne fotografije (slika 7): »V spomin najnovega zdanja. 19. Septembra 1937. Mariška – Gyula. Novi Sad.«

Slika 9: Poročni par iz leta 1927.

dnevi, pogrebi povezuje sentimentalni odnos do posameznikovih lastnih ali starih fotografij. Pravi, da gre na eni strani za sentimentalni odnos do preteklosti, ki je ne poznamo in jo vidimo le na fotografijah, po drugi strani pa gre za še bolj sentimentalni odnos do fotografij z vizualnim zapisom naše lastne preteklosti.

Skupinska fotografija se v Prekmurju pojavi s prvo svetovno vojno, na primer fotografije vojakov pred vojašnico, potem skupinske fotografije nabornikov, gasilcev, vojakov in naključne fotografije ljudi pri kakšnem opravilu. Začetek 20. stoletja pa nam prinaša tudi že šolske fotografije.

Svet fotografije v Prekmurju je v načelu realni svet. Človek je želel na fotografiji videti sebe, morda z najboljšo obleko, ki jo je premogel. Na različnih fotografijah je moč opaziti različno ureditev oziroma postavitvev. Krenn pravi, da je le-ta različna od vasi do vasi, na podlagi zbirke fotografij opaža, da bi lahko govorili:

o tako imenovani »patriarhalni in matriarhalni fotografiji« oziroma o »moški in ženski fotografiji«. Na »moški fotografiji« je v ospredju moški,

Slika 10: Prvi razred OŠ Križevci na Goričkem leta 1936. Fotograf Julij Schönauer (fotografija last M. Čahuk).

Slika 11: Otroci ob svečanosti konfirmacije (sprejem med odrasle člane cerkvene občine) v Evangeličanski cerkvi v Križevcih okrog leta 1940/41 (fotografija last M. Čahuk).

ženska je v ozadju in deluje ponižno. Na »ženski fotografiji« pa je ženska sproščena, v ospredju ali skupaj z moškimi in ni za njim. Pri skupinskih fotografijah se prav tako opazi, kdo je dominantna oseba, saj je le-ta po navadi v ospredju. Centralno mesto je torej zavzemal »alfa samec«, na primer pri gasilskih fotografijah je starosta gasilcev sedel spredaj s poveljniškimi atributi (sablja, poveljniška sekirica ...).⁴

Na slikah 1 in 2 so samo ženske oziroma dekleta, a sedi le ena izmed njih, domnevamo lahko, da je ta bila najpomembnejša med njimi oziroma je imela najpomembnejšo vlogo. Zanimivo, da na poročni fotografiji iz leta 1929 (slika 9) sedi moški.

Postavitev oseb je najverjetneje urejal fotograf. Kompozicija fotografije oziroma razvrstitev oseb na skupinski fotografiji nikakor ni zgolj naključna. Prostorska razporeditev oseb nam pove o njihovih medosebnih odnosih na ravni socialne strukture. Vodopija (1976) meni, da lahko to zelo dobro opazujemo predvsem na poročnih fotografijah, ki vse, ne glede na konkretne razlike, predstavljajo deklaracijo o združitvi dveh družin prek zveze dveh njunih predstavnikov. Na primer slika 12: osrednji osebi – ženini in nevesta v sredini, na nevestini strani njeni sorodniki, na ženinovi pa njegovi, ob straneh poročni prič, takoj za njima starši – vsak za svojim otrokom, nato stari starši in šele zatem preostali sorodniki in prijatelji ter na tleh ali ob strani, kjer je pač prostor, otroci.

Velikokrat so na fotografije zapisali osnovne podatke, na primer ime, priimek in tudi datum; fotografija, ki se je podarjala, pa je skoraj vedno imela zapis (npr. slike 4, 6 in 7). Dogajalo se je tudi, da so potomci označili fotografijo. Barthes (1992: 73–78) meni, da je datum pomemben del fotografije, ne zato, ker bi označeval slog, ampak zato, ker zaradi njega vzdignemo glavo, preračunamo življenje, smrt, neizprosno iztrebljanje generacij.

Družinska fotografija nam pripoveduje o spoštljivosti, družinskosti,

⁴ Intervju z Markom Krennom, 20. december 2010, Murska Sobota.

Slika 12: Fotografija poroke iz leta 1938 na Krajni (Jože Gider, Vanča vas – levo zgoraj odtis na fotografiji).

konformizmu, praznjih oblekah in tudi o prizadevanju za družbeno promocijo, ne nazadnje je bilo veliko fotografij narejenih z namenom podarjanja. Da bi fotografiranje v Prekmurju vplivalo na način življenja v mestu ali na vasi, ne moremo reči, morda le za kratek hip, ko so se ljudje uredili za namen fotografiranja, pa še to so bile redke in izjemne priložnosti. Ljudem ni bilo vseeno, kakšni bodo na fotografiji, želeli so se pokazati v najboljši luči in v najboljši obleki, ki so jo premogli. Vodopija (1976: 25) je celo trdil, da fotografija ne predstavlja zrcalne slike sveta resničnosti, marveč svet ideala. Fotografije, zbrane v albumu in strukturirane kot družinski življenjepis, prikazuječ nekdanja življenjska obdobja, po njegovem prej odražajo neki zamišljeni kot pa dejanski red.

Družinski album navadno tematsko napreduje od ljubezni in poroke, do rojstva, otroštva, mladosti in dvorjenja, odraslosti in ponuja možnost proučevanja različnih vidikov življenja odraslih, kot so delo, ples, petje, hranjenje, vera, smrt in žalovanje, vojna, osamljenost, politika in pravica.

Vrne se k otroštvu in na koncu začne nov začetek. Nekatere fotografije so skladne s konvencijo družinskih posnetkov, druge so bolj etnografske fotografije, dokumentarne in umetniške (Hirsch 2002: 53).

FOTOGRAFIJA IN SPOMIN

V določenem trenutku nekega otroštva, mladosti, odraslosti so dojemanje sveta in ljudi omogočile tudi stare fotografije bližnjih sorodnikov, prijateljev ali zgolj znancev, vključujoč pripoved babic in dedkov. Ravno ta pripoved je naredila trenutek, dogodek ali osebo, ujeto na fotografiji, živo. Ko morda po mnogih letih po naključju brskamo po družinskih fotografijah in sledimo obrazom, ki jih vidimo prvič, potrebujemo koga, da nam pove o tej osebi, ki je zagotovo v nekakšni povezavi z nami, sicer ne bi imeli njene fotografije. Brez pripovedi oziroma oznake bi bila oseba ali dogodek le še ena ali en v vrsti številnih in obraz zgolj nekoga, tako pa postane točno določena oseba in dogodek, ki je nekaj pomenil našim prednikom in zato tudi nam. Na slikah v prispevku so moji predniki, za katere pred odkritjem fotografij nisem vedela (slike 1–4). Najdba fotografij na starem podstrešju je sicer povedala o obstoju ljudi, ki pa so bili brez pripovedi potomcev/sorodnikov še vedno neznanci. Z njihovo pripovedjo pa sem izvedela, da so to v resnici moji prastarši in njihovi sorodniki. Nasprotno se je zgodilo ob sliki 9, vedela sem za svoje stare starše, ne pa tudi za obstoj njune poročne fotografije. Zaradi vnaprejšnje pripovedi in obrazov iz spomina sem ob najdbi fotografije z lahkoto razbrala, kdo je na njej.

Fotografija na neki način predstavlja družbene subjekte in skupine, tako posameznika, ki je svojevrsten individuum, kot družino, ki jo razumemo kot družbeno skupino. Tudi če je bila fotografija individualni portret, je delovala v kontekstu družine in bila v ta kontekst umeščena. Vendar se moramo vprašati, koliko je ob vsem tem posameznik res individuum in koliko je družina samosvoja. Na podlagi fotografij namreč ugotavljamo,

Slika 13: Otrok v skrbništvu okrog leta 1930/40 na Goričkem (fotografija last R. Huber).

da so v prvi polovici 20. stoletja podobe na fotografijah konvencionalne, morda celo predpisane oziroma so predpisani drža, oblačila, okolje fotografiranja. Koliko je ostalo posamezniku prostora, da bi povedal svojo lastno zgodbo? Verjetno nič ali bore malo, kajti zagotovo so veljali neke družbene norme in pravila vedenja, še toliko bolj izrazito, ko je šlo za neki prelomni dogodek (krst, konfirmacija, poroka, smrt).

Marita Sturken (1999: 178) meni, da je osebna fotografija predmet kompleksnih čustvenih in kulturnih pomenov, je artefakt v kleti spomina, nostalgije in kontemplacije. Fotografija ima osebno vrednost, je talisman. Vsebuje tako spomin in izgubo kot tudi sled življenja in možnost smrti. Zdaj, ko je fotografija lahko zaznavana kot »posoda spominov«, ne vsebuje toliko spominov, kot jih proizvaja. Je namreč mehanizem, ki lahko konstruira preteklost in ki je znotraj sedanjosti. Fotografija sama po sebi

nima statusa osebnega ali kulturnega, ima pomembno funkcijo v osebnem spominu, kulturnem spominu in zgodovinski natančnosti, kajti fotografije nam omogočajo premikanje podob od ene sfere k drugi.

Hirscheva meni, da se moramo pri družinski fotografiji osredotočiti na tri primarna področja: prvič – kako fotografija deluje kot način reprezentacije družine v specifičnem kulturnem in historičnem kontekstu; drugič – razmisliti, kako družinsko fotografijo in pojem družine uporabljati v javnem diskurzu in na razstavah, razmislimo lahko o razmerju med javnim in zasebnim, med družinskim albumom in javnim/kolektivnim spominom, med osebnim in političnim izrazom in pomenom; in tretjič – razmisliti o moči konvencij in vlogi fotografije kot instrumenta družinske ideologije in kot možnosti upora dominantni ideologiji prek fotografije (Hirsch 1999: xvii). Družinska fotografija še zlasti ponuja konvencionalne površine, odporne na globlje preglede. Družinske fotografije namreč več povedo o družinski romanci kot o resničnih podrobnostih družinskega življenja, saj govorijo več s svojo odsotnostjo kot s svojimi sedanjimi vsebinami. Lahko ilustrirajo delovanje kot optično nezavedno (Hirsch 2002: 119).

»BRANJE« DRUŽINSKIH FOTOGRAFIJ

Naredimo poizkus in dajmo isto fotografijo različnim ljudem – prepričani smo, da bo vsak videl nekaj drugega in izpeljal drugačno zgodbo, pa čeprav bo šlo v vseh primerih za iste subjekte. Podobno pestrost lahko pričakujemo, če damo enako fotografijo v roke različnim strokovnjakom, zagotovo bo vsak najprej opazoval s svojega zornega kota. Ali kot pravi Barthes (1992: 84), vsako fotografijo »beremo« kot zasebno pojavitev njenega referenta. Branje fotografij je v bistvu vedno zasebno branje. To je očitno pri starih fotografijah, pri katerih beremo sodobni čas naše mladosti ali mladosti naših staršev, ali še dlje nazaj, mladosti naših starih staršev. Čas

fotografije natanko ustreza vdoru zasebnega v javno ali bolje, nastanku nove družbene vrednote, publicitete zasebnega: zasebnost kot taka preide v javno rabo.

Veliko bolj tankočutno opazovanje je potrebno pri družinskih fotografijah, menimo namreč, da iz le-teh odsevajo odnosi, vezi, čustva ..., ki zahtevajo posebno obravnavo. Hirscheva pravi (2002: 187), da so na fotografijah, ki so v njeni lasti, izražena številna razmerja/odnosi. Na neki fotografiji gleda prijatelja, petnajst let pozneje gleda sebe, svoje roke, ki držijo Oliverja in on njo. Petnajst let pozneje lahko skupaj pogledamo fotografijo in četudi vemo, da ima vsak drugačno perspektivo, se lahko srečamo v prostoru fotografije in se celo nasmejimo. So tudi razbiti odnosi ...; vsak od nas ima drugačne spomine, vsak drugačne poglede. Če neka fotografija, kot vse družinske fotografije, pove zgodbo, potem je to kompleksna, množična, kontradiktorna in priglasitvena zgodba družinskih odnosov.

Četudi se ob pogledu na družinsko fotografijo zavedamo medsebojnih odnosov, morda fotografija govori zgodbo o odnosih/razmerjih, ki je nismo zahtevali. Hirscheva (2002: 106–107) ugotavlja, da je eden primarnih elementov družinskega vidika ta, da se vse zgodi v zaprtem krogu. Kaj se zgodi, ko se ta krog razširi in vključi druge gledalce in bralce? Kakšen je odnos bralcev do družinskih fotografij? Kateri vidik posreduje med zaščitenim krogom družine in javnim pregledovanjem akademskega pisanja? Kaj je etika, politika te »izpostavljenosti«, tega javnega branja fotografij, ki ustvarjajo svoje pomene v zasebni sferi? Konvencije o družinskih fotografijah so namenjene ohranitvi družinskih skrivnosti in zaščiti pred javnim pregledovanjem/nadzorom. Družinski album vključuje fotografije, za katere so se dogovorili družinski člani in ki povedo skupno zgodbo. Fotografije, ki se ne ujemajo s skupno pripovedjo, so navadno zavržene kot »slabe« ali »nerepresentativne«. Toda celo v albumu fotografije ostajajo nejasne/neproizorne, predmet hitrega pogleda in ne predmet nadzora, branja ali interpretacije – da ne presežajo površine slike ali ne segajo

iz okvira, ker bi lahko motili občutljivo ravnovesje dogovora, na katerem sloni gradnja albuma in pripoved družine.

Fotografija včasih pokaže, česar na resničnem obrazu ali obrazu v ogledalu nikoli ne opazimo: genetsko potezo, košček sebe ali kakšnega sorodnika, ki prihaja od prednika (glej fotografijo sester iz leta 1900 in njihovo podobnost na sliki 2). Prikaže torej nekaj resnice, ki ni resnica individua, je pa resnica rodu. Rod po Barthesu zagotavlja močnejšo, zanimivejšo identiteto od legalne, tudi bolj pomirljivo, saj nas misel na izvir pomirja, medtem ko nas misel na prihodnost vznemirja, vzbuja tesnobo. To odkritje pa nas tudi razočara; hkrati, ko uveljavlja trajnost, tudi prinaša na svetlo skrivnostno razliko med bitji, ki prihajajo iz iste družine (Barthes 1992: 88–91).

Marianne Hirsch (2002: 5–7) pravi, da je družina strukturirana z željo in razočaranjem, z ljubeznijo in izgubo. In fotografije kot materialne sledi nepovratne preteklosti izhajajo iz njene moči in pomembne kulturne vloge ter njihove vključenosti v temeljne obrede družinskega življenja. Danes se družinska fotografija uporablja kot orodje družinske povezanosti, je kronika družinskih obredov. Kot fotografija imobilizira tok družinskega življenja v niz posnetkov, tako podaljšuje družinske mite, medtem ko zgolj navidezno posnema dejanske momente družinske zgodovine. Oči in zaslon sta torej močna elementa ideologije: naša pričakovanja omejujejo in določajo, kaj bomo pokazali in kaj bomo videli. Če imamo različne koncepte lepote, ženskosti in moškosti ..., jih bomo zaznavali drugače. Hirscheva (2002: 13–14) se opre na misel Jo Spence in Patricie Holland (v Hirsch 2002: 13–14): »družinska fotografija lahko deluje na križišču med osebnim spominom in socialno zgodovino, med javnim mitom in osebnim nezavednim. Naš spomin ni nikoli samo 'naš', niti niso fotografije vedno zastopniki naše preteklosti«. Če osredotočimo naš pogled na družino oziroma na družinsko fotografijo, nam to lahko pomaga razumeti družinsko strukturo, njeno hierarhijo in moč. Fotografije niso namenjene le za oblikovanje individualnega subjekta, temveč tudi predstavljajo in rekonstruirajo družino, ki je večno vprašanje. Kaj je družina? Kaj je zunaj?

Sta ta dva prava otroka? ... (Hirsch 2002: 15, 124–125). Kdo je kdo na fotografiji in kaj komu pomeni?

FOTOGRAFIJA KOT PREDMET RAZISKOVANJA

Poleg reprezentativne ima fotografija nedvomno tudi dokumentarno vrednost, saj je sposobna natančno reproducirati zunanjo stvarnost, kar ji daje vrednost dokumenta. Če pogledamo fotografije v našem primeru, lahko na podlagi le-teh razvijemo zgodbo o življenju posameznika in družine, ki sega v konec 19. stoletja. Veliko bogatejši vir dokumentov lahko sestavlja številčnejša zbirka fotografij, pri čemer ne smemo zanemariti konvencionalnosti, oziroma koliko je neka fotografija družbeno pogojena. Ferleževa namreč meni, da je fotografija ne glede na svojo dokumentarno vrednost le na videz objektivna. Značaj slike je skoraj vedno določen s pogledom fotografa in z zahtevami naročnika. Fotografija je torej zanesljiv dokument, a do neke mere subjektiven in tako fotografija ne govori le o fotografiranem, marveč tudi o fotografu. Tako fotografirani kot fotograf sta namreč svoje želje v tej zgodnji fazi v veliki meri morala podrežati tehničnim zmogljivostim in določenim konvencijam fotografiranja. V večini primerov fotografij, posnetih v domačem okolju, gre za »režiran posnetek«, torej za določeno, vnaprej pripravljeno razvrstitev ljudi na fotografiji, tipične poze, zazrtost v kamero in večkrat tudi poseben način oblačenja za to priložnost, meni Ferleževa. Drugi način je po njenem spontano fotografiranje, ko fotograf poskuša fotografiranega presenetiti (Ferlež 2002: 17–18), vendar gre tudi v tem primeru za zaznamovanost, tokrat s strani fotografa, saj le on ve, kaj želi posneti. V našem primeru izbranih fotografij je subjekt vedel, da bo fotografiran. Na fotografijah je opaziti točno določeno smer pogleda, drže, nagib glave, postavitev, za katere ni mogoče zanesljivo sklepati koliko so posledica konvencij in tehničnih omejitev tega časa, koliko pa gre za zavestne odločitve fotografirane osebe.

Fotografije vidimo danes vsepovsod, podobe prihajajo k nam, tudi če nočemo. Pri večini ljudi je zanimanje za fotografijo posledica čustvenih vzgibov. Fotografije so nam všeč ali pa nam niso, če jih pogledamo globlje in želimo prodreti v samo srž, pa že lahko opazimo življenje nekoga. Naša sposobnost dojemanja neke fotografije je lahko različna, prav tako pogled na fotografijo, zagotovo pa ima fotografija na nas pomemben vpliv. Tudi raziskovalci, ki berejo fotografijo v sklopu podobnih raziskovalnih interesov, bodo z iste fotografije razbrali različne podatke. Fotografija kot končni izdelek in tudi sam proces fotografiranja sta lahko predmet ali vir raziskovanja različnih ved. V nekaterih segmentih je celo edini relevanten vir in nosilec pretekle zgodovine.

Fotograf, poklicni ali amaterski, je bil neposredni opazovalec dogodkov in ljudi, zato fotografija odraža dejansko stanje v neki družbi in je lahko vir informacij. Jerneja Ferlež (2002: 12) je mnenja, da so fotografije, najdene na terenu (pa tudi iz domačih albumov, predalov in polic), izjemno dragocene, saj lahko iz njih dobesedno beremo podatke o tem, kakšne so bile prvine oblačilne kulture, raven bivalne kulture, prvine kulturne krajine ali šeg in navad, zlasti o šegah prehoda, kot so poroka, krst, birma in pogreb.

Razbrati je mogoče celo prvine socialnih odnosov med fotografiranimi. Za bolj oddaljena obdobja, za katera ne najdemo več informatorjev, lahko fotografija ob pisnih virih prinaša večino informacij.

Podobnega mnenja kot Ferleževa so muzealci, ki menijo, da je fotografsko zbirko mogoče presojati po dveh merilih. Prvo je umetniško, saj je stara fotografija objekt nespornih estetskih kvalitiet, drugo pa dokumentarno, kajti fotografija najbolj zvesto zapisuje dogodke in stanja, portretira osebe in pokrajino, dokumentira spremembe v času in tako iz drobcev sestavlja likovno kroniko zgodovinskih podatkov.⁵

Družinsko fotografijo kot vir raziskovanja v etnologiji je izpostavila

⁵ Gl. »Zbirka starih fotografij, http://www.nms.si/slovensko/12_oddelki/graficni_kabinet/zbirke/fotografije.html, dostop 21. 9. 2011.

Slika 14: Botra s svojo krščenko leta 1943 na Goričkem.

Slika 15: Dekle ob svečanosti konfirmacije v Evangeličanski cerkvi leta 1954. Fotograf Kološa.

Barbara Sosič (2001: 197–198), ki pravi, da ob razbiranju »jezika« fotografij dobimo informacije o načinu življenja ljudi v najširšem smislu: o vlogi in mestu družinskih članov v družini in družbi, delu in delitvi dela, modi in noši, vrednotah, posameznih elementih materialne kulture, življenjskih poteh, časovnih spremembah in drugem. Tudi sama je imela izkušnjo od doma, kjer so stare družinske fotografije imele svojo vrednost, že s tem, ker so bile sled za njihovim rodnom. Ob njih so se namreč veliko pogovarjali o prejšnjih časih, prednikih in njihovih življenjskih usodah. Prek njih je spoznavala daljne sorodnike. V snemanju in hranjenju družinskih fotografij se tako zrcalijo človekove vrednote.

Sosičeva (2001: 199–200) na podlagi analize gradiva, shranjenega v fototeki Slovenskega etnografskega muzeja, navaja, kaj vse je mogoče opazovati na družinskih fotografijah:

Slika 16: Mladenke okrog leta 1938 na Goričkem (fotografija last R. Huber).

Vloga članov družine: opazimo lahko vlogo moža – moškega, ki je tako ali drugače superiorna, potem vloga žene – ženske, matere, položaj otrok v družini, družbi (slika 1, 2, 9). Razpored oseb na fotografiji je lahko »jezik«, ki govori o njihovih medsebojnih odnosih na ravni socialne strukture (sliki 10, 11 – učitelj in duhovnik v sredini; slika 12 – ženin in nevesta v sredini, kot osrednji in najpomembnejši osebi na fotografiji). Sosičeva meni, da so tako amaterski kot profesionalni fotografi, ki so jih ljudje poklicali na dom ali se fotografirali pri njih v ateljejih, imeli svoje zahteve glede postavitve. Znana so bila ustaljena pravila, da oče in/ali mati sedita, otroci pa so bili razvrščeni okrog njiju po hierarhiji, včasih po spolu ali starosti, dojenčke so držale izključno matere, le redko starejše sestrice.

Oblačilne navade: opazujemo lahko, kako je neka oseba oblečena, kakšno frizuro ima, kaj ima na glavi, kakšen je njen nakit, ličenje, okus,

Slika 17: Dekleta pri košnji trave okrog leta 1940 na Goričkem (fotografija last R. Huber).

moda, tkanina, iz katere je narejena obleka ... Na podlagi tega lahko razbirmo, kakšna sta bila moda nekega časa in stil oblačenja pri različnih slojih prebivalstva. V primeru slik 1–4 okrog leta 1900 so oblačila posameznikov bistveno drugačna kot na slikah 5, 6, 7, 12, 13, 16, ki so poznejšega nastanka.

Delo in deltev dela: na fotografijah iz vsakdanjega življenja lahko sledimo delu in načinom izvajanja posameznih obrtniških in kmečkih del, delitvi dela v družini, njenemu materialnemu stanju. V preteklosti so se ljudje zelo redko dali fotografirati pri delu. Pri večini družinskih fotografij je šlo za vnaprej domnjen dogodek ali primer, ko se je posameznik ali družina dala fotografirati. Za fotografiranje so se vedno uredili in redke so fotografije, ki so jih ujele v njihovem vsakdanu. Slika 17 priča o delitvi dela v družini, v kateri so tipično moško delo – košnjo trave s koso – prevzela dekleta. Morda pri hiši ni bilo moških ali so bili zaposleni drugje.

Na Goričkem je bilo veliko primerov, ko so ženske v času tradicionalnega kmetovanja brez zadržkov in ponosno poprijele za vsako delo – tudi težaško, primerno le za moške.

Življenjske vloge: fotografije kažejo ljudi na njihovi življenjski poti: kot vojake v vojski ali pri služenju vojaščine, mlada dekleta pred poroko, poročno slavje – s tovrstnih fotografij lahko sklepamo o starosti mlado-poročencev, sledimo poznejši številčnosti, starostni in spolni strukturi družine, medsebojni podobnosti in genetskim značilnostim, sobivanju več generacij. V njih se zrcali življenjski cikel družine od poroke staršev, odraščanja in osamosvojitve otrok in njihovih porok, staranja staršev, rojstva vnukov in tako začetka ponovnega cikla. To lahko opazujemo tudi v družinskem albumu.

Družbene vrednote: sledimo lahko vrednotam družinskih članov prek beleženja zanje pomembnih dogodkov, na primer šege življenjskega cikla, različna praznovanja in njihovo držo ob tem.

Elementi materialne kulture: pozornost pritegnejo tudi posamezni elementi materialne kulture v okolici: stavbe, predmeti, okrasje in drugo, na kar so ljudje ponosni in s čimer se radi istovetijo.

Kulturne, družbene in gospodarske spremembe: fotografije ponujajo veliko možnosti za primerjanje življenja nekdaj in danes – torej kulturnih, socialnih in gospodarskih sprememb.

Fototeka Slovenskega etnografskega muzeja je ob nastajanju prispevka Barbare Sosič obsegala več kot 63.000 fotografij (danes prek 70.000) s področja materialne, socialne in duhovne kulture, ki jih je muzej pridobil na različne načine. Med posameznimi razdelki še vedno nimajo razdelka o družini ali o družinski fotografiji.⁶

⁶ Informacijo je 4. januarja 2011 posredovala ga. Barbara Sosič, muzejska svetovalka in vodja dokumentacije na oddelku za dokumentacijo Slovenskega etnološkega muzeja.

SKLEP

Ugotavljamo, da družinska fotografija v Prekmurju doslej še ni bila raziskana, pa čeprav sami začetki segajo v konec 19. stoletja in je v prvi polovici 20. stoletja fotografija že številčnejša, kar omogoča sistematično raziskovanje. Zakaj je temu tako, težko odgovorimo, kajti tudi v drugih predelih Slovenije družinska fotografija ni bila posebej izpostavljena in raziskovana, morda le kot dodatni vir oziroma gradivo.

Veliko družinskih fotografij je bilo v Prekmurju posnetih z namenom podarjanja, s čimer so se vzdrževali medsebojni odnosi in ohranjali stiki, ki so bili toliko bolj pomembni v družinah izseljencev. Prve fotografije so najpogosteje portreti posameznika ali družine, pozneje so nastajale skupinske fotografije, na primer nabornikov, vojakov iz prve svetovne vojne, zatem šolske, gasilske fotografije in fotografije človekovih življenjskih prelomnic – krst, poroka, smrt. Šele v drugi polovici 20. stoletja, ko je fotoaparatar postal splošno dosegljiv, se na fotografijah pogosteje pojavljajo različni predmeti in prevozna sredstva. Pred tem je bilo pomembno, da je upodobljen človek. Medtem ko je bila fotografija v Prekmurju včasih nekakšen statusni simbol in so si jo lahko omislili le premožnejši, ki so šli k fotografom v Radence, avstrijsko Radgono ali drugam, je danes odnos do starih fotografij zelo različen, od popolnega nezanimanja do spoštovanja. Nekateri zavestno hranijo fotografije prednikov, sorodnikov oziroma svojega rodu, spet drugi so ljubiteljski zbiralci, tretji pa uberejo znanstveni pristop in se lotijo raziskovanja z različnih vidikov. Ob prebiranju literature in analizi virov smo se prepričali, da je fotografija lahko primarni vir raziskovanja, nadvse pomembno dokumentarno gradivo, fotografiranje pa kulturna praksa, ki je nujno povezana s spominom, bodisi da gre za življenjsko zgodbo posameznika, družine, družbenega okolja bodisi za raziskovanje povsem tehničnega vidika fotografiranja in fotografije.

S proučevanjem starih in manj starih družinskih fotografij bomo zagotovo prispevali delček v mozaiku življenja 20. stoletja in njegovih spre-

memb, morda nam bo uspelo najti odgovore na pomembna vprašanja. Strinjamo se z Bergerjem (1999), ki pravi, da so fotografije ostanki preteklosti, sledovi tistega, kar se je zgodilo, in če živi prevzamejo to preteklost nase, če preteklost postane sestavni del procesa, v katerem ljudje delajo svojo zgodovino, potem bi vse fotografije dobile nazaj živi kontekst, ne bi bile ujeti trenutki in bi še naprej obstajale v času.

Eno izmed vprašanj, ki se nam zastavlja v sedanjem času informacijsko komunikacijskih tehnologij, je zagotovo vprašanje, kakšen pomen in vlogo sploh še imajo stare fotografije, ko pa je vse čedalje bolj digitalizirano. Neizbežno je dejstvo, da svetovni splet posega v življenje posameznika in družine. Prednost je lahko ta, da nekoč nedostopne informacije prodirajo s svetlobno hitrostjo v vsak kotiček zemlje in v vsak dom. Prav tako je neizbežna poplava takih in drugačnih fotografij, med katerimi je mogoče najti tudi stare družinske fotografije, ki imajo poseben pomen za raziskovalce in zbiratelje. Kot se v prispevku o naravi in prihodnosti nacionalnega v dobi vsenavzočih medijev in interkulturalnosti sprašuje Martin Pogačar, se lahko vprašamo, kako se bo v prihodnje, to je v dobi vsenavzočih medijev, reprezentirala družinska in individualna fotografija, tista iz daljne preteklosti ali čisto sedanja. Verjamemo namreč, da fotografijo kot vir lahko uporabljajo različne vede in je lahko interdisciplinarni predmet raziskovanj. Kar se tiče vrednotenja fotografij, je po mnenju mnogih to povsem odvečno delo, saj bi se slej ko prej zapletli v brezizhoden položaj. Družinski posnetki, ki so lahko tudi tehnično pomanjkljivi, lahko pri nekom vzbudijo neodobravanje, celo zgražanje, lahko pa so nadvse dragocen vir informacij. Res je, da stare fotografije zaradi slabše kakovosti papirja izginjajo, a k sreči so nekatere sčasoma postale dragocene za zbiratelje in raziskovalce, morda posameznike, ki jih kupujejo in reproducirajo, lepijo v albume, uokvirjajo, postavljajo na mizo, obešajo na stene ali projicirajo in razstavljajo. Neprecenljivo vrednost pa morda imajo za potomce. Da se stare fotografije izogonejo pozabi in propadu ter omogočijo sistematično raziskovanje, pa morda lahko veliko pripomore ravno digitalizacija

starih fotografij, ki so nato dostopne ob pomoči spleta. Kako se lotiti raziskovanja tako dostopnih družinskih fotografij in kako relevantni bi bili tovrstni izsledki, pa zahteva poglobljeno in obširnejšo razpravo, o kateri bi bilo smiselno spregovoriti v prihodnje.

LITERATURA IN VIRI

Barthes, Roland 1992. *Camera lucida: zapiski o fotografiji*. Ljubljana: Založba ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Berger, John 1999. *Rabe fotografije*. Ljubljana: Založba /^{*}cf, Sorosov center za sodobne umetnosti.

Ferlež, Jerneja 2002. *Fotografiranje v Mariboru 1918–1941*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.

Hirsch, Marianne 1999. »Introduction: Familial looking«. V: Hirsch Marianne (ur.), *The Familial Gaze*. Hanover, NH: University Press of New England, xi–xxv.

Hirsch, Marianne 2002. *Family frames: Photography, narrative and postmemory*. Cambridge, MA – London, England: Harvard University Press (druga izdaja).

Krenn, M. Intervju. Murska Sobota, 20. december 2010.

Narodni muzej Slovenije. *Zbirka starih fotografij*, http://www.nms.si/slovensko/12_oddelki/graficni_kabinet/zbirke/fotografije.html, dostop: 22. 9. 2011.

Sosič, Barbara 2001. »Družinska fotografija kot eden od virov pri etnoloških raziskavah«. *Etnolog* 11, 197–221. Dostopno na: http://www.etno-muzej.si/pdf/0354-0316_11_sosic_druzinska.pdf.

Sturken, Marita 1999. »The Image as Memorial: Personal Photographs in Cultural Memory«. V: Marianne Hirsch (ur.), *The Familial Gaze*. Hanover, NH: University Press of New England, 178–195.

Vodopija, Milivoj 1976. »Obiteljski album«. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 16 (2), 25–26.

O AVTORJIH

IRENA AVSENIK NABERGOJ je znanstvena sodelavka v Sekciji za interdisciplinarno raziskovanje ZRC SAZU in izredna profesorica za književnost na Univerzi v Novi Gorici. Ukvarja se s slovensko in evropsko literaturo 19. in 20. stoletja, s transformacijami hebrejsko-judovskih, grško-rimskih in slovenskih motivov, idej in literarnih oblik v slovenski in evropski književnosti. Je avtorica petih monografij, med drugim *Mirror of reality and dreams: Stories and confessions by Ivan Cankar* (Frankfurt am Main [etc.]: Peter Lang, 2008) in *Longing, weakness and temptation: From myth to artistic creations* (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2009).

irena.avsenik-nabergoj@zrc-sazu.si

DAVID BANDELJ je pesnik, literarni zgodovinar in glasbenik. Ukvarja se z raziskovanjem književnosti Slovencev v Italiji, slovenske literature v medkulturnem položaju in literarne forme dnevnika. Predava na Fakulteti za humanistiko Univerze v Novi Gorici ter objavlja članke in razprave v domači in tuji strokovni periodiki.

david.bandelj@ung.si

MAJDA ČERNIČ ISTENIČ je sociologinja, višja znanstvena sodelavka na Družbenomedijskem inštitutu ZRC SAZU in izredna profesorica na Biotehniški fakulteti Univerze v Ljubljani. V svojem raziskovalnem in pedagoškem delu se ukvarja z različnimi temami s področja ruralne sociologije, ki med drugim zajemajo primerjavo različnih vidikov življenja med kmečkim, podeželskim in mestnim prebivalstvom, presojo položaja kmečkih in podeželskih žensk, obravnavo akterjev varovanja okolja v kmečkem in podeželskem prostoru ter akterjev prehranske verige, ki vključujejo tako kmete in potrošnike kot tudi nosilce kmetijske politike. Svoje izsledke sprti objavlja v domačem in tujem znanstvenem tisku.

majdaci@zrc-sazu.si

JASNA FAKIN BAJEC, etnologinja in zgodovinarica, se v Sekciji za interdisciplinarno raziskovanje ZRC SAZU ukvarja z raziskovanjem socialnopolitične, ekonomske in trajnostnorazvojne vloge kulturne dediščine v sodobnem, globalnem svetu. Je predava-

vateljica na Univerzi v Novi Gorici in vodja Razvojnega foruma Kras, katerega cilj je vzpostavljanje trajnostnega razvoja kraške pokrajine. Svoje raziskovalne izsledke je objavila v številnih člankih in zbornikih, v katerih je na primeru kraškega prostora tematizirala kulturno dediščino med tradicijo in inovacijo.

jasna.fakin@zrc-sazu.si

ANA HOFMAN je etnomuzikologinja, zaposlena v Sekciji za interdisciplinarno raziskovanje ZRC SAZU, in predavateljica na Fakulteti za humanistiko Univerze v Novi Gorici. Področja njenega raziskovanja so glasba v socialističnih in postsocialističnih družbah (s poudarkom na nekdanji Jugoslaviji), glasba v obmejnih in konfliktnih območjih, glasba in spomin, uporabna etnomuzikologija. Objavila je več člankov v domačih in mednarodnih revijah, poglavij v znanstvenih monografijah ter knjigo *Gender Politics and Folklore Performance in Serbia* (Balkan Studies Library, Brill Publishing, 2011).

ana.hofman@zrc-sazu.si

IVANKA HUBER je sociologinja in slovenistka, ki se v Sekciji za interdisciplinarno raziskovanje ZRC SAZU ukvarja z raziskovanjem socioloških in zgodovinskih vidikov družine in družinskega življenja v Prekmurju s poudarkom na življenjskih prelomnicah posameznika v kulturno-zgodovinskem in družbenem kontekstu.

ivanka.huber@zrc-sazu.si

GAL KIRN, doktorand na ZRC SAZU, se ukvarja s francosko politično filozofijo in zgodovino socialistične Jugoslavije. Po končanem statusu štipendista na Jan van Eyck Academie je odšel v Berlin. Tam deluje kot raziskovalec ICI (Inštituta za kulturne študije) in raziskuje na področju politike spomina na primeru partizanskega filma in spomenikov NOB. Bil je urednik časopisa *Agregat*, sodeluje z Delavsko-punkersko univerzo in je zunanji urednik revije *Historical Materialism*. Uredil je zbornik *Postfordizem* (Mirovni inštitut) ter souredil knjigo *New public space: Dissensual political and artistic practices in the post-Yugoslav context* (JvE Academie). Občasno piše za *Objektiv*, trenutno pa ureja zbornika o jugoslovanskem filmu in Louisu Althusserju.

galkirn@gmail.com

DUŠKA KNEŽEVIĆ HOČEVAR je antropologinja, ki ni osredotočena le na eno raziskovalno vsebino. Zanimajo jo procesi etničnosti, politične reprezentacije »narodovega telesa« z vidika obravnav nacionalne rodnosti in migracij ter vedno bolj tudi vsebine s področja družinskega kmetovanja. Bogato terensko gradivo večinoma sproti objavlja v znanstvenih člankih, uspelo ji je oblikovati dve monografiji – o procesih mejnosti ob slovensko-hrvaški meji ter o odnosih med generacijami in spoloma na kmetijah – ter urediti posebno tematsko publikacijo o rodnosti na Slovenskem. Raziskovalne

izkušnje prenaša tudi v pedagoško prakso (Univerza v Novi Gorici), ki je zanjo dragocen povraten odziv.

duska@zrc-sazu.si

OTO LUTHAR se v Sekciji za interdisciplinarno raziskovanje ZRC SAZU ukvarja z zgodovino zgodovinopisja, historičnim revizionizmom in topografijo spomina na nasilne smrti. Kot raziskovalec in predavatelj je razpet med Znanstvenoraziskovalnim centrom SAZU in Univerzo v Novi Gorici. Po končanem doktorskem študiju na Univerzi v Ljubljani je svoje znanje izpopolnjeval na Svobodni univerzi v Berlinu in na univerzah v Münstru ter na Dunaju. Kot predavatelj je gostoval na univerzah Yale in na Dunaju. V ožji izbor svojih del najraje uvršča tri knjige: *Mojstri in muze* (1997), *Zgodovina historične misli* (2006) in *The Land Between: History of Slovenia* (2008).

oto.luthar@zrc-sazu.si

FRANC LANKO MARUŠIČ je doktoriral s področja jezikoslovja leta 2005 na univerzi v Stony Brooku (država New York). Zaposlen je kot docent za jezikoslovje na Univerzi v Novi Gorici, kjer poučuje slovensko skladnjo in splošno jezikoslovje. Raziskovalno se ukvarja s skladnjo v okviru tvorbeno-pretvorbene slovnice, največ pozornosti pa posveča skladnji samostalniške zveze, stavčnim dopolnilom in vprašanjem delnega ujemanja, o čemer je napisal in objavil že več znanstvenih del.

franc.marusic@ung.si

TANJA PETROVIČ je jezikoslovka in antropologinja, ki se v Sekciji za interdisciplinarno raziskovanje ZRC SAZU ukvarja s družbenimi in kulturnimi identitetami in spominskimi praksami na območju nekdanje Jugoslavije. Predava tudi na Univerzi v Novi Gorici. Je avtorica treh monografij in številnih člankov in poglavij, posvečenih različnim vidikom (post)jugoslovanskega (post)socializma.

tanja.petrovic@zrc-sazu.si

MARTIN POGAČAR je kulturolog in raziskovalec v Sekciji za interdisciplinarno raziskovanje ZRC SAZU. Ukvarja se z remediacijami reprezentacij preteklosti v digitalni medijski ekologiji in se pri tem posveča predvsem (post)jugoslovanskim spominskim praksam.

martin.pogacar@zrc-sazu.si

CHRISTIAN PROMITZER je zgodovinar na Inštitutu za zgodovino (Oddelek za zgodovino Jugovzhodne Evrope) Univerze v Gradcu. Objavlja več člankov in poglavij o zgodovini medicine in biopolitiki v Jugovzhodni Evropi in zlasti v Bolgariji. Je sourednik zbornika o malih etničnih skupinah med srednjo Evropo in Balkanom (*Hidden*

Minorities: Language and Ethnic Identity between Central Europe and the Balkans, 2009) ter zbornika o zgodovini higijene in evgenike v Jugovzhodni Evropi [*Health, Hygiene and Eugenics in Southeastern Europe up to 1945*, 2011).

christian.promitzer@uni-graz.at

ROK ŽAUCER je doktoriral s področja jezikoslovja leta 2009 na univerzi v Ottawi (Kanada). Zaposlen je kot docent za jezikoslovje na Univerzi v Novi Gorici, kjer poučuje slovensko morfologijo in splošno jezikoslovje. Raziskovalno se ukvarja z morfologijo in skladnjo v okviru tvorbeno-pretvorbene slovnice, največ pozornosti pa posveča skladnji slovanskih glagolskih predpon in samostalniški zvezi, o čemer je napisal in objavil že več znanstvenih del.

rok.zaucer@ung.si

Zbornik **Politike reprezentacije v Jugovzhodni Evropi na prelomu stoletij** smo si zamislili kot poglobljeno in teoretsko razdelano obravnavo reprezentacijskih funkcij širokega spektra družbenih, kulturnih, verbalnih, vizualnih, glasbenih praks tako na Slovenskem kot v sorodnih družbah. Nastal je v prepričanju, da je treba premislek o pomenu in funkcijah družbenih reprezentacij premakniti s področja medijskih študij, saj so bile reprezentacije do zdaj obravnavane predvsem v kontekstu medijskih praks in diskurzov. Upamo, da bo pričujoči izbor besedil pomembno prispeval k sodobni slovenski akademski razpravi o naravi družbenih praks in identitet ter o načinih, kako družbene prakse, tudi kadar niso izrecno povezane s politiko, zaradi svoje reprezentacijske narave pridobivajo politični pomen in s tem neposredno vplivajo na družbeni položaj posameznikov in skupin ter na razdelitev družbene moči.

»Zbornik prinaša trinajst besedil, ki analitično osvetlujejo mehanizme politik reprezentacije v najrazličnejših poljih, od zamišljanj nacije in rase v nacionalistični demografiji ali znanstvenem rasizmu, medijskih podob kmetijstva in kmetov na periferiji Evropske unije in podob Drugega ali narodnosti v sodobni književnosti do reprezentacij kulturne dediščine, nacionalizacije kolektivnega spomina, 'vernakularne digitalizacije' jugoslovanske preteklosti in rab fotografije.«

Prof. dr. Bojan Baskar, Filozofska fakulteta v Ljubljani

»Zbornik na sistematičen in poglobljen način razkriva vpetost različnih vidikov (pretežno) slovenskega vsakdana v različne diskurzivne okvire, s tem pa tudi operacije moči v družbi. Avtorjem je skupno, da se teh vidikov lotevajo iz prepoznavno kritičnega zornega kota, ki pomeni, da v svojih prispevkih v glavnem izpostavljajo problematične vidike različnih sistemov reprezentacij. Zato je zbornik Politike reprezentacije pomemben prispevek družboslovni refleksiji aktualnega zgodovinskega trenutka.«

Prof. dr. Peter Stanković, Fakulteta za družbene vede

kulturni
spomin

Z zbirko **Kulturni spomin** želimo v Sekciji za interdisciplinarno raziskovanje ZRC SAZU odpreti prostor za obravnave spomina na dogodke, ki so v Sloveniji in jugovzhodni Evropi pomembno zaznamovali 20. stoletje v vsej njegovi večplastnosti, pri čemer izpostavljamo zlasti ob tem nastala notranja nasprotja. Zbirka prinaša dela, ki nedavno preteklost obravnavajo in osvetlujejo kot konstitutivni del sedanjih zgodb, trenj, napetosti in želja.

ISSN 2232-3872 19 EUR

